

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושישה, התשנ"ב

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

© התשנ"ג, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה: טלי בן-יהודה

כתובת המערכת: האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
הדפסה: גרפית (גרף־חן) בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

	מ א מ ר י ם	
	יוחנן ברויאר	פטרוה – פיטרוה: לשון בבל והשפעתה על פירוש המשנה בתקופת התנאים
11		
23	ישראל בן-דוד	משקל אַפְעֶלָא הארמי בכפולים – אַפְעָא
119	ישראל בן-דוד	שאלות בדקדוק לשון המקרא ששאל בעל מקרא קרא למילון המקראי
293	ישראל בן-דוד	
319	צבי בצר	התרחבותו של הופעל בלשון השאלות ותשובות
213	דן בקר	"הפעול אשר לא הוזכר פועלו" לפי ר' יונה בן ג'נאח
147	אלן ויצטום, מאיר גרובר	קורנית, קורניתא וקורניה
317	אלעזר טויטו	כגוננו = כמונו – חידוש לשוני של רש"י
241	רון כוזר	החג"ם – חלק דיבור או עמדה תחבירית?
137	צבי מלאכי	זקף קמץ – זקוף בלשון וקמוץ בשפתיים
	יוסף נוה	עברית לעומת ארמית בממצא האפיקרפי
301	משה עסיס	מאמר ראשון: בימי הבית השני ועד שנת 135 ענייני לשון בפרק קמ"ג של 'מבוא התלמוד'
27		לרב שמואל בן חופני גאון
	משה פלורנטין	התערערו מערכת הסביל הפנימי ומעמד הנפעל והנתפעל במסורת השומרונים ובלשון חכמים
201		דרכי ההבעה של פרפקטיות, איטרטיביות, התמשכות וזמן בעברית הישראלית הכתובה
55	לאה צבעוני	
	יצחק צדקה	"מצא אשה מצא טוב" – ניתוח תחבירי סמנטי של הפועל "מצא"
353		
341	גד בן-עמי צרפתי	הכינוי החוזר וכינוי הזהות בעברית
111	אלישע קימרון	חילופי צירי/פתח ו"חוק פיליפי"

117	שהתקיף (קהלת ו, י) – מבנה ארמי עלום	אלישע קימרון
45	ענייני לשון מתוך טופסי שטרות מהמאה הי"א	יוסף ריבלין
223	דרכו של שם טוב פלקירה בתרגום	יאיר שיפמן
143	הלעזים שב'ספר רושינא' לשמות	דניאל שפרבר

מן העבודה במילון ההיסטורי

	"אין אמר ואין דברים" – לקורותיו של שיבוץ	ברכה פישלר
153	מקראי בחיבורי מנדלי ויוצרים אחרים	

ביקורות

89	על ספר זיכרון מיוחד במינו	יהושע בלאו
163	עיבוד חדש חשוב של ספר דקדוק יסודי	יהושע בלאו
249	על בעיית שורשים דו-עיצוריים בלשונות שמיות	יהושע בלאו
99	חמישים שנות מחקר בלשונות אתיופיה	סימון הופקינס
175	מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית	דוד טלשיר
	המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה	אהרן ממן
257	(תלמסן ועין-תימושנת)	
185	לחקר המלים האוגריות בתעתיקים הברתיים	דניאל סיון
	המסורה הבבלית לתורה בעיבוד טברני של שמואל	יוסף עופר
269	בן יעקב	

תגובות והערות

104	עוד על חוליה וחליה	יואל אליצור
285	אל"ף קלה	דוד טלשיר
363	על לשונות וגרסאות: תשובה לתגובה	מירון ביאליק לרנר
361	על אודות קביעת יחס בין מקורות	חיים מיליקובסקי
104	נוספות ל"איגרת עברית"	מרדכי מישור
	מסכת עבודה זרה, כ"י ניו-יורק – כתב-יד שהועתק	שמא יהודה פרידמן
371	בשני שלבים	
103	לאפיונו של כתיב השמות בימי בית שני	יהודה שביב

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושישה, חוברת ראשונה
תשרי התשנ"ב

ירושלים
הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© התשנ"ג, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

הדפסה:
גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

ל ש ו נ נ ו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושישה, חוברת א, תשרי התשנ"ב

תוכן העניינים

מ א מ ר י ם	
יוחנן בריאיר	פטרוה – פיטרוה: לשון בבל והשפעתה על פירוש המשנה בתקופת התנאים
ישראל בן-דוד	משקל אַפְעֶלָא הארמי בכפולים – אַפְעֶא
משה עסיס	ענייני לשון בפרק קמ"ג של 'מבוא התלמוד' לרב שמואל בן חופני גאון
יוסף ריבלין	ענייני לשון מתוך טופסי שטרות מהמאה הי"א
לאה צבעוני	דרכי ההבעה של פרפקטיות, איטרטיביות, התמשכות וזמן בעברית הישראלית הכתובה
ב י ק ו ר ו ת	
יהושע בלאו	על ספר זיכרון מיוחד במינו
סימון הופקינס	חמישים שנות מחקר בלשונות אתיופיה
ה ע ר ו ת	
יהודה שביב	לאפיונו של כתיב השמות בימי בית שני
מרדכי מישור	נוספות ל"איגרת עברית"
יואל אליצור	עוד על חוליה וחליה
תקצירים באנגלית	
I	

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

מר יוחנן ברויאר, רח' הגורן 11, אפרת 90 962
ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223
פרופ' משה עסיס, החוג לתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב, תל-אביב
פרופ' יוסף ריבלין, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52 900
גב' לאה צבעוני, שד' ש"י עגנון 8 ירושלים
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542
פרופ' סימון הופקינס, רח' אפרתה 34, ירושלים 93 384
הרב יהודה שביב, אלון שבות, גוש עציון 90 940
ד"ר מרדכי מישור, רח' התומר 6, ירושלים 96 189
מר יואל אליצור, עפרה, ד"ג הרי ירושלים 90 906

פטרוה – פיטרוה: לשון בבל והשפעתה על פירוש המשנה בתקופת התנאים

כידוע, בכמה וכמה פרטים נבדלה לשון חז"ל הבבלי מלשון חז"ל הארץ-ישראלי. אולם עיקרי הסימנים המבדילים בין הלשונות נגלים לעינינו רק בתקופה מאוחרת, היינו, מתקופת האמוראים ואילך. בתקופת התנאים קשה למצוא רמז מפורש שהיה הבדל בלשונן של שתי הארצות. אין בכך פלא, שהרי כל הווייתה התרבותית של בבל בתקופת התנאים, ולא רק הווייתה הלשונית, היא בגדר געלם גדול. הדוגמה שנביא כאן היא אחת הדוגמות המעטות להבדל קדום כזה. לפיכך חשיבותה רבה, ופירוש נאות לסוגיה זו יש בו חשיבות לא רק לעצם פירוש הסוגיה.

בסוגיה זו עסקו רבים, ראשונים ואחרונים, ואף כמה מראשי המדברים במחקר לשון חז"ל בדור האחרון. אולם דומה שעדיין אין הדעת נחה בפירושים שנאמרו. לפיכך ברצוני לשוב ולהעלות את הפרשה.

במשנת גיטין (ו, ה) שנינו:

האומר כתבו גט ותנו לאשתי, גְּרִשְׁתָּהּ, כתבו אגרת ותנו לה – הרי אלו יכתבו ויתנו. פטרוה, פְּרָנְסְתָּהּ, עשו לה כנימוס, עשו לה כראוי – לא אמר כלום.

פטרוה שבמשנה עשוי להתפרש גם כפיעל. אולם כתב־היד הטובים של המשנה¹ מעידים כולם שהוא בקל: פיטרוה.

בתלמוד (גיטין סה ע"ב) הובאה על כך ברייתא:

רבי נתן אומר, פטרוה דבריו קיימין, פיטרוה לא אמר כלום.

זו היא גרסת הדפוס². אולם בכמה מכתב־היד³ הגרסה הפוכה:

פיטרוה דבריו קיימין, פטרוה לא אמר כלום.

1. כ"ק, פא, לו. וראה ליתר פירוט דברי "קוטשר במקום הנזכר להלן, הערה 9.
2. וכן כ"י וטיקן 140. גרסה זו הושפעה מפירוש רש"י, שתיקן, כפי שיבואר להלן.
3. מינכן 95, וטיקן 130. זו אף הגרסה שעמדה לפני רש"י, המעיד שהוא עצמו תיקן, כאמור להלן. כמובן, יותר מכול חשובה לענייננו עדותו המפורשת של רש"י, המעיד על גרסה זו. גרסה אחרת תהיה בדרך כלל חשודה בהשפעת תיקונו של רש"י.

הוסיף על דברים אלו רבא:

רבי נתן דבבלאה הוא, ודייק בין פיטרוה לפטרוה. תנא דידן דבר א"י הוא לא דייק.

נמצא אפוא שלפי כתבי־היד הטובים של המשנה ושל התלמוד הפועל פיטרוה, שהמשנה פוסלתו מלשון גירושין, הוא בבניין קל, ואילו דברי ר' נתן שבבבליא מכשירים את הקל ופוסלים רק פיעל. מה טעמה של מחלוקת זו? ומה פשר דברי רבא, התולה את המחלוקת בהבדל שבין ארץ־ישראל לבבל? נציע כאן את עיקרי הדברים שנאמרו בסוגיה זו.

א. רש"י (ועמו עוד מן הראשונים) מביא תחילה את גרסת כתבי־היד שבתלמוד, שלפיהם ר' נתן פוסל את פטרוה ומכשיר את פיטרוה. וזה הפירוש: כיוון שלשון פטר הוא לשון גירושין, כמוכח מן הביטוי "גט פיטורין", הרי רק פיטרוה כשר, שהוא מתאים ללשון גט פיטורין; כנראה, משום ששניהם פותחים בחיריק. לעומתו פטרוה אינו לשון גירושין. כלפי פירוש זה מעלה רש"י טענה דקדוקית: הרי כאן בלשון ציווי עסקינן. וכיוון שפיטורין גזור מבניין פיעל, ראוי להכשיר דווקא פטרוה, ולא פיטרוה, שבציווי הוא מתפרש דווקא כבניין קל. לפיכך רש"י הופך את גרסת הבבליא: "פטרוה דבריו קיימין, פיטרוה לא אמר כלום". כאמור לעיל, בעקבות פירושו נתקבלה הגרסה, וכך היא בדפוסים שלפנינו.

לפירוש דברי רבא נזקק רש"י להבחנה שבין ארץ־ישראל, שבה דיברו עברית בלבד, ובין בבל, שבה דיברו גם ארמית: כיוון שרק בארמית לשון פטר הוא לשון גירושין (וכלשון גט פיטורין, הלכות מן התרגום ומנוסח הגט בארמית), לפיכך רק ר' נתן הבבלי הכשיר זאת (אמנם רק בפיעל, שכן בניין קל אינו קיים לעניין זה). התנא הארץ־ישראלי, שלא הכיר ארמית כמציאות חיה, פסל לחלוטין כל לשון פטרוה.

בפירוש זה שני קשיים: ראשית, דחיית גרסה עתיקה וקביעת גרסה חדשה רק מתוך סברה אינן מעשים של מה בכך. שנית, אם אמנם בארץ־ישראל לא ידעו ארמית, יש לשאול: הלא גם בארץ־ישראל נוסח הגט עצמו נהג בארמית. ולא זו בלבד אלא אף הבבליא, המשלימה את המשנה, מכשירה לשונות אחרים, אף שהם בארמית:

שלחוה, שבקוה תרכוה – הרי אלו יכתבו ויתנו; פטרוה, פרנסוה, עשו לה כנימוס, עשו לה כראוי – לא אמר כלום (שם).

דווקא שניים משלושת הלשונות הכשרים הם בארמית⁴.

4. כוונתו של רש"י היא, כנראה, שלשונות שבך ותרך אינם עבריים כלל, ולפיכך אין אדם עשוי לטעות בהם. לעומת זאת פטר מופיע בעברית, אבל במשמעות אחרת, ולפיכך אדם עלול לטעות בו ולהבינו אחרת, דווקא מפני שהוא מופיע בעברית. אך דומה שעדיין פירוש זה דחוק למדיי.

ב. ח' ילון ייחד לנושא זה עיון מיוחד⁵, ויצא לטעון טענה הפוכה: הלא לשון פטור לעניין גירושין מצינו – דווקא בקל⁶: "פטר אדם" (גיטין ח, ד); "או כנוס או פטור" (כתובות יג, ה). וכן בתרגומים הארמיים מתורגם תמיד בקל, כגון על "ושלחתה" (דב' כא, יד); ותפטרנה; על "ושלחה" (שם כד, ג); ויפטרנה. על כן, כדרך שהפך רש"י את גרסת הברייתא, כן הוא הופך דווקא את המשנה; אין הדבר קשה, שכן אין עלינו למחוק אלא יוד אחת (אמנם בכמה כתבייד): "פטרונה... לא אמר כלום". נמצא שהמשנה פוסלת דווקא פיעל, שכן אין לשון פטור בפיעל משמש לעניין גירושין. לשון פטור בקל אינו נזכר כאן, ומכאן שלפי משנה זו הוא כשר. מאידך גיסא, את הברייתא הוא מקבל דווקא לפי גרסת כתב-היד, שלפיהם ר' נתן פוסל רק את הפיעל. לפי זה אין כל מחלוקת בין המשנה לר' נתן, ולא בא ר' נתן אלא לפרש את דברי המשנה. וכך יש לפרש את דברי רבא: התנא שבמשנה, שבקי הוא בלשון ארץ-ישראל, אינו נזקק לפרש שפטור בבניין קל כשר, שהרי הדבר ידוע לכול. רק ר' נתן הבבלי, שהוא וסביבתו אינם בקיאים בלשון ארץ-ישראל, נאלץ לבאר במפורש את מה שהיה מובן מאליו למחבר המשנה: רק הפיעל הוא שפסול, אבל הקל – כשר. גם הקשיים בפירוש זה גלויים לעין: ראשית, דחיית הגרסה של כתב-היד שבמשנה. ושנית, אם אמנם המשנה פוסלת רק את הפיעל ואילו את הקל היא מכשירה – וכי לא ראוי היה לה שתפרש את דבריה, שבניין קל כשר? והלא אנו רואים שכל הפרשנים (עד ילון) לא עמדו על כוונה דקה זו⁷.

עצם ההנחה שעליה מבוסס פירוש רש"י, שבארץ-ישראל דיברו רק עברית, כבר ערער עליה שי"ר (שלמה יהודה ראפאפורט), בכורי העתים 11 (תקצ"א), עמ' 93. הוא מוכיח שם שגם בארץ-ישראל דיברו ארמית, ולפיכך גם מצד זה קשה לקבל את פירוש רש"י. הוא עצמו מציע לסוגייתנו פירוש אחר: "נראה פשוט שהבבליים היו נשמרים מלכתוב יו"ד יתרה נגד חקי הלשון, ולא כן הירושלמים שהרבו תמיד ביו"ד ופע"י שכאן אינה מורה כלל על נקודת החיריק". נראה שהוא תולה את המחלוקת בהבדל של כתיב בלבד. וכיוון שבבבל שמרו על כתיב חסר (כפי שהוא מוכיח שם), פסל ר' נתן את הכתיב המלא, והכשיר רק את הכתיב החסר (כך לפי גרסת רש"י בסוגיה, שהיא עצמה פרי תיקון, כאמור לעיל). אולם דבריו תמוהים ביותר: הלא כאן בדיבור עסקינן, ולא בכתיבה, ומה עניין כאן להבדלים של כתיב. מסוף דבריו משתמע כאילו כתיב הידר כאן, לדעתו, הוא סימן לפתח (שכאן אינה מורה כלל על נקודת החיריק"). דבר זה מוזר כשהוא לעצמו.

5. פרקי לשון, עמ' 307–308.

6. אין הוא דן כלל בהוכחתו של רש"י, מן המלה פטורין. ואכן אין זו ראייה חזקה. גם י' קוטשר, שדבריו יובאו להלן, הניח שפוטורין נוצרה בהקבלה לשיבוטין, ושכך באמת נוהג בפעל.

7. אפשר גם לשאול כדרך התלמוד לעתים: ליפלוג וליתני בדידה. כיוון שהמשנה מבדילה בין לשונות כשרים ובין לשונות פסולים, וכי לא יפה יותר להבדיל בתוך שורש פטור עצמו בין קל לפיעל, אם אמנם זה כשר וזה פסול, מלהבדיל בין שורשים שונים זה מזה?

ג. ז' בן-חיים⁸ עסק אף הוא בסוגיה זו אך לא פירש אותה פירוש מלא, על כן לא נוכל אלא להביא את המסקנה שהסיק ממנה. הוא נזקק לסוגיה אגב דיונו במעתק שחל לדעתו מבניין קל לפיעל בלשון התנאים בארץ-ישראל. לשם הוכחה לטענתו שהמעבר לפיעל "היה ידוע יפה בתקופת האמוראים, והללו התחשבו בו בפרשם את דברי התנאים", הביא בעיקר את דברי רבא, "תנא דידן דבר ארץ-ישראל הוא לא דייק". מובן שהוכחה כזאת תלויה בפירוש שנפרש את הסוגיה כולה: למשל, לפי הפירושים הקודמים שהבאנו דומה שאין מכאן הוכחה.

ד. י' קוטשר⁹ ייחד לעניין זה הערה ארוכה, ועיקר טענתו כלפי קודמיו היא כתב-היד, שאת גרסתם דחו. וזו תמצית הצעתו: בארץ-ישראל חל מעתק קל < פיעל בשורש זה, ואילו בבל שימרה את השימוש המקורי בקל. לפיכך משנתנו פוסלת דווקא קל, אך מכשירה פיעל, לפי שימושה החדש¹⁰, ואילו ר' נתן, לפי השימוש העתיק, פוסל את הפיעל ומכשיר את הקל.

הקושי בפירוש זה הוא מדוע יצא ר' נתן לחלק בין הלשונות, ואילו המשנה לא חילקה כלל. ובצדק קוטשר מעיר תיכף לפירושו, שלפי זה גם דברי רבא חסרים כל מובן: הלא אין הבדל בין התנאים במידת הדיוק, שהרי מה שהכשיר זה פסל זה, ומה פשר "תנא דידן דבר א"י הוא לא דייק". והוא נדחק ליישב זאת: "הדייקן מעדיף את הלשון ה'נכונה' (= קל) ואילו מי שאינו מדייק לא".

פירוש זה תלוי בהבנת הביטוי "דייק בין". קוטשר הבין שהכוונה היא לדיוק במשמעותו הרגילה. ואכן, כך הסיק כבר בראש דבריו: "דומה שהיתה שוררת בבבל ההרגשה, כי הלשון העברית של התנאים, כפי שנתקיימה בפיהם, 'מדויקת יותר' מן הלשון העברית של בני א"י. תעיד על כך הצהרתו של האמורא רבא... ובכן בן בבל הריהו בחזקת דייקן ואילו בן ארץ-ישראל אינו כן"¹¹. אולם קשה להבין איך אפשר לפרש "דייק בין פיטרוה לפטרוה" בהוראת דיוק או דייקנות. לפי הוראה זו אין המשפט מובן כלל, ולפיה היה צריך לומר "דייק למימר פיטרוה" או כיוצא בזה. "דייק בין" כאן פירושו 'מבחין, מבדיל': ר' נתן מבחין בין הלשונות, ואילו המשנה אינה מבחינה ופוסלת תמיד¹².

8. "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א, עמ' 52.

9. "מבעיות המילונות", ערכי א, עמ' 42 הערה 52. וראה גם תוספתו, שם עמ' 79-80.

10. כעין פירושו של ילון, אך הפוך, לפי גרסת כתב-היד.

11. כך כתב גם א' בנדיד, עמ' 204.

12. פירוש זה היה ברור לראשונים. כך משתמע ודאי מפירוש רש"י שצוטט לעיל: רק ר' נתן הוא המחלק, ואילו משנתנו, שלדעת רש"י אינה מושפעת מן הארמית, פוסלת תמיד. וכן כתב הר"ן, כשהוא מסביר את שיטת רש"י, במפורש: "ומשה (= ומשום הכי) לא מפליג תנא דמתני', דבין שהדגיש בין שלא הדגיש לאו לגט פטורין איכוון, דפטורין לשון ארמי הוא".

יש להזכיר כאן גורם חשוב הנוגע לכל פירוש שייאמר בסוגיה זו: לפי כל העדויות הידועות לנו אין השורש פט"ר נוהג במקורותינו בבניין פיעל כלל. כך כבר הוער במילון בן-יהודה, ואף עולה מתוך סקירת המקורות בקונקורדנציה ללשון התנאים של המילון ההיסטורי. כך הוא בין בעברית בין בארמית¹³. המילונים המציעים בניין פיעל בשורש זה אינם מתבססים אלא על סוגיה זו¹⁴. גורם זה צריך להילקח בחשבון בכל פירוש שהוא. לפי פירושו של קוטשר, למשל, עלינו לשאול כיצד אפשר לומר שבארץ-ישראל חל מעתק מקל לפיעל, והשורש נהג בו רק בפיעל עד כדי שהמשנה פוסלת את הקל, בשעה שכל המקורות מראים את היפוכו של הדבר, שהשורש נהג רק בקל: כלום עלינו לדחות את עדות כל המקורות מפני עדותה של סוגיה זו? וכיוצא בדבר לפי פירושו של רש"י, שלפיו הכשיר ר' נתן רק את הפיעל. לפי פירושים אחרים עלינו לשאול שאלה הפוכה: מפני מה ראה ר' נתן צורך לפסול את הפיעל, בשעה שאין הוא נוהג כלל? הלא שאר הלשונות הנקובים בסוגיה זו הם לשונות קיימים, הנפסלים רק משום שאינם מביעים גירושין בבירור, ולא לשונות שאינם קיימים בלשון, הנפסלים משום שאינם מביעים מאומה.

כל הפירושים שנזכרו עד עתה הניחו כדבר מובן מאליו שלשון פטור הוא לשון מובהק לעניין גירושין, והשאלה היא רק באיזה בניין הפועל משמש. אולם דומה שעצם הנחה זו מפוקפקת ביותר. נכון הוא שהקשר הסמנטי בין שימושי של פטור ובין גירושין סביר למדי. רק לפי עובדה זו אפשר להבין מפני מה הוצרכה המשנה לפסול לשון זה, לפי שאדם עשוי לנקוט אותו במקרים מסוימים, ועל כן יש צורך לקבוע בפירוש שאין זה לשון גירושין במובהק. אין המשנה נזקקת ללשונות סתם. על כן גם אותם שני מקומות שהביא ילון מן העברית לעניין גירושין: "פוטור אדם" (גיטין ח, ד); "או כנוס או פטור" (כתובות יג, ה) אין בהם הוכחה של ממש שזה לשון

13. בארמית כוונתי, כמובן, לבניין פִּעֵל, המקביל לפיעל העברי. כדאי לציין שפטור אינו מופיע גם באחד הבניינים הכבדים האחרים, ולא רק בבניין פיעל. אמנם בסורית ארץ-ישראלית במערב ובמנדעית במזרח מצאנו בניין פִּעֵל, לפי המובא במילונים: לסורית ארץ-ישראלית ראה שולטהס; למנדעית ראה R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963. ואף על פי כן הממצא במקורותינו חדר-משמעי. במקרים כאלה נדמה שאין להיגרר אחרי הלהגים הזרים, שהרי באמת אין הלהגים היהודיים שווים בכל אל הלהגים הזרים, למרות קווי הדמיון הרבים.

14. את פטור בפיעל הביא לוי מסוגיה זו (משום שנגרר אחר פירוש רש"י), ולכן גם ניקד את פטור ותירך " (גיטין פה ע"ב) בפִּעֵל. יאסטרוב ניקד מובאה זו בפִּעֵל אך העמיד לצדה סימן שאלה, אולי צריך להיות קל. " עמר מנקד זאת בקל (י' עמר, תלמוד בבלי, ירושלים תש"ס). במילון בן-יהודה (ערך ב. פטור) הוער שבניין פיעל בשורש זה הוא חידוש של ימינו, אבל במקורות לעולם הוא נוהג בקל, ולפיכך גם את המובאה הזאת בארמית יש לנקד בקל ולא בפִּעֵל. גם ח' ילון, שדבריו הובאו לעיל, טען ששורש זה נוהג דווקא בקל, ובכך ודאי צדק, אם כי לא בפירושו לסוגיה.

גירושין מובהק. גם בלא להעמיק בהם ניתן להכיר שהם משמשים כאן בשימוש מיוחד, שימוש של שחרור יותר משימוש משפטי של גירושין¹⁵. המקומות שבהם השורש משמש שימוש ברור של גירושין, ואשר מחמתם תפסו כולם את השורש כשורש המביע גירושין בבירור, הם ארמיים דווקא¹⁶, ואלו הם:

א. הביטוי "גט פיטורין" שבנוסח הגט, המובא במשנת גיטין (ט, ג): "ודן דיהוי ליכי מנאי ספר תרוכין ואגרת שבוקין וגט פטורין"¹⁷.

ב. תרגום אונקלוס, המתרגם "ספר כריתות" שבדברים (כד, א, ג) בביטוי "גט פיטורין".

ג. תרגום אונקלוס, המתרגם לשונות שילוח של אישה דווקא בשורש פט"ר.

מי שבוחר לתרגם לשונות שילוח דווקא בשורש זה ודאי רואה בשורש פט"ר הוראה מובהקת של גירושין. כך מי שמתרגם בשורש זה את "ספר כריתות". ואף מי שמכניס שורש זה לתוך נוסח הגט, שוודאי צריך להיות מדוקדק ולשונו חד'משמעי, אין ספק שהוא רואה בשורש זה משמעות מובהקת של גירושין. נחזור ונעלה את הקושי כדי לחדדו: הברייתא שהובאה לעיל מכשירה לשון שלח, תרך, שבק, אך פוסלת פטר. שלח – הוא לשון המקרא לעניין גירוש אישה; תרך, שבק – לקוחים מנוסח הגט: "ספר תרוכין ואגרת שבוקין". ודווקא לשון שלישי שבגט, פטר, נפסל. וכך הקשו בראשונים, למשל בתוספות רי"ד על אתר: "פטרה... פי" אע"פ שכתוב בגט גט פטורין, י"ל לשון פטור חוב הוא, להקל מעליה חובות שחייבת". טענה זו קשה: וכי בלשון שילוח אין משמעויות אחרות? ועוד: אם כן, מדוע הוכנס לשון זה לתוך נוסח הגט? אלא שכאמור לעיל, עצם שימוש פטר אפילו בארמית כלשון גירושין

15. אלו, כנראה, המקומות היחידים במשנה. יש מעט גם בספרות התנאים שמחוץ למשנה. כגון מכילתא יתרו (הורוביץ, עמ' 190): "אחר שלוחיה, רבי יהושע אומר: אחר שנפטרה ממנו בגט... ר' אלעזר המודעי אומר: מאחר שנפטרה ממנו במאמר". וכן מכילתא דרשב"י (אפשטיין-מלמד, עמ' 129): "ר' יהושע אומר אחר שפטרה בדבר, ר' אלעזר המודעי אומר אחר שפטרה באגרת". ההקבלה של "נפטרה ממנו בגט" אל "נפטרה ממנו במאמר" מעידה שאין לשון פטור כאן אלא לשון עזיבה, ואין הוא משמש שימוש משפטי מובהק של גירושין. עוד מקום ראה בירושלמי: "דרש ר' יודה אדם מביא על ידי אשתו כל קרבן שהיא חייבת... וכן היה רבי יודה אומר פטרה אינו חייב בה שכן היא כותבת לו ואחרן די אתיין לי עלך מן קדמת דנא" (כתובות פ"ד ה"ח. בסוטה פ"ב ה"א בשינויים מועטים. וכן יבמות פט"ו ה"ג). המקור הוא בספרא (ויס עב ע"ד): "לפיכך אם פטרה". המפרשים בדרך כלל פירשו פטרה – ה"א מופקת, ופירושו 'גירש אותה'. אבל עיין ליברמן תכ"פ כתובות, עמ' 249, שהביא את פירוש הראב"ד ל"ב"מ קד ע"א, המפרש: פִּסְרָה אותה – הגושא הוא האישה, שפטרה את הבעל בשעת הגירושין מן האחריות. וכן בגיליון כ"ד: "פטרה אותה". לפי זה אין כאן עניין לגירושין. ייתכן שפירוש המפרשים באמת מושפע מן התפיסה הרווחת, שפטר הוא לשון גירושין מובהק.

16. על הבחנה זו באמת בנוי פירושו של רש"י, התופס שרק בארמית נוהג פטור לגירושין.

17. על סדר המרכיבים בנוסחה זו, שלעתים הוא מתחלף בין כתב-היד, ראה א' גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו, עמ' 68.

אינו מחזור כלל וכלל. עיקר דבר זה כבר העלוהו כמה פעמים אישים אחדים, מהם שאף הציעו זאת לפתרון משנתנו¹⁸. אלא שכולם לא נתנו דעתם לשוב ולפרש את סוגייתנו כנוסחה המדויק, ואף לא הסיקו מכך את המסקנות הלקסיקליות המתאימות. נביא כאן את הצריך לענייננו, ונוסיף מה שלא הביאו.

במקורות רבים, בעיקר ארץ-ישראליים, אנו מוצאים שאין נוקטים לשון פטר: א. הביטוי "גט פיטורין" שבמשנת גיטין חסר בכ"ק ובכ"י פא, ואין הם גורסים אלא "ספר תרוכין ואגרת שבוקין"¹⁹.

ב. "ספר כריתות" מתורגם בכל התרגומים האחרים, חוץ מאונקלוס, בביטויים אחרים. המכונה יונתן; ספר תרוכין. גיאופיטי: אגרא דשבוקין. שומרוני: ספר שבוקית (או שבוקין). תרגום ירושלמי: אגרת שיבוקין. ומחוץ לארץ-ישראל – בפשיטתא: כתבא דשובקנא.

ג. לשונות שילוח לאישה מתורגמים גם בתרגום "יונתן" פעמים רבות בלשון פטר, אבל בשאר התרגומים בלשונות אחרים. נביא דוגמה אחת מכל תרגום. תרגום הקטעים, על "ושלחתה" (דברים כא, יד): ותשלח יתה. גיאופיטי, על "ושלחה" (דברים כד, ג): ויטרוד יתה. שומרוני, על "לשלחה" (דברים כב, כט): לשגורה. פשיטתא, על הפסוק הנ"ל: למשבקה. הבאנו רק דוגמות, אך נציין שכך הוא בכל מקום: כל התרגומים המגויים אינם מתרגמים לשון שילוח אישה לעולם על ידי פטר.

לא הבאנו כאן אלא את מיעוט החומר, אך מתוכו עולה שאין לשון פטר משמש כלשון גירושין מובהק בכל מקום. מהסס אני מלקבוע שאכן הבדל ברור יש כאן בין מזרח למערב, וזאת משתי סיבות: הסורית הארץ-ישראלית נוקטת את הביטוי פיטורין כדי לציין את הגט²⁰; מאידך גיסא, בפשיטתא (תרגום מזרחי), כנראה, אין פטר משמש כלשון גירושין²¹. לפיכך נעמיד דברים על המעט שנתיין לקבוע: לשון פטר שימש לשון גירושין מובהק בקרב יהודי בבל, ואילו בארץ-ישראל קשה עד מאוד למצוא לכך הוכחות של ממש.

18. ידועים לי ארבעה שהראו שפטר אינו לשון בטוח של גירושין, מי במפורש ומי במרומז: ר' שמואל שטראשון (הרש"ש) בפירושו לסוגיה זו; לוי במילונו לתלמודים, ערך "פטר" הארמי; ר"א בלאו, *Die Jüdische Ehescheidung II*, עמ' 34–35 (נדפס ב-Jahrbuch der Landes-Rabbinerschule in Budapest, 1911–1912); וכן הרב מ"מ כשר במאמר מקיף שיוחד ללשונות הגט: מ"מ כשר, "באור חדש על משנה גיטין פ"ט מ"ג", נועם ט (תשכ"ו), עמ' א ואילך. משנה זו מביאה את נוסח הגט, ועיקר המאמר מיוחד לאפשרות ההלכתית של תרגום הגט לעברית.

19. חסר גם במשנה שבכתיב-היד של הבבלי: מינכן 95, וטיקן 130, וטיקן 140. בכ"י לו הוא מצוי.

20. לפי שולטס במילוננו, כך מתורגם במתי ה, לא; יט, ג, ז.

21. כנראה, כך הוא בסורית בכלל: משמעות גירושין בשורש זה אינה מובאת במילונים. ראה J.

Payne-Smith, *A Compendious Syriac Dictionary*, בערכו.

ההוכחות שבבבל נהג לשון זה כלשון גירושין הן אלו:

א. נוסח הגט שבמשנת גיטין, שלשון גט פטורין הוכנס לתוכו, הוא כנראה נוסח בבלי. כך מוכח מציטוט המשנה הזאת במסכת נדרים (ה"ע"ב), בתוך נוסח התלמוד²². ואופייני הוא מה שכתבו בעלי התוספות בגיטין (פה"ע"ב דיבור המתחיל רבי יהודה) שדנו בעניין גרסת המשנה, והעירו: "בספרים לא היה כתוב גט פטורין... ומיהו בפ"ק דנדרים כתוב בספרים גט פטורין, ונראה דהכא נמי גרסינן ליה, דהא ספר כריתות מתרגמינן פטורין, וגם בגיטין רגילין לכותבו". ניכר שלפניהם "בספרים", היינו בנוסח המשנה בגיטין, לא היה, ואילו בסוגיית נדרים כבר היה. הבדל כזה הוא הבדל אופייני בין נוסח ארץ-ישראלי לנוסח בבלי.

ב. דווקא תרגום אונקלוס, הידוע בהשפעות בבליות על לשונו, הוא המתרגם בלשון פטר.

ג. בנוסחי גיטין המצויים בתלמוד הבבלי מופיע לשון זה, כגון בבבלי גיטין (פה"ע"ב): "דאתקין רבא (ו) בגיטין: איך פלניא בר פלניא פטר ותרין ית פלוניא אינתתיה", ובמקומות אחרים²³.

ד. נוסחי גיטין מתקופת הגאונים שהגיעו אלינו מכילים כולם את הביטויים פטורין, גט פטורין, כגון הנוסח בהלכות גדולות²⁴, בהלכות ראו²⁵ ובספר השטרות לרב האי גאון²⁶.

כנגד זה יש לציין שבנוסח גט שנמצא בואדי מורבעת²⁷ באמת לא נזכר השורש פט"ר כלל וכלל. ומעניין שהנוסחה המצויה במשנה כבר מצויה בגט זה, ואף היא אינה מכילה את הביטוי גט פטורין, אלא:

וב[דין] להוי לכי מני ספר תרכין וגט שבקין²⁸.

הנוסח דומה לנוסח משנתנו, אולם הגט הנזכר כאן (שלא כבנוסח כ"ק וכ"י פא) הוא גט שבקין ולא גט פטורין.

22. המשנה נזכרת שם פעמיים, והביטוי הזה נמצא רק בפעם השנייה, וחסר בפעם הראשונה: כך בדפוס, וכן בכ"י וטיקן 110. "ייתכן שבפעם הראשונה אין כאן אלא קיצור הנוסחה בסופה. אולם בכ"י מינכן 95 הביטוי חסר בשתי הפעמים. מאידך גיסא, בכ"י וטיקן 487 הביטוי מצוי בשתי הפעמים, והוא מצוי באמצע הנוסחה: "ספר תירוכין וגט פטורין ואגרת שיבוקין". ייתכן שהסדר כאן הוא הקובע, היינו: כיוון שהוא מצוי באמצע הנוסחה לא קוצר ולא נשמט. בכ"י מוסקבה-גינצבורג נמצא דווקא בפעם הראשונה, ואילו בפעם השנייה קוצרה כל הנוסחה על ידי "כו".

23. עיין ברכות נו"ע"ב; יבמות קסז ע"ב; יבמות קסז ע"א. וראה גם א' גולאק בספרו, הנזכר לעיל (הערה 17), עמ' 70.

24. הוצאת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב-תש"ם, עמ' 339.

25. הוצאת א"ל שלאסבערג, וירסייליס תרמ"ו, עמ' 102.

26. מוסף התרביץ, ירושלים תר"ץ, עמ' 17-18.

27. ראה (1961) *Discoveries in the Judean Desert II*, עמ' 105.

28. הנוסח כאן מועתק מן החלק העליון, ובדומה כתוב שנית בחלק התחתון.

מתוך כך עולה שלשון פטור לגירושין היה ידוע בבבל יפה, ואילו בארץ-ישראל אין לו הוכחות ברורות. לפיכך יש לפרש שמשנתנו פסלה כל לשון פטור, מתוך שלא הכירה לשון זה כלשון גירושין כלל וכלל. הסיבה שנקטה את הקל דווקא היא לא משום שהפיעל כשר, אלא משום שאין צורך להתייחס אל הפיעל, שהרי אין הוא נוהג כלל. ואילו ר' נתן הכשיר לשון פטור לגירושין, משום שבבבל היה הלשון הזה ידוע כלשון גירושין מובהק, שהוכנס אל תוך נוסח הגט עצמו²⁹, ואף נבחר דווקא הוא לתרגם את לשונות שילוח שבמקרא.

נוסיף על כך שרבא, כנראה, ידע הבדל זה. הדבר, למעשה, מתבקש מתוך שרבא עצמו תיקן נוסח גט המכיל את הלשון פטורית בתוכו. לפיכך פירש אל נכון שבבליזתו של ר' נתן היא שגרמה לו לחלק בין הלשונות ולהכשיר את חלקם. ואילו "תנא דידן", הארץ-ישראלי, פסל כל לשון פטור, משום שלא הכיר בלשון זה כלשון גירושין כלל וכלל³⁰.

על עיקרם של דברים אלו, כאמור, כבר עמדו חוקרים מספר, אלא שדווקא הם נגררו אחר פירושו של רש"י ואחר תיקון גרסתו. לפיכך פירשו שר' נתן הכשיר דווקא בפיעל ופסל את הקל. פירוש זה, לא זו בלבד שהוא סותר את הממצא שבמקורותינו, שבו, כאמור, אין תיעוד לפטור בפיעל, ולא זו בלבד שאין הוא מתאים לגרסת כתבי-היד, אלא נדמה שהוא אף מונע אותנו מלראות במדויק מה עשה כאן ר' נתן. לפי פירוש זה לא עשה ר' נתן אלא זאת, שלעתים הכשיר לשון פטור לגירושין. אולם דומה שאם נתבונן בגורמים שהובאו לעיל, נבין אל נכון מה אירע כאן.

כזכור, לפי גרסת כתבי-היד פסלה המשנה כל לשון פטור. ר' נתן, לעומתה, הכשיר לשון פטור בקל, ופסל רק את הפיעל. כאמור, פסול זה מיותר, שהרי אין פטור משמש כלל בבניין פיעל. על כן יש לפרש שלא נאמרו דבריו אלו של ר' נתן, הרואה צורך לפסול לשון שאינו משמש כלל, אלא מחמת הסתירה שנוצרה בעיניו בין דברי המשנה, הפוסלת לשון פטור לגירושין, ובין מצב הלשון הידוע לו, שבו נהג לשון פטור לגירושין. ר' נתן ביקש אפוא להכשיר את לשון פטור לגירושין, לפי מצב הלשון המוכר לו, אך מאידך גיסא בלא לעקור את דברי המשנה מכול וכול. לפיכך

29. אפילו נאמר שבתקופתו של ר' נתן עדיין לא חדר לשון פטור לתוך נוסח הגט, מסתבר שכבר היה מוכר בבבל לשון פטור לגירושין, וכך חדר בסופו של דבר לתוך נוסח הגט. גם בכך דיי להסביר את שיטתו.

30. למען הדיוק נוסיף שאין צורך לומר שרבא הכיר את ההבדל הלשוני שבין הארצות. דיי היה לו לדעת את ההבדל שבין נוסח הגט שבמשנה, שאולי בתקופתו עדיין היה חסר את הנוסחה "גט פיסורין", ובין נוסח הגט שנהג בבית דינו, שבו היה מצוי לשון פטורית. בכך, כנראה, ראה הבדל בין לשון ארץ-ישראל ללשון בבל.

לא היה לו מנוס מלשנות את דברי המשנה ומלצמצם אותם צמצום קל: להעמיד את הפסול על בניין פיעל, שבאמת אינו מביע גירושין – שכן אינו מביע כלום, ולהכשיר את בניין קל, הנוהג לבדו בשורש זה ומביע גירושין יפה. נמצא שעיקר דברי התנאים נסבים כאן על הקל לבדו, שהוא הבניין היחיד המשמש בשורש זה. ולא נוצר כאן בניין פיעל אלא בידי ר' נתן, אך ורק כדי לתת לפסול זה שהמשנה פוסלת פתרון הולם. הרי זו כעין אוקימתא, שר' נתן עושה בדברי המשנה: מה שאמרה המשנה, שלשון פטור פסול – דווקא בפיעל אמרה, לפי שאין זה לשון כלל, אבל בקל – כשר. על ידי אוקימתא זו נתבטלו למעשה דברי המשנה לגמרי, שהרי מעתה לשון פטור כשר לגמרי לגירושין, ומה שפסול הוא רק לשון שאינו משמש כלל ואין אדם עשוי לאמרו, ומובן מאליו שלשון זה פסול. כפי שכבר נאמר, מסתבר שמלכתחילה לא היה איש נזקק כלל לפסול לשון כגון זה. רק מתוך שעמדה לפני ר' נתן משנה בעלת סמכות, שהוא נזקק לתקנה בדרך כל שהיא, נוצרה הלכה כזאת, שבה נאמר דבר שאין צריך לאמרו. בשיטה זו להלכה השאיר ר' נתן את דברי המשנה על מכונם, ורק תיקן אותם תיקון קל, אך למעשה ביטל אותם ביטול גמור³¹.

המסקנות ההיסטוריות העולות מתוך פירוש זה אינן אלא כמסקנות שאנו יכולים להסיק גם מתוך הבירור הלשוני שנעשה לעיל: לשון פטור היה ידוע בעיקר בבבל, ובכל אופן לא בכל מקום, כלשון גירושין³². עם זה יש ייחוד בדוגמה זו, לפי שכאן

31. לפי פירוש זה עשה ח' ילון בדיוק מה שעשה ר' נתן לפניו: כיוון שלדעת שניהם לשון פטור בקל הוא לשון מתאים לגירושין, תיקנו את המשנה לפיעל ועל ידי כך הכשירו את הקל. ובאמת כך יצא לפי ילון, שאין מחלוקת בין משנתנו לר' נתן. ומאלף שבסופו של דבר תוקנה סוגיה זו מצד גרסתה שלוש פעמים בשלוש תקופות, ותמיד מקל לפיעל: בידי ר' נתן – ממחברי הטקסטים, בידי רש"י – מן הפרשנים ובידי ח' ילון – מן החוקרים.

32. כנגד זה כל המסקנות הנובעות מדברי החוקרים שהובאו לעיל אין להסיק מתוך סוגיה זו: ההבדל שהביא רש"י בין ארץ-ישראל, שבה דיברו עברית בלבד, ובין בבל שבה דיברו בארמית – אין עניינו לכאן ואף בלא לדון בשאלה אם הדבר נכון מבחינה היסטורית: ההבדל כאן הוא הבדל שבתוך הארמית, בין להגיה. מסקנת ו' בן-חיים, שהמעבר קל < פיעל היה ידוע לאמוראים, אין להסיקה מכאן: דברי רבא "תנא דידן דבר ארץ-ישראל הוא לא דייק" מכונים לפסול שמשנתנו פוסלת כל לשון פטור כלשון גירושין, ואינם מכונים למעבר קל < פיעל. ומסקנתו של י' קוטשר בדבר תחושת הבבליים שלשונם מדויקת יותר כבר נידונה לעיל. גם את העולה מדבריו, שבבבל נשתמר השימוש העתיק בקל, אין ללמוד מכאן. דווקא חידוש יש כאן בבבל לעומת ארץ-ישראל, שבבבל הכירו שימוש זה של פטור ולא בארץ-ישראל. ואם יורשה לי להעיר, לפי זה בטלה גם מסקנתו ההלכתית של הרב כשר, במאמרו שנוצר לעיל, (הערה 18). טענתו היא שאין לתרגם את הגט לעברית על ידי לשון פטור, שהרי רק ר' נתן הבבלי התיר זאת, לפי שהיה בארץ דוברת ארמית. ואולם כיוון ששימוש פטור אינו עניין להבדל שבין העברית לארמית אלא בין להגיה של הארמית, ממילא מי שנוהג לנקוט לשון פטור בגט הארמי רשאי לנקוט לשון זה גם בגט העברי, שהרי מצבו דומה למצבו של ר' נתן. אלא שכמובן, פוסק ההלכה נאלץ במסקנותיו ההלכתיות להתחשב גם בפירושי הראשונים.

בא לידי ביטוי קדום ביותר, כבר מתקופת התנאים, ההבדל שבין משנת ארץ-ישראל למשנת בבל ואף ההבדל ברקע הלשוני שבין הארצות. מוסף על כך שיש כאן הערה מפורשת מתקופת האמוראים על הבדל זה. ובייחוד חשוב להתבונן כאן כיצד נהגו חכמי בבל כאשר נוצרה בעיניהם סתירה בין המשנה ובין המצב הריאלי – במקרה זה הלשוני – שהיה מוכר להם: לא עקרו את דברי המשנה מכול וכול, אלא צמצמו אותם למקרה מסוים. גם אם צמצום זה השאיר קושי קטן במשנה, שהרי היא אומרת דבר מיותר, כנגד זה השיג צמצום זה התאמה מוחלטת לשיטה הבבלית, והוא הדבר שביקשו להשיג.

רשימת קיצורים

(א) קיצורים

כ"ק = כ"י קאופמן, A 50

כ"י פא = כ"י פרמה, דה-רוסי 138

כ"י לו = כ"י קיימברג' Add. 470,1, הוצאת ו"ה לו, קיימברג' 1883

מכילתא דרבי ישמעאל = הורוביץ-רבין, פפד"מ תרצ"א

מכילתא דרשב"י = אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו

ספרא = א"ה ויס, תורת כהנים, וינה 1862

(ב) ביבליוגרפיה

בן-יהודה = אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים

1958–1908

א' בנדויד = אבא בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז–תשל"א

ילון, פרקי לשון = חנוך ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א

יאסטרוו = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and Midrashic Literature*, New-York 1903

לוי = J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Leipzig

1876–1889

ליברמן, תכ"פ = שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו יורק תשט"ו–

ערכי א = ערכי המילון החדש ללשון חז"ל, כרך א, רמת גן תשל"ב

קובץ מאמרים בל"ח = קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת משה בר-אשר, חלק א,

ירושלים תשל"ב

הקונקורדנציה של המילון ההיסטורי = חומרים למילון סדרה א, הוצאת האקדמיה

ללשון העברית, ירושלים תשמ"ח

שולטהס = F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Beroline MCMIII

משקל אַפּעקלא הארמי בכפולים – אַפּעאַ

1. אַגלא

כל מילוני התלמוד הביאו את השם הזה בדמות אַ(י)גלא. לוי: אַיגלא או אַגלא; יאסטרוב: אַגלא, אַיגלא; דאלמאן: אַגלא; ערוך השלם: אַיגלא. שם זה מצאנו בבבלי שתי פעמים: "הכל לאיגלי גפא" (ב"מ קח ע"א), ואותו מאמר עצמו, אלא בלא יו"ד: לאגלי (ב"ב ח ע"א), ועניינו: הכול (מצוים להשתתף בהחזקתם) שלשערי הנעילה (של העיר).

בתלמוד גלא = דלת, כגון "לגברא דטרקיה לגלא ואבדיה למפתחיה" (סנה' קיג ע"א). ואמנם גרסותיהם של כמה כתבי־יד בבבא מציעא ובבבא בתרא שהבאנו לעיל: גלי, בלא אל"ף. כ"י המבורג 19: לגלי גפא, בשני המקומות; כ"י פירנצה 8.II: ליגלי גפא, בשני המקומות; כ"י פאריס 1337: לגלי גפא (ב"ב ח ע"א), ובערוך: הכול לאיגלי אגפא.

שני השמות הארמיים משקלם אַפּעקלא בגזרת ע"ע, הוי תבנית אַפּעאַ. וכתב יאסטרוב: "מן גל, גלל". אף על פי כן ניקד: אַיגלא. בלשון חז"ל גל (שבת פא ע"א) = דלת (סובבת); בסורית: גלא = מגן, מכסה; בערבית: جَل = וילון, מכסה. הדלת תסוב על-צירה (משלי כו, יד), משמע הדלת סובבת, גוללת. תחילית אל"ף אין בה כדי להפקיע את השם לא מגזרתו ולא ממשקלו. אמור מעתה: אַגלא, אַיגלא.

2. אַסרא

כיוצא בדבר איסרא, שמשמעו 'שור, מלאך'. שלוש פעמים השם הזה בבבלי; שתי פעמים בפסחים קיא ע"ב: "איסרא דמוזני נקיד שמה איסרא דעניותא נבל שמה". כך בדפוסים. ובכ"י ואטיקאן 125: "שרה דמוזני... שרה דעניותא"², ופעם אחת בעבודה זרה מא ע"ב בכינוי הנסתר: "שבקיה איסריה לדגון"³. בחולין קה ע"ב מקבילה לפסחים, זה לשונה: "שרא דעניותא", בלא אל"ף תחילית.

1. ראה י' בן-דוד, "משקל, בניין, תבנית", לשוננו לס (תשל"ה), עמ' 131, סימן י.

2. בכ"י מינכן 6 הגרסה: שידא דמוזני נקיד שמה דעניותא וכו'.

3. גרסתו של כ"י פאריס 1337 ושל כ"י גוי-יורק 44830 כשל הדפוסים. כ"י מינכן 95: שבקי לאיסורי לדגון.

וביומא עז ע"א: "שרא דפרסאי". כך הדפוסים. ובשני כתבי-יד הגרסה: איסרא. אלו הם: כ"י ניו-יורק, אנלאו 271, וכ"י מינכן 95. ולפי שתנועת a מתקיימת במקרא, ואפילו ירד הטעם ורחק ממנה, כגון שְׁרִי, שְׁרִיהֶם, שְׁרוֹת (פרסיומדי, אס' א, יח), שְׁרוֹתֶיהָ, שְׁרוֹתֵיהֶם, הדעת נותנת, אף ארמית כן. אף על פי כן לוי (עמ' 68): אִיסְרָא, אִיסְרָה; יאסטרוב: אִיסְרָא; ערוך השלם: אִיסְרָא. ודבריו של ערוך השלם "צ"ל אִיסְרָא" וגירוננו פרסית yozata כבר סתרום תוספות הערוך השלם (עמ' נא). ולא עמד בפרץ אלא דאלמאן: אִסְרָא. אלא יו"ד הקודמת לסמ"ך סימן לתנועת e חטופה (לא a חטופה), ותנועת a קצרה הסמוכה לר"ש נכפלת (בכוח) דרכה להתארך כדין תשלום דגש וניקודה קמץ: אִיטְרָא, אִיסְרָא.

3. אַגְדָּא

ועוד במשקל הזה: שלוש פעמים בבבלי לשון "דרו באגדא", היינו: נושאים במוט. בביצה ל ע"א שתי פעמים: "הני דדרו בדגלא לידרו באגדא", "דרו באגדא לידרו באכפא". ובבבא מציעא פג ע"א פעם אחת: "הני דדרו באגדא ואיתביר". כך בערוך, וכך גרסתו של כ"י גטינגן 3 ושל כ"י לונדון 400 במסכת ביצה, ושל כ"י המבורג 19 ושל כ"י פירנצה 8.II. בבבא מציעא. הדפוסים וכ"י אוקספורד 366 גרסתם: באגרא. וכך כ"י מינכן 95 במסכת ביצה. בבבא מציעא גרסתו: באיגר'. והביאו מילוני התלמוד את השם הזה בניקוד אַגְדָּא (לוי, יאסטרוב), אַגְדָּא (דאלמאן). כנגדם הביא ערוך השלם בערך "גד", עמ' רלו: אַגְדָּא (= מוט), אף ריבה גירון לשם שורש גד"ד. כך בסורית, פשיטתא לישעיהו לח, יב יִבְצְעֲנִי: לְמַתְגְּדֹדוּ. בערבית جَد = חת, جَدَاد = זמורת דקלים⁴. ונוסיף על דבריו של ערוך השלם גד"ד בערבית באותו משמע, כגון "וַיִּתְגְּדֹדוּ כַּמִּשְׁפָּט בַּחֲרָבוֹת וּבִרְמָחִים עַד-שֶׁפָּךְ-דָּם עֲלֵיהֶם" (מל"א יח, כח). ובארמית שבמקרא: "גְּדוּ אֵילָנָא" (דנ' ד, יא). gadadu באכדית = הפריד⁵, השווה גְּד (= ענף) ששורשו בד"ד. וקרוב הוא שורש גד"ד לשורש גז"ז. אַגְדָּא, היינו: ענף קצוץ מעץ, מוט.

4. אַבְרָא, אַגְוָא

כיוצא בשמות שהבאנו הרי תוארי הפועל אבראי, אגואי. לוי הביא את שם התואר בְּרָאָה, בְּרִיָּא (עמ' 260א), ותכף לו את תואר הפועל בְּרָאִי, ובאל"ף תחילית (עמ' 16): אַבְרָאִי. והביא בעמ' 308 גְּוָאָה, גְּוָאָה, גְּוָאִי, ובעמ' 20 באל"ף תחילית: אַגְוָאִי. גם

4. כך תיקונו של גייגר בתוספות הערוך השלם, ערך "גד".

5. ראה Bruno Meissner – Wolfram von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden 1962, עמ' 273a.

יאסטרוֹב⁶, גם בעל ערוך השלם⁷, גם קרופניק וזילברמן⁸ נזהרו בהם בניקודיו של לוי ושמרום עקב רב. וגם בקונקורדנציה של קוסובסקי לבבלי (כרך ח, עמ' 762–764): אַבְרָאִי. רק במילונו של דאלמאן: אַבְרָאִי, אַבְרִי, אַגְוִאִי.

תרגום⁹ הַחִיצוֹן (יח' מד, א): בְּרָאָה; תרגום הַחִיצוֹנָה (יח' מב, א): בְּרִיתָא; תרגום בְּתוּכָה (בר' מא, מח): בְּגוֹה; תרגום אֶל-תּוֹכּוֹ (ויק' יא, לג): לְגוֹיָה; מסורת הקריאה של יהודי תימן¹⁰: בְּרִיתָא; ניקוד כ"י ליידין בירושלמי שבת ח, ב (יא ע"ב): גְּוִיא, בְּרִיאָ; בסורית: בְּרָא, בְּרִיאָ, גְּוִיאָ, גְּוִיאָ; בערבית: بَرَّ , جَوَّ – כל אלו מעידים שתנועת a של פ"א השורש שרירה וקיימת. מסורת הקריאה של יהודי תימן: אַבְרָאִי¹¹. אמור מעתה: אַבְרָאִי, אַגְוִאִי.

כל השמות שהבאנו גזרתם גזרת הכפולים, ואין כוחה של תחילית אל"ף לבטל תנועה קטנה הקודמת לעיצור נכפל.

6. עמ' 9, 11, 189, 216.

7. אות א', עמ' יט, כב.

8. מילון שימושי לתלמוד למדרש ולתרגום וכו' מאת ברוך קרופניק בהשתתפות ד"ר א"מ זילברמן, תל-אביב תש"ל, עמ' 6, 7, 120, 144.

9. לפי א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, א–ג, ליידין 1949–1962.

10. ראה למשל שבת יט ע"ב, בתלמוד בבלי, מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ניקד וכו' א"ע הלוי, ירושלים תש"ס. וכן נידה מב ע"ב: "כי נפק לבראי"

11. שם, נידה עא ע"ב.

ענייני לשון בפרק קמ"ג של 'מבוא התלמוד' לרב שמואל בן חופני גאון

רב שמואל בן חופני (נפטר ב-1013),¹ גאון סורא, בנו של אב בית דין, נכדו של גאון², היה כנראה הפורה ביותר מבין הגאונים.³ ברשימת ספרים מן הגניזה שפרסם ש' אסף נאמר: "זכראסתין פיהמא פהרסת כתב רבנו שמואל"⁴ (תרגום: ושני קונטרסים שבהם רשימת ספריו של רבינו שמואל). מכאן שמספר חיבוריו הגיע לעשרות. ספרים אלו עניינם מגוון: פרשנות המקרא, מונוגרפיות בענייני הלכה ופילוסופיה.⁵ מקום חשוב בהם תופס חיבורו הגדול 'אלמדכל אלי עלם אלמשנה ואלתלמוד', כלומר, המבוא אל מדע⁶ המשנה והתלמוד, שהיו בו 145 פרקים.⁷ הרכבי היה ראשון החוקרים שדן בספר הזה, במונוגרפיה שלו 'זכרון הגאון רב שמואל בן חפני וספריו',⁸ על פי מובאות מהראשונים שהשתמשו בו.⁹ אחר זמן פרסם

1. ראה א' גרינבאום, פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון [להלן: פירוש התורה] ירושלים תשל"ט, מבוא, עמ' 13 ואילך.
2. וכך הוא מציין את עצמו, בפתיחת 'ספר הערבות והקבלנות' שבכתב-ידו: "דיאן אלכאב שמואל בן דיאן אלכאב חפני בן כהן צדק ראס אלמתיבה". כלומר, "דייאנא דבכא שמואל, בן דיאנא דבכא חפני, בן כהן צדק ראש הישיבה" (ש' אסף, "שלשה ספרים נפתחים לרב שמואל בן חפני", זכרון לרב קוק, ירושלים תש"ה, עמ' קמא = סיני יז, תש"ה, עמ' קלז, והפיסק בתרגום שלי. הובא בידי גרינבאום [לעיל, הערה 1], עמ' 16). הדברים נכתבו לפני עלותו של רשב"ח לגאונות, כשעדיין היה דיין דבכא.
3. ראה ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשס"ו, עמ' קצד ואילך.
4. "רשימות ספרים עתיקות", קרית ספר יח (תש"א-תש"ב), עמ' 280.
5. וראה עוד הרכבי הנזכר להלן בפנים, עמ' 19, הערה 40.
6. שכן הוא כותב בפירוש התורה: "פאשרף אלעלום ואפצ'להא עלם אלמצות" (עמ' קלה, שו' 2-3), כלומר: והרי האציל והעדיף במדעים מדע המצוות (שם, עמ' קלד). ולהלן: "ייתלוה בעד ד'לך פי אלנפע אלעלום אלריאצ'יה... ואיצ'א אלעלום אלטביעיה ועלום אלצנאיע אלמהניה ואלחוליה" (שם, שו' 8), כלומר: והבאים אחרי בתועלת הם המדעים המתמטיים... וכן מדעי הטבע ומדעי המלאכות המקצועיות והמכניות. ובמקומות אחרים: "אלעלום אלטביעיה" (עמ' קס, שו' 8 מלמטה) – מדעי הטבע; "אלעלום אלג'לילה" (עמ' קיז, שו' 8) – המדעים הנשגבים (עמ' קטז).
7. ראה ש' אברמסון, "מן הפרק החמישי של 'מבוא התלמוד' לרב שמואל בן חפני", סיני פח (תשמ"א), עמ' קצה. אבל במאמר קודם, "למבוא התלמוד לרב שמואל בן חפני", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 422, ד"ה הספר (= עניינות בספרות הגאונים [להלן: עניינות], ירושלים תשל"ד, עמ' 174) רשם: 148 פרקים. ולשון אחרון עיקר.
8. בסדרה שלו: זכרון לראשונים וגם לאחרונים, ס"ט פטרבורג התר"ם, עמ' 4, ד"ה הנה ואילך.
9. ראה שם, עמ' 25, הערה 62 – עמ' 26, הערה 68. וראה עוד שם, עמ' 29, הערה 74, 75.

קאולי קטע גניזה קטן מתוך קיצורו של הספר, במאמרו "אלמדכל אלי אתלמוד לרב שמואל בן חפני", שנדפס בספר היובל להרכבי¹⁰. הקטע דן בחלוקת הספרות התלמודית למשנה ולתלמוד ובחלוקת התלמוד לענייניו, והוא הוא ראשית 'מבוא התלמוד' המיוחס לר' שמואל הנגיד. אחריו פרסם אפשטיין עוד קטע ממנו, הדן בר' חייא, בבר קפרא ובר' אושעיא¹¹. אפשטיין שיער שקטע זה שייך ל'סדר מקבלי התורה' של רב נסים גאון, אלא שלאחר מכאן חזר בו והודה שהקטע שייך לספר שלנו¹². לזוין התחיל להדפיס כמה קטעים מן הספר שמצא בגניזה בלויית תרגום עברי אלא שלא זכה להשלים את ההדפסה¹³. אחר-כך פרסם רות עוד קטע מן הספר, במאמרו "קטע לשלשלת הקבלה מתקופת הגאונים"¹⁴, שכן לא היה בטוח בייחוסו לרשב"ח – ייחוס שהציע לו פרופ' אברמסון¹⁵. קטע זה דן באמוראים המוסרים בשם ר' יוחנן, ר' הונא ורב נחמן ובאמוראים שבשם מוסרים ריש לקיש ורב נחמן. עוד קטע פרסם צוקר¹⁶, אלא שייחס אותו לר' יעקב בר אפרים, חכם רבני שהתפלמס עם הקראים ונזכר בכמה מקומות אצל אלקרקסאני¹⁷. ואולם ש' אברמסון הוכיח שקטע זה שייך לפרק החמישי של המבוא לרשב"ח, הדן בסיבות הסתירות שיש במאמרי החכמים במשנה ובתלמוד¹⁸. מורי פרופ' אברמסון עסק בספר שלנו בכמה מאמרים: "למבוא התלמוד לרב שמואל בן חפני"¹⁹, שבו דן בשם הספר, באזכרות הראשונות שלו בספרות אצל רשב"ח עצמו ואחרים, בכתב-היד שלו: הקטע הגדול שבקיימברידג' T-S Loan 108 ואחרים, ובכמה מעניינותיו, וסיים בהערות למאמרו הנ"ל של רות; "דרכי התלמוד המיוחס לרב סעדיה גאון והוא לרב שמואל בן חפני"²⁰, ובו הוכיח שהפסקאות שבספר כללי התלמוד של ר' בצלאל אשכנזי אינן לרב סעדיה גאון כפי שסבר הרב, אלא הן קטעים מתוך

10. זכרון לאברהם אליהו, פטרבורג תרס"ט, עמ' 162–163.

11. "שני קטעים מספרי רב נסים בר יעקב", קובץ על יד, ס"ח, ג (יג), (ת"ש), עמ' ו ואילך (= מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, חלק ב, כרך ראשון, עמ' 614 ואילך).

12. ראה אברמסון, למבוא (לעיל, הערה ז), עמ' 422, ד"ה אף הקטע (= עניינות, עמ' 175).

13. ראה תקופת הגאונים (לעיל, הערה ג), עמ' קמט; רות הנזכר לקמן (הערה 14), עמ' 411–412; אברמסון, מן הפרק החמישי (לעיל, הערה ז), עמ' קצה.

14. תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 410 ואילך.

15. שם, עמ' 411–412; אברמסון, למבוא (לעיל, הערה ז), עמ' 422, ד"ה הקטע (= עניינות, עמ' 175). וראה עוד מש"כ בספרו במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 74, הערה 3.

16. "לבעית המחלוקת במסורות", ספר היובל לשלום בארון, כרך ג, ירושלים תשל"ה, עמ' שכ–שכא. והתרגום שם, עמ' שכא–שכג.

17. שם, עמ' שכז.

18. מן הפרק החמישי (לעיל, הערה ז), עמ' רו, ד"ה כתב היד.

19. ראה לעיל, הערה ז.

20. עניינות, עמ' 164 ואילך. וראה עוד "על ספר 'דרכי התלמוד' שמיוחס לרב סעדיה גאון", קרית ספר נב (תשל"ח), עמ' 381 ואילך.

הספר שלנו; "מן הפרק החמישי של 'מבוא התלמוד' לרב שמואל בן חפני" הנ"ל²¹, ובו הציע דיון כללי במבנהו ובעניינותיו של הספר, ובסופו חזר ופרסם את הקטע הנ"ל של צוקר, עם כ"י שטרסבורג 4110 הקודם לו²².

ולבסוף, בתשמ"ה, פרסם אברמסון את הפרק המאה ארבעים ושלושה של הספר מכ"י קיימברידג' הנ"ל, עם שינויי נוסחאות משני קטעים חלקיים לפרק זה, אף הם מקיימברידג', במאמרו "מילון לתלמוד לרב שמואל בן חפני"²³.

פרק זה הוא מילון למונחים שבבבלי ולמלים ארמיות אחרות השגורות בו, והוא מסודר בסדר הא"ב. לעתים מופיעים בו המלה או הביטוי עם תרגום לערבית בלבד, ולעתים נלווה לתרגום פירוש רחב יותר שמבאר את עניינם ואת שימושם, כדברי הגאון בהקדמתו הקצרה לפרק: "פנקול אן אלקצד פי הדא אלפצל הו תפסיר אלאלפאט אלתי כאן אהל אלתלמוד יסתעמלונהא כתירא פכאנת כאלאלה להם תתכרר פי כלאמהם פקצדנא לתפסירהא ושרח מעאני בעצהא עלי חסב אלאחתמאל ותרכנא מא עדאהא בחאלה"²⁴. ולהלן: "וקד אחצנא מנהא מא חצנא מן אלצעב ואלסהל"²⁵. (תרגום: ונאמר שהכוונה בפרק זה היא תרגום²⁶ הביטויים אשר היו אנשי התלמוד משתמשים

21. לעיל, הערה 7.

22. שם, עמ' רי ואילך.

23. ספר אברהם אבן-שושן – מחקרים בלשון, במקרא, בספרות ובידיעת הארץ, ירושלים תשמ"ה, עמ' 13–65; תוספת, עמ' 293–294. ולרשימת קטעי הגניזה שנתפרסמו מספרי האחרים של הגאון ראה א' גרינבאום, "הלכות באבלות לרב שמואל בן חפני גאון", ספר זכרון לש"ק מירסקי, ניו יורק תשלי"א, עמ' ג' ואילך; הנ"ל, פירוש התורה, מבוא, עמ' 13, הערה 12. ויש עוד להוסיף: ש' אברמסון, "ספר חדש של רב שמואל בן חפני: על שמות ה' ותאריז", קריית ספר נו (תשמ"א), עמ' 721 ואילך; ג' ליבזון, "פרקים מספר המצוות לרב שמואל בן חפני גאון", תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 61 ואילך. וראה עוד ג'צ' הילדסהיימר, "שערי שחיטה ובדיקה לרב שמואל בן חפני גאון" (על פי כ"י אוקספורד), מוריה סו, גליון ז-י (תשמ"ז), עמ' יז-לא.

24. שם, עמ' 24.

25. שם, עמ' 25. והנקודות הדאקריטיות על פי כתב-היד.

26. הגאון רגיל להשתמש בפירוש התורה ב"תפסיר וב"פסר במשמעות תרגום. למשל: "ולד"ך פסרתה שכ'צא" (עמ' לא, שו' 8), כלומר: ולפיכך תרגמתי 'שכצא' (עמ' ל); "ופסרת לא יקרא עוד שמך יעקב לא יוקאל אסמך יעקב פקט לאן ללפס'ה עוד ג' תפאסיר אכת'רהא אבדא... ואלב' עוד תפסירה איצ'א... ואלג' עוד תפסירה פקט" (עמ' סט, שו' 7 ואילך), כלומר: ותרגמתי לא יקרא... לא יאמר שמך יעקב בלבד. לפי שלמלה עוד שלושה פירושים, רובם: לעולם... והשני – עוד פירושה גם כן, והשלישי – עוד פירושה בלבד (עיין שם, עמ' סח); "לאן רקות ישתק מן רק אלדי תפסירה פארג כאל"י" (עמ' קט, שורה אחרונה), ותרגומו: כי רקות נגזר מן רק אשר תרגומו ריק (עמ' קיח); "ופסרת גביעי טאסי" (עמ' ריג, שו' 19), כלומר, ותרגמתי: גביעי: טאסי (= גביעי) (עמ' ריב) ועוד. ואף על פי שאפשר וקרוב להשתמש במלה פירוש בכל המקומות הנ"ל, וכן הגאון עצמו אומר כאן: "פירושא תפסיר" (להלן, עמ' 38), ועוד שכל תרגום יש בו משום פירוש, מכל מקום, העדפתי לתרגם כפי שתרגמתי, כדי להבחין בין תרגום גרידא ובין תרגום ופירוש, כפי שהגאון מבחין בדבריו. וראה עוד את דברי המהדיר, עמ' 14, ד"ה בדרך כלל.

בהם הרבה, עד שהיו להם ככלי החזר ונשנה בדבריהם²⁷. והתכוונו²⁸ לתרגם²⁶ אותם ולבאר ענייני מקצתם, לפי מה שיסבלו, והנחנו את זולתם. ולהלן: והבאנו מהם מה שהבאנו²⁹ מן הקשה והקל. שאלה היא מדוע בחר הגאון לדון במלים האלה ולא באחרות כמותן. נראה שסבר שאלה הם המונחים והמלים השגורים שהלומד עשוי להיתקל בהם, אף על פי שיש מהם קלים ואולי מיותרים. והנה העיון ברשימת המונחים והמלים שהביא הגאון, יש בו כדי ללמדנו כמה הלכות בשלושה תחומים: (1) אוצר המלים התלמודי והבתר-תלמודי, (2) פירושי מונחים, (3) ניקודו של התלמוד.

אשר לאוצר המלים, יש לנו בו עניין בשתי מלים, שאמנם הן מצויות גם במקורות אחרים, אלא שהן מקבלות אישוש נוסף מעדותו של הגאון.

כואהישן

כך כותב הגאון: "וקולהם דכנאק' שן ירדו בה אלטלב ואלסואל"³⁰. כלומר, ואמרם דכנאק'ישן כוונתם בו הבקשה והשאלה. אלא שסופר כה"י טעה וחילק את המלה לשתיים: דכנאק'ישן. וכבר דן במלה זו מורי הרא"ש רזונטל ז"ל במאמרו "למילון התלמודי"³¹. לדבריו³², המלה נמצאת בהלכות פסוקות ששון: "ובעו מימאן דאית ליה ממוגא גבי חבריה בכל לישני דאבוהישן ושבק מן ממוניה מיד"³³. כלומר, וביקשו ממי שיש לו ממון אצל חבריו בכל לשונות של בקשה ועזב מן ממונו משהו (מדובר בפשרה). וכך תורגם מכבר בהלכות ראו³⁴. ואילו בהלכות גדולות דפוס ויניציאה – במטותא³⁵, תורגמה המלה לארמית! אבל בהלכות גדולות כ"י פאריס: דכואהישן³⁶. נראה אפוא שכך גרס רשב"ח בספר הלכות גדולות שלפניו, שהרי מדרכו של הגאון לצטט לעתים את לשון הלכות גדולות במקום התלמוד, כפי שהעיר המהדיר³⁷.

27. כאמור, דברי הגאון כאן לאו דווקא, שהרי הוא מפרש מלים רבות שאינן מונחים כלל, כמו שיווכח המעיין.

28. כדרכם של מחברים לדבר על עצמם בלשון רבים. ואם בשעת חיבורו של ה"מבוא" כבר היה לגאון, הרי כך הוא מנהגם של הגאונים, כידוע.

29. אם נגרוס: אחצנא. ואולי עדיף לתרגם: שהכנו. ושמא יש לגרוס: חצנא, כלומר: אספנו.

30. עמ' 29, והתרגום בעמ' 47.

31. איראנו-יודאיקה – לחקר פרס והיהדות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 38 ואילך.

32. שם, עמ' 47; והערות שם בעמ' 100, הערה 63 ואילך.

33. עמ' סד. וראה רזונטל ולעיל, הערה 31 עמ' 100, הערה 63.

34. מהדורת שלוסברג, ווירסייליס לים פאריס, תרמ"ו, עמ' 51.

35. מהדורת טרויב, ת"א תשכ"ב, עמ' 226, טור א.

36. הוצאת מקור, ירושלים תשל"א, עמ' 36. וראה ספר הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר הצעיר, כרך ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 15, הערה 12.

37. עמ' 17, סימן ד. וראה עוד מה שכתב במאמרו "מן הפרק החמישי..." (לעיל, הערה 7) עמ' קצט, ד"ה בספר.

לפי דבריו של רוזנטל, מלה זו היא x'āhīṣā, מפרסית אמצעית, ופירושה: בקשה³⁸. נמצא שהיא מקבלת כאן אישור נוסף גם לגרסה, גם לפירוש וגם לקריאה.

לכוארה

כך כותב הגאון: "לכוארה טאהרהא, ודאך קולהם לכנה כשמואל (אלההטא"³⁹. כלומר, פשוטה⁴⁰, וזאת אומרם: לכוארה כשמואל רהטא"⁴¹. דהיינו, לפי פשוטה הולכת כשיטת שמואל. וכבר דן במלה זו המהדיר⁴². והנה הערוך כותב על מלה זו: "וכאורה לשון ארמי הוא"⁴³, אבל ייתכן שמוצא המלה מפרסית, וממנה חדרה בזמן קדום לארמית וצ"ע.

על כל פנים, מצאנו אף כאן עדות למלה לכוארה, גרסא ופירושא, במקום הנוסח לכאורה שבדפוסים.

אשר לפירושם של מונחים, מדובר בשורש אר"י ונגזריו ובשלושת הביטויים האלה: מאי פסקה, מחורתה, מתניתין קשיתיה.

ארי

הגאון נזקק לשורש אר"י ולנגזריו בחמישה מקומות:

1. "איריה איש אעתרץ הדא פגיייר חכמה והדא כקולהם מאי אריה פועלים אפילו כולי עלמא נמי"⁴⁴.

38. שם.

39. עמ' 34, והתרגום בעמ' 54.

40. וכן הגאון עצמו מתרגם להלן: "פשאטיה דקרא טאהר אלנץ" (עמ' 38). ואצל הרכבי (לעיל, הערה 8): "עלי טאהר אלנץ" – כפשוטו של מקרא (עמ' 21, סוף הערה 44 [עמ' 20]); "עלי טאהר אלנץ" – על פי פשט הכתוב (שם, עמ' 21, הערה 46). ובמקום אחר אצל הגאון: "פאן טאהר אלמתניתין" (ש' אברמסון, "מספרי רב שמואל בן חפני – א. כתאב אלטלאק", תרביץ יז, תש"ו, עמ' 148, שו' 9 של ע"ב), והתרגום: כי פשטה של מתניתין (שם, עמ' 160, שו' 9).

41. כתובות נד ע"א (עמ' 54, הערה 15). ועיין ברש"י שם, ד"ה לכאורה.

42. עמ' 20; עמ' 54, הערה 15; תוספת, עמ' 293 (לעמ' 42).

43. ערוך השלם, ד, עמ' קעז, ערך "כאורה". והזכיר אותו המהדיר, עמ' 20, סוף ד"ה הגאון.

44. עמ' 25, והתרגום ומראה המקום (להלן בקיצור: התרגום) בעמ' 42.

2. "אָרְיָה" הל אעתרץ הדא אלקול שיא כקולהם מאי⁴⁶ אריה הא כדאיתא והא כדאיתא. ויקאל אנהם אראדו בה מאי ערער מן לשון תרגום⁴⁷.
3. "או משום הא לא אריא. אין כאן בסבב הדא פלא פיה [מא] יעתרץ בה"⁴⁸.
4. "דקא ארי ליה"⁴⁹ מא הודא יעתרצהא, והדא כקולהם דקא ארי לה מאי קא ארי לה"⁵⁰.
5. "מיירי יערץ"⁵¹.
- והנה שורש זה כבר פירשו רב האי גאון באחת מתשובותיו, וז"ל: "וקאמרין ערורה ארורה חד לישנא הוא עינין אלפין ועיקרו ענף שהוא תלוי בעיקר הוא לשון ערוי והעראה. כאמרך אבר מעורה בטרפשיין⁵². שני כרובין מעורין⁵³. ולשון העראה המערה בזכור המערה בבהמה⁵⁴ מן העיקר הזה. ובלשון ארמי שאין עין הרבה מאי איריא. ודקא ארי לה מאי קא ארי לה. ארייה לגזיזה וקם⁵⁵ וקם⁵⁶. לפי פירוש זה אין ארי אלא ערי – עירה, דיבק, קישר⁵⁷.

45. אבל הקריאה הרגילה היא: אִירְיָא. וכן מנקד הרב עמר (ראה להלן, עמ' 39); מאי אִירְיָא (למשל: פסח' ז ע"א, שם יד ע"ב, שם יז ע"א); מִיִּדִּי אִירְיָא (כגון פסח' ס ע"א, שם ע"ב [2x]); אי משום הא לא אִירְיָא (כמו: יומא דע ע"א) (מראי המקומות על פי אוצר לשון התלמוד [בבלי], ב, עמ' 1003, ערך "אִירְיָא"). וכן קוראים בני ארם-צובא. גדולה מזו, שכן הגאון עצמו כותב להלן: מאי איריה (עמ' 26, ערך "אהידי" [עמ' 25]; עמ' 32, ערך "חסורי מחסרא"). ולפי כל זה, ייתכן שבמקצת שימושיה אינה אלא שם. וכיו"ב כותב הגאון להלן: "מן דלך קולהם רימא והוא טרח אלקול עלי אלקול... והו יתצרף עלי וגוה ראמי ליה פלוני לפלוני וקולהם פלוני ראמי..." (עמ' 39). וראה התרגום שם, עמ' 61. והנה כשם ש-רימא היא שם מן "רמי" ו-תייהיה מן "תהי" (עמ' 40, ערך "תהי בה פלוני"), כך מן הראוי הוא ש-אִירְיָא תהיה שם מן "ארי". וראה להלן, הערה 57 והערה 67. אבל תרגום הגאון כאן בשלושת המקומות הראשונים מורה בבירור שהוא תופס אותה תמיד כפועל, לעתים בעבר ולעתים בבינוני (או בינוני המשמש כעבר), והניקוד כאן מורה על צורת הבינוני לנקבה (ראה מורג [להלן, הערה 80], עמ' 257). ואולי לפנינו צורת עבר לנסתרת (ראה שם, עמ' 252) בחילוף פתח-קמץ ב"א הפועל, וצ"ע.
46. נראה לי שיש לתקן: מידי, שהוא הביטוי השגור בתלמוד. ועוד, שכבר פירש בדיבור הקודם את "מאי אריה".
47. שם, שם.
48. עמ' 27, והתרגום בעמ' 45.
49. בכ"י ב: לה. וכך הוא להלן בהמשך. וכצ"ל.
50. עמ' 29, והתרגום בעמ' 48.
51. עמ' 36, והתרגום בעמ' 57.
52. עיין חולין מו ע"א.
53. עיין יומא נד ע"ב.
54. סנהדרין נה ע"א.
55. שם ז ע"א.
56. תשובות הגאונים הרכבי, סימן רכט, עמ' 108. והביאה המהדיר, עמ' 42, הערה 11. ודברי אפשטיין שהעיר עליהם נמצאים כעת במחקרים (לעיל, הערה 11), א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 160; שם, הערה 60. וסוף תשובתו של הגאון הובא כמה פעמים ע"י לוין, באוצר הגאונים: ברכות, הפירושים, עמ' 34, הערה ב; שבת, הפירושים, עמ' 5, הערה ז; כתובות, הפירושים, עמ' 26; גיטין, עמ' 236.
57. ויש להעיר שבשעקבות תשובה זו של הגאון מפרש לויאס את ארא במשמעות קרובה – תפש,

ואולם העיון בחמשת המקומות הנ"ל⁵⁸ מלמד שרשב"ח נקט שלוש דרכים אחרות בפירוש המלה: (1) הוא מפרש ארי – קרה, אירע, ואת לשונו אעתרץ יש לפרש מלשון ערץ, אעראץ – מקרה, מקרים, (2) ארי – הקשה⁵⁹, (3) ארי – התייחס ל-, התעסק ב-⁶⁰.

וכך אפוא יש לתרגם את חמשת המאמרים הנ"ל:

1. מה קרה⁶¹ לדבר זה עד ששינה את דינו. כלומר, הרי דין דבר זה כדין השאר.
 2. כלום קרה משהו למאמר זה. כלומר, לא כי, אלא הריהו בהוויתו.
 3. אם בגלל⁶² (דבר) זה, הרי אין בו [מה] שיקשו ממנו⁶³.
 4. מה הוא מקשה עליה.
 5. מתייחס, מתעסק⁶⁴.
- ובכמה משמעויות: (1) להשיג, לבקר, להקשות. (2) להתעסק במשהו, לדבר ולדון במשהו. (3) לעיין, לדקדק ולהסיק. ואילו את אריא הוא תופס כשם הפעולה, ומפרש: תפיסת לשון, lemma, כלומר, טיפול ודיון ב-. ומכאן הוא מסביר את הכינוי "מאי אריא... אפלו... נמי" כך: מדוע צריך להיות טיפול ודיון ב- כאשר אותו דבר מתאים גם ל-. ראה איירי, ארא אצל C. Levias, "Studies", HUCA 1904, עמ' 153.
58. דוק לשונו במקום הראשון: "איש אעתרץ", לא: כיף ערץ; ובמקום השני אמר: "הל אעתרץ הדא אלקול שיא", ולא אמר: הל תערץ הדא להדא.
 59. כדברי הערוך, ערך "אר" 3 (עה"ש, א, עמ' רסד). ודע שהגאון משתמש בשני הלשונות עארץ, יעתרץ במשמעות קושיה. ראה להלן: "מקשי מעארץ" (עמ' 36 למטה, והתרגום בעמ' 58); "עלי וגה אלמעארצה" (עמ' 39, ערך "רימא", והתרגום בעמ' 61). ובפירוש התורה: "ועארצו בקולהם... ואנפצלו בקולהם" (עמ' תיא, שו' 2 מלמטה), ויש לתרגם: והקשו באמרים... ופירקו באמרים (ראה בהמשך). ולהלן: "ולכנה יעתרץ במעארצ'את לנא מנהא אנפצאל'את" (עמ' תפט, שו' 9 מלמטה), ויש לתרגם: אבל מקשים קושיות יש לנו עליהן (או: בהן) פירוקים. ואמנם כך הגאון עצמו מתרגם בפרק שלנו: "מפריק ינפצל" (עמ' 36), כלומר: מפריק-מפרק, מתרץ. ודבר הלמד מעניינו הוא שלעיל מיניה בא: "מקשי מעארץ". ולכן יש לתרגם את דבריו להלן: "ופי מוצע אכר יר'אד בה לה והדא כקולהם דפרקה גיליה פצלהא לה" (עמ' 37, ערך "גיליה") כך: ובמקום אחר מתכוונים בו: לו, וזה כאמרים: "דפרקה גיליה" – שפירק אותה לו. ואף על פי שלא מצאנו מאמר זה לפי שעה, מצאנו כדוגמתו: "ואביי הוא דתרצה גילהיה הכי" (חולין סד ע"ב); "כבר רמייה... לר' אבהו ושני ליה" (פסח' נט ע"ב); "ופשטה גילהיה רב המנונא מהא" (שבת צז ע"א); על פי אוצר לשון התלמוד, כו, ערך "גילהיה", עמ' 1291). וייתכן שהגאון גרס באחד מהמקומות האלה: "דפרקה גיליה" או במקום אחר בנוסח התלמוד שהיה לפניו או בהלכות גדולות.
 60. עיין לעיל, הערה 57; להלן, הערה 67.
 61. ולפי זה אייריה – עבר לנקבה. וראה מש"כ לעיל, הערה 45. וצ"ע.
 62. אין צורך לתרגם את כאן. וכיו"ב: "או הכי מאי למימרא אדא כאן הדא הכדי" (עמ' 27); "יהיכי... ואלמר'אד בה אן כאן כדי" (עמ' 32), כלומר: אם זה כך; אם כך.
 63. אבל בהקשר של סייעתא יש צורך לנקוט פירוש אחר. עיין למשל בבבלי שבת מח ע"א, יבמות קיא ע"א.
 64. אולם יערץ – כשהוא לעצמו – קורה; וכלשונו בפירוש התורה: "מא יערץ לה אלפסאד" (עמ' קנא, שו' 12), כלומר: מה שיקרה לו ההפסד (שם, עמ' קנ). וכן הוא להלן, שורות 17-18, 20-21. ולהלן: "לאגהא אעראץ ערצ'ת להם" (עמ' קג, שו' 9 מלמטה), כלומר: מפני שהם מקרים שקרו להם (שם, עמ' קפב).

והגאון עצמו מסביר לנו את מוצא המלה לפי הפירוש הראשון, על פי שמועה ששמע: יש אומרים שהם התכוונו בו: מאי ערעה⁶⁵ מן לשון תרגום. וערע בלשון תרגום פירושו בין השאר, קרה⁶⁶. ואין פתרון זה חולק בפירוש עניינה של המלה על מה שקדם, אלא כוונתו להסביר לנו את מוצאה של מלה זו, על פי פירוש הגאון, מלשון תרגום.

ודבר מעניין הוא שקצת יותר מ-850 שנה אחרי פטירתו של הגאון חזר ש"ד לוצאטו והעלה סברה זו מדעת עצמו: אף הוא גוזר את ארי מן ערע התרגומי, אך הפעם בשתי משמעויותיו: קרה ופגש⁶⁷. וז"ל⁶⁸: "וכן נראה כי המלות 'מיירי, איריא' נגזרות מהפעל התרגומי 'ארע'⁶⁹ הדומה ל'קרה' בעברית⁷⁰. מפעל הזה נמצא במשנה 'ערא' בהשמט העי"ן האחרונה, גם 'אירע' בהשמט העי"ן הא', ובלשון התלמוד בהשמט ב' עיני"ן: מיירי איירי ת' מערע, אערע, גם אייריא⁷¹ ת' איערעא. מזה 'מאי איריא סתומין' (נזיר כ"ה), 'מאי איריא מעות' (שם כ"ד ע"ב). וכן 'אי משום קא לא אייריא⁷² (ב"מ ק') – אם בשביל זאת (בלי סבה אחרת) לא קרה בזה שום דבר, ר"ל אין זה מורה נגד זאת⁷³. – וכן 'מדי איריא' – האם יש פה אשר קרו יחד? האם נפגשו פה יחד? הלא כל דבר בפני

65. כז"ל. כלומר, הגאון מפרש: אריה – ערעה, בלשון נקבה. ובשרידי שאלות: "שאלתא דאילו מאן דאיתריא ביה מלתא" י"נ אפשטיין, "שרידי שאלות", תרבי"ז [תרצ"ו], עמ' 20 = מחקרים [לעיל, הערה 11], ב, א, עמ' 437. וציין לו גרינבאום, פירוש התורה, עמ' שצח, הערה 334. וראה מה שהעיר אפשטיין שם (ועכשיו: מחקרים, א, עמ' 177). ולפי זה, איתריא = איתרעא = איתערעא. והוא האתפּעל משרש זה, ומצורה זו.

66. ראה ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון תרגום אונקלוס, א, ירושלים תשמ"ו, ערך "ערע", עמ' 394–395.

67. כיו"ב ל' גינצברג, שגזר את איירי, מיירי, מן ארע = ערץ = عرض, ומפרש אותו במשמעות זו: פגש ב', נתקל ב'. ולדעתו, "ארי ב" – פירושו: להתעסק במשהו, להרהר במשהו, כלומר: לדון, לשאת ולתת. ואילו את המלה אריא הוא מפרש כשם, במשמעות: טיעון, נימוק, ומכאן: סיבה, טעם. נמצא שגינצברג קדעו רשב"ח בגזירת ארי מן ערע, אלא שנבדל ממנו בהבנת הוראתה של המלה. ראה L. Ginzberg, "Beiträge zur Lexikographie des Aramäischen", *Festschrift*, Adolf Schwarz, Berlin und Wien 1917, p. 334, s.v. ארי הערוך השלם, עמ' כ, ערך "איירי".

68. דברי שד"ל נכתבו במקורם באיטלקית, בספרו *Elementi grammaticali del caldeo biblico e del dialetto talmudico babilonese*, Padua 1865. הספר תורגם תרגום מעולה לגרמנית, עם הערות, בידי קרייגר (M. S. Krüger): *Grammatik der biblisch-chaldäischen Sprache und des Idioms des Talmud Babli*, Breslau 1873. מתרגום זה התקין לעדנער תרגום עברי לחלק העוסק בדקדוק הארמית-בבלי (ראה להלן, הערה 74), וממנו אני מעתיק את הדברים בקיצור בתוספות.

69. צ"ל: ערע. וכן במקור האיטלקי, עמ' 60; ובתרגום הגרמני, עמ' 57.

70. בתרגום הגרמני מפורש: (p. 57) "begegnen, zusammentreffen, zufällig sein, ereignen". כלומר: לפגוש, להיפגש, להיות מקרי, לקרות.

71. במקור האיטלקי (שם) ובתרגום הגרמני (שם) אין כאן ניקוד.

72. במקור האיטלקי (שם) אין כאן ניקוד, אבל המשפט כבר נוקד בתרגום הגרמני (עמ' 58).

73. בתרגום הגרמני הדברים ברורים יותר: (p. 58) "So beweist dies gar nichts dagegen". כלומר: אז אין זאת מוכיחה כלום נגד זה.

עצמו הוא. – וכן הוראת מיירי איירי – קרו יחזו, רק במקרה דברו מזה ולא מאחר⁷⁴.

יש עוד סברות בפירושה: ראה מה שהביא לערנער הנ"ל⁷⁵, שם, הערה 1, בשם הערוך (למעשה: מוסף הערוך); וראה ערוך השלם, א, עמ' 71, ערך "איירי". ולוי⁷⁶ מפרש אותה מהיוונית: *εἶρω* – לדבר, לשאול, לחקור. וכן דעת רוזנברג⁷⁷.
ומן העניין לסיים את הדיון בשורש הזה בדבריו של ש' מורג: "מסורת תימן רואה את כל צורות הפועל הרווחות בתלמוד, שכתבן 'איירי', 'מיירי' וכיו"ב, כגזרות מן השורש 'ירי'⁷⁸. ושם, בפנים: "ירי: (המכפל ברי"ש נוהג – מ"ע) בקביעות, בכל צורות אֶפְעַל של השורש, כגון אֶיִרִי⁷⁹ (ב"ק ז ע"א), אֶיִרִינָן (שם ל ע"ב), מִיִּירִי⁸⁰ (כריתות יד ע"א)". והן הן הדברים שכתב בספרו 'ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי'⁸⁰.

מאי פסקה

כותב הגאון: "מאי פסקה איש קטעהא ותחרידהא"⁸¹. כלומר, "מה פסיקתה ובירורה"⁸². והנה ביטוי זה מצוי ב"א מקומות בתלמוד⁸³. רש"י מפרש אותו בדרך כלל כמורכב משתי תמיהות: מאי?! פסקא?! כאשר פסקא הוא פועל בעבר עם כינוי

74. שד"ל, ספר דקדוק לשון תלמוד בבלי, נעתק לעברית מאת חיים צבי לערנער, ס"ט פטרבורג תר"מ, עמ' 3, סימן 12.

75. ההערה הקודמת. וכבר קדם לו קריגר (עמ' 58, הערה) בציונים האלה.

76. אוצר לשון התלמודים והמדרשים א, ברלין-ווינא תרפ"ד, עמ' 164, ערך "ארי, ארי". ואילו יאסטרוב, ספר מלים, עמ' 118, ערך "ארי", מפרש אותה מן ירי – לזרוק, להשליך. כלומר, לדון, להקשות, לשאת ולתת.

77. *Das aramäische Verbum im babylonischen Talmud*, Marburg 1888, עמ' 34. ולהלן, עמ' 50, הוא דן בביטוי 'ירקארי ליה מה קארי ליה' (1), ומעלה ש-ירקארי מורכבת מן קא + ארי.

78. "על רקעה של מסורת הארמית הבבלית של עדת תימן", מחקרי עדות וגניזה, ירושלים תשמ"א, עמ' 163, הערה 109.

79. וכן מנקד הרב עמר. למשל, שבת נז ע"ב: דְּאִירִי; שם: מִיִּירִי, וכן תענית יג ע"ב וואצלו אין דגש ביי"ד. אבל בני ארם-צובא קוראים: אִירִי, מִיִּירִי, אִיִּירִינָן.

80. ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי [לעיל ולהלן: מורג], ירושלים תשמ"ח, עמ' 85, ועמ' 282. וראה עוד שם, עמ' 145 (5.3), ועמ' 152 (5.4). וראה עוד משי"כ א"ש רוזנטל, תלמוד בבלי, מסכת פסחים – כתב-יד ששון-לונצר ומקומו במסורת הנוסח (הקדמה לפסחים כ"י ששון-לונצר), לונדון תשמ"ה, עמ' 29, הערה 30.

81. עמ' 36, והתרגום בעמ' 57.

82. וכן מתרגם הגאון עצמו להלן: "פאסיק ותאני הודא יקטע וירוי" (עמ' 38, והתרגום בעמ' 60); "יקוליהם קא פאסיק ותאני מחץ אלקול הודא יקטע יקול" (עמ' 39, ועי"ש. והתרגום בעמ' 61). ודע שהגאון משתמש בלשון עתיד בערבית, כדי לתרגם את הבינוני שבארמית. וכך הוא כותב: "הדר רגע. האדר ירגע" (עמ' 31), כלומר: הדר-חזר, האדר-חוזר; ולהלן: "ומאן דאמ". ומן יקול, וכי תימא. פאן קלת", כלומר: "ומאן דאמ" – ומי שאומר, "וכי תימא" – ואם תאמר (תרגום, עמ' 49). ולכן יש לתרגם בבינוני לשונות אלו של העתיד בערבית. למשל: "יהדרת אמרת. ותרגע תקול" (שם) – ואתה חוזר ואומר; וכן להלן: "ואמרי לה אמ' פלוני, ...ופי אצל אללגה ואמרי לה ויקולו

המושג לנקבה. כך, למשל, הוא כותב בעירובין ל ע"ב: "ומאי פסקא. בתמיה כלומר מאי האי תירוצא, וכי פסקא תנא למילתיה דאין אדם נותן עירובו אלא בצמצום דנקט סתם במילתיה הכי"⁸³. אבל מדברי הגאון נמצאנו למדים שעניינו של הביטוי הוא שאלה אחת, כאשר פסקה – שם בתוספת כינוי הקניין לנקבה, לא פועל; ושפירושו – לא כרש"י – אלא מהו הדבר הפסקני וההחלטי והמבורר בעניין זה.

מחורתה

כותב הגאון: "וקולהם מְחֹרְתָה ירידו בה תחדירה"⁸⁴ והדא כקולהם מחורתה מתניתין דלא כר' אליעזר"⁸⁵, כלומר, ואמרם: מחורתה"⁸⁶, כוונתם בו: בירורה"⁸⁷, וזה כאומרם: מחורתה מתניתין דלא כר' אליעזר.

והנה כאן בירושלים שמעתי ממוריי מי שקורא: מְחֹרְתָא, ופירש: המחורות"⁸⁸. כלומר, בינוני סביל לנקבה, משורש חו"ר בבניין פֶּעֶל"⁸⁹. אבל בארס-צובא – כך שמעתי מפי רבי ר' משה טוויל ז"ל – מְחֹרְתָא, והיה מפרש: הסיכום, המסקנה שלה.

להא" – ובעיקר הלשון: "ואמרי לה" – ואומרים אותה; וכן: "חאליף יגתאו" (עמ' 32) – עובר; וכן כל כיוצא בזה.

אשר למלה תחירי, כך כותב הגאון בפירוש התורה: "ואליב אן יחקק אלפאט' אלרויא ויחרהא פאן אלזיאדא אליסירה אלתי תקע פיהא ואלנקצאן אליסיר יגיראן מא תדל עליה אלרויא ורבמא כאן אדלדיל מאכ'ודא מן נפס אללפס' פאן לא יג' בה בעינה פסדת אלעבארה" (עמ' קטו, שו' 4 מלמטה ואילך), כלומר: והי"ב, שיאמת את מלות החלום וידקדק בהן, כי התוספת המועטת אשר תחול בו, והחסרון המועט, ישנו מה שיראה עליו החלום; ויש שהראייה לקוחה מעצם הביטוי, ואם לא יביא אותו בעצמו ייפסד הפתרון. ולהלן: "פקד אכרג אלחסאב דלך באלתקריב לא עלי אלתחריר" (עמ' קסה, שו' 11 מלמטה), כלומר: הרי כבר העלה החשבון את זאת בקירוב, לא בדיוק (עמ' קסד). ובקטע מ'כתאב אלסאלאק' (לעיל, הערה 40): "אלתי סנדכר אלתחריר פיהא" (עמ' 148, שו' 9-10 של ע"ב. וראה שם, עמ' 160, שו' 9), כלומר: אשר נזכיר את הדקדוק בהם. ובתרגום עתיק של ספר המתנה לרשב"ח: "ואמרו בדקדוק הענין" (ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 16, ד"ה וצורת קנין הקרקע בחזקה). וקירוב לומר שבמקור הערבי היה כתוב: וקאלו פי תחריר אלאמר (או: אלמעני וכיו"ב). וראה עוד בפרק שלנו, סוף עמ' 28, ערך "דק", ובתרגום עמ' 47; וראה עמ' 29, ובתרגום עמ' 47. ולכן ייתכן לתרגם גם: דקדוקה, כלומר – עניינה המדויק. ולעצם העניין, אין הבדל בין שני התרגומים.

83. ראה אוצר לשון התלמוד, לא, עמ' 382, ערך "פסק".

83א. וראה בפירוש ר"ח שם, גרסה אחרת, ופירוש אחר.

84. צ"ל: תחירהא.

85. עמ' 35, והתרגום בעמ' 56.

86. לרשימת המופעים של מלה זו בבבלי, ראה אוצר לשון התלמוד, יג, ערך "חור", עמ' 239.

87. ראה מש"כ לעיל, הערה 82.

88. וכן מתרגם ע"צ מלמד, בבבא קמא פו ע"א (בתרגום הנזכר להלן, הערה 94).

89. והתיימנים קוראים: מְחֹרְתָא (מורג, עמ' 151). אבל עמר לא גורס דגש בוי"ו (וכגון פסח' כג ע"א,

ב"מ פב ע"א). על כל פנים, הניתוח הדקדוקי זהה.

כלומר, שם יש כאן, לא בינוני. נמצא שקריאתו של רבי מתאשרת כעת על ידי הגאון. וכידוע, השורש חו"ר מצוי הרבה בירושלמי, בצורה: מחוור, במשמעות דבר של תורה.

מתניתין קשיתיה

ביטוי זה שגור בתלמוד הבבלי, בדרך כלל בפי רבא⁹⁰. וז"ל הגאון בו: "[קשיתיה] צעבת לה אלמתניתין ו[ה]דא קקולהם אמ' ראבא מתניתין קשיתיה לר' זירא⁹¹92". כלומר, קשתה⁹³ לו המשנה⁹⁴, וזה כאמרם: מתניתין קשיתיה לר' זירא. והנה רש"י לא פירש את הביטוי הזה, ואני שמעתי מפי רבי ר' משה ז"ל בפסחים יד ע"ב: קשיתיה, והוא היה מפרש: הכריחה אותו, אילצה אותו. אבל מדברי הגאון נמצינו למדים קריאה אחרת ופירוש אחר בביטוי זה.

ועכשיו – לתחום השלישי והאחרון, שאלת הניקוד. מציאות הניקוד כאן כפולה: א. יש שהגאון דן במפורש בבעיית הניקוד, ובייחוד כשהוא בא להבדיל בין שני הומוגרפים. מדובר בשלשה מקומות: 1. "אידי דתנא אלאף. [אידי דתנא ריס]"; "אידי ואידי בכסר אלאף ירידו בה הדא והדה⁹⁵96". כלומר, אידי דתנא – האל"ף בפתח; אידי ואידי – האל"ף בחיריק, כוונתם בו: זה וזה. 2. "נַגְרָא בפתח אלנון ודגש אלגמל סאקיה"; "נִיגְרָא בכסר אלנון ורפי אלגמל רגל⁹⁷". כלומר, נַגְרָא, הנו"ן בפתח והגמל"ל דגושה – אמת המים; נִיגְרָא, הנו"ן בחיריק והגמל"ל רפה – רגל.

90. ראה אוצר לשון התלמוד, לד, ערך "קשה", עמ' 730.

91. בכתב-היד: זורא. והוא כתיב רגיל בספרות הגאונים.

92. עמ' 39, והתרגום בעמ' 61. וראה עוד לעיל, עמ' 35, ערך "מתניתין קשיתיה", ובתרגום עמ' 56.

93. מכאן שהגאון קורא פועל זה מבניין פֻעַל. ואמנם לעיל, עמ' 32, ערך "חסורי מחסרא", מנוקד: קשיתיה; וכן בעמ' 35, ערך "מתניתין קשיתיה". אבל עמר מנקד: קשיתיה (פסח' יד ע"ב; שם, עח ע"ב). וכן אצל מורג, עמ' 322. ונראה שמסורת הניקוד של הקטע שלנו עתיקה יותר, שהרי מתניתין לשון נקבה היא, והנקבה בעבר גוף שלישי בפועל זה היא: קשאי, ואילו קשי משמש לזכר. ראה י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית [להלן: אפשטיין], ירושלים תשכ"א, עמ' 95; מורג, עמ' 251–252.

94. וכן מתרגמים: "משנתנו קשתה לו", מלמד בבבא קמא כט ע"ב; צובל ודימיטרובסקי בבבא מציעא כו ע"ב; ואברמסון בבבא בתרא צח ע"א (בתלמוד בבלי עם תרגום עברי ופירוש חדש; ב"ק – 1952, ב"מ – 1960, ב"ב – 1958).

95. בכה"י: והדא. וכצ"ל.

96. עמ' 25, והתרגום בעמ' 41.

97. עמ' 37, והתרגום בעמ' 59.

3. "נְחִיתָ 98 בפתח אלגון ינול. נְחִיתָ 98 בשוא תחת אלגון גול. נחות אנול" 99. כלומר, נְחִיתָ, הנו"ן בפתח – יוֹדָה, נְחִיתָ, הנו"ן בשוא – יֶדָה, נחות – יֶדָה. וקרוב לזה: "סוֹדְנִי צאחב סרי עלי וזן הוא עדינו העצני צאחב אלאי ואלמשורה" 100. כלומר, סודנִי – בעל סורי, על משקל: הוא עדינו העצני, בעל הדעה והעצה.

ב. יש שהמלים באות מנוקדות בכתב־היד, בניקוד מלא או חלקי 101, בלא שום הערות. מצאנו גם מלים ערביות מנוקדות 102. ניקוד זה, ייתכן שהוא (עכ"פ בחלקו) מעשה ידיו של הגאון 103, שהרי לעיל מצאנו אותו דן במפורש בניקודן של אותן המלים הנידונות, וייתכן שהוא מעשה ידיו של המעתיק. ברם, אפילו כך הוא ניקוד עתיק בן מאות שנים, שהרי כתב־היד העיקרי של הפרק הזה נשלם בירושלים, בחשוון שנת ד' תשצ"ו (1035 למניינם) 104, שנים מעטות אחרי פטירתו של הגאון, ובוודאי מסורת עתיקה לפנינו.

על כל פנים, ניקוד זה, על שתי בחינותיו, אף שהוא ממועט ובלתי סדיר, יש בו כדי לתרום להכרת ניקודה של הארמית הבבלית.

כידוע, אין בידינו מסורת אחת ודאית של קריאה בתלמוד הבבלי, שכן התלמוד לא נמסר לנו בניקודו, אלא יש מסורות קריאה אחדות, והמשובחת מכולן היא המסורת התימנית. וכבר העלה פרופ' מורג במאמרו 105 ובספרו האחרון 106, ואחריו תלמידו

98. בכה"י החי"ת לא מנוקדת. וכ"ה להלן בתרגום, עמ' 59.

99. עמ' 37, והתרגום בעמ' 59.

100. עמ' 37, והתרגום בעמ' 59. וראה שם, הערה 4.

101. ואלו הן (להוציא המלים הנידונות בפירוש להלן): אֲדַרְבָּה (עמ' 25, בערכה. מכאן ואילך, במקום שהדי"ה של המלה המצוינת זהה לערכה, לא צוין מראה מקום), אֲשֶׁרְתָּא (שם), אָסוּ (שם), אִי (עמ' 27 ערך "או הכי מאי למימרא", לפי כ"י א), הָיִיא (עמ' 30), אֱלֹהֵי (שם, שם), זוּלָא (עמ' 32), מְסִין (עמ' 35), מְתַנִּיתִין (שם), מְתַרְצָתָא (שם), מִן (שם, ערך "מאי משמעא", מְתַנִּי (עמ' 36, ערך "מְתַנִּי ליה פלוני לפלוני"), מְחֻכוּ (שם), נִפְלִיג (עמ' 37, ערך "נִפְלִיג בדידיה". בכה"י: נִפְלִיג?), נְרָגָא (שם), סְמִי (שם), סְבֻרָה (שם). בכה"י: סְבֻרָה), פְּשָׁטָה (עמ' 38), מְקַדִּים (שם, ערך "פִּירְקִין"), וּמְתַנִּי (שם, שם), פְּסוּק (שם), שְׁיִנְאָנָא (עמ' 39), לְמִסְפֵּרָאסִיָּה (עמ' 39, ערך "שְׁקִלִיָּה פְּלוּנִי לְמִסְפֵּרָאסִיָּה". בכה"י פתח תחת המ"ם, וכך הוא להלן עמ' 63, בערכה), שְׁמָה (שם, ערך "שְׁמָה וּבִאֲרִי"), תְּהִי (עמ' 40, ערך "תְּהִי בַּה פְּלוּנִי"). אבל: צוּלָה (עמ' 39, ערך "שְׁמָה צוּלָה מִצָּתָהּ בִּי") אינה מנוקדת בכה"י.

102. ואלה הן: אֲלֻחְדָּה (עמ' 32, ערך "חורפיה"), רְוִי (עמ' 36, ערך "מֵאֲרִיָּה דִּבְרָהֶם"), וְחָל (עמ' 39, ערך "רִיסְנָא").

103. וכך היא דרכו של הרמב"ם בפירוש המשנה, כידוע.

104. כעדות הקולופון. והובא בספר הישוב ב, עמ' 36, סימן 10. וציין לו המהדיר במאמרו "למבוא התלמוד" (לעיל, הערה 7, עמ' 422, ד"ה הספר (= עניינות, עמ' 174).

105. כגון "הארמית הבבלית במסורתם של יהודי תימן" תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 120 ואילך; "על רקעה..." (לעיל, הערה 78), עמ' 137 ואילך.

106. מורג (לעיל, הערה 80), עמ' 35 ואילך.

ד"ר קארה¹⁰⁷, שמסורת תימן היא ענף של מסורת בבל. הם האריכו בביאור כמה וכמה עניינות במסורת הזאת. יתר על כן, מסורת זו, שניתנה לנו במחקרים אלו בדוגמאות של קטגוריות יחידות, ואם גם מרובות, הריהי כתובה ומונחת לפנינו בשלמותה על ידי הרב יוסף עמר, בתלמודו המנוקד לפי מסורת תימן¹⁰⁸.

והנה, כשאנו מעיינים בניקוד שלפנינו אנו רואים מצד אחד ניקודים על דרך מסורת תימן ומצד אחר ניקוד השונה ממנה. מכאן יוצא שהיו קווים מקוריים בקריאתה ובניקודה של הארמית הבבלית שנשתכחו ונעלמו במסורת תימן.

בצד הראשון מדובר במלים: מקרע, חסורי, פטוני, טארה, נחית, פאריך, נחית, סמיכי ושמיה; ובאחר – בצמד הפעלים: אימא-אימא¹⁰⁹.

מקרע¹¹⁰

הרי"ש כאן דגושה במפורש. וכבר לימד מורג¹¹¹ שבמסורת תימן נוהג המכפל ברי"ש, בקטגוריות מסוימות. אמנם הוא העלה שבבניינים הכבדים מכפל זה נוהג בשורשים אחדים בלבד: גר"י, יר"י, קר"י, שר"י, ולא מנה שורש זה עמהם. גם הרב עמר מנקד כאן: מקרע¹¹². מכל מקום, לעצם דיגוש הרי"ש בכלל שתי המסורות זהות, וקריאת בני ארם-צובא במלה כקריאתו של הגאון.

חסורי¹¹³, פטומי¹¹⁴

שני ניקודים אלו מלמדים על הדיפתונג aw בצורת המקור של בניין פֶּעֶל. מסורת קריאה זו נשתמרה, כידוע, רק אצל יהודי תימן¹¹⁵. והנה מורג מעיר שהדיפתונג aw ידועה לנו גם 'מניקודו של ס' 'הלכות פסוקות' כתב-יד ששון ומניקודם של קטעי גניזה של הבבלי¹¹⁶. הניקוד המקוטע של הקטע שלנו הוא עוד עדות לקיומה של תופעה זו.

107. בעבודתו המשובחת 'כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי' – מחקרים בלשונם הארמית, עדה ולשון י (תשמ"ד), מבוא, עמ' יח ואילך. וראה מש"כ עליה ד' בוירין, לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 252 ואילך.

108. ראה לפי שעה מש"כ על מפעל גדול זה י' קארה במאמרו 'תלמוד בבלי מנוקד על-פי מסורת הקריאה של יהודי צנעא', פעמים 10 (תשמ"ב), עמ' 134 ואילך. וראויים הדברים לביקורת לשונית מקפת (שם, עמ' 138), ואנו מקווים שבוא תבוא.

109. מראי מקום לכל המלים האלה, ראה בהמשך.

110. עמ' 32, ערך 'חקלאה', והתרגום בעמ' 51.

111. מורג (לעיל, הערה 80), עמ' 85.

112. כלומר, בבבלי כתובות עס ע"א.

113. עמ' 32, ערך 'חסורי מחסרא', והתרגום בעמ' 51.

114. עמ' 38, ערך 'פטומי מילי', והתרגום בעמ' 60.

115. ראה מורג (לעיל, הערה 80), עמ' 110 ואילך.

116. שם, עמ' 111.

טארח¹¹⁷, נחית¹¹⁸, פאריך¹¹⁹

לויאס מנקד את פ"א הפועל של הבינוני בקמץ, על דרך הארמית המקראית, למשל: סָלִיק, דָּרַש¹²⁰, וכמוהו בנִיקוד אפשטיין: שָׁבִיק, עָבִיד וגם טָרַח¹²¹. אבל כבר העיר מורג¹²² שצורות הבינוני במסורת תימן הן בדרך כלל על משקל "קָטִיל", בפתח בפ"א הפועל, כגון חָשִׁיב, עָבִיד. הוא מסביר את היווצרותה של תבנית זו באנלוגיה לצורות הבינוני פועל של פועלי ל"י שתבניתן קָטִי, שבהן חל מעתק קמץ-פתח בהברה פתוחה שלפני הברה סופית פתוחה. והנה, גם המנקד שלנו כאן הולך בשיטה התימנית, והוא מנקד פתח בפ"א הפועל. והרי זה בא ללמוד ונמצא מלמד על מקורה הבבלי של מסורת תימן.

אשר לעיין הפועל של נחית, הרי אין היא מנוקדת בכתב-היד¹²³. והנה במסורת תימן הנִיקוד הוא צירי: נְחִית, אבל בנִיקוד של הלכות פסוקות – חיריק, אם גם לא בשורש הזה¹²⁴, וכן היא המסורת של בני ארם-צובא. על כן נִיקודה של החי"ת כאן צ"ע.

באשר לנחית בעבר, בשווא תחת הנו"ן, כן הדבר במסורת תימן¹²⁵, וכן אצל אפשטיין¹²⁶. אבל בני ארם-צובא קוראים: נְחִית, בפתח או בקמץ.

סמיכי¹²⁷

במסורת תימן חל "מעתיק של i היסטורית ל-e... בצורות הריבוי של הבינוני שהג' הסופית נשלה בהן"¹²⁸. אבל אצל לויאס¹²⁹ ואפשטיין¹³⁰ הנִיקוד בחיריק, וכן קוראים בני ארם-צובא. נִיקוד המלה סמיכי כאן תואם אפוא את מסורת תימן.

117. עמ' 32 בערכה, והתרגום בעמ' 51.
118. עמ' 37 בערכה ווהובאו הדברים לעיל, עמ' 12, והתרגום בעמ' 59.
119. עמ' 38 בערכה, והתרגום בעמ' 60.
120. דקדוק ארמית בבלי, דפוס-צילום ירושלים תשל"ב, עמ' 135. ולהלן, עמ' 168–169, חסרות אצלו צורות הבינוני של פועלי פ"ג, בוודאי משום שדינן כדיון השלמים.
121. עמ' 39. גם אצל אפשטיין חסרות (בעמ' 74) צורות הבינוני של פועלי פ"ג.
122. מורג (לעיל, הערה 80), עמ' 131–132.
123. כפי שהערת לעיל, הערה 98.
124. ראה ש' מורג, "לתורת ההגה של הארמית הבבליה לפי הנִיקוד שבכתב-היד של ס' 'הלכות פסוקות'", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 78, סעיף 2.
125. מורג (לעיל, הערה 80), עמ' 183: נְחִית.
126. שמעיר על גזרה זו: "עבר, כמו שלמים" (עמ' 73). וראה לעיל, שם, עמ' 34.
127. עמ' 37, והתרגום בעמ' 59.
128. מורג (לעיל, הערה 80), עמ' 105 (סעיף 3.334), וראה להלן, עמ' 136.
129. לויאס (לעיל, הערה 120), עמ' 136.
130. אפשטיין (לעיל, הערה 93), עמ' 39.

שמה¹³¹

למלה זו יש קריאות אחדות. בכ"י קאופמן: שְׁמָא¹³². במסורת בני ארם-צובא: שְׁמָא; במסורת הבבליה יש: שְׁמָה וגם שְׁמָה¹³³. לניקודים אחרים ראה מה שכתב ילון¹³⁴. ואולם מסורת תימן הוגה: שְׁמָא¹³⁵, כמו שהוא בקטע שלנו, וכן מנקד הרב עמר¹³⁶. ושוב נמצאנו למדים מכאן שמסורת תימן מקורה במסורת בבל, כמוכח מן הקטע שלנו.

אימא-אימא

באשר לצמד אימא-אימא הגאון כותב: "אימא בנקטתין¹³⁷ תחת אלאלף¹³⁷ אקול"; "אימא בנקטה ואחדה תחת אלאלף קול"¹³⁸. כלומר: אימא, בשתי נקודות תחת האל"ף (= צירי) – אומר; אימא, בנקודה אחת תחת האל"ף (= חיריק) – אומר, ומכאן שהגאון מבחין בין שני ההומוגרפים על ידי הניקוד: צירי לעתיד וחיריק לצווי.

אפשטיין מנקד אימא, בצירי, גם לעתיד גם לצווי¹³⁹. מורג מוסר אימא לצווי במסורת תימן¹⁴⁰, ואילו בעתיד, אף שאין צורה זו מופיעה אצל¹⁴¹, הוא מוסר: יימא, גימא, לימא, תימא, כולן בצירי. ומסתבר שהוא הדין לאימא. ואכן, הרב עמר מנקד את שתי הצורות בצירי: "ואיבעית אימא"¹⁴², "אימא להו"¹⁴³, "ואימא"¹⁴⁴ – כולן לשון צווי, וכן: "לעולם אימא לך"¹⁴⁴ לשון עתיד. ואילו מסורת בני ארם-צובא תמיד: אימא בחיריק, לשני הזמנים. והנה בזמן שבכל המסורות הנ"ל אבדה בצורה זו ההבחנה בין העתיד ובין הצווי בא הגאון והעמיד אותנו במפורש על קיומה.

ויש עוד ניקודים מעניינים, ומהם תמוהים, בקטע הזה, והם למלים: בְּרַבִּי, מִי דְאִמִּי, מִיכְדִּי ונִהִי¹⁴⁵.

131. עמ' 39, ערך "שמה צולה" וכו'; והתרגום בעמ' 63.

132. כפי שהעיר המהדיר, עמ' 20, ד"ה בערך "שמא..." (אבל שם, בטעות הדפוס: שמה).

133. א' פורת, לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 13; שם, עמ' 150.

134. מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 113 ואילך.

135. ילון, שם, עמ' 115.

136. למשל, פסחים ח ע"א (שו' 2 מלמטה).

137. כך הוא בכה"י. וכצ"ל.

138. עמ' 25, והתרגום בעמ' 42.

139. אפשטיין (לעיל, הערה 93): לעתיד, עמ' 61; ולצווי, עמ' 62.

140. עמ' 165. וראה שם, עמ' 164, הערה 3.

141. שם, עמ' 164.

142. פסחים ג ע"ב (3א).

143. שם, שם.

144. שם, ד ע"ב.

145. למראי מקום למלים אלה, ראה בהמשך.

כרבי

מלה זו מופיעה בערך "מִתְנִי לִיה פְּלוֹנִי לִפְלוֹנִי"¹⁴⁶, ולא פירשה הגאון. וכבר דן בה ארוכות פרופ' פרידמן¹⁴⁷, והביא את תעתיקה היווני בבית-שערים: $\beta\eta\rho\epsilon\beta\iota$ ¹⁴⁸. אבל מכאן אנו למדים שהקריאה הבבלית במלה זו הייתה בפתח תחת הבי"ת¹⁴⁹.

מִי דָאֲמִי

פירש הגאון: "הל ישבה"¹⁵⁰. כלומר, האם דומה, כלום דומה. הרב עמר מנקד: "מִי דְמִי"¹⁵¹, וכן קוראים בני ארם-צובא. והניקוד כאן תמוה. מצד אחר, הרי הגאון כותב לעיל: "ומאי חשינן לכן וכן והל נכאף כדי וכדי"¹⁵² (כלומר, האם נחשוש לכך וכך); ולהלן שם: "ומי מצית מוקימת לה בפלוני. והל יגוז" וכי"¹⁵³ (כלומר, האם ייתכן). וכן לעיל, כאן: "מאי הואי הל כאנת"¹⁵⁴ (כלומר, האם הייתה). ולפי זה ייתכן שיש לנקד כאן: מִי דָאֲמִי¹⁵⁵, וצ"ע.

מִיכְדִי

זה לשון הגאון: "וקוליהם מִיכְדִי ירידו בה אדא כאן כדי וכדי והדא כקולהם פי תלמוד השותפין מיכדי כל שיש בהיקפו שלושה טפחים יש בו רוחב טפח. והדא כתיר מסתעמל פי אלתלמוד עלי הדא אלוגה"¹⁵⁶. ותרגומו: ואמרם מיכדי, כוונתם בו: אם כך וכך. וזה כאומרם בתלמוד השותפין: מיכדי... . וזה משתמשים בו בתלמוד הרבה על דרך זה.

146. עמ' 36, והתרגום בעמ' 57.
147. M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, Vol. 2, Tel-Aviv and New York 1981.
- עמ' 411.
148. שם, עמ' 413-414.
149. וכן הדבר בספר 'יחסי תנאים ואמוראים', מהדורת הרב מימון, ירושלים תשכ"ג, עמ' ל, ערך "בְּרָבִי". ובתשובת גאון מן הגניזה: בְּרִין[ב] (ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך ה"גניזה", ירושלים תרפ"ט, עמ' 128 = אוצר הגאונים לתענית, התשובות, עמ' 16). וציין להם א"ש רוזנטל, "הכתובת מגבעת המבחר", פרקים ב, ירושלים תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 349, הערה 49 [348]. (ועל פי פרידמן הנ"ל [הערה 147], עמ' 414). אבל הרב עמר מנקד: בְּרָבִי (כגון פסח' ק ע"א, מכות ה ע"ב, ע"ז ח ע"ב. על פי: אוצר לשון התלמוד, לה, ערך "רב", עמ' 136 ואילך). וכך קראנו בארם-צובא.
150. עמ' 36, והתרגום בעמ' 57.
151. למשל: פסחים יד ע"ב; שם, טו ע"א.
152. עמ' 31, והתרגום בעמ' 50.
153. עמ' 31, והתרגום בעמ' 50.
154. עמ' 36, והתרגום בעמ' 57.
155. על כל פנים, הצורה דָאֲמִי מנוקדת בפתח בפ"א הפועל בדרך התימנים. ראה בדברי מורג שהבאתי לעיל, עמ' 40.
156. עמ' 35, והתרגום בעמ' 56.

והנה לויאס מנקד: מְקָדִי < מְקָדִי (> מן-כך-היא), והוא מפרש: הואיל ו-¹⁵⁷. והיא אצלו בכלל מלות הטעם והסיבה, ואצל אפשטיין לא מצאתיה. קארה מזכיר בה שלוש קריאות: בעמ' 52 הביא מכ"י ק¹⁵⁸: מְכָדִי-¹⁵⁹, ובעמ' 97, בהערה 270 הוא מביא שתי מסורות תימניות בקריאתה: מסורת צנעא – מְקָדִי, ואילו מסורת קרואני החוץ-צנעאנית – מְקָדִי. ואילו בני ארם-צובא קוראים: מְקָדִי, מלעיל (בהטעמת המ"ם)¹⁶⁰. על כל פנים, לפי כל המסורות הנ"ל המ"ם בחיריק. וניקוד הגאון בפתח חידוש הוא. ולפיו המלה מורכבת מן: מי + כד¹⁶¹. ועדיין פירושו בה צ"ע¹⁶².

נהי

לשון הגאון: "נהי הכאן"¹⁶³. והתרגום צ"ע¹⁶⁴. אשר לניקוד, לויאס מנקד: נְהִי¹⁶⁵, ומתרגם: הגם, אף כי, לו יהי ש-¹⁶⁶. אבל אפשטיין מנקד נְהִי¹⁶⁷, והוא מתרגם: יְהִי, מן הוה¹⁶⁸. וכן קוראים בני ארם-צובא, ובמלעיל והם מפרשים: נכון. וכן מנקד הרב עמר¹⁶⁹, אבל פירוש הגאון בה עדיין צ"ע.

והנה כל אלה הלכות גדולות הן בענייני לשון, שלמדנו אותן דרך אגב מפרק אחד בספרו של הגאון. לכשנזכר לשרידיו של הספר כולו – על אחת כמה וכמה!

157. עמ' 122. וראה עוד מ"ש"כ שם, עמ' 373, אות t.
 158. הוא כ"י קולומביה X-893 T-14a (ראה שם [לעיל, הערה 107], עמ' 9).
 159. וציין לפסחים: קיד ע"א, וצ"ל: יד, כמו שהוא בעמ' 94. אבל הרב עמר מנקד שם: מְקָדִי כמסורת צנעא דלקמן.
 160. ומפרשים: ודאי. וכן מנקד שד"ל (לעיל, הערה 74), עמ' 28, אות נב.
 161. כהערת המהדיר, עמ' 56, הערה 19.
 162. ואולי ראה אותה הגאון כמורכבת מן: מי + כד + היא, כדלעיל אצל לויאס, או מן: מאי + כְדִין כדעת שד"ל (לעיל, הערה 160). והשווה הביטוי: "מיי כדון" שבירושלמי וצ"ע.
 163. עמ' 37, והתרגום בעמ' 58.
 164. שהיה לו לומר: הל כאין, אבל ראה, W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*³, Cambridge University Press 1988, חלק א, עמ' 282, פסקה 361.
 165. עמ' 122 למטה.
 166. שם. וראה עוד מה שכתב להלן, עמ' 386, סימן תקסב.
 167. עמ' 143.
 168. שם. וכן קורא ומפרש שד"ל (לעיל, הערה 74), עמ' 37, אות טו.
 169. כגון פסחים לא ע"ב, יומא סד ע"א (על פי אוצר לשון התלמוד, כה, ערך "נהי", עמ' 1106).
- * [בשעת ההגהה: אחרי כתיבת המאמר (נשלם בראשית תש"ן), הופיע ספרו של הר"ש אברמסון 'הרב שמואל בן חפני (גאון טורא) – פרקים מן ספר 'מבוא התלמוד'', ירושלים תש"ן. הספר כולל את סוף חיבורו של הגאון: פרקים קמא-קמה. פרק קמג שלנו נתפרסם שנית שם, עמ' 131-189. ועיין מה שהוסיף שם, עמ' 177, הערה 15 בעניין לכוארה.
- לא מכבר גם נכתבה עבודת דוקטור על הגאון בידי סקלייר, David E. Sklare, *The Religious and Legal Thought of Samuel ben Hofni Gaon: Texts and Studies in Cultural History*, [Vols. 1-3, Cambridge, Massachusetts 1992].

ענייני לשון מתוך טופסי שטרות מהמאה הי"א*

א. מבוא

אוצר השטרות של העם היהודי כולל שלושה ספרי שטרות קדומים. הקדום שבהם הוא ספר השטרות של רב סעדיה גאון¹, כמאה שנה אחרי כן חיבר רב האיי גאון ספר שטרות², ומן המאה הי"ב ידוע לנו ספר השטרות של רב יהודה הברצלוני³. המשותף לשלושת הספרים הללו הוא שחיברום מורי הוראה בישראל, ובצד נוסחאות השטר הורה המחבר את הלכות השטר. ואולם יש ביניהם הבדל בשפת ההוראה ובנוסחאות השטרות: רס"ג כותב את ההוראות בשפה הערבית ונוסחאות השטר הן בשפה הארמית. גם נוסחאותיו של רב האיי גאון בארמית, אך ההוראות הן בעברית. שונה מהם ספר השטרות של רבי יהודה הברצלוני, שרובו ככולו על טהרת העברית. כלומר, זה ספר השטרות הקדום ביותר הידוע לנו שנוסחאות השטר בו הן בשפה העברית⁴. אמנם מחקר הגניזה הקהירית גילה טופסי שטרות שנוסחאותיהם בשפה העברית והם קדמו לתקופתו של רב יהודה ברצלוני, אבל בחיבור ספר שטרות נטל רי"ב את הבכורה⁵. בין דפי גניזת קהיר מצוי קובץ של שטרות⁶ שנכתבו בתחילת המאה הי"א באליסאנה (אליסאנה) שבדרום ספרד. השם "אליסאנה" (= אליסאנה) מצוי בשטרות רבים שבקובץ, ולמשל בשטר ארישות כרם נאמר "ונתתי לו כל ארישות כרם שיש

- * תודתי לפרופ' מ"ע פרידמן, שהואיל לקרוא את המאמר ולהעיר לי הערות חשובות ומועילות.
1. מ' בן-ששון, "שרידים מספר העדות והשטרות לרס"ג", שנתון המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 135-278 (להלן: שטרות, רס"ג), וראה שם (עמ' 142-144) על פרסומים קודמים של שטרי הספר.
 2. ש' אסף, "ספר השטרות לרב האיי גאון", מוסף לתרביץ א, ספר ג, ירושלים תר"צ (להלן: שטרות, רה"ג), על ייחוסו לרב האיי בן רב שרידא ראה שם, עמ' 7-8.
 3. ספר השטרות להרב הנשיא יהודה בר' ברזילי הברצלוני, מהדורת שז"ח האלברשטאם, ירושלים תשכ"ז (להלן: שטרות, רי"ב).
 4. למעט נוסחאות של שטרי אישות שנשתמרה בהן השפה הארמית. ראה למשל גס, עמ' 25; כתובה, עמ' 55 ועוד. וראה א' גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו, מבוא, עמ' XXVII והערה 11.
 5. השטרות שנוסחתם עברית נכתבו בעיקר בטבריה, בצור ובדמשק, ראה על כך להלן. מעט שטרות נכתבו בעברית גם במצרים. ראה ש"ד גויסיין, "ארבע כתובות עתיקות מגניזת קהיר", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 187-216. וראה שם בעמ' 198 על דחיקת השפה הערבית מפני השפה העברית.
 6. Bodl. MS. Heb. f 27 fol. 10v-25v. אני מודה לפרופ' מ"ע פרידמן, שהעמיד לרשותי את תצלומי השטרות. תודתי לספריית הבודליאנה שבאוקספורד, שהתירה לי לפרסם את השטרות.

לי בכאן באליסאנו⁷. גם זמנו של הקובץ אינו מוטל בספק, שכן התאריך מצוי בשלושה משטרותיו. בשטר פשרה נכתב "שנת שמונים ואחת", כלומר, שנת ד'תשפ"א לבריאה; בשטר מכירת חמור נכתב "שנת שמונים וחמש", שהיא שנת ד'תשפ"ה לבריאה; ציון מלא נכתב בגט: "שנת ארבעת אלפים ושבע מאות ושמונים ואחת לבריאת עולם", ומכאן שזמנם של השטרות בין השנים 1020 ל-1025 לסה"נ⁸. בקובץ השטרות שלפנינו יש שלושים ואחד עמודים, ובהם ארבעים ושלושה טופסי שטרות. השמטת פרטי התורף מחזקת את ההשערה שסופר בית הדין העתיק נוסחאות מתוך שטרות "אמתיים" שראה בבית הדין, וכך יצר את הקובץ שלפנינו. סופר בית הדין, שזהותו לא נשתמרה, כנראה בחר שטרות אלו משום שכיחות השימוש בהם, ואפשר שגם משום העניין שהם מעוררים. אמנם קובץ שטרות זה נופל באיכותו מספרי השטרות הנזכרים בעצם הדבר שאין נוסחאותיו נתמכות בהוראות ובדינים, אבל עם זה תרומתו רבה, כי נוסחאותיו העבריות נוטלות את הבכורה מספרו של ר"ב ועושות אותו לקובץ השלם הראשון שנוסחאותיו עבריות⁹.

אין כל קושי לעמוד על הדמיון הרב בביטויים ובנוסחאות שבשני הקבצים. למשל: "לא מה ששוה זוז ולמעלה ולא מה ששוה זוז ולמטה"¹⁰; "בלא שום זכר"¹¹; "אמונת שמים"¹²; "ואם חס ושלום"¹³; "וקרן שלו קיים"¹⁴; "בין בים ובין ביבשה וכל מה שיזמין לנו המקום"¹⁵. עם זה ברור שכדי להסיק מסקנות בדבר השפעת הקובץ על רעהו או על קשרים ביניהם, יש לציין את הביטויים המיוחדים לשני קבצים אלו, ביטויים שאינם נמצאים בשטרות אחרים או הבאים רק בשטרות המאוחרים לזמנו של ר"ב. כמה ביטויים כאלה מובאים בהמשך המאמר: "בין טוב למוטב" (להלן ג.ג.); "חפצת נפשו" (להלן ג.ה.); "הדרת הראש" (להלן ג.ו. בשינוי); "השחיד" (להלן ד.ג.); "נכיתה" (להלן ה.ב.). במאמר זה מבקש אני להראות שימושי לשון וחיידושים בקובץ שטרות זה

7. דף 10 ב. וכן בשטרות הבאים: חלופה, דף 12 א; חלוקה, שם; משכונה, דף 12 ב; מכירה, דף 17 א; הפותיק, דף 23 א; שכירות, דף 25 ב.

8. פשרה, דף 14 א; מכירת חמור, דף 22 ב; גט, דף 14 ב.

9. כל שטרי הקובץ, למעט שניים, הם בעברית. השניים הם: גט, דף 14 ב; קיום השטר, דף 11 א-ב. בשאר השטרות יש מעט מאוד ביטויים קצרים שנשתמרו מארמית, כגון "דלא כאסמכתא וטופסא דשטרי" (על ביטוי זה ראה J. J. Rabinowitz, *Studies in Legal History*, Jerusalem 1958 עמ' 28-29); "מודעי דנפק מיגו מודעי"; "בשוקי וברא" וכיו"ב. על נוסחה אחת ארוכה יותר ראה להלן ב.ד.

10. אליסאנה, דף 18 א; ר"ב, עמ' 9, 46, 48, 74, 100.

11. אליסאנה, דף 10 ב; ר"ב, עמ' 14, 51, 53, 65, 125.

12. אליסאנה, דף 18 ב; ר"ב, עמ' 116.

13. אליסאנה, דף 12 ב, 17 ב, 20 א, 23 א; ר"ב, עמ' 116, 117, 124, 128.

14. אליסאנה, דף 12 ב, 23 א; ר"ב, עמ' 13, 83.

15. אליסאנה, דף 17 ב; ר"ב, עמ' 116.

ובשטרות עבריים קדומים אחרים. כבר הראה קוטשר שיש מונחים המיוחדים לשטרות ובזאת אוסיף עליהם¹⁶.

ב. נוסחאות מתורגמות

יש נוסחאות מספר שמקורן, ככל הידוע לנו, בארמית. הנוסחאות הללו מתורגמות לעברית בקובץ השטרות שלפנינו.

א. כל דמתעני מן דינא

הגמרא מביאה נוסחה שצריכה להיכתב בשטר הרשאה: "רב אשי אמר, כיוון דכתביה ליה 'כל דמתעני מן דינא קבילית עלי', שליח שויה" (ב"ק ע"א). במילונים של יאסטרוב ולוי¹⁷ לא הובאה המלה דמתעני מתוך מאמר זה, לא במשמעות 'ענוי' ולא במשמעות 'תשובה'. בפירושו של רבינו ברוך, המובא אצל ר' זכריה אגמאתי¹⁸, נאמר על מאמר זה "כל מה ששייבך מן הדין וידין לך קבילית עלי"¹⁹. באוצר לשון התלמוד מובא המאמר במשמעות 'תשובה', וכך תרגם גם בן-שמן "כל מה שאתה נענה מן הדין אני מקבל עלי"²⁰. אפשר שבשל הספק בתרגומה של נוסחה זו היא נשארת בנוסחה הארמי אצל רי"ב "וכל מאי דמתענה די מן דינא"²¹. בקובץ השטרות שלפנינו נאמר "וכל מה שיתענה לו מן הדין"²².

ב. מהלך על רגלוהי בשוקא

הביטוי הארמי "כד הוה מהלך על רגלוהי בשוקא", המופיע בתלמוד²³, מצוי אצל רב סעדיה גאון ורב האי גאון במקורו הארמי. בקובץ השטרות שלפנינו הוא מתורגם לעברית: "כאדם המהלך על רגליו בשוק"²⁴.

16. 'קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' תיז-תל.
17. M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, I-II (In one Volume), Israel; J. Levi, *Wörterbuch über die Talmudim und Midrashim*, Berlin 1924
18. בבא קמא שם, מהדורת י' ליון, לונדון 1961, דף 30 ע"א. בשאר הראשונים לא מצאתי פירוש שמברר את המשמעות.
19. הובא אצל נחום רקובר, השליחות וההרשאה במשפט העברי, ירושלים תשל"ב, עמ' 101, הערה 95 (אצל רקובר 'ידיון'; 'קבילית').
20. ח"י קוטבסקי, אוצר לשון התלמוד ל, ירושלים תשל"ג, עמ' 853, ערך "ענה" – במשמעות 'תשובה'; ש' בן-שמן, בבא קמא, ירושלים תשל"א. וראה בערוך השלם, ערך "ען", ו, דף ריט-רכ.
21. שטרות, רי"ב, שטר הרשאה, עמ' 43. והשווה הלכות פסוקות (ראו), ירושלים תשכ"ז, עמ' 52.
22. שטר הרשאה, דף 19 א; וכן בשטר הרשאה לקבלת גס, דף 16 א. והשווה לשטר אפוסטרופוס משנת 1066 לסה"נ: "וכל שהוא מתענה מן הדין", הובא אצל משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א-ג, תל-אביב תשמ"ג ולהלן: גיל, א"י, ושם, ג, עמ' 24. וראה אנציקלופדיה תלמודית יא, ירושלים תשכ"ה, ערך "הרשאה", עמ' לג-לה; רקובר, שם, נספח שמיני, עמ' 384–385.
23. בבא בתרא קנד ע"א.
24. שטר צוואה, דף 21 ב, כר, בעברית, גם אצל רי"ב, עמ' 78; 106, וכן מצאתיו בעברית בצוואות

ג. מגו מרעיה איפטר

גם הביטוי התלמודי "ומגו מרעיה איפטר לבית עולמיה"²⁵ תורגם, והוא מופיע לפנינו: "שמאותו חולי נפטר מ' פל' זה לבית עולמו"²⁶.

ד. מארבע רוחי עלמא

מעניינת במיוחד נוסחה שמצויה בקובץ שלנו בשתי השפות. בשטר אחד – במקורה הארמי, ובאחר – בתרגומה העברי. הנוסחה הארמית היא "וכל מן דאתי מארבע רוחי עלמא בר ברת קריב או רחיק ירית או מחסין בר ישראל' או ארמאי לערעורי עלוי דמ' פל' דגן בכלום מידי... להוון פיתגמוהי דההוא מערער בטילין, חשיבין לחספ תביר ולא ביה ממשא ועלוי ידיד לשפאה ולפצאה מעלויה דמ' פל' דגן ולדחויי ולסלוקי כל מן דיערער עליה"²⁷. הנוסחה העברית בקובץ שלפנינו היא "וכל מי שיבא מארבע רוחות עולם בן בת אח אחות יורש או נוחל קרוב או רחוק יהודי או ארמאי ויערער עליו במכירה זו דבריו יהיו בטילין, חשובין לחרס הנשבר... ועלי להפיץ ולהדיח מעליו כל עורר וטוען מעליו וכו"²⁸. אצל רי"ב נוסחה זו מופיעה פעמים רבות, ותמיד בשפה העברית. כמו כן הנוסחה נמצאת בשטרות מהגניזה, בייחוד מארץ ישראל²⁹.

ג. צירופי מלים וביטויים מיוחדים

א. דעת מתוקה

"אלא בלב שלם ונפש חפצה ודעת מתוקה"³⁰. הביטויים הללו מורים על רצונו השלם ועל צלילות דעתו של המתחייב בשטר. הצירוף "דעת מתוקה" שכיח פחות מביטויים אחרים. מ"ע פרידמן משער שהביטוי דומה במשמעותו לביטויים "דעת

"אמתיות" (לא סופסי שטרות) מן הגניזה. בעניין ביטוי זה ראוי לציין שבגמרא הוא מתאר אדם בריא, ואילו בשטר צוואות מרס"ג ואילך הוא מתאר את צלילות דעתו של המצווה, שמסוגל לשאת ולתת כמו אדם בריא המהלך על רגליו בשוק. וראה י' ריבלין, צוואות וענייני ירושה בהלכה היהודית על פי תעודות מהגניזה הקהירית (עבודת דוקטור), אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ו, עמ' 69.

25. בבא בתרא קנ"ג ע"א.

26. שטר צוואה, דף 22 א.

27. שטר מכירת עבד או שפחה, דף 19 א. על נוסחה קרובה לזו בשטרות קדומים. ראה אצל רבינוביץ J. J. Rabinowitz, *Jewish Law*, New-York 1956 (להלן: רבינוביץ, משפט עברי), עמ' 112 ואילך. וראה A. Skaist, *The Clausula Salvatoria in The Elephantine and Neo-Assyrian Conveyance Document*, in: *Arameans, Aramaic and The Aramaic Literary Tradition*, ed. by M. Sokoloff, עמ' 31–41.

28. שטר מכירה, דף 17 א.

29. רי"ב: עמ' 9, 23, 38, 46, 48, 50, 51, 60, 64, 74, 100, 123; שטרות מהגניזה, ראה למשל אצל גיל, שם, ב, עמ' 490. על לשונות של פיצוי ראה קוטשר, שם, רבינוביץ, משפט עברי, עמ' 144 ואילך.

30. שטר חלופה, דף 12 א; שטר חלוקה, שם; שטר מתנה, דף 23 ב.

צלולה" ו"דעת נקיה", וכל הביטויים הללו שאולים ממלות תואר למים: מתוקים, ברורים-צלולים, נקיים³¹.

ב. בכלום דבר

"אין לי רשות ולא לאדם בעולם משמי לערער עליו בכלום דבר בעולם"³². בכלום דבר במובן "איזה דבר" מופיע בתשובה לגאון משנת 991³³. צירופים אחרים: בכלום, בכלום ערער, כלום זכות³⁴.

ג. בין טוב ובין מוטב

הביטוי "בין טוב ובין מוטב" או "בין טוב למוטב" – משמעותו 'בין טוב ובין רע', אך כדי שלא להוציא דבר רע משתמשים במלה מוטב. בן יהודה ציין כמקור ראשון לצירוף זה במשמעות זו את ספר השטרות של רי"ב, והעיר "לא נמצא אצלי מקור יותר קדום לבורור זה, אך נראה לי כי אין זו המצאת המחבר, אלא מליצה קבועה ורגילה, ולא ידעתי מי חדש אותה"³⁵. ואכן, ביטוי זה בא בקובץ הקדום שלפנינו "וכל מה שיתענה לו מן הדין, בין טוב למוטב יהא מקובל עליי"; "וכל מה שיזמין לנו המקום בין טוב ובין למוטב נחלוק"³⁶.

ד. קפצו ידיהם

"עם אותן בני אדם שקפצו ידיהם על נכסי פל"³⁷. הפועל "קפץ" במשמעות 'סגר' כבר מופיע במקרא "ולא תקפץ את ירך מאחריך האביון" (דב' טו, ז-ח), וכן בגמרא "קופצי ידים מלהלוות" (סוטה מז ע"ב). אך כאן הוא משמש במשמעות של 'תפיסת'

31. M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, I, Tel-Aviv New-York 1980, עמ' 145. בעניין מתיקות הדיבור ראה שיר השירים רבה ו, ג; במדבר רבה ג, ג, הובא בערוך השלם, ה, דף רצב. וראה ג"מ ברונזניק, "להוראתו של השורש 'בשם'", סיני סג (תשכ"ח), עמ' פא-פה, ושם, עמ' פה, והערה 32.

32. שטר מכירה, דף 17 א; שטר ערבות קבלנות דף 23 א; שטר קיבולת, שם.

33. תשובות הגאונים, הרמב"ם, ברלין תרמ"ז/ירושלים תשכ"ו, סימן שנ, עמ' 177, וראה שם, עמ' 179, הערה א. המקור הובא אצל בן-יהודה במילונו (להלן: ב"י), ד, עמ' 2383 א. וראה דברי מרגליות, הלכות קצובות, ירושלים תש"ב, עמ' 38, על ביטוי זה: "שימוש מוזר זה שאינו נמצא בספרות התלמודית והמדרשית אף פעם אחת, נמצא פעמים אחדות בתוך סופסי שטרות קדומים", וראה שם, הערה 40.

34. "בכלום" לבד מופיע בספרות המדרשית: במדבר רבה יט, לב; תנחומא (בובר) גה, א; תנחומא (ווארשא) כה, א. "בכלום ערעור": רי"ב, שטר ע', עמ' 124, ואצלנו, בשטר מכירת בהמה, דף 20 א. "ערער עליו בכלום": רי"ב, שטר מ', עמ' 62; שטר ס"ג, עמ' 112, ואצלנו "ולא הערימה בכלום", שבועת אלמנה, דף 14 ב. ואצלנו גם "ולא ילמוד אדם ממנו כלום זכות כלל": שטר המשכונה שאירכס, דף 24 ב.

35. ב"י, ג, עמ' 1853 ב, הערה 1. בשטרות רי"ב, שטר ח', עמ' 15.

36. שטר הרשאה ומתנה, דף 15 א, והשווה שטר הרשאה, דף 19 א; שטר שותפות, דף 17 ב. נוסחה אחרת היא "בין טוב בין זולתו", מובאת אצל גיל, א"י, ב, עמ' 482.

37. שטר הרשאה ומתנה, דף 15 א.

נכסִים' (= סגירת ידיים על הנכסים). במשמעות זו הוא מופיע גם בתשובות הגאונים, בשם רב האי גאון³⁸, והשווה למדרש קהלת רבה "כשאדם בא לעולם ידיו הן קפוצות כלומר כל העולם כולו שלי הוא אני נוחלו"³⁹.

ה. חפצת נפשו

"ויעשה בה חפצת נפשו ורצונו"⁴⁰. בן יהודה מגדיר את חפצת כ"נטיית הנפש לדבר בין הדברים, חפץ בדבר", ומזכיר את רי"ב כמקור ראשון⁴¹. גם כנעני מביא את הביטוי, אך אינו מציין לו מקור⁴².

ו. הדרת הראש

"ומחלתי לו כל גלגולי חרם ושבועה ואפילו לומר לו דור לי בחיי ראשך"⁴³ – הביטוי "דור לי בחיי ראשך", שמופיע במשנה (סנה' ג, ב), נדיר מאוד בקובצי שטרות. בלשון זו לא מצאתי כלל בשטרות אחרים, אך בשינוי הוא מופיע אצל רי"ב: "ואפי' הדרת הראש", "ולא הדרת הראש", "בלא הדרת הראש"⁴⁴.

ד. פעלים

א. שפץ

"טע פלוני זה וישפץ בין הגפנים"⁴⁵. "שפץ" במשמעות של 'תיקון וחיוזוק' נזכר כבר בגמרא (כת' קג ע"א). בן-יהודה מפנה למכתב שכתב ר' אלחנן בן חושיאל ואשר בו נזכרת מלה זו. עוד הוא מפנה לרש"י, לתוספות ולתוספות רי"ד⁴⁶.

ב. קרר

"ולקרר דעתו של מ' פל' זה הריני מקבל לו על עצמי"⁴⁷. הביטוי "נתקררה דעתו"

38. מ' ליון, אוצר הגאונים ח, כתובות קא ע"ב, חלק התשובות, עמ' 356, הובא אצל ב"י ז, עמ' 6072 א. ואכן, התשובה מיוחסת לרה"ג אצל צ' גרונר, רשימת תשובות רב האי גאון, עלי ספר יג (תשמ"ו), עמ' 56, מס' 725.

39. פרשת כאשר יצא ה, כא. הובא בערוך השלם, ז, קסו ע"ב.

40. שטר מכירה, דף 17 א.

41. ב"י, ב, עמ' 1693 ב. רי"ב, שטר ל"ב עמ' 51; שטר מ"ב עמ' 64. וכן שם, שטר כ"ו, עמ' 46; שטר ס"ט, עמ' 123.

42. מלון כנעני ה, עמ' 1427. וראה ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 158.

43. שובר, דף 18 ב.

44. שטר ג', עמ' 7; שטר ל"ד, עמ' 54; שטר מ', עמ' 60; שטר מ"ב, עמ' 64.

45. שטר ארישות כרם, דף 10 ב.

46. ב"י, ח, עמ' 7407 א-ב. מכתבו של ר' אלחנן הובא אצל מאן, J. Mann, "The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History", J.Q.R. 9 (1918-1919), 179-139.

וראה שם בעמ' 176 שורה 14; רש"י, בבא קמא צו ע"א; תוספות כתובות קג ע"א, ד"ה הכי גרסינן; תוספות רי"ד, שם. וראה בערוך השלם, ח, קלט ע"א-ע"ב.

47. שטר מכירת חמור, דף 22 ב.

מופיע כבר בספרות האמוראים⁴⁸, אבל לא בבניין פיעל. המקור הראשון שציין בן-יהודה הוא בפירוש החזקוני⁴⁹.

ג. שחד

"ויהא לו רשות לילך לשלטון ולהשחיד עלי ממון ולזלזל ב"י"⁵⁰. בן-יהודה מפנה אל דברי רבינו חננאל "השחיד שלא להדרינו (מלשון דורון) (ע"ז טז ע"א), ועוד למקורות המאחרים לתקופת הקובץ שלפנינו⁵¹.

הנוסחה כולה מופיעה אצל רי"ב פעמים מספר: "ויש לו להתלות בשלטון ולהשחיד ולהפסיד וכו"⁵². עניין הזלזול מצד השלטון מתבאר מתוך תשובת גאון: "אבל כיון שתפשו השלטון ונפרע ממנו חובו ע"י חבישה וזלזול הורע כוחו"⁵³. בספרות הגאונים בכלל ובקובצי השטרות בפרט ניכר השימוש הרב בבניין הפעיל⁵⁴.

ד. משך

"וכבר המשכתי לו ונעשה ברשותו"⁵⁵. אמנם הפועל "משך" בבניין הפעיל מופיע במקורות תנאיים ואמוראיים, אך במובנו המשפטי, דהיינו "גרמתי לו שיבצע פעולת משיכה כאחת מדרכי הקניין", הוא מצוי אצל הרמב"ם⁵⁶.

ה. קבל

"והסכמתי עמו למסור לו שטר משכונתי להקבילני כך וכך דינרין והזמיננו לי ונטלתים וקבלתים ממנו"⁵⁷. כנעני מפרש ביטוי זה כ"הכריח לקבל", אך אין פירושו

48. תענית כא ע"א (בשמו של נחום איש גמזו); חגיגה יד ע"א (בשם רב דימי) ועוד. וכן במדרשים: בראשית רבה, מהדורת תיאודור-אלבק, צג, יט; במדבר רבה יד, א; תנחומא (ווארשה) ל, א ועוד. וראה צ' מיהאן, "קרב לשון נוח בעברית ובארמית היהודית", בתוך: מחקרי לשון (מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה) בעריכת מ' בר אשר, א' דותן ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 379-382.

49. לבראשית לב, ה. ב"י, ז, עמ' 6222 א. וראה גם בערוך השלם, ז, קפב ע"ב.

50. שטר הלואה, דף 17 ב; שטר משכונה, דף 20 ב; שטר ערבות קבלנות, דף 23 א.

51. ב"י, ח, עמ' 7010 א, וכך גם הפניותיו של אבן-שושן במילונו, ג, עמ' 1344 ג.

52. שטר ד', עמ' 13; שטר מ"ו, עמ' 68; שטר נ"ה, עמ' 83.

53. תשובות גאוני מורח ומערב, ברלין תרמ"ח / ירושלים תשכ"ז, סימן רי, דף נז ע"ב – נח ע"א.

54. ראה להלן בסמוך. והשווה "יהרכילום אצל רבנא ומרנא", TS 12.427r, שו" 11, מעשה ב"ד מסוף המאה העשירית או תחילת המאה הי"א, מובא אצל גיל, א"י, ב, עמ' 28, וראה שם, שו" 15; 17. וכן "ישאלו ממנו להפילו בשלטון ולהרכיל בו", כ"י קויפמן DK 129 שו" 13, מובא אצל מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 260, ועוד. וראה להלן בסמוך ד.ד. דהה.

55. שטר מכירת עבד או שפחה, דף יט ב.

56. תנאים: תוספתא שבת ז, טז; יז; שקלים א, ב; משנה מקואות ה, ג. אמוראים: ירושלמי מועד קטן פ"א ה"א, פ ע"ב. רמב"ם, שלוחין ושותפין, ב, ד. ראה ב"י, ד, עמ' 3379 ב; ערוך השלם ה, רעב ע"א; וראה אצל כנעני, י, עמ' 3388.

57. שטר מכירה, דף 21 א. וכן "כך וכך דינרין שהקבילני בשעת המכר", שטר אונאה, דף 24 ב.

מוכרח. בן-יהודה מפרש "גרם שיקבל פלוני" ומפנה למקורות מתקופת רש"י ואילך.⁵⁸

ו. פטר

"פיטורי פיטור גמור"; "ופיטור פיטור גמור לגמרי", וכך בתשובות הגאונים: "כל אפיטורפא שנתמנה בפיטור שבועה מה שעשה עשוי ואינו יכול להשביעו"⁵⁹. וכן אצל רי"ב: "פטור גמור", "ופטורו כפטורי"⁶⁰.

ה. מלות

א. ככאן

"ונתתי לו כל ארישות כרם שיש לי ככאן באליסאנו"⁶¹. תוספת זו של האות ב' מופיעה כבר בגמרא: "פעם אחת עבר אותו אדם שאבדו ממנו התרנגולין ואמר לחבירו ככאן הנחתי התרנגולין שלי"⁶².

ב. נכיתה

"ופחתתי לו שמונה זוזים לשום נכיתת השנים שעברו"⁶³. המלה נכיתה היא תרגומה של המלה הארמית נכייטא (ב"מ סז ע"ב), ומשמעה "ניכיון". בן-יהודה מפנה לשו"ת הרי"ף⁶⁴ ולשטר אצל רי"ב⁶⁵. קדום אפוא לשניהם הוא השטר שלפנינו.

ג. כהלכה

המלה כהלכה במובן של 'כראוי' מופיעה בביטוי "כדת וכהלכה" פעמיים בקובץ שלנו.⁶⁶

58. כנעני, טו, עמ' 5122; ב"י, ו, 5689 ב, רש"י, תהלים קלח, ד. וראה בתשובות גאונים מזרח ומערב, סימן קנז, דף לט ע"א: "והקבילו מן הדמים". הזמין במשמעות של 'נתן', מצוי בביצה כה ע"א; תנחומא, תזריע ח.

59. שובר שטר, דף 13 ב; שטר צוואה, דף 22 א; תורתן של ראשונים, ח"ב, עמ' 9.

60. עמ' 44, 48.

61. שטר ארישות כרם, דף 10 ב; שטר חלופה, דף 12 א; שטר חלוקה, שם; שטר משכונה, דף 12 ב.

62. תענית כה ע"א, וכן בראשית רבה יח, ח; שמות רבה ה, יח, ועוד. המקורות הובאו אצל בן-יהודה, ג, עמ' 2217 ב, וראה שם, הערה 4, 5.

63. שטר מסירה, דף 15 ע"ב.

64. סימן רכט, ראה מהדורת ז' לייסער, פיססבורג תשי"ד, דף סד ע"א.

65. שטר מ"ב, עמ' 63, ראה שם, הערה 2.

66. שטר מסירה, דף 15 ב; שטר הרשאה לקבל גט, דף 16 א בסיום. השווה "משיב כהלכה" אבות ה, ז. כנעני מפנה לצירוף "כדת וכהלכה" שמופיע אצל הקליר: "חדשו מלוכה כדת וכהלכה", אך הצירוף נמצא בשטרות קדומים. ראה שטר הרשאה מצור, משנת 1011 לסה"נ, ושטר פיצוי מצור, משנת 1019 לסה"נ (TS 13 J 33 f 5; PER H 83), פרסמם ש' אסף, תרביץ ס (תרצ"ח), עמ' 197, 198, ושוב פורסמו אצל גיל, א"י, ב, עמ' 475; 479. כמו־כן הביטוי בא בשטרות רבים של רי"ב: שטר

ד. הגון (היגון)

הצירוף "כהגון וכתיקון חכמים" נדיר בשטרות. שכח יותר הצירוף "כהגון וכתיקון חכמים". הנוסח האחרון מצוי אצל רי"ב בשטרות מספר⁶⁷, ואילו הנוסח הראשון, הנדיר, מופיע אצלנו וכן בשטרות קדומים מצור⁶⁸.

ה. נדררו

"והתחיל לחשוב עמו בעסיקין שנדררו ביניהם מקודם לכן, ונפסק חשבונם כדי שיתן מ' פל' זה לפל' זה או לבאים מכוחו כך וכך דינרין"⁶⁹. נדררו כאן בלשון "דררא דממונא" (ב"מ ב ע"ב), והמשמעות כאן היא: עסקאות שנעשו ביניהם. וכך בתשובות הגאונים "כי היה דררות בניי ובינו"⁷⁰. ילון כותב ש"דררא" היא מלשון "דרדר", ודררא דממונא הוא "דבר שגורר אחריו עניין של ממון"⁷¹.

ו. אנס

"שבא לפנינו... ומסר ואמר לא אנס לכם היאך אני תובע את פל' "⁷². המשמעויות הרגילות של "אנס" אינן הולמות את הנוסחה שלפנינו⁷³. מקורו של הביטוי בדניאל ד, ו: "וכל רז לא אנס לך". ואכן, המפרשים מסבירים אותו במשמעות הרגילה של "אונס". אבן עזרא: "לא אנס – לא ינצחך"; מצודת ציון: "אנס, ענין הכרח ונצוח ועל שם זה נקרא הגזלן אנס" (וכך גם במצודת דוד; רס"ג מביא שני פירושים: (א) "כל סתום אינו

ל"ז, עמ' 57; שטר ס"א, עמ' 100; שטר ס"ב, עמ' 106; שטר ס"ג, עמ' 112; שטר ס"ט, עמ' 123 ועוד. והשווה שטר ע"א, עמ' 125: "כתורה וכהלכה" ("כדת וכהלכה" במשמעות שונה, ראה רש"י, סוכה ב ע"א, ד"ה תני פסולה). וראה ש' שרביט, "מסורות-פירוש וזיקתן למסורות-נוסח במשנה", בתוך: עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל, בעריכת י"ד גילת ואחרים, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 121 ובהערה.

67. שטר ל"ב, עמ' 58; שטר ס"ג, עמ' 112; שטר ס"ד, עמ' 117.

68. שובר שטר, דף 13 ב; שטר מסירה, דף 21 ב. השטרות הקדומים מצור הם מהשנים 1011, 1019, הביאם אסף, תרביץ ט, שם, פרסמם גיל, א"י, שם.

69. שטר צוואה, דף 21 ב. שטר הצוואה פורסם אצל ריבלין, שם, עמ' 210. בעסיקין – בגמרא (שבו' לא ע"א) המלה מציינת עוררים, סענות ותביעות. נראה שבשטר שלפנינו המשמעות שונה ובאה כצורת ריבוי מיוחדת של "עסק". "העסק" האמור כאן דומה לזה הנזכר בגמרא (ב"מ קד ע"ב), שבו נותן אדם סחורה לחבירו כדי שימכרנה, והשניים יישתתפו ברווחים, ראה במילוננו של יאסטרוב, שם, עמ' 1099. ונפסק חשבונם – נפסק מלשון שיעור וקצבה. כלומר, נחתך גודל הסכום. והשווה משנה כתובות פרק ו משנה ב, ג.

70. תשובות הגאונים, שערי צדק ד, שער ה, סימן ה, עמ' קנט. וראה ב"י, ב, עמ' 1004; אבן-שושן, א, עמ' 240 א-ב. והשווה אצל רס"ג, בשטר פולגאנא: "ומן כל דר ומן כל מר", שטרות, רס"ג, עמ' 209, וראה שם, הערה 15, שהפנה לשטרות רה"ג, עמ' 23 והערה 8. ושם, העיר הרי"ן אפשטיין: "דר" מן "דררא".

71. ראה ח' ילון, קונטרסים א (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 80-81.

72. שטר מודעא, דף 11 א.

73. ראה ב"י, א, עמ' 321; אבן-שושן, שם, עמ' 63 ב.

ספק לך"; (ב) "וכל רז וסתום אינו מצער לך". שונה מהם פירושו של רש"י "וכל סתום לא נאנס ולא נכחד ממך", ורק על-פי פירושו זה של רש"י אפשר להסביר את הנוסחה שלפנינו "לא אכחד מכם שאני תובע את פלוני וכו'". נוסחה דומה מצויה במכתב: "ולא אנס לך שדרכן של תלמידי חכמים להיות עלובים"⁷⁴.

1. סיכום

במאמר זה הבאתי שימושי לשון ומונחים המצויים בטופסי שטרות. מקור למאמר שימש קובץ שטרות קדום, מתחילת המאה הי"א, מדרום ספרד, אשר נתגלה בגניזה הקהירית והוא מעשיר אותנו בנוסחאות עבריות רבות, מקצתן – מקורן בארמית ובקובץ הזה הן מתורגמות לעברית. כמו-כן מצויים בשטרות הקדומים שלפנינו צירופי מלים וביטויים מיוחדים. ביטויים מספר, כגון "בין טוב ובין מוטב", "חפצת נפשו", "הדרת הראש" היו ידועים עד כה רק מתוך ספרות המאוחרת בעשרות שנים מהשטרות שבקובץ⁷⁵. הקובץ אף מוסיף מידע על שימושי פעלים אחדים, כגון שימוש בבניין הפעיל שעד כה לא נודע. את רשימתנו חותמת קבוצת מלים נדירות, מהן נדירות בהופעתן כגון "נדרדר", ומהן – במשמעותן כגון "אנס". דומה אני שבקובץ השטרות שלפנינו יש תרומה חשובה לחקר נוסחאות השטר העברי בפרט ולחקר הלשון העברית בכלל.

74. TS 8.3 ש' 17, גיל, א"י, ב, עמ' 306. לעניין פירושו של רס"ג ראה ג' אלוני, מחקרי לשון וספרות, (א), פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 89, 312.

75. בייחוד בספרו של ר"ב. בהשערתו זו בדבר הבכורה הנזקפת לקובץ שלנו פוגמת לכאורה הסענה שרי"ב אינו יוצרן של הנוסחאות, וקרוב לוודאי, העתיקן מספרי קודמיו, ראה את דבריו של בן-יהודה לעיל סעיף ג. ואת דברי האלברשטאם, רי"ב, שם, עמ' 2. זאת נכון הדבר, אך מי לידנו יתקע שנוסחאות הקובץ שלנו אינן מוקדמות מתאריכיהן? צא וחשוב: הנוסחה בקובץ שלפנינו הועתקה בשנת 1020 לסה"נ מתוך שטר "אמיתי" מפנקס בית הדין. זמנו של שטר "אמיתי" זה קדם לשנת הקובץ. גם שטר זה נכתב על יסוד נוסחאות של טופסי שטרות ששימשו את סופרי בית הדין. האין אפוא להקדימם בעשרות שנים? יתרה מזו, בדיקת תוכנם ההלכתי של השטרות מעלה ראיות שנוסחאות הקובץ קדומות מאוד. הנוסחאות מייצגות את שיטת גאוני סורא: רב נטרונאי גאון, שנתמנה בשנת 853 לסה"נ, ואולי אף גאונים שקדמו לו (מחקר זה יתפרסם במקום אחר). מכל מקום, דומני שיש במאמר חידוש בעצם הצגתם של מקורות חדשים המלמדים במפורש על שימוש במונחים ובביטויים מעניינים כמאה שנה קודם לזמנם של מקורות כתובים אחרים שכבר נודעו לנו.

דרכי ההבעה של פרפקטיות, איטרטיביות, התמשכות וזמן בעברית הישראלית הכתובה¹

מבוא

צורות קטל, יקטול והבינוני, שהן רוב צורות הפועל בעברית, אינן מסמנות רק זמנים. באמצעות הצורות האלה מביעים גם את שאר הקטגוריות של הפועל. צורות הפועל כשהן לעצמן אינן מספקות די אינפורמציה לצורך מיון לקטגוריות הפועליות, מאחר שבעברית הישראלית כל צורת פועל יכולה להביע גם זמנים (עבר, הווה, עתיד), גם "אספקטים" (התמשכות, איטרטיביות), גם פרפקטיות, גם מודליות וגם תנאי. במחקר זה נבדקו צורות הפועל בצירופיהן, בהרכביהן ובשילוביהן עם אמצעי הבעה אחרים. נבדקו ביטויים אדורביאליים, מבנים תחביריים ואמצעים לקסיקליים המצטרפים אל צורות הפועל, כולם – כנגד מקבילותיהם בשפה האנגלית. נבדק גם ההקשר שבו נמצא המבוע. הממצאים מאפשרים להעמיד את ההבעות השונות בקטגוריות האמורות של הפועל ולתאר את תפקידיהן בהבעת הקטגוריות.

1. הבעת הפרפקטיות

צורות מקבילות לצורות הפועל המביעות את ההווה הפרפקטי באנגלית אינן קיימות במורפולוגיה של העברית. כאשר פעולה מתייחסת להווה וראשיתה בנקודת זמן מסוימת בעבר לפנינו "הווה פרפקטי"². בעברית מובע ההווה הפרפקטי באמצעות צורות קטל או בינוני עם אדורבים ספציפיים של זמן (או בלעדיהם, כאשר הזמן ידוע מן ההקשר) ועם פעלים שבמשמעותם מובעת תוצאה (כגון למד, הגיע, נעלם, משתגע); וכן בדרכים מורפולוגיות (פעלים בהתפעל ובנפעל) ומורפולוגיות.

1. מאמר זה מבוסס על עבודת גמר בהדרכת פרופ' גדעון גולדנברג שנושאה "דרכי הבעה של זמן, התמשכות, איטרטיביות, פרפקטיות, מודליות ותנאי בעברית הישראלית הכתובה – מחקר מתאר ומעמתי", ירושלים תש"ן.

2. על הטרימינולוגיה של הפרפקטיות ראה: L. B. Anderson, "The perfect' as a Universal Category", *Tense-Aspect: Between Semantics and Pragmatics*, P. J. Hopper (Ed.), Amsterdam-Philadelphia 1982, עמ' 227-264.

1.1 עם צורות קטל

כל המשפטים האלה מביעים רלוונטיות של העבר להווה או התנסות והם מתרחשים מנקודת זמן בעבר עד זמן ההווה³. על כולם נוסף אדוורב של זמן.

– במשך השנים התאמצתי לדחוק את זכרם מרעתי, כאילו לא היו ולא נבראו. (קנז 25)

– נכויות בעבר? (לפיד 30)

– חודשים שכבר אף אחד לא נסע במהירות כזו. (עבותות 39)

אדוורב שכיח לציון ההווה הפרפקטי הוא כבר. משמעותו שהפעולה או האירוע קרו או התחילו לפני זמן הדיבור והם רלוונטיים להווה.

– "סליחה גבירתי, האם לא נפגשנו כבר ברכבת מגנואה?" (בא 9)

– ארוחת-ערב אכלת כבר? (לדעת 85)

– ידידי הקרובים החלו ליאש אותי מכבר ... (משורר 124)

גם השימוש באדוורב פעמים מביע התנסות הרלוונטית להווה.

– סטיין שהה עמה בבית ביחידות פעמים רבות לפני כן. (יריד 525)

– תמיד הוא מחכה. הרבה פעמים טעה. הרבה פעמים טעה בחייו. (עמיחי 102)

תמיד עם צורת קטל של פועל מצב או של פועל מתמשך במשמעותו מביע הווה פרפקטי:

– היא תמיד חשבה את עצמה הרבה-הרבה יותר מוכשרת משפרה... (עבותות 20)

– תמיד הייתי איש זהיר. תמיד התכוננתי לאפשרות להגר מכאן... (ע' קינן, ידיעות אחרונות 20.9.85)

האדוורבים עוד לא, עדיין לא מדגישים שיש ציפייה והמצב הקודם נמשך. האדוורב טרם מדגיש מצב קיים. אלה וכן האדוורבים מעודי (לא), אף פעם לא, בחיים שלי לא, מעולם לא, מימיי לא בהצטרפם אל צורת קטל הם מביעים הווה פרפקטי.

– שאפילו לא עלה על דעתי שכל העסק אפילו עוד לא התחיל. (עבותות 8)

– ...ואמר, עדיין לא הספקתי לישון מן הקריאה הקודמת שקראתם לי. (עמיחי 117)

– אחת משתי המזוודות שלי טרם הגיעה. (בא 10)

– ואני התאמצתי להיזכר ולא הצלחתי: אף פעם לא ניגנו תכנית כזאת. (שחם 28)

– מעולם לא שוחחנו, אבא. (תמוז 23)

– מימיו לא ראה אישה יהודיה שיכורה... (תמוז 11)

– תפילה זו לא שמעתי מעודי... (דודתי 6)

3. המקבילה באנגלית היא צורת הווה פרפקטי או הווה פרפקטי פרוגרסיבי.

1.2 עם צורות בינוני

- צורת הבינוני מביעה הווה פרפקטי בלויית אדוורב של זמן מאז ועד היום.
- מכבר אני רואה אותו כלא-משתנה, כמי שלא ישתנה. (משורר 124)
 - בין כל ההרגשות הרעות שאני חיה איתן מהתחלת המדינה, אני חיה עם הרגשה רעה אחת... (עבותות 3)
 - יש גם כמה פרויקטים, גדולים באמת, שתקועים כבר 15 שנים ויותר. (מוסף הארץ 24.2.89, עמ' 23)

1.3 פעלים שבמשמעותם מובעת תוצאה

- אפשר להביע הווה פרפקטי בלי אדוורב, אם הפועל מביע תוצאה במשמעותו. בדרך כלל מדובר במצבים טליים⁴ ושינוי במצבו של הנושא או המושא.
- בעלה-הבית הגיע ושם את היד שלו על הכול. (יריד 525)
 - הבאתי לכם עוף. גם כן חי. (מיכאל 67)
 - הזמן חלף והביא תמורות בכנפיו. (אמן 96)
 - מה היה לי? חליתי? לשונו תפוחה. הראש כבד כאבן. (עבד 208)
- וכך פעלים רבים, כגון קרה, החלים, גרם, מישכן, שרר, גמר, אפס, החליט, אירע, שנה, סיפר, אמר, התעשר, שמע, ראה, אהב, המתין, חיפש, חקר, הלך לאיבוד.

1.4 הבעות מורפולוגיות

בניין נתפעל

- הפעלים בבניין זה המביעים הווה פרפקטי הם פועלי התמשכות, שתוצאת הפעולה / מצב / אירוע המובעים בהם היא רכיב במשמעותם. במשפטים עם צורות אלה אין צורך באדוורב זמן.
- בצורה כגון 'עבדי'... נתקיימה הדל"ת הרפוייה... (מורג 50)
 - כאילו ביקשה לומר: ראה, כיצד נתגלגלו הדברים. (עבד 163)
 - וציור זה שנצטיירו לו החיים כסכנה... (גון 46)
 - נשתמרו בידינו עוד תיאורים מכלי ראשון של עולי-רגל מן היבשת... מה... שנתכסה במשאון במשך דורות רבים כל כך. (טוכמן 18)

4. telicness – הכוונה למטרה. בייץ', עמ' 14, 112–114, מזכיר את קבוצת הפעלים באנגלית המביעים Telicness. על פי בייץ', מבנה פועלי הוא טלי, אם הפזה הסופית של הפעולה נחשבת לחשובה יותר מהפזות האחרות של המצב. הפזה הסופית של מצב טלי היא השלמה לוגית או טבעית של המצב, ובהיותה כזאת היא מציגה מעבר למצב חדש או תוצאה של פעולה. לפי הגדרתו של קומרי, אספקט, עמ' 44–45, "מצב טלי" כרוך בתהליך המוביל לנקודת סיום מוגדרת היטב, שמעבר לה אין התהליך יכול להימשך. קומרי מבחין בין John is singing – א-טלי – ובין John is singing a song – טלי. לדעתו, אין לדבר על פעלים טליים אלא על מצבים טליים.

בניין נפעל

פעלים בבניין זה המביעים הווה פרפקטי הם פעלים המביעים איגרסיביות + מצב או התמשכות, ותוצאתם היא רכיב-משמעות של הפועל. בהבעות אלה אין צורך באדורב זמן.

- ...הנה בכל זאת נסגר המעגל איך שהוא... (תמוז 7)
 - רשאי אני לעשות כן משום שדומה כי צורתו נשלמה... (משורר 124)
 - העברית שבפינו נבנתה, כידוע, על יסודות המסורות החיות. (מישור 87)
 - המרת הדת של היינה נשארה בחזקת תעלומה מסוימת. (ציונות 13)
- וכך פעלים כגון נוכח ש, נותר, נאחז, נעלם, נהיה, נכתב, נאמר.

1.5 הבעות מורפו-לקסיקליות

קטל וקוטל, קטל ופועל

אלה הן הבעות של מצב בעבר הלא-רחוק המתמשך אל ההווה או הבעות של מצב ותוצאתו.

- האיש עצמו מספר לי כי הופיע, והוא עדיין מופיע, באופן סדיר למפגשים של ארבעה גופים... (מוסף הארץ 24.2.89, עמ' 13)
 - נעלם הילד ואיננו. (קנז 26)
 - האמת היא, שאהבתי ועדיין מוסיפה לאהוב אותו. (עבר 159)
- וכך צירופים מעין "השפיעו או משפיעים", "נתנה ונותנת", "חשבו וחושבים", "גלשנו וכבר איננו".

היה וקטל

פועל הקיום היה מביע מצב בעבר, ואילו הפועל בצורת קטל שאחריו מביע את תוצאת המצב או את המשכו.

- התחום המוזנח אצל להט היה ונשאר קידום המגזרים החלשים. (מוסף הארץ 24.2.89, עמ' 23)
- הם היו ונשארו כל כך בלתי מציאותיים, כמו אותו שרילה... (בל 13)

1.6 "עבר קרוב"

העברית מביעה "עבר קרוב" באמצעות צורת קטל ואדורב המביע את קרבת הזמן של הפעולה. יש שהאדורב ידוע מן ההקשר ואינו בא לידי ביטוי בכתוב. למשל, בביטוי "שמעת אותו?" הכוונה: שמעת / אתה שומע אותו ברגע זה? תרגומם של משפטים אלו לאנגלית יהיה עם צורת ההווה הפרפקטי.

אלה הם אחדים מן האדורבים המסייעים בהבעת "עבר קרוב": עכשיו, עתה, לאחרונה, רק, בדיוק, ברגע זה.

- אני מנגן. עיף אני, ועכשיו נגנתי. (תמוז 26)
- הדגש שניתן לאחרונה במסורות העדות... החזיר את העניין בבחינות הייחודיות... (מישור 87)
- תא"ל דותן, שרק עזב את צה"ל ממש בחודשים האחרונים, היה קצין תחזוקה ואפסנאות. (מוסף ידיעות אחרונות 27.1.89, עמ' 10)

2. הבעת איטרטיביות

פעולה איטרטיבית היא פעולה החוזרת על עצמה. היא מסומנת באמצעים מורפולוגיים, תחביריים ולקסיקליים. כלול בה גם ה"הרגל". כל פעולה הרגלית היא איטרטיבית, אך לא כל פעולה איטרטיבית היא הרגלית. ההבחנה בין קטגוריות אלו היא סמנטית. "הרגל" הוא פעולה החוזרת על עצמה שיש בה סדירות מצד המבצע. שכיח השימוש בהיה קוטל להבעת איטרטיביות עם אדוורב או בלעדיו ובלא תוספת אמצעי הבעה לקסיקליים. לעומת זאת צורת קטל יכולה להביע איטרטיביות רק בתוספת אדוורב או אמצעי הבעה לקסיקליים.

2.1 עם צורות היה + בינוני

- כאשר מתלווה לצורה זו אדוורב, הוא מציין את התקופה שבה חלה הפעולה החוזרת או את תדירות הפעולה.
- ב בוקר ... כבר היה הקומקום רותח במטבח. אמא היתה מכינה תה... (קינן 25)
 - היינו נוסעים לתל-אביב כל שני וחמישי, בשביל... (עבותות 17)
 - משמעות האדוורב תמיד יכולה להיות 'כל הזמן' (הרגל) או 'כל פעם' (איטרטיביות).
 - וגם אז הייתי תמיד מסכימה. (עבותות 8)
 - תמיד ובכל מקום היתה הולכת להרצאות ודרשות חינם. (סאמלר 19)
- כאשר האיטרטיביות מובעת בלי אדוורב, ההתייחסות היא לתקופת זמן ידועה מן ההקשר.
- ואני הייתי אומר את השם וחזי נלחץ לפתע. (משורר 129)
 - חשבתי איך היה בא, יושב, שותק, הוי אבי, כמה היה שותק... (הגדל 15)
 - בירושלים היה מתגורר בבית מורה... (תמוז 18)

2.2 עם צורות בינוני + היה

- צורה זו, המביעה איטרטיביות, נקריט רק במעמד תחילי במשפט.
- משתמש היה בעט הלא-נובע בעל הציפורן הדקה, ומצא איזו הנאה בצורך לטבול אותו בקסת מדי עשר מלים בערך. (לדעת 118)

- בוכה היתה ששערה דליל, ששערה גברי. (סאמלר 19)
- מתיישב הייתי לפניהם. (משורר 129)

2.3 עם צורות קטל

- מאחר שאין האיטרטיביות עולה מצורת פועל זו (קטל), עצם השימוש באדוורבים ספציפיים המצטרפים לצורה מביע איטרטיביות (הלוך ושוב, שוב, פעמיים, תמיד, ללא הרף, חליפות). האדוורב יכול להתייחס לפעולה אחת או לסדרה של פעולות חוזרות, והוא מביע את הישנות הפעולה ואת תדירותה.
- ...ומדי שנה נערכו כחמש הפלגות הלוך-ושוב ליפו, שבדרך-כלל יצאו באביב ובתחילת-הקיץ. (טוכמן 49)
 - לפעמים נסענו לבית הקברות, אחיותי ואני. הוא לא נסע. (הנדל 13)
 - ומאז החל יואל לצאת בשבתות עם אריק קראנץ אל הים. (לדעת 46)
 - כרגיל נכנס ליכטויץ לחדר המיון והתהלך בין המיטות... (גולן 79)
 - אחרי זה כבר ישבנו איתם המון. (עבותות 47)
- לעתים נמצא גם צורות קטל שאינן מלוות באדוורב והן מביעות איטרטיביות. המשמעות האיטרטיבית עולה מן ההקשר. כך במשפט שלהלן:
- ...מתוך תבונה ותכנון הכינו זה את זה; אני הושטתי את גבי ונתתי לה לחבוט... (עמיחי 113)

2.4 מעבר מצורה לצורה

- המעבר מצורת קטל אל צורת בינוני או אל היה+בינוני מסייע להבנת האיטרטיביות של הפעולות או המצבים.
- הילדים שהשתמשו לרעה בשרירי העפעפיים שלהם חדלים לשלוט בהם, ויש שעניהם נפקחות פתאום בשנתם באמצע הלילה... (קנז 20)
 - איך התחתנתם? עבדתי במזנון והוא היה אוכל שם. (קין 78)
 - לצידנו ישבו שתי דודותי הגרמניות... היינו שומעים את דודאבי שאינו חדל להתבדח בקולייקולות עם אמו הזקנה... עד שהיתה פרידה מבקשת אותו כי יחדל מזה. היא היתה פורסת לנו מן העוגה הבהירה שהעמידה במרכז השולחן והיינו מתכבדים בה... (קנז 19)
 - עולה רגל... לפעמים יצא לקיים איזה נדר... פעמים יוצא היה כדי להיחלץ מאיזה מצב בלתי-נאות... (טוכמן 47)
- לפועל היה אין צורת בינוני, ולכן צורת קטל שלו לבדה משמשת להבעת איטרטיביות.

- למשמע הרשרוש מתחת לדלת הייתי שולף את העיתון וקורא את הכותרות תוך גמיעת הקפה. בשעה שש כבר הייתי בתחנת האוטובוס. (קין 25)
- לעתים יסתפק המחבר בצורת היה+ בינוני אחת במשפט לצורך הבעת האיטרטיביות, ובעקבותיה גם צורות קטל במשפט יביעו איטרטיביות.
- ...אז בעד זה הייתי משתדלת לא ללכת אתם לגיטל. עובדה שמכל שאר השחיתויות כן נהניתי, ועוד איך נהניתי. הקניאק היה תמיד צרפתי. (עבותות 15)
- היתה משחיה את העפרונות שעל שולחנו... את ציוריה... היתה עורכת כבמסדר על שולחנו... ובכל אשר פנה בבית תלתה לכבודו ציורי רקפת עדינים. (לדעת 56)

2.5 ריבוי המושא או הנושא

- צורת הרבים של המושא או של הנושא יוצרת הבעה של איטרטיביות. עצם הריבוי מלמד על פעולה חוזרת.
- לא לכל אחד סיפרו כאלה 'סודות'. בסוף בדרך-כלל סיפרו לכולם, אני לא אומרת שלא, אבל עד שזה היה מגיע לאוזניים של אחרון ה'קטנים' היו עוברים יומיים-שלושה. (עבותות 17)
- מר מל אכל ארוחותיו עם הנערים, ואילו מר שארפ סעד בצהריים ובערב על שולחנו של מר קריקל. (קופרפילד 93)
- אנג'לה שלחה תרומות לקרנות להגנת רוצחים ואנסים שחורים. (סאמלר 11)
- אבא היה אומר שפעם הלוויות נעשו בערב, שיהיה נעים, אמרה. (הנדל 59)

2.6 עם צורות יקטול

- השימוש בצורת יקטול הוא אחת מדרכי העברית להבעת פעולות חוזרות או "אמת כללית"⁵. ההבעות יכולות להיות מלוות באדוורבים ובמלות זמן משועבדות, אך לא בהכרח.
- בלי אדוורבים ומלות זמן:
- כי הסאאצינים עשויים ללכת ולדבר אתך ולצהול ולשמוח, אך הם יגנבו ממך את אשר עמך ואת אשר יוכלו. (טוכמן 50)
- אצל היהודים לא ייעשו מעשים כגון אלה. (עבד 15)
- ברעש לא נוכל לשמוע זה את זה מפני הרעש. (עמיחי 29)
- רק משוגע יתעקש שלעולם הוא צודק. (סאמלר 5)

5. מונח מקובל בכל הדקדוקים המתארים את מערכת הומונים. עיין, למשל, G. L. Leech, *Meaning and the English Verb*, p. 9: "The habitual resembles the unrestrictive present in its suitability for 'eternal truths' of a scientific or proverbial nature."

עם אדוורבים ומלות זמן:

- היא אומרת שהיא מתנגדת לגוש אמונים... שוב ושוב תאמר שממשלת ישראל היא ששלחה אותה לכאן. (ג' לוי, מוסף הארץ 24.2.89, עמ' 7)
- לא פעם מעורר האיבחון מחלוקת, לא פעם יוצג המבקר כ"אדם נואש"... (מוסף ידיעות אחרונות 3.3.89, עמ' 21)
- מדי יום ששי עוד בטרם אקרא את ההרוסקופ שלי, אני בולע בשקיקה את המדור הרפואי של רופא המשפחה. (מוסף הארץ 12.12.80)
- השמים היו נופלים לארץ כתאנים נושרות עת רוח תעבור בתאנה. (אמן 99)

2.7 עם צורות יהיה + בינוני

- אמנם צורת יהיה + בינוני נדירה⁶, אך היא משמשת להבעת איטרטיביות גם בכתיבה מקורית וגם בתרגומים.
- ...והשביע את נעמן כי ילגום מן התרופות כאשר צווה, ויהיה יוצא לטייל בשדות ובגנים. (תמוז 27)
- הוסכם איפוא שנעמן יסע לירושלים, אל בית הספר למוסיקה, ויהיה שב הביתה לחג הפסח ולראש השנה. (תמוז 18)
- הזונות תהיינה יוצאות אותה שעה מביתה, מכינות עצמן ללילה... (אמן 90)

2.8 עם צורות בינוני

- דרגת האיטרטיביות משתנה: מפעולה חוזרת פעמים ספורות עד "אמת כללית". הבינוני יכול להיות מלווה באדוורב המביע תדירות, למשל:
- בשבתות באה לפעמים חברתי הטובה הדסה עם בעלה או בלעדיו. היא משוחחת עמי על כך שאני חייבת לשוב אל לימודי באוניברסיטה. (מיכאל 60)
- בשעת לוויה נוטים הם לעלות מאליהם, שהרי ההמתנה מתארכת כל כך. (דודתי 5)
- ואולם אפשר להביע את האיטרטיביות גם בלי אדוורב.
- אבל הכל עושים כך. (יריד 520)
- מה שהתחיל היום בטח לא נגמר היום. (בון 132)

2.9 אמצעים מילוניים

הרבה ל, מיעט ל

- הרבה לדבר משמעותו 'דיבר הרבה', מיעט לדבר – 'דיבר מעט' (בכמות ובתדירות).
- חוה קליינמן הירבתה לתת בגדים לאחיותיו... (מתנחל 209)

6. גלינרס דקדוק, עמ' 126, סבור שהשימוש בצורת היה + בינוני להבעת ההרגל מוגבל לזמן עבר. לדעתו, אין לומר: *יבוא יום ונהיה מבקרים בירח', ויש לומר: 'בשנה הבאה נבקר כל יום בירח' או 'בשנה הבאה ננהג לבקר כל יום בירח'.

- הבנות לא נקפו אצבע למענו, הרבו במיוחד לצאת מן הבית. (משורר 125)
- ...היתה מרבה בקיץ ההוא לטפס אל חיקו... (לדעת 56)
- הוא מיעט לדבר אליה, ואלי לא דיבר כלל. (קופרפילד 138)

חזר ו, בא וחזר

צירופים אלו מביעים פעולה הנעשית שנית (וייתכן שהפעולה הראשונה לא נזכרה כלל).

- הוא חזר ועיין בכל בעיית אהבת האנגלים שלו... (סאמלר 7)
- חזר יעקב וטבל, ושנה ושילש, עד ששככו דמיו. (עבד 26)
- נדמה כי כל זה בא וחזר במשך שנים, ולא ימים אחדים... (קופרפילד 68)

נהג ל

- האיכרים נהגו להקדים עלות על משכבם. (עבד 22)
- וראובן נהג לבוא מן הקבוצה על מנת לעיין בתמונות... (מתנחל 195)
- גם מר קדישמן הישיש, ידידה הירושלמי של הדודה לאה, נוהג לסור לביתנו מ פעם לפעם כדי להתבונן בחיינו... (מיכאל 68)

יש ש / (ו), קורה ו'

- ביטויים אלו משמעותם 'לפעמים', ומכאן הבעת האיטרטיביות.
- יש שרגליו נשאו אותו אל מורד הסמטה אל גדר הפרדס להאזין לצפרדעים. (לדעת 42)
- ...אלא שהיה בהם שמץ אודם, אשר יש שיתגלה בפניהם של בעלי שיער אדמוני. (קופרפילד 227)
- יש והיינו עולים על משכבנו בשעות הראשונות של הערב, יש והיינו יוצאים לבלות לילות שלמים... (משורר 124)

עשוי ל

- ביטוי זה יכול להביע הרגל.
- לראשה פאה נכרית כזו, שאשה המגלמת תפקיד עשויה לשים לראשה בוועידה של סוכנים-נוסעים. (סאמלר 18)
- כי הסאאצינים עשויים ללכת ולדבר אתך ולצהול ולשמות, אך הם יגנבו ממך את אשר עמך ואת אשר יוכלו. (טוכמן 50)

7. ביטוי זה נזכר אצל גלינרס דקדוק, עמ' 391, אך לא נמצא בטקסטים שבדקתי.

3. הבעת התמשכות

3.1 התמשכות בהווה

כל פעולה בזמן הווה היא פעולה מתמשכת, כלומר פעולה שהתחילה בזמן הדיבור או לפניו והיא נמשכת גם בזמן הדיבור או אחריו. זמן הווה מובע בעברית הישראלית בעיקר באמצעות צורת הבינוני. ההתמשכות המובעת במשמעות צורת הבינוני אינה תלויה באדוורבים.

3.2 עם צורות עם היה + בינוני

שימוש בצורות היה + בינוני להבעת התמשכות מצוי כבר בלשון המקרא. קוטשר ורוזן בתיאוריהם המפורטים של העברית החדשה אינם דנים בשימושה של צורת היה + בינוני להבעת התמשכות. רוזן מכיר בקיומה של הצורה ב"סגנון רגיל" וכן "בסגנון מסוים, הלכות מלשון החכמים, ושאלות מסופרינו אוהבים לחקותו כדי לשוות לסיפוריהם רושם סגנוני מסוים"⁸.

משפט מעין 'הוא היה גר בירושלים' שכיח בעברית הישראלית ומביע התמשכות. אף על פי שעל כמה בלשנים⁹ מקובל שהיה גר או היה יכול מכילים פועל-עוזר לציון העבר של פעלים אלו, שצורת העבר בהם זהה לצורת הבינוני, על פי העיקרון הבלשני שצורות שונות זו מזו משמשות בהוראות שונות, מצאתי כי צריך להבדיל בין השימושים: 'הוא היה גר בירושלים' מכוון לתקופה (הבעת התמשכות נוסף על ההבעה הטמפורלית); 'הוא גר בירושלים' – מוסר מידע.

8. רוזן 1976, עמ' 23, וראה גם רוזן 1977, עמ' 187. ברמן 1978, עמ' 164, סבורה שהשימוש המתמשך של היה + בינוני מוגבל רק לשתי דרגות סגנוניות נבדלות: לכתיבה של סיפורת ולדיבור תת-תקני של אנשים לא מלומדים. לדעתה, השימוש האספקטואלי של פועל-העוזר היה + בינוני לביטוי התמשכות שולי למדי בעברית הדיבורית הסטנדרטית, אף שהוא משמש בסיפורת להבחנה בין פעילות נקודתית לפעילות מתמשכת. כך סבור גם גלינרס דקדוק, עמ' 125, הקובע כי השימוש בהיה + בינוני להבעת התמשכות בעבר הוא "סאב-סטנדרט". גלינרס סבור שהיה + בינוני מביע פעולה מתמשכת בעבר כנגד פעולה רגעית ברקע, וכל זאת בעברית מורחית דיבורית, למשל: 'הייתי ישן כשפרצו'. אכן, שימוש זה מצוי בלשון הדיבור של יוצאי עדות המזרח, כנראה בהשפעת הערבית, יותר מבלשונם של יוצאי המערב, ונחשב לתת-תקני.

9. לדעת רוזן 1977, עמ' 185, במשפט 'הוא היה גר בירושלים' יש לצורה תוכן מודלי של non-actuality. רוזן גורס כי אין משתמשים בפועל העוזר כאשר במשפט יש אדוורב זמן, למשל: 'אשתקד הוא גר בירושלים', כך שהבדלת התוכן ההרגלי מהתוכן הזמני של היה + בינוני נראית מובטחת. רוזן 1976, עמ' 305, דן בשאלה אם צורת העבר המורכב מורה על תוכן 'אי-מציאות' או 'קבוע-נשנה'. 'השאלה קשורה גם בכך, אם הערך המילוני של הפועל 'נמשך' ('קווי') או 'בלתי נמשך' ('נקודתי'). פעלים 'קוויים' אינם מתירים תפיסה של 'הישנות'. אורה שורצוולד תשמ"ה, עמ' 86-89, אומרת כי צורות היה + בינוני מציינות מודליות או אספקטואליות "כאשר לפועל בעבר יש צורה מובחנת מזו שבהווה".

הטקסטים הרבים שבדקתי מלמדים שהמבנה היה + בינוני להבעת התמשכות, שהיה קיים בעבר, שכיח גם כיום. שימוש זה מדגיש את התמשכות המצב ואינו בא לציין עבר אינדיקטיבי, והוא הולך ומשתגר גם בעברית הכתובה וגם בעברית המדוברת ולא רק בעברית ה"מזרחית". רוב הסופרים והמתרגמים נוטים להשתמש בהיה + בינוני להבעת התמשכות, מקצתם בהשפעת לשון המקור (העבר המתמשך באנגלית). אצל רבים מדוברי העברית שימוש זה הוא חלק מן המערכת הדקדוקית של השפה העברית. בטקסטים המגוונים שנבדקו נמצא שימוש רב בהיה + בינוני להבעת התמשכות. אביא כאן דוגמאות אחדות:

- אלא שהיא כבר הפליגה הרחק מן הנושא, והיתה מדברת באזנו של הנהג. (דודתי 11)
- סיעות-סיעות של תלמידים היו צועדות לעבר הכנסייה הסמוכה... (יריד 523)
- ...שני תריסי עץ רעועים היו מיטלטלים בחוץ ברוח... (קנז 34)

האדוורב מציין בדרך כלל את מועד הפעולה, וכך במשפטים:

- יערה עדיין היתה ישנה, ובלא להיכנס לחדרה חש איך שנתה זורחת וממלאת את הבית... (מולכו 249)
- באותה שנה היה נעמן בן העשרים ושתיים משמש מורה למוסיקה בירושלים. (תמוז 19)

בתרגומים לעברית נמצא גם ציון של משך הפעולה, וניכר ששימוש זה מושפע משפת המקור:

- זמן רב היה גומר בדעתו סופית לבקשה להינשא לו. (קשת 34)
- אצל מיכל המים היתה ניצבת תמיד חבית של יי"ש... (העבר 50)

סימולטניות

אם פעולה מתמשכת מקבילה אל פעולה רגעית או אל פעולה מתמשכת, לפנינו הבעת סימולטניות. במשפטים עם צורת היה + בינוני המביעה התמשכות, שיש בהם עוד פעולה בעבר, יש הבעת סימולטניות. במשפט עם פסוקית זיקה הסימולטניות יכולה לעלות מן השימוש בפועל מתמשך בפסוק הראשי או מן הפועל בפסוקית הזיקה.

- ...ורודון... חלף על פני האשה המבוהלת שהיתה מקרצפת את מדרגות הכניסה וסר אל חדר העבודה של אחיו. (יריד 519)
- מעבר לגדר, שאותה היה גוזם באיטיות ובדיוק, ישבו בכיסאות-גינה לבנים האח והאחות... ושתו קפה בגלידה. (לדעת 24)

גם השימוש באדוורבים בעוד, שעה ש, בשעה ש, כאשר (כש) – הוא דרך להבעת סימולטניות.

- ובחלמו היה יושב אל השלחן... כשלפתע זכר שהילדים אינם מכוסים... (תמוז 36)

צורת הבינוני יכולה להביע פעולה מתמשכת בזמן המובע באמצעות הפועל הראשי. לפיכך, אם צורת בינוני באה אחרי צורת היה + בינוני, היא תביע פעולה / מצב סימולטניים בזמן עבר.

– עובר היה ברחובות שאננים מכפי הרגיל... נוטה ומתחמק למראה משמרות שוטרים, עוקף התקהלויות אדם... (נזן 114)

3.3 עם צורות יהיה + בינוני

השימוש בצורה יהיה + בינוני להבעת התמשכות נדיר בעברית הישראלית¹⁰ (שכיח יותר השימוש בה להבעת איטרטיביות). בטקסטים שבדקנו נמצאו לו שתי דוגמות:

– אולם בעודו משחר לאותה קריאה, יהיו חושיו... חשים בחריפות בכל אשר יפצעים או יביישם... (אמן 90)

– לאט לך פן תהיה חושש גם מפני האדומים... (זקן 15)

נמצא גם שימוש עם ימצא פועל – צורת פועל שהייתה שגורה בלשון חז"ל.

– אבל יש חשש שמתוך פזיונות נימצא מחשידים את עורכי המילונים והקונקורדנציות בקלות דעת. (מישור 90)

3.4 בינוני + היה של פועל התמשכות

הצורה בינוני + היה של פועל התמשכות, המשמשת להבעת מצב מתמשך, אינה ניתנת להמרה בצורת היה + בינוני: הייתי יושב מביע הרגל או היפותטיות או התמשכות, וזה מבנה לא מסומן, ואילו יושב הייתי – המבנה מסומן כמציינ התמשכות.

– הכוכבים שטים היו בשמים האפלים... (קשת 34)

– לוגם היה את קפה השחרית שלו. (סאמלר 28)

– מבעד לדלת הרחבה יכולנו לראות כשלושים או ארבעים בני נוער. יושבים היו על הרצפה ועל ספסלים... (שחם 177)

– ...ספרו האחרון, נדמה לי, שעומד הייתי בקריאתו ממש ביום שנתבשרנו על מותו של המחבר. (אפ 108)

3.5 עם פועלי מצב

פועלי מצב כגון ישב ועמד מצרפים אליהם פעלים אחרים ויוצרים ביטויי התמשכות. פועלי המצב עצמם מביעים התמשכות רק כשהפעולה שהם מביעים סימולטנית לפעולה

10. צורות יהיה + בינוני מצויות במקרא ובמשנה ומשמשות להבעת התמשכות (למשל: במ' יד, לג; יש' יט, יח).

- אחרת 'ישבתי על ידו בהרצאה' – זמן עבר; 'ישבתי על ידו כשהמורה הרצה על סוקרטס' – התמשכות). אלה הצורות של פועלי המצב בטקסטים:
- ואחר־כך, במשך כעשר דקות, ישב נשען לאחוריו והקשיב... (לדעת 147)
 - ...והיא ישבה במרפסת של חדר השינה ותיקנה חצאית... (והרי את 13)
 - את רואה, הוא עוד יושב בחלון, מסדר את הכסף הקטן. (הנדל 64)
 - אינני יודעת כמה זמן עמדנו שותקים מול הים... (שחם 176)
 - עמדנו המון זמן, והסתכלנו על להקה שלימה... (עבותות 42)
 - הוא היה עומד ומחשב כמה חדרי שינה... אפשר לדחוס... (דודתי 7)
 - בתוך ערסל נדנדה מאחוריו שכבה אמו בשמלת־בית וקראה בעיתון הערב... (לדעת 24)
 - ...שעוד מעט היא תשכב על המיטה במלון ותביט בתקרה... (הנדל 40)

3.6 עם פועלי תנועה והמשכיות

כמה פעלים מביעים התמשכות לבדם או בצירוף עם פעלים אחרים. הפועל המשיך עצמו מביע פעולה שהתחילה לפני זמן הסיפור ונמשכה בזמן הסיפור.

המשיך

- המשכנו לצפות בגבעה. (עמיחי 121)
- הנערה היתה ממשיכה ללטף בנוצותיה את החרבות... (מולכו 101)

הוסיף

- אבל אנמארי ואחיה הוסיפו לישון... (לדעת 143)
- הוא הוסיף והסביר שארץ־ישראל היא ארצו... (טוכמן 15)

בא

- אכן, ואנדה קרבה ובאה. (עבד 11)
- יום אחד אחרי־הצהריים... צעד השומר ובא לקראתה. (מאהבה 116)

הלך

- ומעט מעט נתרחו והלכו, אף גם נסתבכו והלכו, נסתכסכו והלכו, תמונת העולם שלו ומערכת מושגיו. (גון 45)
- היה יעקב הולך וקוצר ופיו אינו חדל מלחזור על פרקי תהילים... (העבד 30)

עלה

- ...אבל גם חיוך מעוקם בצבץ ועלה על שפתיו... (תמוז 26)
- המכונית היתה מגביהה ועולה אל סקס־גייט. (מאהבה 160)

לא גמר, לא חדל

הפעלים גמר, חדל ודומיהם מביעים בשלילתם מצב מתמשך.

- והיא לא חדלה לבכות... (והרי את 14)
- אתה כבר מתחיל להוליד אף כי עדיין לא גמרת להיוולד... (לדעת 170)

3.7 עם צורות קטל

צורת קטל היא המקבילה בדרך כלל לצורת ה-past continuous באנגלית, והיא הדרך הרגילה בעברית להבעת התמשכות בעבר. הפעלים המתמשכים במשמעותם (כגון ישב, הביט, המתין, דגר) מביעים התמשכות, להוציא מקרים שבהם הפועל המתמשך מלווה באדוורב זמן המורה על משך הפעולה.

הבעת ההתמשכות במשפטי זיקה

שני פעלים רגועים אינם מביעים סימולטניות, אלא אם כן הסימולטניות מצוינת במפורש באמצעות אדוורב. כאשר אחד הפעלים במשפט זיקה - הראשי או המשועבד - מביע התמשכות, לפנינו הבעה של סימולטניות, אבל לעתים קרובות נוצרת דו-משמעות תחבירית, משום שהפועל בפסוקית הזיקה יכול להביע גם זמן עבר לעבר. רק מתוך ההקשר נוכל לדעת אם הכוונה להביע סימולטניות או פער זמנים:

- ...והושיט (גולדמן) את הכסף לנלו, שצחק יחד עם אשתו, שתפסה כמתוך ששוע את ידו המושטת של גולדמן ואמרה... (זד 189)
- בהישענו עליו, הביט מטה אל המים ואל ספינת הדואר, שהפליגה מפתחו של נמל קינגסטאון. (יוליסס 15)

הבעת ההתמשכות במשפטים פשוטים עוקבים

- משפטים פשוטים עוקבים, שלפחות באחד מהם הבעה של התמשכות, הם סימולטניים. הסימולטניות אינה תלויה באדוורבים או במלות זמן.
- קשה היה לי להביט בו. סנטרו קצת רעד. (הנדל 14)
 - היה שקט. כולם הביטו עלי, אז אני בסוף אמרתי: אני רוצה גפרור... (עבותות 27)

3.8 אמצעים דקדוקיים

אפשר להביע התמשכות באמצעות ציון הריבוי של המשלים.

- הסתובבנו בסמטאות הצרות מאחורי רחוב אגריפס, נכנסנו לחצרות מרוצפות אבן ורודה וחלקה, טיפסנו במדרגות ברזל שהיו עמוסות פחים מסוידים עם נענע... (לא שם 59)

3.9 באמצעות אדוורב

כמה אדוורבים משמשים לציון משך הפעולה או התמשכותה (למשל: כל הלילה, עשרים דקות, מאז, עדיין). בלי האדוורבים הפעלים יכולים להביע את הפעולה בלבד

ולאו דווקא התמשכות. כאשר האדוורבים הנ"ל מתלווים לפועל מתמשך במשמעותו, ההתמשכות מסומנת באמצעות האדוורב, והפועל עצמו מציין שהפעולה בוצעה. אם האדוורב מתלווה לפועל שאינו פועל התמשכות – הפעולה מתמשכת או איטרטיבית.

- ...וכל הילילה רכבה צפונה. (תמוז 4)
- כשלושת רבעי שעה עברו שניהם בלי לדבר... (לדעת 166)
- עדיין דיברה מהר. אחרי שישב... עיניה דמעו פתאום. (הגדל 24)

במשפטים שלהלן ההתמשכות מחויבת מן האדוורב ה"דיסריבוטיבי". אין מדובר בפעולה איטרטיבית רגילה, מאחר שיותר מאדם אחד עושה אותה, וכל אדם עושה אותה פעם אחת בלבד.

- פה ושם יצא שכן לעשב מעט את הערגות הבוציות... פה ושם הוציאו שכנות את כלי-המיטה לאוויר. ונער עמד ורחץ, ודאי בתשלום, את מכונית הוריו. (לדעת 128)
- באותו הזמן שלושה וחצי מיליון אמריקאים לבשו מדים והלכו לוייטנאם. (מוסף הארץ 21.4.89, עמ' 21)

3.10 אמצעים תחביריים

כמה צירופים תחביריים מביעים התמשכות. אלה הם צירופים של פעלים עם פועלי-עזר או פעלים החוזרים על עצמם בצירופים מצירופים שונים של צורות פועל.

פעל ופעל, פועל ופועל

- מאוחר יותר באוהל... דיברנו ודיברנו ודיברנו. (לא שם 47)
- ...והפקודה המיוחלת לפתוח בפעולות צבאיות גדולות יוזמות – לא הגיעה ולא הגיעה. (עבותות 4)
- ...אבל היא מבקשת סליחה על שהיא מדברת ומדברת. (לדעת 85)

פעל חוזר ופעול

- והוא ירק... חוזר וירוק... (תמוז 36)

היה פועל ופועל

- היה ממלמל וממלמל. עדיין חיפש היתר למעשהו. (עבר 48)
- אז הייתי אומרת אלף פעמים תודה... ושותה ושותה ושותה, כולי-כולי רק שותה... (עבותות 37)

היה פועל וקוטל

הצורה היה + בינוני כשהיא לעצמה מביעה פעולה מתמשכת, וכך שתי הפעולות המובעות בצירוף היה פועל וקוטל הן סימולטניות. הפעולה הרגעית מבין השתיים יכולה להיות איטרטיבית.

- היה מהלך ואומר תפילה. (העבד 193)
 - נשמתו היתה משמינה ונקרשת כחלב המעובה... (אמן 98)
- פועל קוטל**
- מונה כבשה פניה בקרקע... זרועה הימנית עדיין מחזיקה-תומכת בכל כוחה באיה, שמיררה כל הזמן בבכי. (והרי את 12)
- יפעל ויפעל**
- והיא אמרה לעצמה שעוד מעט היא תשכב על המיטה במלון ותביט בתקרה ומחר תעלה על חשמלית וכל היום תיסע ותיסע ותיסע. (הנדל 40)
 - קיוויתי שאשתי תישן ותישן. (עמיחי 101)

4. אינגרסיביות וסיום

4.1 אינגרסיביות

צורת פועל "אינגרסיבית" מביעה פעולה המוגבלת לשלב ההתחלה. כל צורת פועל המביעה אינגרסיביות של פעולה מביעה גם את תוצאת הפעולה. בסעיף זה מובאות צורות פועל שהאינגרסיביות מובעת במשמעותן¹¹.

4.1.1 עם צורות נפעל והתפעל

צורות נפעל והתפעל של כמה פעלים מביעות אינגרסיביות, והן מנוגדות אל צורות קטל מאותו השורש: נשכב-שכב, נעמד-עמד, התיישב-ישב. צורות אלה נוצרו בעברית הישראלית מתוך הנטייה להבחין בין האינגרסיביות ובין המצב הסטטי המובע בפעלים אלו. יש גם צורות נפעל המביעות אינגרסיביות ואינן קשורות אל צורת קטל מאותו השורש, למשל: נהל-פחד.

גם הפעלים נהיה, נעשה מביעים אינגרסיביות, והם למעשה אוגד אינגרסיבי. בלנק¹² מצא שב"סגנון גבוה" אין משתמשים בנהיה (להבדיל מן נהיה ל), נעמד, נשכב, ועל פי אבן-שושן התיישב לשון דיבור. בעבודתי נמצא שימוש בנהיה בכתיבתו של נתן שחם (להלן), ושימוש מרובה בו בסגנונה ה"דיבורי" של נתיבה בן-יהודה.

- כי אני באמת נהייתי אחרת, ולא התווכחתי... (עבותות 8)
- ידיו היו רועדות ואף נשמתו נרעדה כאשר שמע את הכומר עובר... (אמן 127)
- אני נעשיתי מוסיקאי ואילו הוא נהיה מהפכן. (שחם 26)

11. באנגלית: catch fire, light up, start off.

12. על פי בלנק 1965, עמ' 200.

4.1.2 עם צורות קטל

יש המשתמשים בצורת קטל במשמעות אינגרסיבית¹³, כנראה כדי להימנע משימוש בצורות נפעל בסגנונם ה"גבוה".

– הרוח חדלה. האוויר עמד. (י' קורן, מאזנים סבת תשמ"ט, עמ' 5)

4.1.3 אינגרסיביות לקסיקלית ותחבירית

כניסה למצב יכולה להיות מובעת בפועל עצמו או בצירופים פועליים.

– פתאום נתאווה לתת קולו בשיר. פתח בניגון שמזמרים ביום כיפור... (העבד 193)

– והנה פרץ האביב בזמזום של אלפי זבובונים... (לדעת 164)

– באחרונה הופיע מתחת לקצה אפו, מימין, קמט קל. (מיכאל 70)

4.2 אינגרסיביות + התמשכות

4.2.1 התחיל ל

הקטגוריה התחיל ל שכיחה למדיי במערכת הפועל של העברית החדשה. זו קטגוריה תחבירית-לקסיקלית, שבדרך כלל מסמנת את התחלת הפעולה ואת המשכה, בלי לציין מה גבול ההמשך¹⁴.

האדוורבים המצטרפים מתארים את נקודת ההתחלה (כבר, מתי ש, אז, בשעה ש):

– כ ש ח ז ר החל להאיר בפנס על פני הישנים. (עמיחי 114),

או את התמשכות הפעולה (אט-אט, בהדרגה):

– א ט - א ט החל לבטוח בה ולגלות לה ברמז מה תורפותיו. (לדעת 154)

כאשר אין הפועל מלווה באדוורב, נקודת ההתחלה מפורשת או נתונה בהקשר, למשל:

– ...ותל-אביב החלה מתפשטת כלפי מזרח... (תמוז 41)

– החל להיות ערב. (עמיחי 97)

4.2.2 פעלים אחרים

כמה פעלים או צירופים פועליים מביעים אינגרסיביות + התמשכות, למשל:

– לזיז החליטה לטייל עד החניון, נהנית מההליכה... (לפיד 17)

– ...ורק קולה של איה, שחידשה עכשיו את בכיה, הפסיק את הדממה... (והרי את 12)

13. כך סבור בלנק, עמ' 197–200. בלנק מזכיר גם את הצורות נפחד והתפחד במשמעות אינגרסיבית; צורות אלו אינן משמשות כיום במשמעות זו והצורה התפחד אינה נמצאת.

14. בלאו תשכ"ח דן ב"מתחת" פעלים אינגרסיביים לדורטיביים במקרא, כלשון חכמים, בערבית ובוורית. הוא מצא שלפועל החל ההוראה של "התחיל בדבר והמשיך בו". להתפתחות זו בפועל האינגרסיבי החל לפועל דורטיבי יש מקבילות בלשונות הודו-אירופיות ושמיות.

- ...וואצק שלגם כוסית יתירה פרץ בכי והתחיל מלבבני בדברים כבימים שלפני נישואיו. (העבר 19)
- את השיר הזה החליט לכלול בתקליט החדש, שבינתיים שב לעבוד עליו... (והרי את 64)

4.2.3 הבעה באמצעות האדוורב

- אפשר להביע אינגרסיביות + התמשכות באמצעות האדוורב בלי קשר לצורת הפועל, למשל:
- האנשים הנידו בכתפיהם ושתקו. אלא שמאותה שעה היו חושדים את אפרים אברמסון שאין רוחו שלמה... (תמוז 28)

4.3 אינגרסיביות + איטרסיביות

- אמצעי ההבעה העיקרי הוא היה + מתחיל ל. צירוף זה מביע את התחלת הפעולה ואת חזרתה.
- וכשהייתי בזכרת בזה, אחרי זה, היה מתחיל להתהפך לי במוח... (עבותות 8)
- נוסעים שאפתניים יותר היו מתחילים בסיוורם במצרים... ומשם... היו חוצים את מדבר סיני... (טוכמן 49)
- דרך אחרת להבעה כזאת היא ריבוי האדוורב.
- ומאז החל יואל לצאת בשבתות עם אריק קראנץ אל הים. (לדעת 46)

4.4 אינגרסיביות + מצב סטטי

- בכמה פעלים השימוש בעבר במשמעות האינגרסיבית זהה לשימוש בהווה במשמעות הסטטית. למשל, משמעות הפועל ישב היא 'עבר למצב ישיבה' וגם 'ישב במקומו' (דו-משמעות). כך בלשון המקרא וכך גם בעברית הישראלית¹⁵. חשב = 'התחיל לחשוב' וגם 'עדיין חושב'; וכן: 'בא לידי מחשבה', 'עלה בדעתו', 'חשב על הדבר והיה במצב של מחשבה'. הוא חשב = הוא חושב עכשיו¹⁶. שכיחים גם השימושים מעין לא ידעתי במשמעות 'איני יודע'.
- מה חשבת? שאת כל הקורסים נתנו לנו בחינם? (עבותות 33)
- "מה הביאך לכאן בשעת בוקר זו? מדוע אינך בבית?" (יריד 520)
- ירדת לסוף דעתי? (יריד 524)
- אינני יודעת מה היה לי. אני אמות... (קופרפילד 14)

15. בעברית הישראלית יש נטייה ליצור הבחנה בין הכניסה למצב ובין המצב הסטטי, ולכן נוצרו צורות כמו התיישב ונעמד.

16. גם בשפות אחרות משתמשים בצורת העבר של הפועל במשמעות של הווה, למשל: I thought you like me

4.5 התמשכות + סיום

כמה צורות פועל או צירופים מילוניים מביעים את התרחשות הפעולה עד לרגע סיומה¹⁷. בין הצירופים הלכסיקליים-תחביריים: הצליח + לפעול, הגיע להיות.

– בינתיים שפרה הצליחה לסדר את הלשון שלה... (עבותות 27)

– כיצד הגיע להיות פרופסור... לא אדע. (עמיחי 107)

גם כמה פעלים בהפעיל, בייחוד פעלים המציינים שינוי צבע, מביעים התמשכות + סיום¹⁸.

– היום האפיל והשמיים שוב נתכסו עננים כבדים. (בא 26)

– ואיך הכחיל והווריד שם השלג... (לדעת 187)

– אדמו פניו של יוכן והכחילו מזעם. (בל 28)

כמה פעלים בבניין נתפעל/תפעל יכולים להביע התרחשות וסופה-תוצאה.

– מצד זה נתרקה המנדעית מאחיותיה השתיים... (מורג 45)

– מערכת ההגיים של כל אחת משלוש הלשונות נתעשרה ביחס לארמית הקלסית, בשש פונמות חדשות. (מורג 49)

פעלים בנפעל יכולים להביע פעולה המתמשכת לקראת סיום ואת רגע הסיום, למשל: הגשם נעצר. הפועל נעמד יכול להביע התמשכות + סיום, אם משמעותו 'נעמד אחרי תנועה', אבל אם המשמעות היא 'עבר למצב של עמידה', מובעת בו אינגרסיביות.

הצורה החל + פועל המביע סיום פעולה מבטלת את המשמעות ה"סיומית" של הפועל ומעבירה את השליטה במשמעות אל החל ל האינגרסיבי-מתמשך.

– הגשם פסק והשמיים השחורים החלו להאפיר. (בא 57)

השמים החלו להאפיר – התהליך עדיין נמשך; השמים האפירו – הם כבר אפורים.

4.6 סיום הפעולה

הפעלים או הצירופים המילוניים שלהלן מתייחסים לסיום הפעולה: הפסיק ל, סיים ל ודומיהם; נסגר, נשלם, הלך לבלי שוב ועוד.

– שרה הפסיקה לשיר ושכבה שקועה בהרהורים שלא מכאן. (העבד 160)

– משסיימה לצקת את החלב מן הכדים ושטפה אותם, גמרה בדעתה לישון הלילה בגורן. (העבד 22)

17. ראה הערה 4 לעיל.

18. אין הכוונה לסיום מוחלט, אלא לסיום של שלב בתהליך. משמעות האדים היא 'עליו עבר תהליך של האדמה ועתה הוא אדום', אבל התהליך יכול להימשך, והאדום יכול להיות אדום יותר.

5. זמנים

5.1 זמן עבר

5.1.1 עם צורות קטל

5.1.1.1 עבר לעבר

אין בעברית צורות פועל מיוחדות להבעת עבר לעבר. לציון הפרש זמנים בעבר¹⁹ יכול לשמש משפט הזיקה. כאשר הפועל בפסוק הזיקה מתייחס לפעולה / מצב בעבר המתוארים במשפט הראשי, זמנו של פסוק הזיקה הוא עבר לעבר. בדרך כלל אין נזקקים לאדוורב המציין את סדר הזמנים של הפעולות, אך לעתים, למען הבהירות, יבוא אדוורב. במשפטי זיקה בלי אדוורב-זמן בדרך כלל סדר הזמנים מובן מן ההקשר.

- כשבקש מיכאל שאסלח לו על המסיבה הקטנה שערך... (מיכאל 68)
- שכחתי שהחזירו לי את השעון. (הנדל 55)

גם ביטויים אדוורביאליים משמשים לציון סדר הזמנים: קודם, אחרי, כבר, עד, לפני, בשעתו, באחרונה, תחילה, לראשונה ועוד.

בהיעדר צורות פועל מיוחדות לציון עבר לעבר, בתרגום לעברית משפות אחרות לעתים נזקקים לאדוורבים שאינם מצויים בשפת המקור. כאשר אין מציינים את פער הזמנים באמצעות אדוורבים ואין סדר הזמנים ידוע מן ההקשר, לעתים הסדר נשאר בלתי ידוע.

- כאשר ישבתי כבר בירושלים, התיידדתי עם ארנסט דויד, אשר מימן את הדפסת ספרו העיקרי של גולדברג. (שלום 100)

ואולם בתוך רצף של משפטים בדרך כלל סדר הזמנים מובן מן ההקשר.

- מיכאל ישן... אני דיברתי אליו בקולי הפנימי ביותר והוא הן עיף היה עד מוות. לילה-לילה ישב אל שולחנו עד שתים, עד שלוש.... למעני קיבל על עצמו לתקן עבודות... בכסף משכורתו קנה לי תנור חשמלי... עיף היה. קולי היה פנימי. לכן נרדם. (מיכאל 70)

מובן שכאשר סדר האירועים בעבר אינו מצוין, אפשר לפרשו כך או אחרת.

- באחד מימות החורף, בשעות אחר הצהריים, הובאתי אל בית הקונסרבטוריון החיפאי. הורי נדברו מה שנדברו במזכירות המוסד, ואני הוכנסתי אל אחת הכיתות. (קנז 23)

כאשר הזמן שאליו מתייחסים הוא עבר לעבר לעבר, מידת הריחוק נקבעת על פי ההקשר. גם בשפות אחרות אין אמצעי מורפולוגי לציון זמן הקודם לעבר לעבר.

19. צורת קטל בפסוק זיקה יכולה להביע גם פעולה סימולטנית לזו המובעת במשפט הראשי. לעתים קרובות נוצרת דו-משמעות.

- מנדס גם חקר את עברם של השניים ומצא, כי חלק גדול מן האדמות שהחזיקו בהם, נגנבו מחקלאים עניים, שגורשו מבתיהם. (מוסף ידיעות אחרונות 27.1.89, עמ' 21)
- הביטויים לא הספיק ל, לא התחיל ל ודומיהם מביעים עבר לעבר.
- לא הספקתי לשבת וכבר באו אלי בבקשות רבות... (עמיחי 118)

5.1.1.2 פעולות ברצף

- כאשר פעולות ברצף מובעות באמצעות כמה פעלים במשפט אחד או במשפטים עוקבים, הפעלים מביעים את עצם ביצוע הפעולות. וי"ו החיבור יכולה להצטרף לאחד הפעלים אך אינה חובה. אדוורבים לציון סדר הפעולות אינם חובה. צורת הפועל ומשמעותו הן הקובעות אם מדובר בפעולות זו אחר זו או בפעולות סימולטניות. אם כמה מן הפעלים מביעים התמשכות או מצב בצורתם או במשמעותם – לפנינו הבעה של סימולטניות, ולא – מדובר בפעולות עוקבות.
- אחר-כך הריק את המאפרות. טיאטא את החדר. תגר סינר ושב אל כיור המטבח. (מיכאל 68)

- תופעה אופיינית לעברית הישראלית היא תפקידה של שי"ן הזיקה כוי"ו החיבור.
- אני לא שאלתי והוא לא אמר ושנינו ידענו מה יש בחבילה הקשורה, שלמען האמת לא פתחתי אותה והנחתי אותה ככה... (הנדל 13)
 - הוא טילפן אל הסבתא, ששמעה בשתיקה כיצד הוא שופך בפניה את זעמו על הנער... (מולכו 249)

- לפיכך מרובים משפטי הזיקה הדו-כיווניים, והם יוצרים מעצם טיבם דו-משמעות תחבירית. הזיקה יכולה להיות מכוונת לפעולות עוקבות, סימולטניות או לזמן קודם (עבר לעבר). למעשה כל משפט שזמנו עבר לעבר ואין בו אדוורב לציון סדר הזמנים עלול ליצור דו-משמעות. לעתים קרובות קשה לדעת למה התכוון הדובר.
- ...וכשזכה במקום השני, שב לזמן קצר... והתחתן עם דורית, שהפסיקה את לימודי הספרות והפסיכולוגיה שבינתיים התחילה בהם, ויחד אתה חזר לשם לארבע שנים נוספות... (והרי את 52)

5.1.1.3 ההווה היחסי

- הפועל השמי מביע זמן יחסית לנקודת האפס המרכזית של הטקסט. יחסית אליה מובעת כל פעולה ב-זמנית כהווה. בשפות השמיות בדרך כלל שולט ההווה היחסי, הבא לידי ביטוי בצורת בינוני אחרי פועל דיווח בעבר. ההווה היחסי שכח גם בעברית הישראלית, אך אין זו דרך ההבעה היחידה לדיווח על פעולה בעבר. במקום לומר 'ראיתי שהוא מודאג' מרבים לומר: 'ראיתי שהוא היה מודאג'. בעברית הישראלית שתי דרכי הבעה אלה משמשות זו בצד זו.
- השימוש בבינוני מקנה תחושה של התרחשות במקום ומקרב את הקורא אל האירוע.

לעתים הדובר מעדיף להשתמש בצורת קטל כדי להדגיש שמדובר באירוע שהיה. אם האירוע לא נשלם בזמן הדיווח והדובר משתמש בצורת קטל לדיווח, יחוש הקורא העברי מוזרות, ובייחוד בקטעים מתורגמים המתארים מצב שהיה קיים בעבר ונמשך בהווה. במשפטים שמנייים יש נטייה להימנע מהשימוש ב־היה (כאוגד).

לעתים מושפע השימוש בצורת קטל מצורת הפועל בשפת המקור. המתרגם בוחר בצורת קטל ולא בצורת בינוני, אף שצורת קטל נשמעת זרה לעברית.

כרגיל יבוא הפועל המשוועבד בבינוני, אם זמנו הוא הזמן של פועל הדיווח, ובעבר – אם זמנו עבר יחסית לפועל הדיווח. נראה שהפועל היה המציין עבר של משפט שמני, בבואו אחרי פועל דיווח בצורת קטל – זר לעברית. צורה זו מביעה עבר לעבר. במשפט שלהלן מתקבל הרושם המוטעה כי זמן הדיווח קודם לזמן האמירה.

– היהדות, כתב הגל, היתה עולם המסכנים... (צינוט 12)

ככלל, צורת קטל מחויבת כאשר הפעולה המדווחת קודמת לזמן של פועל הדיווח.

– בשלוש לפנות בוקר התעוררתי וראיתי שנרדמתי על הכורסה. (קינן 93)

ההסתייגות היחידה של העברית הישראלית משימוש בצורת קטל להבעת מצב או לדיווח על פעולה בעבר היא בדיווח על "אמת כללית". ניתן להביע מה שהיה אמת בעבר ואיננו עוד אמת באמצעות צורת קטל, אך אם עדיין ה"אמת" קיימת, צורת הבינוני מחויבת. למשל:

– אחדים טענו... שהדת היא עניינו הפרטי של היחיד. (צינוט 9)

צורות קטל עוקבות יכולות להעביר אותנו קדימה ברצף הזמן באמצעות אדוורבים מתאימים (לאחר מכן, בשנים הבאות, עוד לעולם, לימים).

– כמעט ארבעה-עשר חודשים שהה בנימין במינכן, ולתקופה זו היתה בשנים הבאות השפעה מכרעת בחייו. (שלוס 25)

לעתים משמשת צורת קטל להבעה תחבירית של מצב בעבר. הצורה מציינת את העובדה שמדובר בזמן עבר, גם כשהמצב משתרע על מרחב זמן שבו כלול ההווה. העברית מרבה להשתמש בצורת קטל במשפטי זיקה כתחליף להווה יחסי או לתואר.

– עמדתי מתחת לגג קטן של פח גלוני שבלט מן החומה. (עמיחי 95)

– נשארתי עם החייל שדמה לישו. (עמיחי 31)

5.1.1.4 סימולטניות

כל הבעה של סימולטניות בעברית עולה ממשמעות הפועל או מצורתו. בכל משפט שבו אחד הפעילים מביע התמשכות במשמעותו או בצורתו – הפעולה המתבצעת סימולטנית לפעולה אחרת.

– מיכאל ישן... אני דיברתי אליו בקולי הפנימי ביותר והוא הן עייף היה עד מוות. (מיכאל 70)

יש שמשתמשים באדוורבים של הקבלה או במלות זמן משועבדות (בשעה ש, ברגע ש, עם ש, כש, עד ש, תוך ש, תוך כדי, מש, בעוד). אך הסימולטניות נובעת ממילא גם מן ההקבלה בין פועל מתמשך או פועל מצב ובין פועל פעולה.

– כשירדתי למטה עמדה הנערה והשרשרת שעל ידיה פרוקה. (עמיחי 109)

דרך רגילה להבעת הסימולטניות היא עם פעלים המצטרפים לפועלי מצב.

– בפריס, בקומה הששית... ישב נעמן מול החלון והציץ החוצה... נשען אל מעקה האבן הסתכל במי הנהר. (תמוז 25)

ועם פעלים עוקבים מחוברים מביעים סימולטניות.

– ...וכולם שרר-צרחו-צעקו איתו יחד. (עבותות 10)

– אני לא יודע איפה להיקבר, אמר ובכה. (הנדל 14)

אפשר להביע סימולטניות גם במשפטי זיקה כאשר לפחות אחד הפעלים במבט מתמשך במשמעותו או בצורתו. אם כל הפעלים במבט אינם מתמשכים, לפנינו פעולות עוקבות.

5.1.2 עם צורות כינוני

5.1.2.1 ההווה ההיסטורי הנרטיבי

לפעמים יבואו קטעים שבהם צורות כינוני המביעות זמן הווה בתוך טקסטים סיפוריים בזמן עבר. שימוש זה מבדיל בין האירוע עצמו ובין תיאורו בפי הדובר. זה אמצעי דרמטי המקרב את הקורא מבחינה רגשית לאירועים בעבר ומדגיש את יחסו של הכותב אל האירוע. התופעה קיימת בשפות רבות ומופיעה הן בלשון הדיבור הן בלשון הכתובה ובסוגי כתיבה כגון סיפורת, מחזות, כתיבה עיתונאית, דיבור יומיומי²⁰. ההווה ההיסטורי הנרטיבי מצוי בכותרות ובדיווחים כרונולוגיים. בכותרות העיתונים מוצאים דיווח בלשון הווה על אירועים בעבר.

5.1.2.2 הדיבור העקיף החופשי

דיווח או ציטוט מובאים בזמן עבר או כפי שנאמרו – בזמן הווה. למשל:

– הוא הציץ לי שאשכב לישון, והבטיח לשמור על השקט. סבור הוא כי עייפתי מן המהומה הגדולה. הוא שגה. עכשיו רואה הוא עד כמה שגה. (מיכאל 68)

20. כמה לשונאים תיארו תופעה זו, ובהם שורצוולד (תשמ"ה) ורוזן (1978/9, עמ' 5). לדעת רוזן, השימוש בהווה ההיסטורי בעברית הוא "חיקוי של סגנונות זרים", ולצורך השימוש בהווה ההיסטורי יש להכין את הרקע באמצעות ביטוי מפורש המתקשר לתחום הסיפור של המאורעות שהיו, ואולם על פי ממצאי עבודתי, במקרים רבים המעברים חדים בלא כל אמצעי קישור. לדוגמה: "כשבא משהו בעגלה מן השדה... וצעק שהם העלו את העדר שלהם על הזרוע. וחת-שתים בלי לחשוב פעמיים אני תופס את הנבוס ועולה על הסוס... ורוכב... והוא עונה בשקט..." (גון 33).

כאשר מדווחים על דבריו של אדם, חי או מת, שעדיין הם תקפים, משתמשים בפועל אמירה בבינוני, שימוש המדגיש את תוקף הדברים. למשל בספר היסטוריה:

– בלשון קורעת-לב הוא מתאר את הספינות הנמחצות ונשברות לרסיסים בנמל... (טוכמן 43)

5.1.2.3 הבעת סימולטניות

זמנה של צורת הבינוני מתפרש על פי הזמן של המשפט ככלל. הצורה מבטאת פעולה מתמשכת המתרחשת בשעה שמתקיים הפועל הראשי.

– אבל לפעמים, בערבים שאחר-כך ראיתי אותו גם אני, יושב סופר כסף קטן. (הגדל 64)

– היא יצאה מהמערכת, גוררת את הסנפירים הגדולים שלה לעבר המעלית. (לפיד 17)

פסוקיות עם בעוד/בהיות/כאשר/כש/עם + בינוני מביעות מצב או התמשכות הסימולטניים לפעולה/מצב אחרים במשפטים שזמנם זמן עבר (או הזמן של הפועל העיקרי במשפט).

– פניו של הרופא הראשי האדימו מכעס, וכשהוא פונה ללכת ברוגזה פלט... (גולן 43)

5.1.2.4 פעולות עוקבות

משפט עם צורת קטל ואחריה צורת בינוני יביע פעולות עוקבות אם משמעות הפועל בבינוני במשפט המשועבד היא פעולה רגעית ולא פעולה מתמשכת (אם הפעולה מתמשכת זו הבעה של סימולטניות).

– ...והחליט להתקרב אליה ממש, מתיישב לא על הכורסה אלא על המיטה הסתורה והחמה, מתחיל לדבר אליה באינטימיות... (מולכו 115)

5.1.3 עם צורות היה + בינוני

על פי ממצאי העבודה הזאת אין צורות היה + בינוני המשמשות להבעת זמן בלבד. צורות היה + בינוני מביעות הרגל או התמשכות וגם זמן עבר. אפילו הפועל יכל, שפרדיגמת הנטייה שלו כוללת את הצורה היה יכול או יכול היה, מביע בצורה זו מצב מתמשך העולה מתוך משמעות הפועל²¹. ביטויים מעין היה גר, נראה היה ודומיהם לא רק מוסרים עובדות, אלא גם מרגישים את התמשכות המצב.

בספרות נמצא שימוש מעורב בצורות עבר והיה + בינוני בהקשרים זהים, והדבר לא נעשה בהיסח הדעת. למשל:

21. על פי קוטשר (1982, עמ' 257), רוזן (1977, עמ' 185–186) ואחרים בפעלים אימפרפקטיים מסוימים, שצורת הבינוני-פועל שלהם בבניין קל זהה לצורת העבר, משתמשים ב"זמן" הזה במקום בעבר: היה גר, היה יכול; כך הדבר גם בפעלים אימפרפקטיים מסוימים בנפעל: היה נחשב במקום נחשב, נראה היה במקום נראה.

- שם, במטה של איילת-השחר לא הייתי יכולה²² לקבל את זה סתם ככה... היה שם עוד אחד בקשר... שלא יכולתי לסבול אותו בכלל. (עבותות 13)
- מראות שהצלחתי להשכיח מלבי נאלצתי להעלות בכתב ולמלא בהם שאלונים ומסמכים. ולא עוד, אלא שנאלץ הייתי פתאום להוכיחם... (בא 43)
- נמצאות גם צורות היה + בינוני המביעות עבר לעבר נוסף על התמשכות, למשל:
- ...וכשכילה מעשיו הלך ברכבת לקיוב ולחרקוב, שם היו דרים לפני כמה מבני משפחתה... (תמוז 28)
- אנשי המקום הראו להם את הבית שבו היתה מתגוררת ושב שכלה את בעלה... (תמוז 37)

בפעולות סימולטניות המובעות באמצעות צורות היה + בינוני הסימולטניות עולה לאו דווקא מן הצורה אלא מהבעת ההתמשכות של אחת הפעולות הסימולטניות, בין שההתמשכות מובעת בצורת קטל ובין שהיא מובעת בצורת היה + בינוני.

5.1.4 עם צורות יקטול

הבעת פעולה בעבר (יקטול) אחרי פעולה בעבר (קטל)

- הזמן האובייקטיבי של צורות יקטול המסומנות במשפטים שלהלן הוא עבר, אך הפעולה בעבר עדיין לא התרחשה בעת ההתרחשות של הפעולות המתוארות בסיפור²³. צורת יקטול מביעה כאן פעולה מאוחרת יחסית למישור העבר הסיפורי. הדובר כבר יודע שהדבר קרה בעתיד יחסית לעבר²⁴.
- בכל המשפטים ציון הזמן מחויב, אף שלעתים הזמן משתמע מן ההקשר. בכל המשפטים צורת יקטול ניתנת להמרה בצורת קטל.
- בעברית הישראלית צורות יקטול אלו מביעות זמן ולא דווקא מודליות. נראה שבלשון המקרא צורות כאלה מביעות זמן + מודליות.
- הנתונים נראו אטרקטיביים מספיק. יום שישי אחד בחודש דצמבר אשת קד... ירים חזי את עיניו מלוחות הנתונים ויאמר לעמה ובועז "טוב הולכים על זה". (מוסף ידיעות אחרונות 27.1.89)

22. ריון 1976, עמ' 24 מצא סימנים של "הבדלה מסוימת" בין היה יכול המביע עבר ובין יכול היה המביע אי-מצויאותיות. לא מצאתי ראיות להבדלה זו.
23. קימרון, עמ' 7 סעיף 4.1, מביא פסוקים כאלה מן המקרא.
24. קדרי 1984 מציין שני מקורות אפשריים לתופעה זו בעברית החדשה: (א) לשון המקרא הקלסית. הפסוק "ואלישע חלה את חוליו אשר ימות בו" (מל"ב יג, יד) מביע, כנראה, פעולה בעתיד ביחס לרגע נתון בעבר. כך סבורים גם זיאון 113b, עמ' 301, בנדויד, עמ' 537; (ב) לשונות אירופה, שבהן הצורה would, המקבילה ל-יפעל (המודלית), עשויה להביע את הזמן היחסי של העתיד בעבר; (ג) תיאורי הפועל של הזמן המקדימים את צורת יקטול - משמעותם ההקשרית עשויה להיות מכוונת לעתיד.

– “עליך” תגיד לו אחרי חודשים רבים בערב הפרידה שתערוך להם לבחוריה בביתה, “שמתי את כל הקופה...” (והרי את 88)

עם מלות זמן משועבדות

קודם ש, עד ש, לפני ש, בטרם – ניתנות להמרה בצורות קטל, וזמן זמן עבר.

– שנים רבות נדרשו לי עד שאבין כי תוכו של המחזה הזה רצוף אהבה, רחמים והתרוממות נפש. (קנז 45)

5.2 זמן הווה

בעברית הבינוני משמש לציון זמן ההווה, ומשמעותו מקבילה באנגלית למשמעות ההווה הפשוט, ההווה הפרוגרסיבי, ההווה הפרפקטי הפרוגרסיבי (אני גר בירושלים זה עשר שנים), ולזמן עתיד (אני בא מחר).

5.2.1 עם צורות קטל

5.2.1.1 שימוש בזמני הפועל המקראיים

“צורת קטל המקראית יכולה לציין זמן הווה בפעלים שאינם מציינים פעולה, אלא הוויה, תכונה, מצב גופני או נפשי וכדומה, כגון ידע, זכר, אהב, גדל. פעלים אלו מכונים פועלי הוויה, או פועלי מצב, ולפעמים הם נבדלים בצורתם מן הפעלים הפעילים (כגון קטל בעבר נסתר ובבינוני יחיד, יקטל בעתיד)”²⁵. שימוש זה מצוי בימינו אצל כמה סופרים²⁶, למשל:

– שנאתיך, אכזר אביר-לב! (גון 22)

5.2.1.2 שימוש בזמנים של לשון חז"ל

הביטוי החז"לי “נמצאנו למדים” משמש בכתיבה מדעית.

– נמצאנו אפוא למדים: מסורת השומרונים בתחום זמני הפועל המקראי אין בה כדי לתרום להבנה או לשחזור של מערכת הזמנים הראשונית... (בן-חיים 85)

5.2.1.3 התייחסות אל רגע הקריאה

בכתיבה מדעית²⁷ חל לעתים “עירוב זמנים” בביטויי הקישור בין הקורא לכותב. המחבר מרבה להשתמש בזמני פועל שיש בהם תזווה של נקודת האפס מרגע הכתיבה אל רגע הקריאה.

– לה לן חילקנו את הנושא לנקבה ולזכר... (אבינרי 78)

– אני רואה לנכון להקדים מלים אחדות ולהודות, שפלשתי לתחום לא לי, בבואי לדבר על הניב היהודי-האלזסי. (קטן 110)

25. קימרון תש"ם, עמ' 8.

26. וגם בלשון הדיבור, למשל: סגרנו עניין!

27. מאמרים מדעיים, מדריכי יידיים, הוראות דרך, ביקורת ספרות ועוד.

אף בכתיבה ספרותית יש שחל עירוב של זמן הכתיבה וזמן האירוע. "עכשיו" של הכתיבה ו"עכשיו" של הסיפור אינם זהים, ונוצר "שטח אפור" הקיים בדיווח ובתחום שבין דיבור עקיף לדיבור ישיר.

– עכשיו היה לה איש חי להשתוקק לחיבוק זרועותיו... (והרי את 47)

5.2.2 עם צורות בינוני

5.2.2.1 הבעת מצב בהווה

שכיח השימוש בבינוני להעברת תמונת מצב אותנטית.

– בתצלום קטן אחד שכב על ספה... אמא עומדת ליד השולחן ומוזגת משהו... ומירי אחותי יושבת לידה... (בא 58)

5.2.2.2 הבעת סימולטניות עם צורות בינוני עוקבות

פעולות בזמן הווה המצוינות באמצעות צורות בינוני יכולות להיות פעולות סימולטניות או פעולות עוקבות, ואין כל הבחנה מורפולוגית שתסייע בידינו לקבוע אם מדובר באלה או באלה. לצורך הבחנה נקבע שאם אחד הבינונים מביע התמשכות – זו סימולטניות, ואם שני הבינונים מביעים פעולות רגעיות – אלה פעולות עוקבות.

– מכרים מנופפים לי בכובעיהם, ניגשים אליי, לוחצים את ידי, רוכנים אליי, נוטלים את כפו הקטנה... (משורר 126)

– את רואה, הוא עוד יושב בחלון, מסדר את הכסף הקטן. (הנדל 64)

5.2.2.3 הבעת "אמת כללית"

באמצעות צורות הבינוני מביעים מצבים הקיימים בהווה ואינם מוגבלים בזמן.

– הקונגרס מוסמך לקבוע עונש לבגידה... (חוקה פסקה 3)

– יצרו הקדום ביותר של האדם הוא שמניעו תמיד... (טוכמן 15)

5.2.3 עם צורות יקטול

5.2.3.1 פעולה מודלית – גורם הזמן מנוטרל

מחברים רבים בוחרים בצורות יפעל להבעת זמן הווה מתוך העדפה סגנונית וברוח המקורות. במשפטים שלהלן כלולה במשמעותן של צורות הבינוני תוספת מודלית. המחבר מתגנדנד בין דיבור אל הקורא ממישור הכתיבה ובין כניסה למעמדו של הקורא.

– אין תמה שתתגנב התקוה בלב שמא... (בן-חיים 74)

– כינוי רומז מטל יהא ממין זכר. (אבינרי 79)

– אצטער אם אבד מכתבי ההוא. לא אוכל לחזור על מה שכתבתי. (שחם 33)

5.2.3.2 עתיד "עכשווי" – מצב במישור הזמן של הסיפור

זה ארכאיוז המצוי בכתיבת ספרות. שכיחים הביטויים אדע ואזכור (= אני יודע,

אני זוכר), שהם לשון סופרים ומתרגמים. אין הביטויים מביעים בהכרח מודליות, שכן הפעילים הם פועלי מצב, שבהם רווח השימוש בעתיד העכשווי. ואלה הדוגמות:

- כיצד הגיע להיות פרופסור... לא אדע. (עמחי 107)
- מה עוד אזכור? הבה נראה. (קופרפילד 22)
- להיכן תלך? שאל הנער. (זקן 11)

5.3 זמן עתיד

בשנת תשט"ז קבע רוזן כי "לשון המשנה יצרה לנו את מערכת הזמנים העברית". בתשכ"ח העלה קוטשר שבלשון המשנה אין לאימפרפקט הבעה טמפורלית, אלא מודלית בלבד, והציע את הסברה ש"מתוך תפיסה מוטעית קיבלו את צורת העתיד בשביל העתיד, צורת העבר בשביל העבר, ואילו הבינוני משמש הווה". לדעתו, "ספק אם מערכת כזאת שימשה אי פעם בצורה כזאת באחת מתקופות הלשון העברית". כעבור זמן העלה קוטשר את ההשערה שיסודות המערכת הונחו כבר בימי הביניים. בלאו סבר שמערכת הזמנים בעברית החדשה התהוותה בעיקר בהשפעת אותן לשונות אירופה שמצויה בהן מערכת מעין זו²⁸.

בעברית המודרנית צורת יקטול משמשת בדרך כלל הן להבעת עתיד אינדיקטיבי הן להבעת מודליות. רוב צורות יפעל המביעות עתיד אינדיקטיבי אינן נקיות ממודליות. רוזן²⁹, המכנה את העתיד "The Potential Tense", וקוטשר³⁰, המכנה את העתיד "אימפרפקט", מסכמים את שימושי. נראה ששניהם עוסקים בצורת יקטול ולא בזמן עתיד.

5.3.1 עם צורות בינוני

5.3.1.1 "עתיד קרוב"

"עתיד קרוב" מובע באמצעות אדוורבים של זמן: צורות בינוני מביעות זמן עתיד כאשר מתלווה אליהן אדוורב של זמן עתיד או כאשר זמן ההתייחסות ידוע מן ההקשר. בדרך כלל צורת הבינוני מביעה "עתיד קרוב", משום שהדובר מתייחס לעתיד כשנקודת המוצא היא רגע הדיבור. מידת הקרבה הטמפורלית נקבעת באמצעות האדוורבים (כבר עכשיו, מכאן והלאה, מעתה, היום, אחר כך).

- בעוד איזה שבוע אני מושיב את התרנגולות לדגור. (מאהבה 117)

אפשר להביע קרבה טמפורלית גם בלי אדוורבים של זמן, כאשר הזמן מובן מתוך ההקשר או מתוך משמעות הפועל בהקשר הנתון, למשל:

- אני מתפוצץ... אני אמות! (יוליסס 18)

5.3.1.2 התייחסות לזמן הקריאה בכתיבה מדעית

- במשפט שלהלן צורת הבינוני משמשת להבעת העתיד מנקודת המבט של הקורא.
- כל קטעי הגניזה צוינו באותיות ובמספרים בלבד, ותיאורם נמסר להלן בסדר האותיות שבציוניהם. (אלדר 3)

28. על פי מישור תש"ן.

29. רוזן 1966, עמ' 70.

30. קוטשר 1982.

5.3.2 אמצעים לקסיקליים-תחביריים

הצירופים הלקסיקליים המביעים עתיד הם הרכב של פועל ושם פועל. היסוד הטמפורלי מצטרף למטען הסמנטי המובע בפועל.

התכוון ל, התכוון ל³¹

- והיא תהתה אם הוא מתכוון להכניס גם אותה לרשימת כיבושיו. (לפיד 15)
- ...מה שהתכוונה להתחיל לעשות כבר בפגרת הפסח... (והרי את 46)

בא ל

- אבל אינני בא לדון על-פי טיבו של הנושא בשלבים של התפתחות. (רוטנשטרייך 12.1.89)

אמור ל³²

- ...לטקס הפומבי... שכל בני הבית ומשרתיו היו אמורים להתכנס אליו. (יריד 519)

עלול ל, עשוי ל

- הכנסתך עשויה להשתפר הודות לצעד נבון מצדך. (מוסף הארץ 25.3.88, עמ' 45)

עומד ל

תבנית זו מציגת פעולה שעומדים לעשותה בעתיד הקרוב³³.

- מי יכול היה להעלות בדעתו מה עוד עומד ליפול עלינו. (עבותות 8)
- עכשיו שעמדתי ללכת מביתי, ראיתי... (עמיחי 111)
- העגלה עמדה לצאת כל רגע, אבל תמיד בא עיכוב חדש. (עבר 83)

הולך ל

הלך ל משמש בסגנון נמוך יותר מעמד ל³⁴, ושימוש אף אינו נקי לגמרי ממשמעותו המילונית.

- ...שאזהר מפניה שהיא הולכת לשרוף את הבית. (לדעת 132)
- התחמקתי. כי ידעתי שזה הולך להיות הודעה על ההפגנה הגדולה של גוש אמונים. (מוסף הארץ 24.2.89, עמ' 16)

31. ניכר שדוברי עברית אינם מקפידים על ההפרדה בין מתכוון למתכוון, על אף ההבדל בין כוונה לתכנית, המובע במשמעותם של הביטויים האלה.

32. דרך תחבירית זו להבעת זמן עתיד מנקודת מבט בעבר מצויה כבר במדרש ('אמורה הייתי להינשא לאחי אמי', בראשית רבה יז).

33. רובינשטיין, הצירוף הפעלי, עמ' 172, קובע שהפעלים הלך ועמד עשויים להיות מוחלפים במלה עתיד: הוא עתיד להגיע ארצה בקרוב. "התאבנות המשמעות הקונקרטית של הפעלים הלך ועמד באה לידי ביטוי ברור בצירופים: עומד לשבת, הולך לעמוד". לדעתו "אין כאן קביעת זמן ממש, על כן רשאים אנו להוסיף במשפטים אלו תיאורי זמן", אך לדעתי "תיאורי הזמן" המתוספים הם חלק בלתי נפרד מן ההבעה הטמפורלית.

34. כך גלינרס דקדוק, עמ' 124.

– ואני גם קצת דאגתי לך כי לא היה לי מושג מה אתה הולך לעשות אחרי שאני עזבתי אותך... (נזן 138)

עתידי ל

צירוף זה מביע תכנית לעתיד, בין שהמספר יודע שהתכנית קיימת מראש (ואינו מתייחס לביצועה) בין שהתכנית כבר בוצעה.

– ...עתידיה היתה להכין אותם לבחינת הבגרות בהיסטוריה והספרות בסוף שנה זו, אבל עד כה לא עשתה... (והרי את 85)

– ...ברגע שהוא עתיד יהיה גדי לנענע ראשו ולהגיד, קשה כתמיד, 'אני יודע'... (והרי את 88)

– ילדיהם היו עתידים להינצל מאוחר יותר בשל שם המשפחה יוצא הדופן שלהם... (מוסף הארץ 24.2.89, עמ' 36)

– כבר מן השבוע הראשון נדחף-נסוג אל הספסל האחרון... שם עתיד היה למצוא את מקומו הסופי... (משורר 128)

5.3.3 עם צורות יקטול

5.3.3.1 קרבת הזמן בעתיד נקבעת באמצעות אדוורבים

צורת יקטול יכולה לסמן פעולה או מצב בעתיד שריחוקו מן ההווה נקבע באמצעות האדוורבים. אדוורבים המתייחסים לפעולה מן ההווה ואילך (כגון עכשיו, הנה) משמשים להבעת "עתיד קרוב".

– רובם ככולם דרשו, שהנער הוגו, אשר יהיה תפוס עכשיו במשך שעה וחצי בחדר הביליארד, יביא את מזוודותיהם... (בל 21)

– משהו דגדג את הזיכרון, מקרטע על הסף, הנה הנה יצוץ פתאום... (לפיד 8)

ההתייחסות לעתיד יכולה להיות גם בלי אדוורבים, למשל:

– יהיה גשם, אמרה רות'שן... (הגדל 59)

5.3.3.2 עתיד בעבר

העברית לא ייחדה צורת פועל מיוחדת להבעת פעולה בעתיד יחסית לזמן המוחלט בעבר (למשל 'אמרתי שאלך'). צורת יקטול משמשת לתיאור פעולה המדווחת יחסית לרגע הדיווח, בלי קשר לזמן של פועל הדיווח.

5.3.3.3 צורות יקטול אחרי מלות זמן משועבדות

במשפטים שבהם זמנו של הפועל העיקרי הוא עבר, אין להמיר בצורות קטל את צורות יקטול הבאות בפסוק המשועבד אחרי קודם ש, עד ש, לפני ש, בטרם, וההתייחסות הצורות האלה לעתיד חד-משמעית.

– ...כתבה בשבתה כך השכם, לפני שתעוררנה איה ודניאלה... ולפני שתשכנה שלושותן במרפסת הקטנה... (והרי את 22)

– עליו לסלק את חשבונו שלו בטרם יבוא הסוף. (עבד 169)

5.3.4 עם צורות קטל

בטקסטים שנבדקו לא נמצאו דוגמות לשימוש כזה, אבל בלשון הדיבור ידועה הצורה הלכנו, שזמנה עתיד (קרוב)³⁵.

5.3.5 עם צורות היה + בינוני

אלה צורות המביעות היפותטיות והן מכוונות לעתיד.

– עוד מעט היית יכול להראות למישהו איפה הרגת אותי! (בן 18)

רשימת קיצורים

(א) ביבליוגרפיה³⁶

בייץ' = C. Bache, *Verbal Aspect*, Odense 1985

בלאו = יהושע בלאו, "בינוני פעול בהוראה אקטיבית", לשוננו יח (תשי"ג), עמ' 81-67

בלנק = H. Blanc, "Some Yiddish Influences in Israeli Hebrew", in *The Field of Yiddish*, Second Collection (U. Weinreich, Ed.), The Hague 1965, 190-201

בנדויד = אבא בנדויד, לשון המקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשל"א

גלינרט = L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1989

ז'ואון = P. Joüon, *Grammaire de l'Hebreu Biblique*, Rome 1965

מישור = מרדכי מישור, "ההבחנה הווה / עתיד בלשון העברית: עיון דיאכרוני", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד (א), ירושלים תש"ן

קדרי = מ"צ קדרי, "פרט מורפוסינטקטי מלשון העיתונות של ימינו", בלשנות עברית חפ"שית 22 (1984), עמ' 50-47

קוטשר = E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem 1982, 257-258

קומרי = B. Comrie, *Aspect, An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*, Cambridge University Press 1978

35. יש לציין שבלשון המקרא צורת קטל יכולה לציין פעולה בעתיד, אם הפעולה נחשבת גמורה ביחס לפעולה אחרת העומדת להתרחש או לפעולה שתימשך עד לאחר גמר הפעולה האחרת. למשל: "לא אשלחך כי אם ברכתי" (בר' לב, כז), "אם לא תעשון כן הנה חטאתם לה" (במ' לב, כג).

36. זו רשימה חלקית מתוך הרשימה הביבליוגרפית המובאת בעבודת הגמר הנזכרת בהערה 1 לעיל.

קימרון = אלישע קימרון, לשימוש ה"זמנים" במקרא, לתרגיל טכסטים מקראיים, ירושלים תש"ם

D. Crystal, "Specification and English Tenses", *Journal of Linguistics* 2 (1966), 1-34

רובינשטיין = אליעזר רובינשטיין, הצירוף הפעלי, תל-אביב תשל"א

H. B. Rosen, *A Textbook of Israeli Hebrew*, Chicago 1966 = 1966 רוזן

רוזן 1976 = חיים רוזן, עברית טובה, ירושלים 1977 (מהדורה ראשונה 1957)

H. B. Rosen, *Contemporary Hebrew*, The Hague, Paris 1977 = 1977 רוזן

H. B. Rosen, *Materiaux de Travail*, École Pratique des Hautes Études, IVe Section, 1978/9

רוזן תשמ"ה = חיים רוזן, "קווים לתולדות מערכת זמני הפועל העברית", מחקרים בלשון א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 287-293

שורצולד = אורה שורצולד, "בניינים וזמנים בעברית המודרנית", הוראה אקדמית של העברית בת-זמננו, דברי הסדנה א', ירושלים תשמ"ה, עמ' 86-89

(ב) הטכסטים

אביגרי = עדו אביגרי, "עברית לעומת סורית עתיקה", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 80-78

אלדר = אילן אלדר, "מכתצר הדאיה אלקאר", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 41-3
אמן = גיימס ג'ויס, דיוקן האמן כאיש צעיר, תל-אביב תשל"ז. מאנגלית: א' יבין וד' דורון

אפ = אהרן אמיר, אפרודיטי או הטיל המאורגן, תל-אביב תשמ"ו

בא = דן בן-אמוץ, לזכור ולשכוח, תל-אביב 1968

בל = היינריך בל, ביליארד בתשע וחצי, תל-אביב תשל"ח. מגרמנית: ב' וכסלר

בן-חיים = זאב בן-חיים, "זמני" הפעל בלשון המקרא ומסורת השומרונים בהם", ספר דב סדן, תל-אביב תשל"ז, עמ' 66-86

גולן = מתי גולן, רופא משה רחמילביץ', תל-אביב 1989

דודתי = גרהם גרין, מסעותי עם דודתי, תל-אביב תשל"א. מאנגלית: ח' ברטוב

הנדל = יהודית הנדל, כסף קטן, ירושלים 1988

והרי את = עדנה שבתאי, והרי את, תל-אביב

זד = יעקב שבתאי, זכרון דברים, תל-אביב תשל"ז

זקן = ארנסט המינגווי, הזקן והים, תל-אביב תשמ"ז. מאנגלית: יצחק שנהר

חוקה = חוקת ארצות-העברית של אמריקה. תרגם לעברית: א' גוטפלד

טוכמן = ברברה טוכמן, התנ"ך והחרב, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 15-53. מאנגלית: א' אמיר

- יוליסס = גיימס ג'ויס, יוליסס, תל-אביב 1985. מאנגלית: י' רנן
 יריד = ו"מ תקרי, יריד ההבלים, ירושלים תשמ"ז. מאנגלית: א' כספי
 לא שם = דן בן-אמוץ, לא שם זין, תל-אביב תשל"ג
 לדעת = עמוס עוז, לדעת אשה, ירושלים 1989
 לפיד = שולמית לפיד, מקומון, ירושלים 1989
 מאהבה = ד"ה לורנס, מאהבה של לידי צ'טרלי, תל-אביב תשל"ג. מאנגלית: א' אמיר
 מולכו = א"ב יהושע, מולכו, תל-אביב תשמ"ז
 מורג = שלמה מורג, "קוֹיִתִּיחוּם ויחסי מבנה", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 42–59
 מיכאל = עמוס עוז, מיכאל שלי, תל-אביב 1968, עמ' 67–78
 מישור = מרדכי מישור, "מדל והדקדוק שבשולי דרך המלך", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 87–94
 משורר = א"ב יהושע, שתיקה הולכת ונמשכת של משורר, בתוך: עד חורף 1974, תל-אביב 1975
 מתנחל = מאיר לוין, המתנחלים, רמת-גן 1976. מאנגלית: ר' ברק
 נון = אהרן אמיר, נון, רמת-גן 1969
 סאמלר = סול בלו, כוכב הלכת של מר סאמלר, תל-אביב תשל"א. מאנגלית: ח' גליקשטיין
 עבד = יצחק שבסיס-זינגר, העבד, תל-אביב תשל"ט. מיידית: ח' פלג
 עבותות = נתיבה בן-יהודה, מבעד לעבותות, ירושלים 1985
 עמיחי = יהודה עמיחי, הקרב בגבעה, בתוך: ברוח הנוראה הזאת – סיפורים, ירושלים ותל-אביב תשל"ג
 ציונות = זאב לקויר, תולדות הציונות. מאנגלית: ח' גליקשטיין
 קופרפילד = צ'ארלס דיקנס, דייוויד קופרפילד, תל-אביב 1987. מאנגלית: מ' ויזלטיר
 קטן = משה קטן, "היסודות העבריים בניב האלזסי-היהודי", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 110–117
 קינן = עמוס קינן, את והב בסופה, ירושלים 1988
 קנז = יהושע קנז, מומנט מוסיקלי, סימן קריאה 8, 1978
 קשת = ד"ה לורנס, הקשת בענן, תל-אביב תשל"ט. מאנגלית: א' אמיר
 רוטנשטרייך = נתן רוטנשטרייך, הרצאה באקדמיה למדעים, 12.1.1989.
 שחם = נתן שחם, רביעית רוזנדרוף, תל-אביב תשמ"ז
 שלום = גרשם שלום, ולטר בנימין, סיפורה של ידידות, תל-אביב תשמ"ז. מגרמנית: ע' נחמני
 תמוז = בנימין תמוז, רקויאם לנעמן, תל-אביב תשל"ח
 עיתונים = כמפורט

ב י ק ו ר ו ת

יהושע בלאו

על ספר זיכרון מיוחד במינו

Fucus, A Semitic/Afrasian Gathering in Remembrance of Albert Ehrman,
edited by Yoël L. Arbeitman [Amsterdam Studies in the Theory and
History of Linguistic Science, Series iv, volume 58], John Benjamins
Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia 1988, xvi+530pp.

ד"ר אלברט ארמן ז"ל, מורה להיסטוריה שהלך לעולמו כשהוא אך בן ארבעים ושמונה, התעניין לא רק במדעי היהדות בכללם (כפי שמראה רשימת פרסומיו בעמ' xvi-xv) אלא גם בפילולוגיה ובאטימולוגיה עברית. שמונת מאמריו בנושא זה מתרכזים בשלושה שורשים. שלושה ממאמריו, על השורש סק"ר, מובאים בחלקו השני הקצר של ספר הזיכרון (עמ' 519–530); מאחר שכל שמונת המאמרים בחלק זה קצרים (המאמרים על סק"ר באים רק בעמ' 522–527), אני תוהה אם לא היה כדאי להביאם כולם, בייחוד מפני שאת מה שכתב על השורש יש"ח פיתח ג' רנדסבורג בכרך שלפנינו. את שלושת המאמרים על סק"ר מסיים מאמר תגובה קצר ומרוכז (עמ' 528–530) מַעְטו של המביא לדפוס ארבייטמן. וכיוון שאף את המאמר הפותח, שנכתב במיוחד לכרך זה, כתב ארבייטמן, נמצא שהספר נפתח בפרי עטו של ארבייטמן ובו הוא גם נחתם.

קשה לי לקבל את דעתו של ארבייטמן במאמר המסיים (עמ' 529) שֶׁךְ הוּעַתַּק לִיוֹנוֹת כִּי-ryō. שמא שימשה במלים שאולות גם הסימנת iōtēs?

מאמרו הפותח של ארבייטמן שונה מאוד בהיקפו ובסגנונו ממאמרו המסיים. המאמר משתרע על 101 (!) עמודים, כמעט חמישית הכרך שלפנינו, והוא עוסק בקרית ספר, בשמה המאוחר דביר ובקשר שביניהן. עצם הכותרת "סופר" פרסי, 'מושל' אנטולי או לא זה ולא זה: סיכויי הנדיר של עיר 'להנהיג' (הרהורים על רישום והנהגה) – אם אמנם הצלחתי לבטא את הכותרת רבת המליצות והרמזים – עשויה לתת לקורא מושג מה על סגנונו הברוקי ורב השכבות של ארבייטמן ולהסביר איך גדל המאמר לממדים שגדל. והרי במאמרו החותם את הספר הוכיח ארבייטמן שהוא מסוגל להתבטא בקצרה ובבהירות, וחבל שלא החיל משמעת קפדנית גם על מאמרו זה. אני דווקא נהנית מן החן שבמאמר, אך חן לחוד והבנה מדויקת לחוד. כאשר ניסיתי לסכם לי את המאמר, אף סיכומי של ארבייטמן עצמו (עמ' 82–86), סיכום של ארבעה עמודים באותיות

זעירות, היה לי רק למורה דרך מוגבל, ונאלצתי לשוב ולצלול בו, כדי לנסות להבינו עד תומו. (אגב, לא ברור לי מדוע הסיכום ניתן באותיות זעירות דווקא.) אין לי ספק שהמאמר הזה ראוי היה לניסוח קפדני וענייני מתוך קיצורים רציניים, שהיה לא רק מקל על הקורא, אלא גם תורם לבהירות המאמר. וכפי שהמאמר המסיים מוכיח, ארבייטמן מסוגל לכתוב כראוי.

ארבייטמן מנקד קרית ספר כקרית ספר ומבינה כ'קרית מושל'. דביר, אף היא משמעה 'מנהיג, מושל' ושורשה קשור אולי בפרסית, בארמנית ובאנטולית. וסביב הנהגה וממשל סובב סובב הולך המאמר, והוא מעניין ומגרה, אך יש שפרט זה או זה אינו נראה לי. להלן הערות אחדות, לא מעטות מהן בבחינת זוטות הנוגעות ב"איד" יותר משעניינן ה"מה".

עמ' 1: ורגיליוס אינו חוזה את האמנויות כקניינה של רומי, אלא רואה בהנהגה ובמלוכה את האמנויות הראויות לה, שלא כאמנויותיהם של עמים אחרים. נמצא ש-regere מנוגדת ליתר הפעלים, דבר הפוגם במקצת במעמדו של המוטו, אך אני מודה שהערתי זו ריח של קטנוניות נודף ממנה והיא מתעלמת מן הצד האסתטי שבפירוש.

עמ' 4: אם אמנם ירדתי לסוף דעתו של ארבייטמן, איני מבין מה מוכיח שהשבעים קראו במקור ספר ולא ספר. שמא sōfar מקורי ו-sefer מאוחר?

עמ' 5: ב-1911 סבר אפטוביצר שדרשת ר' אבהו מבוססת על קרית ספר, אך ב-1915 ראה את בסיסה, בלשון שמא, בקרית סופר, ולא הפנה אל פרסומו הקודם אלא מפני שדבריו של ר' אבהו מובאים שם במלואם. כנראה, אפטוביצר העדיף בחיבורו המאוחר לייחס לר' אבהו את הקריאה קרית סופר, כי לכידת "קרית סופר" נראתה לו מתאימה יותר לדרשה "החזיר קלין וחמורין" – גזרות שוות ודקדוקי סופרים.

עמ' 13 באמצע: קלמוס, אצל שפרבר קלמס, כמובא בעמ' 84.

עמ' 14, הפסקה שלפני האחרונה: גזניוס-בול מזהים מבחינת הגיזרון את ספר ו-šāpīru; הם מתנגדים רק להנחה שסופר (מל"ב כה, יט) הוא (גם) (תרגום) שאילה של šāpīru.

עמ' 15, הפסקה שלפני האחרונה: הצורה המקורית היא ספרא ולא ספרא, וכן בעמ' 41, שורה אחרונה.

עמ' 17: אם נבין "ומחוקק (מבין רגליו)" בהוראת 'מנהיג', צריך להניח שהוראת מבין רגליו ניטשטשה ונעשתה מלת יחס סתם במשמעות 'ממנו' (שלא כתרגום המוצע כאן). התרגום בעמ' 22 מבין רגליו – 'מצאצאי, מזרעו' חריף, אך אינו נראה לי.

עמ' 42: הצעתו של ארבייטמן לקרוא סופר חריפה יותר משהיא משכנעת. אי אפשר לקבלה, מפני שלו באמת הייתה הכוונה לקרית סופר, הייתה נכתבת בכתב-היד של

התלמוד בכתוב מלא וי"ו, כלומר קרית סופר, ולא בכתוב חסר כמו במקרא; עם זה אין לבטל את ההנחה שקרית ספר מקורה בקרית סופר.

עמ' 47 ואילך: דבורה כשם עצם כללי בהוראת 'מנהיגה' היא בבחינת הנחה רחוקה ביותר. ארבייטמן מפרש את "עד שקמתי דבורה שקמתי אם ב'ישראל'" (שופ' ה ז, יב) כאילו משמעו 'עד שקמתי, מנהיגה, עד שקמתי, אם אחת ב'ישראל'; אך לו צדק, היינו מצפים לפנייה אל הדבורה 'המנהיגה'. בולט עוד יותר יידועה של דבורה (המחייב להניח שזה שם עצם פרטי) בקטע הפרוזה בפסוק "ודבורה אשה נביאה אשת לפידות היא שפטת את ישראל" (שופ' ד, ד); ארבייטמן מפרש 'המנהיגה', אולם השם אינו מידוע, אלא אם כן נראה בו שם עצם פרטי, ואם אמנם הוא שם עצם פרטי, אין לגזורנו חשיבות.

עמ' 47 בסוף: רק באנגלית "מובילים" שירה.

עמ' 57: תרגומו של רס"ג ל"תבונת כפיו" – פהם תדבירה אינו ad sensum אלא למניעת הגשמה.

עמ' 60: לא מובן לי איך התפתח dābiru לְדָבִיר, ובעיקר לא מובן מדוע ארוכה ה־i בצורת בינוני (אגב, בעמ' 83 מובא dābiru; טעות דפוס?).

עמ' 96: את Arbeitman צריך להעביר אחרי Aptowitzer.

א' ארקי (A. Archi, עמ' 103–112) כתב על פולחן האבות באבלה, אך הוא עצמו מודה (עמ' 112) שפרטים נשארו לוטים בערפל.

בומהארד (A. R. Bomhard, עמ' 133–140) דן בשחזור מערכת העיצורים שבשמית הקדומה לפי מצב ידיעתנו בשמית-חמית (אפרו-אסיאתית).

באשר לנישוף הנחציים (עמ' 115 וגם 119), העובדה שבאלף-בית היווני θ ממשיכה את ט מרמות שדווקא הנחציים היו מנושפים. בתעתיקי השבעים הסותמים הלא-נחציים משקפים נישוף, להבדיל מן הנחציים, ונראה שבתקופה זו היו הנחציים דווקא בלתי מנושפים. הדבר מתאשר בתעתיקי מלים יווניות בלשון חכמים (מעין תאטרון).

ד' בויארין (עמ' 141–152) מראה את שימושו של לשבח לא רק בהוראת 'להלל' העברית אלא גם במשמעות 'לשיר' הארמית. ההתגוננות בין שתי ההוראות מצויה בספרות הרבנית, המשקפת דו-לשוניות עברית-ארמית.

עמ' 145: אכן, נראה שבצלע "זה שבח שליום השביעי" – "יום השביעי" הוא המשבח, שהרי, כפי שהדגיש בויארין, בהמשך נאמר "יום השביעי משבח ואומר". אני תוהה אם מתוך השיתוף הצמוד כל כך של העברית והארמית בלשון חז"ל לא ראוי להניח ששלוש ההוראות של שבח גרו בכפיפה אחת בשלום: 'להלל', 'לשיר' ו'להלל בשיר'. בן דורה

של תפילת "לאל אשר שבת מכל-המעשים" היה עשוי להבין את "זה שבת שליום השביעי" באחת ההוראות האלה של שבת, בלי להכריע מהי, כי בשבילו היו הגבולות ביניהן ממושטשים. איני משוכנע שאפילו בסוף התפילה הכריע השומע באיזו הוראה מדובר, ומן הסתם שלושתן התנגנו באוזניו. ההפתעה הנאה בהמשך הקריאה, כשאנו מגיעים לקטע "ויום השביעי משבת ואומר" שבויראין מתארה בכישרון כה רב, היא הפתעה לקורא המודרני בלבד, שבעבורו הוראת 'להלל' היא ההוראה הטבעית היחידה.

בוצ'לאטי (G. Buccellati, עמ' 153–189) מוסיף לעסוק בסטטיב האכדי וקובע את מעמדו בתוך מערכת הפועל בנתחו את תפוצתו. בוצ'לאטי קובע (עמ' 161) ארבעה קטבים בינאריים: פעולה (fientive); הוא מבחין בין פועלי פעולה יוצאים לעומדים) לעומת מצב (stative); פועל ניטה (finite verb) לעומת צורה שמנית של הפועל; פעולה רגעית לעומת נמשכת; אספקט שנסתיים (פרפקטיבי) לעומת לא-מסתיים (אימפרפקטיבי). הוא מבחין בקפידה בין הרמה הצורנית, התחבירית והסמנטית.

עמ' 155, הערה 4: שמא כוונתו של קראוס היא שהמושג "ארמון" משמש באכדית לציון המלוכה אך לא הכתר.

עמ' 164: המונח "משפט שמני" נתקבל בעקבות שימוש המדקדקים הערביים.

עמ' 166, הערה 20: שינוי סמל בניין קל מ-G ל-B אינו רעיון מוצלח. גם אם B שקופה יותר, שקיפות מונחים אינה תמיד בבחינת יתרון, והאקזטיבוס יזכית.

עמ' 171: הניתוח "משפטים בעלי נשוא מושמט" אינו מוצלח במיוחד. אני מעדיף להבין šumma napištum כ'אם [מדובר ב]חיים', כלומר לראות ב-napištum נשוא.

עמ' 176: מאחר שבשפות שמיות מערביות בינוני פעול משמש לא רק כסביל אלא גם כפעיל, מוטב לראות גם את הסטטיב בשני תפקידים אלו. על כן מסקנתו של בוצ'לאטי (שבועמ' 180) אינה מאוששת בעיניי.

קאת'קרט (K. J. Cathcart, עמ' 191–200) מנתח את מיכה ב, ד ואת נחום ג, טז–יז לפי האכדית. קאת'קרט גוזר את שְדוּד נְשָדְנו שבספר מיכה מאכדית šadādu – 'מדד וחילק למכירה'; אך דווקא מלים אלו נראות ברורות בהוראה המקובלת בפסוק קשה זה. קאת'קרט מבין את רוכליך (בספר נחום) כ'קוסמיק', אולם אין זו אלא השערה בלבד המבוססת על משמעות sāhīru, שהיא לא רק 'רוכל' אלא גם 'קוסם'. אך לכאורה זה נראה בסיס צר מלהפקיע את המלה רוכליך מהוראתה המקובלת.

א"ב דולגופולסקי (עמ' 201–220) במאמרו "לגיוזרון הכינויים ולמיון הלשונות הצ'אדיות" מביא את שמות הגוף שבצ'אדית, מעמידם בהקשר רחב ביותר של הנוסטרטית (הכוללת בין השאר הודו-אירופית ואוראל-אלטאית), ומתחקה אחרי

החידושים הלשוניים שחידשו הלשונות הצ'אדיות כדי להשתמש בהם כבקני-מידה למיון הלשונות האלה.

פייבר (A. Faber, עמ' 221–238) מנתחת כינויים סתמיים המסתיימים ב־*mā/ma*. לדעתה (עמ' 232), הם מורכבים במקורם ממלת שאלה ומן מה השלילה. אולם בסיסה של השלילה מה צר ביותר. פייבר מצטטת אתיופית (עמ' 229, הערה 19; עמ' 235, הערה 27), עברית (עמ' 231, הערה 22) וערבית. באתיופית מצויה *m* – אנקליטית, אך היא נעדרת דווקא בשתי הלשונות האתיופיות הארכאיות געז ותגרי. בעברית מה השלילה שולית, ומן הסתם התהוותה ממלת השאלה (ושמא עדיין יש להבינה בכל מקום כמלת שאלה). אולם העיקר הוא שאפילו בערבית ש־*ל* השלילה בולטת בה, מסתבר ביותר ששלילה זו תניינית (ועל כן התהוותה מן הסתם מכינוי שאלה). העובדה ש־*ל* עם עבר לא נשתמרה אלא בסינגממה הקפואה של איחולים ובסינגממה הסגורה של המשך שלילה אחרת (وَلَا): מראה שהיא השלילה הקדומה, שנדחתה מפני השלילה החדשה *ל* בסינגממות פתוחות לפני העבר.

עמ' 222: מה שמכונה כאן "משפטי מצב" נקרא בעמ' 21 "משפטי תיאור", וזה עדיף. אגב, אין בשימוש זה הבדל עקרוני בין הערבית הקלסית לערבית הספרותית המודרנית.

פוקונו (J. Fauconnau, עמ' 238–251) מעיין בכתובות קיפרו-מינואיות, ובכללן קיפרו-שמיות.

ל' גלינרט (עמ' 253–260) מבחין בין משפטי תיאור ובין משפטים שהם תיאור. הראשונים מוצרכים על ידי מלות יחס, ומלת היחס והמשפט המוצרך משמשים תיאור. לא כן משפטים שהם תיאור, מעין אלו (אך לא הם בלבד) הפותחים ב־"אם", "אם כי" וכיו"ב. ואולם קשה יותר לשמור על הבדל ברור במשפט המתחיל ב־"למרות ש", המקובל בעברית תקנית (אך לא בעברית מסוגגנת), שהרי בתוכן הוא זהה עם משפט הפותח ב־"אם כי", אך מבחינת צורתו הוא מתחיל במלת יחס (שאמנם אינה מצריכה כינויים).

עמ' 254: לא הבנתי מה הרבנות בהבאת ראיה ממשפטי מושא.

עמ' 255: כאן ובסוף המאמר גלינרט מדבר על משפטים adjunct/disjunct; אמנם במאמר עצמו הוא עוסק ב־"תהליך ההוצאה" extraction process, אך שכח להסביר בו את המונחים האלה.

עמ' 256: לדעתי, המשפט "אני הולך לחנות לקניית נורה" תקני.

עמ' 258: בתחילת העמוד גלינרט מביא את דברי יספרסן, שבמשפטים רבים קשה להבדיל בין אם המציינת תנאי ובין אם המציינת שאלה, אך בהמשך הוא קובע ששני סוגי אם אינם מנוגדים לעולם. ואולם זה נכון רק חלקית. נכון שבמשפט "שאל אותי

אם תבוא" = "שָׁאֵל אותי במקרה שתבוא" המשפט הטפל משפט תיאור, ואילו במשפט "שָׁאֵל אותי אם תבוא" = "שָׁאֵל אותי האם תבוא" הוא משפט מושא, אולם שני סוגי אם אלו מנוגדים, שהרי המבטע כולו דו־משמעי.

גורדון (C. H. Gordon, עמ' 261–266) מגיש קווי לשון שמיים-מערביים בטקסטים של אֶבְלָה. לא הבנתי מדוע גורדון מסיק מן ו+ פועל הכתוב בשומרוֹגֶרם, שהוא משקף מבנה די־מה לוֹיִו ההיפוך. מדוע לא יוכל מבנה כזה להקביל ל- *فَعَال* ודומיו?

הודג' (C. T. Hodge, עמ' 267–276) עוסק בחילופי עיצורים (במה שהוא קורא Consonant Ablaut) בחמית-שמית ובהודו-אירופית (במה שהוא מכנה Lislakh). ספרות ענפה עסקה ועוסקת בחילופי עיצורים בשפות השמיות, בדרך כלל בלי להציע מסקנות משכנעות, והנה הודג' מנסה להרחיב את היריעה ל-Lislakh כולה.

קיי (A. S. Kaye, עמ' 277–290) מרחיב את הדיבור על ההיסטוריה הקדומה של הייצוג הפונולוגי = המורפופונמי. חבל שבכותרת השתמש ב"זיהוי פונולוגי" = מורפופונמי, שכן כך נקלע למעגל קסמים, שהרי לא לפי כל האסכולות השניים זהים (וראה, למשל, את דבריו המשכנעים של קורילוביץ [עמ' 285, הערה 5]). לא תמיד נראה לי דיונו של קיי בהיר כל צורכו.

עמ' 278: הדיון ב-sandhi נראה לי מיותר.

עמ' 286: חילוקי הדעות בעניין חוק המעצקים מפורסמים ביותר, ובלומפילד רק סיכם.

עמ' 288: בוודאי, גם בלעדי עדותו של הוקט ידוע ומחוזר שתורת המדקדקים הצעירים על המעצקים הייתה בבחינת מהפכה.

שאול לוין (עמ' 291–323) טוען שכתוב מלא בתורה, שבה נשתמר מבטא קדום יותר מן המבטא שביתר ספרי המקרא, משקף את מבטא אס־הקריאה אגב הגה מעבר סופי (off-glide). המאמר מלא חידושים ומבוסס על ניתוח מדויק ועל חריפות מפליגה, אך עליי להודות שלא שכנעני.

עמ' 296: שלא למטרת הקריאה בציבור, גם היהודים לא הקפידו את טקסט המקרא, עיין למשל בדברי אבן-ג'נאח בסוף הקדמתו לספר השורשים.

עמ' 301, הערה 12, סוף: מן הראוי להשתית את מחקר העברית השומרונית על עבודותיו של זאב בן-חיים.

עמ' 322: נָאֶש(י)ם משקפת תשלום דגש בוי"ו, ועל כן מבחינת אורכה לא הייתה שונה משאר חלקי המערכת. לפי תעתיקי האות ע בשבעים, ספר בראשית ארכאי משאר ספרי התורה. עיין בספרי *On Polyphony in Biblical Hebrew*, ירושלים 1982, עמ' 70.

עמ' 322, הערה 36: תעתיקי האוגריתית בכתב היתדות שוללים את מסקנתו של Bange בדבר קיום הגה מעבר סופי.

א' ליפינסקי (עמ' 325–333) מייחד את מאמרו לגיזרון של מלים שאולות.

עמ' 326: חילופי ש/ס בבבלית/אשורית אינם עושים את המלה למלה שאולה. מעובדה זו ומחילופי שורשים שג"ה/שנ"ן עולים ספקות אם אמנם *mašennu/masennu* שאול מן השמית המערבית.

עמ' 329 ואילך: מאחר שהוראות מכירה וקנייה עשויות להתחלף בשורש אחד (השווה למשל بيع, شري), אין הכרח לראות ב-מכר – 'קנה, לקח לאישה' הסורית שאילה.

עמ' 330: רק באוזני דוברי אכדית נשמע מהרא – 'מוהר' הסורית דומה ל-*mahāru*, ולכן העתיקו מלים שמיות-מערביות בעלות ה"א ב-*ḥ*. אולם סורי ששאל מלה אכדית, הבחין בה יפה בין *ḥ* ובין ה"א שבלשונו הוא.

עמ' 331: חריפה ביותר ההצעה שאין הכוונה במשפט "קוראין למעא קשיטה" שכינו מטבע בשם קשיטה, אלא שהכריזו "שה במעה". אך קשיטה שהיא מטבע מתועדת (עיין בספרות שהביא ליפינסקי בעמ' 332, הערה 32; והשווה גם בראשית רבה, מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 948, לפי גרסת הערוך [והשווה גם ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון ב 584, 156], ששם קשיטה באה בהוראת 'תכשיט' ליד שימושה במשמעות 'כבש'). לכן נראה לכאורה להשאיר את קטע התלמוד בהוראתו המקובלת, המתאימה לקטעים המקבילים, שכינו מטבע בשם קשיטה.

ע' מרגליות כתבה על החיים הדתיים בירושלים בפרוס חורבן בית ראשון (עמ' 335–351) ומ' אוקונור (M. O'Connor, עמ' 353–369) כתב על השימוש בביטוי מעל(י)ך = 'כשאתה בא' בכתובות תדמור. בניתוח כל הקטעים המכילים מעל(י)ך אוקונור בודק את רמת הסגנון.

פטראצ'ק (K. Petráček, עמ' 371–377) דן בהימנעות ההדדית (*incompatibility*) של עיצורים גרוניים במצרית העתיקה ובשמית.

חיים רבין (עמ' 379–418) מנתח במאמר מתועד היטב את התוצאות המילוניות של תיקוני טקסטים במקרא. רבין מצטט מן הכרך הראשון של המהדורה החדשה של מילונו של באומגרטר ארבעים ותשע[!] דוגמאות לשינויים הלקסיקליים שגרמו התיקונים. דוגמאות 1–12 (עמ' 388–394) מציגות תיקון מלה שבטקסט למלה אחרת המתועדת במקרא. דוגמאות 13–17 (עמ' 393–394) מדגימות את היעלמה של מלה מן המילון המקראי בעטיו של תיקון, ואילו בדוגמאות 18–19 (עמ' 395) מובאים מקרים שבהם המלה היחידאית שנעלמה בעקבות התיקון מוחזרת על ידי תיקון אחר.

בדוגמאות 20–30 (עמ' 396–401) נתהווה ערך מילוני חדש בגלל התיקון. דוגמאות 31–49 (עמ' 402–412) מכילות הצעות תיקון הגוררות שורשים חדשים.

עמ' 385, סוף: הכתיב המבוקר "הדקדוקי" לא נתהווה אלא בתחילת המאה הזאת, ביזמתו של דוד ילין.

שם, הערה 7: לא כל התנועות פונולוגיות, בוודאי לא פתח גנובה.

עמ' 386, סוף: כבר בשלבו המקורי לא ציין הניקוד אורך.

עמ' 388, הערה 12: אכן, רבין צודק בדבריו שהעתקת הטעם וקביעתו לתקופה מסוימת תלויות בתאוריות. אם אמנם נניח, למשל, שבתקופה ידועה הוטעמה ההברה שלפני האחרונה במלה רק כשהייתה ארוכה, נלא – נסוג הטעם, נצטרך להעתיק את הטעם במקרים רבים יותר משרמזו רבין.

עמ' 411 § 48: היידוע של הריפות בפסוק "אם תכתוש את האויל בַּמכתש בתוך הַריפות בַּעֲלִי" (מש' כז, כב) הוא במקומו; זה יידוע סוגי, כמוהו כיידועם של יתר השמות שבפסוק (אמנם מקצתם בניקוד בלבד).

רנדסבורג (A. Rendsburg, עמ' 419–430) ממשיך שני מאמרים משל אלברט ארמאן, שהציע בהם לפרש את המלה היחידאית יִשָּׁח (מיכה ו, יד) או על סמך *وسخ* – 'לכלוך' או על סמך *شخ* – 'השתין, החריא'. (יש להעיר שאמנם הוראתו המרכזית של *شخ* היא 'השתין', אך המעבר ל'החריא' מתועד. עיין למשל במילונו הערבי-אנגלי של Hava ובמילון הערבי-מצרי-האנגלי של Spiro). רנדסבורג מפרש לפי *شخ* את שוֹחַ (בר' כד, סג; אך כאן דעתי כדעת אולנדורף, המובאת בעמ' 422, שבהקשר הקיים אין טעם בהזכרת ההשתנה, את שוֹחַ (מל"א יח, כז; משלי כג, כט) ואת שוֹחָה (יש' ה, כה).

שי (W. H. Shea, עמ' 431–442) מעיין בכתובת השילוח. לא השתכנעתי שזדה משמעה 'התרגשות', ואני מעדיף, בלי גיזרון, את הפירוש המקובל 'בָּקָע'; וכן נראה לי לפרש כמקובל את לקרת = 'לקראת' (ולא 'כדי לקרוא').

סטיגליץ (R. R. Stieglitz, עמ' 443–447) מנתח את השמות הכשדיים-בבליים של שמות הכוכבים אצל Hesychius; סויגרס (P. Swiggers, עמ' 449–461) מנתח את כינויי הקניין בתפקיד פְּרִדִּיקְטִיבִי בארמית ממלכתית; ט' תורין-ורדי מפרשת את בראשית רבה כב, ו; פוגט (R. M. Voigt, עמ' 471–481) וזבורסקי (A. Zaborski, עמ' 491–498) עוסקים בבעיות הפועל בבג"ה (בְּרֹאִיָּה).

עמ' 480: איני משוכנע שתמיד ככל שמערכת מסובכת יותר כן היא ארכאית יותר, ותבוא התפתחות-היתר של הריבוי השבור בערבית הקלסית ותוכית.

ויצ'יכל (W. Vycichl, עמ' 483–489) רואה ב- *نافة* (נאקה) בינוני סביל עתיק.

עמ' 488: הריבוי השבור הערבי 'af'ul אינו קשור ביחיד fa'il דווקא; רייט (Wright) בדקדוקו א, עמ' 209–210 אינו מביא יחיד זה כלל. לכן בטלות גם המסקנות שבעמוד זה.

זעפרני (H. Zafrani, עמ' 499–517) מייחד את מאמרו למעמד הברברית היהודית במרוקו.

מספר טעויות הדפוס אינו מבוטל: עמ' 13, הערה 6: לא סומן אם הכוונה ל- Halpern (1983a) או ל- Halpern (1983b). עמ' 36, שו' 3: Arbeitman 1982 קרא 1981. עמ' 74: מחק את המלה הראשונה (of). עמ' 162, שו' 13: Participle נדפס פעמיים. שם, הערה 4: קרא usage. עמ' 179, 13: קרא stative במקום sative. עמ' 182: קרא good במקום good go. עמ' 196, הערה 20: קרא 145 במקום 1145. עמ' 221, שו' 1: קרא -ma- במקום -ma-, וכן 222, שו' 6. עמ' 229 בכותרת: קרא INDEFINITE. עמ' 230, שו' 1: קרא kullama: במקום kulluma. עמ' 231, הערה 22: ניקוד חלק מוטעה. עמ' 260: נשכחה רשימת הקיצורים. עמ' 356, שו' 8: קרא a story במקום asstory. שם, הערה 5: קרא bîtu במקום bētu. עמ' 362, §17: קרא רחק במקום רקח. עמ' 363, §18: קרא מעלך במקום מעל. עמ' 399, §28: קרא בראשית 32 במקום בראשית 23. עמ' 412, שו' 7: קרא הערה 43 במקום 42. עמ' 446, שו' 3: קרא tempting במקום temting. עמ' 489: קרא gemischte במקום gemischtes. סוף עמ' 496: מחק את הערת המביא לדפוס.

מרובות יחסית טעויות הדפוס באותיות ערביות:

- עמ' 43, שו' 2: קרא صَفَ במקום صَفَ .
- עמ' 45 אמצע: קרא يَسلَم במקום يَسلَم .
- עמ' 52: קרא قليلا بين الامم במקום قليلا بين اللمم .
- עמ' 55: קרא جعلته شاهداً במקום جعلته شارعا .
- עמ' 58, שו' 1: קרא منحتني حياةً במקום منحتني حبة .
- עמ' 62, אמצע: קרא مجنون במקום مخنون .
- עמ' 444, שו' 1: קרא شمس במקום شمس .

חמישים שנות מחקר בלשונות אתיופיה

Wolf Leslau, *Fifty Years of Research – Selection of articles on Semitic, Ethiopian Semitic and Cushitic*, XLV, 503 pp., 1 portrait
(Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1988)

בספר זה, שכותרתו מחקה בכוונה את *Cinquante années de recherche* (פריס 1955) של מרסל כהן (1884–1974), מורו ורבו של וולף לסלאו, מכונסים 37 מאמרים שיצאו לאור מ־1937 ועד 1985. המאמרים שבספר משקפים היטב את פעילותו המדעית של לסלאו בחמישים השנים האחרונות, בבלשונות השמית בכלל ובענפה האתיופית בפרט. בתקופה זו נודעה ללסלאו השפעה מכרעת על קידום המחקר בכל הקשור לשפות השמיות האתיופיות ולעיבודן. אין כל ספק שבתחום זה המחקר חייב ללסלאו חוב גדול ביותר, שהרי לולי עבודותיו הרבות, לא היה נשאר מכמה שפות אתיופיות אלא השם בלבד. זכותו הגדולה של לסלאו היא שבמרץ בלתי נדלה הציל חלק נכבד מן המורשת הלשונית של אתיופיה והעמיד את חומריו במהירות האפשרית לרשות החוקרים, הן במחקרים גדולים הן במאמרים כגון אלו המופיעים מחדש בספר שלפנינו. פוריותו המדעית של לסלאו מעוררת התפעלות של ממש – 37 המאמרים הנכללים כאן, המשתרעים על פני 503 עמודים, אינם אלא חלק קטן יחסית מפרסומיו, שרשימתם השלמה והמפורטת מובאת כאן ב־*Fifty Years of Research*, עמ' XLV–XXII. הספר מחולק למדורים: שמית (7 מאמרים), אתיופית בכלל (10), שפות אתיופיות ספציפיות (11), כושית וחמית-שמית (4), שונות (4). כמו כן כלול בספר קטע אוטוביוגרפי לכבוד מרסל כהן, מורו של לסלאו, שלו מוקדשת כל עבודתו המדעית של המחבר בתחום חקר השפות האתיופיות.

הספר פותח בסקירת דרכו של לסלאו במחקר, סקירה המתארת את ראשית דרכו בווינה בשנת 1926, את המעבר לפריס ולימודיו אצל כהן, את המעבר לארצות הברית ואת נסיעותיו לאתיופיה, החשובות והפוריות הן מבחינת היקף תוצאותיהן הן בזכות גיוון הממצאים הלשוניים. את שיטותיו בעבודת השדה לסלאו מתאר בכמה מקומות בספר, למשל ב־XI, 104, 113, ותיאוריו ימחישו לקורא שלא עסק בעצמו בדיבור החי של שפות בלתי כתובות עד כמה קשה מחקר ראשוני מסוג זה. לאור התוצאות המרשימות שהשיגו למשל חיים בלנק ז"ל ובזמן האחרון אוטו יאסטרו (Otto Jastrow)

מפליא במקצת שבשום מקום אין לסלאו מזכיר שימוש ברשמקול באיסוף הנתונים. עד כמה שראיתי אין כאן זכר לחומר שהוקלט בעזרת מכשירים טכניים.

המאמרים עצמם לא סודרו מחדש אלא צולמו מתוך פרסומם הראשון בלי תיקונים ועדכונים. מלבד הכותרות שהודפסו מחדש נוספו כותרות רצות בראשי העמודים. ראוי להזכיר שהעימוד המקורי של המאמרים הושמט והוחלף בעימוד אחד רצוף. ברור שספר חדש מצריך עימוד עצמאי משלו, אך חבל שמספור העמודים המקורי לא נשמר גם הוא. כך נגרמת אי-נוחיות לא קטנה בשימוש בספר, בשל הקושי למצוא קטע זה או אחר. למשל, אין טעם להפנות בסקירה עמ' XI למס' 215 (קרא 217) עמ' 218, שכן בגוף הספר מספר העמוד 218 אינו מודפס כלל. כיוון שיש הפניות רבות ממאמר למאמר, יש להצטער על השמטת העימוד המקורי של המאמרים.

מבחר המאמרים הגיוני, מאוזן ומשקף יפה את הישגיו המדעיים הידועים של המהבחר מאז שנות השלושים ועד היום. לסלאו לא נימק את מבחרו. המבחר אישי, ואולי זאת הסיבה שחסרים כאן כמה ממאמרי המפורסמים והמצוטטים ביותר. כוונתי, למשל, ל-"South-East Semitic (Ethiopic and South-Arabic)" משנת 1943, או "The Influence of Cushitic on the Semitic Languages of Ethiopia: a problem of substratum" משנת 1945. טבעי הוא שבקובץ כגון זה יוחד חלק הארי לשאלות הנוגעות לחקר השפות השמיות האתיופיות (21 מאמרים), ואכן, הקורא זוכה כאן למבחר מקיף ומגוון של מחקרי לסלאו, שרובם עוסקים בניתוח חומר שהוא עצמו אסף. המהבחר מעוניין במיוחד בשאלות מיון וחלוקה, ובתחום זה מחקריו הם היסוד שעליו מסתמכים גם חוקרים אחרים.

רוב קוראי 'לשוננו' אולי יתעניינו במדור השמי שבספר זה יותר במבדורים אחרים, על סמך ההנחה שבו קיימת נגיעה ישירה יותר לשפות השמיות הצפוניות בכלל ולעברית בפרט. אכן, מאמר אחד משנת 1945, "Hebrew Elements in the Judeo-Arabic Dialect of Fes", עוסק בנושא שכולו עברי, ובו לסלאו מתגלה כחלוץ בענף בבלשנות העברית שמאז התפתח מאוד ואף נעשה אפנתי. לא רק בתחום האתיופית עסק לסלאו בענייני החלוקה הלשונית, אלא גם בתחום השמית בכלל. אחת השאלות בתחום זה שאליה חזר פעמים מספר היא בעיית הצורות הדגושות של האימפרפקט בבניין קל (געז: *yəḡattəl*) כפי שהן מתועדות בכמה שפות שמיות, בייחוד באתיופית ובאכדית. נושא זה נדון בספר זה במאמרים אחדים, קודם במדור השמי "The Imperfect in South-East Semitic" (עמ' 26 ואילך) ואחרי כן במדורים האתיופיים: "The Position of Ethiopic in Semitic: Akkadian and Ethiopic" (עמ' 174 ואילך), "The Geez Imperfect Again" (עמ' 277 ואילך), "Réflexions à propos du type C en tigrigna" (עמ' 279 ואילך), "Une hypothèse sur la forme primitive du type B en amharique" (עמ' 289 ואילך). גם כאן יש נגיעה לעברית; משום

הניסיונות של א' רסלר (O. Rössler) ואחרים למצוא צורות דומות בלשון המקרא, ראוי שמאמרים אלו יהיו ידועים גם לחוקרי העברית המקראית.

ואולם חוקר העברית יטעה אם יחשוב שימצא עניין ותועלת רק באותן שאלות המועלות לדיון במדור השמי בספרו של לסלאו. אין זה נכון כלל. השפות השמיות הן משפחה מלוכדת כל כך עד שדיון בתופעה מסוימת בענף אחד עשוי לשפוך אור גם על תופעות דומות בענף אחר. כך גם בקובץ שלפנינו. יש בו חומר רב שיעניין את חוקר העברית ויהיה לו לתועלת. למשל, המאמר "Spirantization in the Ethiopian Languages" (עמ' 177 ואילך) ראוי שיהיה מוכר לכל מי שמתעניין בתופעת הבגדכפ"ת, והדיון בגרוניות הנעלמות בגוֹרְגָה יש לו זיקה (עמ' 370) גם ללשון המקרא. בעמ' 459 ואילך נמצא הנספח "Did the Falashas Speak Hebrew?".

לפנינו קובץ חשוב של מאמרי לסלאו, מהם ידועים זה מכבר ואחרים ידועים פחות. הספר יעניין, כמובן, את חוקר השפות האתיופיות במיוחד, אך חוקרי השמית בכלל והעברית בפרט ילמדו ממנו הרבה.

ה ע ר ו ת

יהודה שביב

לאפיונו של כתיב השמות בימי בית שני

במאמרה "להבדלי כתיב של שמות בתקופת בית שני" (לשונונו נב, התשמ"ח, עמ' 7-3) טל אילן מבקשת פשר לשינוי כתיב בשמות מסוימים בימי חז"ל (תקופת הבית ואחריו), והיא מציעה לראות בו חזרה אל הכתיב המקראי. הסבר זה אינו תקף בשם יונתן, שהרי במקרא דווקא השם יהונתן הוא הרווח (68 פעמים לעומת 40 – יונתן). אפשר שזה הסבר: בדרך כלל השתדלו להבליע את הה"א כדי למנוע השמעת שם ה' בטעות מתוך אמירת שם חלקי בלבד. הרי זה מעין מה שמצינו לעניין נדרים:

האומר קונם קונח קונס הרי אלו כינויין ... כינויין... – ר"ש בן לקיש אמר: לשון שבדו להם חכמים להיות נודר בו... וטעמא מאי תקינו רבנן כינויין, דלא לימא קרבן. ולימא קרבן? – דילמא אמר קרבן לה, ולימא קרבן לה? – דילמא אמר לה' ולא אמר קרבן וקא מפיק שם שמים לבטלה (נדר' י ע"א).

מעתה תישאל השאלה מדוע דווקא בשם יהושע חזרו לצורה המקראית יהושע ולא חשו לאמירת שם שמים. נראה שביקשו למעט ככל האפשר בשימוש בשם ישוע מאז הופיע אותו האיש מייסד הנצרות, ששמו היה לדיראון בישראל. [לפני ההדפסה: ראה עכשיו דוד טלשיר, "לשון חכמים באספקלריה של שמות פרטיים", מחקרים בלשון ה-ו, ירושלים התשנ"ב]

מרדכי מישור

נוספות ל"איגרת עברית"

לשוננו נג (התש"ן), 215–264

לעמ' 216 – בדבר תאריך האיגרת ראה עכשיו: י' נוה, על חרס וגומא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 59. אנו מחכים לתגלית שתכריע באיזה פרק זמן שימשו החרובים.

לעמ' 237: עד שאני באתי – בעיון מחודש, ובעיקר בעקבות שיחה עם י' ברויאר, נראה לי עכשיו שהמובאה מן הבבלי אינה מקבילה כל כך, ובסוף הדיון על הצירוף עד ש + עבר ראוי להוסיף: וצ"ע.

לעמ' 239: על המונח "אמנה" ראה עכשיו: ב' ליפשיץ, אסמכתא – חיוב וקניין במשפט העברי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 162 ואילך, ובמיוחד 165 ושם הערה 202.

לעמ' 250: עבדך ועפרך – פרופ' פרידמן הפנה את תשומת לבי לאיגרת משנת תתק"ץ (1229/30 לסה"נ) הפותחת בנוסחה: "צעיר עבדיו א[...], המתאבק ב[עפר רגליו]" (מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 327). בינתיים עמדתי על הנוסחה "עפר אני ואפר תחת כפות רגליכם" באיגרת הנספחת ל'ספר דינים' (משאת בנימין) לבנימין הלנהוונדי הקראי, מאמצע המאה התשיעית (אהרן בן יוסף, מבחר ישרים, גוולוא תקצ"ד, דף ו ע"ג). על הגלגולים המאוחרים של נוסחאות מעין אלו ראה י' רצהבי, "לשונות עבריים באיגרותיהם של בני תימן", לשוננו לעם כה (תשל"ד), עמ' 217.

יואל אליצור

עוד על חוליה וחליה

במאמרי "חוליית הבור – לשון ומציאות חיים" (לשוננו נה, תשנ"א, עמ' 55–73) הבאתי מעדי נוסח שונים של לשון חז"ל (בייחוד מהענף הבבלי) את הצורה חליה בצד חוליה, וטענתי, משיקולים אטימולוגיים, לקדמותה של גרסה זו חסרת הוי"ו.

לאחר פרסום המאמר שמתי לב למקור אחר שחשיבותו לדיון זה מכרעת. מדובר במגילת הנחשת מקומראן, הכתובה כידוע בלשון חכמים ובכתיב מלא למדיי. במגילת הנחשת עמ' I שורות 6–8 נכתב: "בבור הגדול שבחצר הפרסטלין בירך קרקעו סתום בחליא נגד הפתח העליון" (M. Baillet, J. T. Milik, R. De Vaux, *Les petites Grottes de Qumrân*, DJD III, Oxford 1982, עמ' 284).

אני מוצא למועיל להביא נתון זה לידיעת קוראי 'לשוננו'.

מרדכי מישור

נוספות ל"איגרת עברית"

לשוננו נג (התש"ן), 215–264

לעמ' 216 – בדבר תאריך האיגרת ראה עכשיו: י' נוה, על חרס וגומא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 59. אנו מחכים לתגלית שתכריע באיזה פרק זמן שימשו החרובים.

לעמ' 237: עד שאני באתי – בעיון מחודש, ובעיקר בעקבות שיחה עם י' ברויאר, נראה לי עכשיו שהמובאה מן הבבלי אינה מקבילה כל כך, ובסוף הדיון על הצירוף עד ש + עבר ראוי להוסיף: וצ"ע.

לעמ' 239: על המונח "אמנה" ראה עכשיו: ב' ליפשיץ, אסמכתא – חיוב וקניין במשפט העברי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 162 ואילך, ובמיוחד 165 ושם הערה 202.

לעמ' 250: עבדך ועפרך – פרופ' פרידמן הפנה את תשומת לבי לאיגרת משנת תתק"ץ (1229/30 לסה"נ) הפותחת בנוסחה: "צעיר עבדיו א[...], המתאבק ב[עפר רגליו]" (מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 327). בינתיים עמדתי על הנוסחה "עפר אני ואפר תחת כפות רגליכם" באיגרת הנספחת ל'ספר דינים' (משאת בנימין) לבנימין הלנהוונדי הקראי, מאמצע המאה התשיעית (אהרן בן יוסף, מבחר ישרים, גוולוא תקצ"ד, דף ו ע"ג). על הגלגולים המאוחרים של נוסחאות מעין אלו ראה י' רצהבי, "לשונות עבריים באיגרותיהם של בני תימן", לשוננו לעם כה (תשל"ד), עמ' 217.

יואל אליצור

עוד על חוליה וחליה

במאמרי "חוליית הבור – לשון ומציאות חיים" (לשוננו נה, תשנ"א, עמ' 55–73) הבאתי מעדי נוסח שונים של לשון חז"ל (בייחוד מהענף הבבלי) את הצורה חליה בצד חוליה, וטענתי, משיקולים אטימולוגיים, לקדמותה של גרסה זו חסרת הוי"ו.

לאחר פרסום המאמר שמתי לב למקור אחר שחשיבותו לדיון זה מכרעת. מדובר במגילת הנחשת מקומראן, הכתובה כידוע בלשון חכמים ובכתיב מלא למדיי. במגילת הנחשת עמ' I שורות 6–8 נכתב: "בבור הגדול שבחצר הפרסטלין בירך קרקעו סתום בחליא נגד הפתח העליון" (M. Baillet, J. T. Milik, R. De Vaux, *Les petites Grottes de Qumrân*, DJD III, Oxford 1982, עמ' 284).

אני מוצא למועיל להביא נתון זה לידיעת קוראי 'לשוננו'.

SUMMARIES

Yohanan Breuer

Paṭṭāruha – *Piṭruha*: Babylonian Hebrew and its Influence on the Interpretation of the Mishnah During the Tannaitic Period

Mishna Giṭṭin 6:5 rules that if a husband instructs hearers regarding his wife *piṭruha* (in *qal*), this is not taken as a clear indication of his intent to divorce her. In a *baraita* found in the Babylonian Talmud, the *tanna* R. Natan differs, accepting the term in *qal* as a valid indicator, and disqualifying instead the *piel* form *paṭṭāruha*. The *amora* Rava adds that this disagreement stems from the fact that the Mishna was compiled in Palestine, whereas R. Natan was a native of Babylonia.

Most explanations of this controversy invoke various textual emendations. We prefer to accept the text as found in the best mss. We then draw attention to two points:

1. The root *ptr* is found in Rabbinic Literature only in *qal*, never in *piel*.
2. *Pṭr* was used to mean divorce only in Babylonia, never in Palestine. This is demonstrated by many sources, e.g. the phrase *geṭ piṭṭurin*, which entered the Writ of Divorce (found in Tractate Giṭṭin) only in Babylonia, not in Palestine.

We therefore suggest that the Mishna intended to rule that no form of *pṭr* proves intent to divorce, as that was not the accepted usage of the root in Palestine. R. Natan, who knew that the root was so used in Babylonia, wished to sanction its use without rejecting the ruling of the Mishna outright. He therefore “corrected” the Mishna, by maintaining it only referred to the *piel* form, thereby allowing the *qal*. The rejection of *paṭṭāruha* in *piel* now receives a new justification: simply the fact that it is a meaningless form.

This is one of the few cases of a difference between Babylonian and Palestinian Hebrew during the Tannaitic period, most being attested during the Amoraic period.

Israel Ben-David

The Aramaic Noun Pattern אִפְעֵלָא with ע"ע Roots – אִפְעָא

1. אִפְעֵלָא (gate). Dictionaries of the Talmud cite the forms אִפְעֵלָא, אִפְעֵלָא, אִפְעֵלָא. אִפְעֵלָא in the Talmud = gate. The prefixed *alef* does not have the power to disassociate a noun from the rules of the noun pattern pertaining to its root.
2. אִפְעֵלָא (guardian angel). Talmudic dictionaries have אִפְעֵלָא, אִפְעֵלָא but only Dalman: אִפְעֵלָא. The *mater lectionis yod* indicates the pronunciation *ē*, and the short *a* before the potentially doubled *reš* is lengthened into *qamaš*.
3. אִפְעֵלָא (bar). Talmudic dictionaries have אִפְעֵלָא, אִפְעֵלָא. Only the Aruch Completum vol. 2, Vindobona 1926, p. 236: אִפְעֵלָא.
4. אִפְעֵלָא (outside), אִפְעֵלָא (inside). Talmudic dictionaries have אִפְעֵלָא, אִפְעֵלָא, אִפְעֵלָא, but with prefixed *alef*: אִפְעֵלָא, אִפְעֵלָא. Only Dalman has: אִפְעֵלָא, אִפְעֵלָא, אִפְעֵלָא. According to the Babylonian vocalization, Syriac and Arabic this should be corrected to: אִפְעֵלָא.

Prefixed *alef* does not have the power to cancel out the *Dageš* of the ע"ע noun pattern.

Moshe Assis

Linguistic Aspects of Chapter 143 of R. Shmuel ben Ḥofni Gaon's Introduction to the Talmud

"The Introduction to the Science of the Mishna and the Talmud" (145 chapters) is one of the most important works of R. Shmuel ben Ḥofni Gaon (d. 1013). Chapter 143 of this work is a glossary of the technical terms in the Talmud Babli and of other Aramaic words in Talmudic usage. It includes an Arabic translation of these terms, as well as an

occasional short commentary and examples from the Talmud.

A study of this glossary offers contributions to three areas of Talmudic linguistics: (1) Talmudic and post-Talmudic lexicography, (2) Interpretation of Talmudic terminology, (3) Vocalization.

The contribution to the Talmudic lexicon relates to two words: (1) כּוֹאֵהֶשֶׁן = request, and (2) לְכוֹאֵרָה = *prima facie*. These words appear elsewhere in the traditional literature and their connotations are corroborated herein.

2. The root מֵאִי פִסְקָה bears the connotation 'to happen'; מֵאִי פִסְקָה = what is the decisive conclusion and the exact clarification of the matter; מְחוּרְתָהּ = its precise clarification; מִתְנִיתִין קְשִׁיתִיהּ = our Mishna was difficult for him to understand.

3. Several words are fully or partially vocalized. Some of these are expressly dealt with by the Gaon. This vocalization is Babylonian and is essentially identical with many of the Yemenite traditions. However, ben Ḥofni's work has preserved some original aspects of Talmudic vocalization which have been apparently lost in the Yemenite tradition.

Joseph Rivlin

A Book of Deeds from Lucena

This article discusses legal terms, idioms and syntactic structures found in deeds and is based on an early Book of Deeds discovered in the Cairo Geniza, and composed between the years 1020–1025 C.E. in Lucena in the South of Spain. One may safely assume that the formulas are from a much earlier period. The author copied these formulas from actual documents culled from court records.

This Book of Deeds enriches our knowledge of Hebrew legal terminology, some of which was originally formulated in Aramaic and then subsequently translated into Hebrew in this Book of Deeds. Certain expressions and turns of phrase were till now only known to us from written documents, from a much later period – approximately a hundred

years later. This Book of Deeds adds to our information about the semantics of the Hebrew verb and its different usages. Moreover, the article contributes a list of uncommon words and phrases. Some of these are actually *hapax-legomeme*; others have unusual meanings and connotations.

Lea Tzivoni

Means of Expressing Perfect, Iteration, Continuation and Tense in Written Israeli Hebrew

The verbal forms in Hebrew, standing alone, do not provide the information required to classify them in verbal categories. Each verbal form in Israeli Hebrew can express various tenses (past, present, future), aspects (iteration, continuation), perfectiveness, modality or condition.

This paper presents the means used by Israeli Hebrew to express these categories, namely combinations of verbal forms together with adverbials (e.g. *מעולם לא שוחחנו* – present perfect); syntactical structures (e.g. *היא מדברת ומדברת* – continuation); lexical expressions (e.g. *שם עתיד* – future tense, *הוא הרבה לדבר אליה* – iteration); and contextual information (e.g. *הובאתי למוסד. הוריי נדברו מה שנדברו* – past perfect).

Joshua Blau

A Memorial Volume *Sui Generis*

Fucus, A Semitic/Afrasian Gathering in Remembrance of Albert Ehrman, edited by Y. L. Arbeitman, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia 1988, xvi+530pp/

One of the main interests of the late Dr. A. Ehrman was Hebrew philology and etymology, as demonstrated by the reprint of three of his papers in the second, short section of this volume (together with the editor's "follow-up" to Ehrman's solution). The first, main section contains papers in his memory, mainly from the field of Semitic philology and linguistics (opening with a very long, rather baroque paper of the editor), partly dealing with Afrasian linguistics, including also some treatises on Jewish history and culture, the other main field of Ehrman's interests.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושישה, חוברת שנייה
טבת התשנ"ב

ירושלים
הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© התשנ"ג, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

הדפסה:
גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

ל ש ו נ נ ו

כרך חמישים ושישה, חוברת ב, טבת התשנ"ב

תוכן העניינים

מ א מ ר י ם

111	חילופי צירי/פתח ו"חוק פיליפי"	אלישע קימרון
117	שהתקיף (קהלת ו, י) – מבנה ארמי עלום	אלישע קימרון
119	שאלות בדקדוק לשון המקרא ששאל בעל מקרא קרא	ישראל בן-דוד
137	זקף קמץ – זקוף בלשון וקמוץ בשפתיים	צבי מלאכי
143	הלעזים שב'ספר רושינא' לשמות	דניאל שפרבר
147	אלן ויצטום, מאיר גרובר קורנית, קורניתא וקורניה	

מן העבודה במילון ההיסטורי

	"אין אמר ואין דברים" – לקורותיו של שיבוץ	ברכה פישלר
153	מקראי בחיבורי מנדלי ויוצרים אחרים	

ב י ק ו ר ו ת

163	עיבוד חדש חשוב של ספר דקדוק יסודי	יהושע בלאו
175	מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית	דוד טלשיר
185	לחקר המלים האוגריות בתעתיקים הברתיים	דניאל סיון

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- פרופ' אלישע קימרון, המחלקה ללשון עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84 105
ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223
ד"ר צבי מלאכי, החוג לספרות אנגלית, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב, תל-אביב
פרופ' דניאל שפרבר, רח' כובשי קטמון 2, ירושלים 93 663
פרופ' אלן ויצטום, המחלקה למדעי החיים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84 105
ד"ר מאיר גרזבר, המחלקה למקרא וללימודי המזרח הקדום, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב,
באר-שבע 84 105
גב' ברכה פישלר, רח' מנדלי מוכר ספרים 5, ירושלים 92 147
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542
ד"ר דוד טלשיר, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 9443, ירושלים 91 034
פרופ' דניאל סיון, המחלקה ללשון עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84 105

חילופי צירי/פתח ו"חוק פיליפי"

במאמרי "חילופי צירי/פתח בעברית המקראית"¹ קיבצתי את עיקרי העדויות לחילופי צירי/פתח בעברית למסורותיה, וניסיתי לתאר את תפוצתם במסורות העברית ולקבוע מהם הגורמים לחילופים. מורי ורבי פרופסור ז' בן-חיים הגיב על מקצת דבריי ברשימתו "בשולי 'חוק פיליפי'"². תגובתו התמקדה בשאלה אם החוק הזה, הבא להסביר את חילופי התנועות האמורות, חל במסורת שומרון ובמסורת תעתיקי ההקספלה, אם לאו. כדרכו הוסיף הערות מאירות עיניים על עניינים עקרוניים, וכן דן בכמה צורות הקשורות במעתק. ואולם למרבה הצער, התעלם מעיקרי העובדות שבמאמרי. אני מבקש לעמת את דבריו עם עיקרי העובדות שהובאו במאמרי ולברר היטב מה מקור חילוקי הדעות בינינו. אשתדל להימנע מוויכוח על עניינים עקרוניים ואמקד את הבירור בעובדות ובפירושו. והרי עיקרי העובדות:

חילופי צירי/פתח שכיחים בעברית ומיוחדים להברה סגורה מוטעמת. בסוגי הברה אחרים תהיה התנועה (באותם המשקלים) חריק או צירי (כגון אֶהָבָה/אֶהָבָה, יִרְשׁוּ/וִירְשָׁתָהּ). ההשוואה אל הלשונות השמיות מלמדת שהתנועה המקורית במלים הנידונות היא i. משום כך הסכימו חכמי הלשון שהחילופים מקורם במעתק מותנה i ← a. הפתח שמקורו בתנועת i נבדל מן הפתח שמקורו בתנועת a בכך שבמקרים רבים אין הוא משתנה לקמץ במעמד של הפסק.

המעתק i ← a השאיר את רושמו בייחוד במסורת בבל: בצורות הפועל שבמסורת זו תנועת i פרוטושמית קצרה מיוצגת בהברה סגורה מוטעמת על פי רוב בפתח, ומעט – בצירי. בשם העצם בתנאים האמורים הצירי שכיח יותר מן הפתח. במסורת טבריה תנועת i פרוטושמית קצרה בתנאים האמורים מיוצגת בצירי או בפתח. הצירי נפוץ שם יותר מבמסורת בבל הן בפועל הן בשם העצם, אבל גם הפתח נפוץ למדי (בייחוד בפועל בהברת המלעיל). במסורת שומרון מיוצגת תנועת i פרוטושמית קצרה בתנאים האמורים בתנועה מְגוּן i, ורק בכמה עשרות מלים בכל התורה כולה אתה מוצא שהיא מיוצגת בתנועה מְגוּן a³. במסורת תעתיקי ההקספלה (ועוד בתעתיקים

1. לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 77–102; 247–249.

2. לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 113–120.

3. אני מוציא מכלל הדיון מלים שתנועת i פרוטושמית מיוצגת במסורת שומרון בתנועת a בכל הנסיבות הפונולוגיות כגון ašamu, ašam כנגד אֶשָׁם, אֶשָׁם, אֶשָׁמוּ. במלים מעין אלו תנועת a מקורה בהיקש לפעלים הפעילים.

אחרים (ליוונית) תנועת i פרוטושמית קצרה מיוצגת באות ϵ (ולפעמים ב- η), ואין עדויות של ממש לייצוגה באות α .

אלו הם עיקרי העובדות. כיצד נפרשם? מקובל ומוסכם שתנועת פתח המתחלפת בצירי במסורות הניקוד בנסיבות האמורות היא פרי מעתק $i \leftarrow a$, והדברים מפורטים במאמרי ובמאמרים הנזכרים שם. הדעות נחלקו בשאלה אם פעל המעתק בעברית שנמסרה לנו בתעתיקים יווניים ורומיים, ובעיקר בתעתיקי ההקספלה. בן-חיים אומר שאין הכרע לכאן או לכאן. אבל העובדות אינן מתפרשות לשני פנים: תנועת i פרוטושמית קצרה מיוצגת בתעתיקי ההקספלה (ובתעתיקי השבעים) באות ϵ (ומעט באות η), ואין היא מיוצגת באות α (הדברים אמורים גם בהברה סגורה בלתי מוטעמת). הדוגמאות המעטות לייצוגה של i פרוטושמית באות α מופקקות, וכנראה יש לומר שהמלים הללו שקולות במשקל שונה ממקבילותיהן במסורת טבריה⁴. אין אפוא סימנים למעתק הנידון במסורות התעתיקים. בן-חיים טוען שהאות ϵ מייצגת לפעמים תנועת a (פתח טברני), ומכאן הוא למד שתנועת a הייתה מוגבהת במקצת, מעין ϵ . אך מה עניין הגייתה של תנועת a מקורית לכאן? גם אילו נשתנתה תנועת a פרוטושמית במסורת תעתיקי ההקספלה למעין ϵ , כלום נלמד מכאן שהעתקת תנועת i פרוטושמית באות ϵ יש בה כדי להעיד על מעתק $i \leftarrow a$? ומה העובדות מלמדות? מצד אחד (כפי שציינתי למעלה) אין עדויות של ממש לייצוג תנועת i פרוטושמית באות α . מצד אחר אכן, תנועת a קדומה מיוצגת בכרבע מהיקריותיה באות ϵ .

אבל בהברה סגורה מוטעמת (שהיא ענייננו) מציין ברונ⁴ רק 17 מקרים של ϵ כנגד פתח במסורת טבריה. בעשרה מהם מקור הפתח בתנועת i פרוטושמית, ובכמה מן המקרים האחרים קיימות נסיבות פונולוגיות מיוחדות שאפשר לתלות בהן את שינוי התנועה. סיכומו של דבר, בסוג ההברה הנידון האות ϵ מייצגת תנועת i פרוטושמית והאות α מייצגת a פרוטושמית. לדעתי, כל עוד לא נמצאו בתעתיקי ההקספלה דוגמות מובהקות של תנועת i פרוטושמית המועתקת באות α , יש לקיים את קביעתו של ברונ שעקבותיו של "חוק פיליפי" אינם ניכרים במסורת זו. בדעה זו החזיק גם י' קוטשר⁵.

4. עיין במאמרי, עמ' 247–248.

א4 עמ' 269.

5. עיין במאמרי, עמ' 88, הערה 12. מנחם קיסטר העיר על הכתיב בית (= בַת) המצוי פעם אחת בספר בן-סירא, פעם אחת במסורת הכתיב של המקרא וארבע פעמים בכ"י קאופמן למשנה ("בשולי ספר בן-סירא", לשוננו מז [תשמ"ג], עמ' 141 והערה 78, וראה הוספותיו בלשוננו נג [תשמ"ט], עמ' 50). והוסף: ב(י)ת (ספרא, כתב-יד רומי 66: מהדורת פינקלשטיין, עמ' סגג). אפשר שמקור הכתיב הזה בטיפוס עברית הדומה לטיפוס שבתעתיקים היווניים והרומיים. אולם אפשר שהסופרים המירו בַת ב-בֵית (נסמך של בֵית). מכל מקום הגיית המלה בַת בתנועה מְנוּן וּ מובטחת בזכות התעתיקים בתנועת ϵ רִיָּה יוונית (ראה קיסטר והספרות הנזכרת שם). ונמצא עוד בספרות חז"ל: הכניסתו (= הכנסתו) בתוספתא ברכות ו, יב (כ"י וינה); הפליגתה (ספרא כתב-יד רומי 66: מהדורת פינקלשטיין, תכנ ש' 1).

ומה במסורת שומרון? בהרצאה שהשמעתי בקונגרס הראשון לחקר השומרונות⁶ ביססתי את טענתי שהדוגמות המעטות של תנועה מגוון a במקום i פרוטושמית קצרה הנקרות במסורת זו – אין מקורן ב"חוק פיליפי", והבאתי כמה וכמה נימוקים. בן-חיים עיין בנוסח ההרצאה ולא נשתכנע. אמנם הוא מודה בשתיקה בקביעתי שבמסורת שומרון נשתמרה תנועת i פרוטושמית קצרה כהווייתה, ורק במקרים מעטים עומדת כנגדה תנועת a, ואף על פי כן הוא טוען ש"חוק פיליפי" חל במסורת שומרון, אלא שלימים חזרה ונשתלטה תנועת i ברוב המלים. בן-חיים מסתמך אפוא לא על כלל העדויות אלא על כמה יוצאים מן הכלל. ולכן הוא תמה על דבריי: "מפני מה לא נרתע קימרון מלומר את הדבר הנכון שאמרו לגבי מסורות היהודים, והוא שעתים הופרע המעתק צירי/פתח על ידי היקשים עד 'שהמצב כבר גיטשטש במסורות השונות של העברית'. הלא ענ"ש היא בכלל המסורות השונות"⁷. תשובה מפורשת לתמיהתו היה בן-חיים יכול למצוא במאמרי, שהרי הצגתי את הדברים האלה כאפשרות, ודחיתים מפני שאין אני נוטה לשחזר את הלשון על פי היוצאים מן הכלל⁸. בן-חיים מחשיב מאוד את היוצאים מן הכלל, והרי הוא אומר: "מקובלני מרבתי בדקדוק ההיסטורי שדווקא היוצאים מן הכלל הם ציוני דרך חשובים ביותר להבנת ההשתלשלות ההיסטורית של תופעה בלשון"⁹. אפילו יש אמת בהנחה כללית מעין זו, אין היא יפה לעברית העתיקה. הרי זו נמסרה לנו לאחר שעברו עליה גלגולים רבים ומסורותיה נשתבשו ונתערבו זו בזו. ואם הכלל סתום, על אחת כמה וכמה היוצאים ממנו. לשיטת בן-חיים יש לומר שהמעתק i ← a בהברה סגורה מוטעמת מוכח ממסורת שומרון אלא שגיטשטש עד שאין ממנו אלא שרידים. לדידו הרשות נתונה בידי החוקר להעדיף סברות מעובדות, ולא בכדי הוא מתפעל מהערותו החריפה של סאראו בדבר העדפת העיקרון על פני "מקרה שבמסורת"¹⁰. במקרה זה אין בן-חיים נסמך אלא על סברה מוטעית שהמעתק i ← a בהברה סגורה מוטעמת הוא פרוטו-עברי (ואפילו שמי צפון-מערבי, וראה להלן). בן-חיים התעלם מן הנימוקים הרבים שהעליתי במחקריי, המלמדים שהתנועה מגוון a שבמלים חדה-הברתיות במסורת שומרון אין לה ולחוק פיליפי ולא כלום. הוא מתפלמס בעיקר עם קביעתי שהתופעה הזאת קיימת גם בארמית של השומרונים ולכן היא משקפת חוק הגייה מאוחר המשותף לעברית ולארמית שלהם. הוא טוען שלשיטתי ראוי יותר לומר שהתופעה בארמית של השומרונים לקוחה מן העברית שלהם¹¹. האומנם?

6. "האם פעל 'חוק פיליפי' בעברית של השומרונים?", דברי הכינוס הראשון של החברה לחקר השומרונות, תל-אביב תשנ"א, עמ' 13–17.

7. עמ' 118 במאמרי.

8. עמ' 88 למטה.

9. עמ' 120, הערה 10.

10. עמ' 115.

11. עמ' 119.

כלום אפשר שהארמית שאלה חוק פונולוגי מת? אבל דעתו של בן-חיים בנידון שונה, שכן הוא מוסיף¹² "לדידי אם אמנם יש בארמית השומרונים חילופים על פי חוק פיליפי, הרי הם ראה נוספת לדעתו של ברוקלמן שזכרה לעיל". למה מכון הביטוי "אם אמנם"? אם לעדויות, מי כבן-חיים יודע שתנועת a במקום e במלים חד-הברתיות קיימת בארמית השומרונים כשם שהיא קיימת בעברית שלהם (ובדיוק באותן נסיבות פונולוגיות). ואם לפירוש התופעה, מדוע יפקפק בפירוש תנועת a בארמית השומרונים בשעה שפירושה בעברית שלהם באותן הנסיבות הוא, לדעתו, חד-משמעי? אם הוא מרמז כאן ש"חוק פיליפי" הוא מורשה משותפת לשמית הצפון-מערבית, כדאי להזכיר שבמכתבי אל-עמרנה יש עדויות לאי-פעילותו של ה"חוק" כנענית של התקופה. ואפילו נקבל ש"חוק פיליפי" הוא מורשה משותפת לשמית הצפון-מערבית, כיצד נסביר את העובדה שהעקבות המעטים שהשאיר זהים לחלוטין בעברית ובארמית שלהם? ואין מדובר בשרידים מאובנים אלא בחילופי תנועות הנקבעים על ידי הנסיבות הפונולוגיות המשתנות (ובראש וראשונה בהטעמה המשותפת לעברית ולארמית של השומרונים). כפי שהראיתי במאמרי, הנסיבות הללו, המיוחדות למסורת השומרונים (בעברית ובארמית), שונות מן הנסיבות הקובעות את חילופי צירי/פתח במסורות היהודים¹³.

שאלת זמן המעקב אין לה הכרע. בן-חיים מייחס לי את הקביעה שהמעקב מאוחר. כמובן, "מאוחר" הוא מושג יחסי. במאמרי הלכתי בדרכו של י' בלאו, שהראה שהמעקב קדם לזמן תרגום השבעים לתורה (המאה השלישית לפני הספירה)¹⁴. בלאו הרבה לעסוק בשאלת זמנו של חוק פיליפי וקבע כי אין ליחס לחוק קדמות מופלגת. מי שאינו מקבל את גישתו של בלאו חייב להסביר מדוע במקרים רבים אין הפתח שמקורו בתנועת i פרוטושמית משתנה לקמץ במעמד של הפסק. בן-חיים בחר להתעלם מעובדת יסוד זו.

ולעניין תחולת המעקב. במאמרי סטיתי מן הניסוח והשחזור המקובלים בספרי הדקדוק, משום שאין הם כוללים את רוב העובדות. בייחוד הם מתעלמים מקיום הפתח במקום צירי בהברת המלרע המוטעמת בפועל. הניסוח והשחזור שהצעתי כוללים יותר, ואין הם נסמכים על הסברים מיוחדים לכל אחד מסוגי החריגים. לא טענתי שיש בהצעתי כדי להסביר את כל החריגים. דיי בהסברת רובם (מן הסיבות שצוינו לעיל בדבר טיב מסירתה של העברית). משום כך השגותיו של בן-חיים בעמ' 116 מיותרות. ההידבקות המוגזמת לחריגים – נזקה רב מתועלתה.

12. שם.

13. ראה דבריי בלשוננו 3 (תשמ"ו), עמ' 248, ובעיקר במאמרי הנזכר בהערה 6. וראה השגותיי על ניסיונו של בן-חיים לראות בסגול שבמלים מעין בן- את תוצאת "חוק פיליפי", לשוננו 3 (תשמ"ו),

עמ' 93.

14. עמ' 247 במאמרי.

לא מובנת לי התנגדותו של בן-חיים לתלות את ההבדל שבין שתי צורות הפועל כגון גָּדַל/גָּדַל בהפסק דווקא ובכמות התנועה שבו¹⁵. לא אני הוא התולה את ההבדל בהפסק אלא מסורות הניקוד, ולא רק בדגם הזה אלא עוד בדגמים כגון יֶאֱכַל/יֶאֱכַל¹⁶. בעניין זה כתב י' בלאו עוד לפני שנתפרסם מאמרי¹⁷: "לאחרונה עמד על תחולת המעטק בפעלים בראיות מכריעות קימרון (כגון מציאות פתח בבניין פיעל בהקשר לעומת צירי בהפסק; בהפסק לא פעל חוק פיליפי, כי בעטיה של הארכת ההפסק התנועה הייתה ארוכה)".

מדברי בן-חיים משתמע כאילו אני מתנגד לדעה שההיקש פועל במסגרת הנטייה דווקא¹⁸. ולא היא. משום כך אין הצדקה לקבילתו עליי שאני נסמך בהסבריי על היקשים מסוג זה¹⁹. אין אני אומר אלא שלא כל ההיקשים שווים, ויש להיזהר בהסתייעות בהיקשים לצורך הסבר חוקי ההגה. כך, למשל, הסברו של בן-חיים כי צורת גָּדַל נוצרה מהיקש אל גָּדַל²⁰ אינו מקובל עליי. כשהוא לעצמו אין בו פסול, אבל אין בו כדי להסביר מדוע נשתמר הצירי דווקא בהפסק בפועל הזה וכן בצורות יֶאֱכַל/יֶאֱכַל ודומותיהן שהבאתי במאמרי²¹. העיון במערכת הפועל בכללה מלמד שאין להיזקק להיקש במקרה הזה. הסברו של בן-חיים הוא דוגמה לשיטת ההסבר המיוחד לכל מקרה שקבלתי עליה.

גם הסברו לצורה mat (=מת; בבינוני)²² אינו נכון, שהרי אין בו מענה לשאלה מדוע תנועת a מופיעה רק בצורה החד-הברתית, ואילו בצורות האחרות מופיעה תנועה מגוון e, כגון mitəm, meta, bamət. הבינוני מת נוהג אפוא בדיוק כמלים חד-הברתיות אחרות, כגון שם, אם.

15. עמ' 116 במאמרו.
16. עיין במאמרי, עמ' 80-81.
17. "על הכרונולוגיה של חוק פיליפי", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כך ראשון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 4.
18. עמ' 115 במאמרו.
19. שם, עמ' 116.
20. שם, עמ' 116.
21. עמ' 80-81.
22. עמ' 118 בביקורתו.

שהתקיף (קהלת ו, י) – מבנה ארמי עלום

התיבה שהתקיף ("ולא יוכל לדין עם שהתקיף [ק' שְׁתִּקִּיף] מִמֶּנּוּ, קה' ו, י) מוזרה היא. אין ניקודה תואם את כתיבה, ותחבירה מיוחד¹. מה למלת הזיקה כאן? הרי דרך לשון המקרא לומר *עם תקיף ממנו' (ראה בדוגמאות שלמטה), והוא הדין בחטיבות האחרות של העברית הקדומה². מה אפוא מקורו של המבנה הזה? לארמית פתרונים. הארמית היא שמצרפת את מלת הזיקה לתואר (+ מן), למשל:

עם זי אצי[ל] ועזיזי מנך (משלי אחיקר, שו' 143)
ולא איתי זי יקיר מן [זפתא] (שם, שו' 111)³

ההבדל שבין דרך העברית לדרך הארמית במבנה הזה ניכר מהשוואת כמה כתובים אל תרגומם, למשל:

מיד חזק ממנו (יר' לא, י) – מיד דתקיפין מניה
איננו גדול בבית הזה ממני (בר' לט, ט) – לית דרב בביתא הדין מני⁴
ובתרגום הסורי של ספר בן סירא:

פלאות ממך... ומכוסה ממך (ג, כא) – דקשין מנך... ודתקיפן מנך⁵

צירוף מלת הזיקה במבנה הנידון הופך את התואר (או הבינוני) למשפט זיקה מועצם. אפשר שמציאותו של המשלים היא שגרמה להעדפת משפט הזיקה. התופעה בכללותה לסוגיה ותפוצתה בניבי הארמית ראויה לתיאור מפורט, ולא באתי אלא להעמיד על מקורו של הלשון המיוחד בקהלת. ראויה הדוגמה הזאת שתיזכר ברשימות על ארמאיוזם במקרא בכלל ובספר קהלת בפרט, וכמובן במילונים ללשון המקרא.

1. דיונים בכתיב המוזר אתה מוצא כמעט בכל פירוש לספר קהלת ובדקדוקים ללשון המקרא. לביאור הפשוט של התופעה ראה ח"א גינזברג, קהלת, תל-אביב-ירושלים תשכ"א, עמ' 94-95. ככל הידוע לי, איש לא העיר על הייחוד שבתחביר.
2. כגון "מיד חזק ממנו" (מגילת ההודיות, עמ' 2 שו' 35; "ואל עשיר ממך מה תתחבר" (בן סירא יג, ב); "אפילו מצא אחרת נווה ממנה" (גטין ט, י).
3. וראה עוד שם, שורות 105, 112, 142.
4. וראה עוד תרגום אונקלוס לבראשית מא, לט. בתרגום הכתובים שלהלן נוספה מלת הזיקה לפני בינוני: בראשית מא, ח; ויקרא ב, ד; כו, ו, יז. וכיו"ב בתוספתא יבמות יד, ד: "נפל לבור שמלא נחשים".
5. וראה עוד ח, א; טז, ה.

שאלות בדקדוק לשון המקרא ובטעמי המקרא ששאל בעל מקרא קרא*

בשנת תר"ך (1860) פרסם שמחה פינסקר בספרו 'ליקוטי קדמוניות'¹, עמ' כט–לא, הערות של חכם קרא על מקצת כתובים שמצא בכתב־יד עתיק של המקרא². סימנו של כתב־היד הזה 54 בקטלוג כתב־יד המקרא העבריים שבספריית לנינגראד שהוציאו לאור הרכבי ושטראק בשנת 1875³, עמ' 82.

כתב־יד הזה, כמדומה, אין ידועים ממנו אלא 59 דפים, והם פנים ואחור כתובים. כל עמוד ועמוד מחזיק שלושה טורים מן התורה, מנוקדים ומוטעמים טעמי המקרא, החל בבראשית א, א וכלה בשמות כט, מג. למראשות העמודים, למרגלותם ומשמאלם כתובות הערות המסורה, הקטנה עם הגדולה.

בשמאלם של עמודי א של הדפים תמצא גם חילופי נוסחאות, הערות דקדוקיות ושאלות על כתובים מקבילים ועל כתובים הדומים זה לזה שהוטעמו טעמי המקרא שונים או שנבדלו זה מזה בניקודים. לשונן של השאלות פעמים מתגרה ותוקפנית קמעה. בהערות הללו הובאו דיוקי טעמים וניקוד משל משה בן מוחה, משל ר' יהונתן, משל ר' פנחס ומשל ר' חביב. כן נזכר בהן ספר 'מחזורא רבא'. כתבן חכם מקרא קרא, ובהן עניינה של זו הרשימה.

מקצת ההערות והשאלות נצבעו בצבע ואי אפשר לקרוא היום. חזקה, פינסקר עיין בכתב־היד קודם לצביעה, מכל מקום לא הזכירה. אף התיאור הקצר של כתב־היד שבקטלוג של הרכבי ושל שטראק (עיין הערה 3) שיצא בשנת 1875 אין בו זכר למעשה

* מודה אני לשני גדולי חוקרי נוסח המקרא, לרב מרדכי ברויאר ולפרופסור ישראל ייבין, שהואילו לקרוא את המאמר הזה קודם הבאתו לבית הדפוס, ונמצאו מאירים עיניי בהערותיהם. לאור הערותיהם השלמתי ותיקנתי כמה וכמה עניינים, אף הבאתי מקצת דבריהם ככתבם וכלשונם דברים בשם אומרם.

1. לקוטי קדמוניות לקורות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם עפ"י כתבי יד עבריים וערביים מאת שמחה פינסקער, איש אודיסא, וויען תר"ך (להלן: ל"ק).

2. במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית שבאקדמיה ללשון העברית תוארך כתב־היד: שנת 1000 בקירוב.

3. Catalog der Hebräischen Bibelhandschriften der Kaiserlichen öffentlichen Bibliothek in St. Petersburg von A. Harkavy und H. L. Strack, St. Petersburg 1875

הצביעה. הקטעים הצבועים אשר מנעני הצבע מראות הבאתי לפי העתקת פינסקר ב'ליקוטי קדמוניות'. השלמתי את הטעמים לפי גופו של מקרא שבכתב-היד. כתובים שאחר שמות כט, מג יש שהשלמתי טעמיהם לפי כ"י לניגראד או לפי כתר ארם צובא. לחכם הקרא ברי כחמה: כתובים דומים צריכים טעמי המקרא דומים. וכל אימת שראה סטייה מן הכלל הזה הוכיח והיכה בשבט קולמוסו.

גופו של מקרא, לרבות ניקודים וטעמים, דומה להפליא לנוסח המסור בידינו. הבאתי את ההערות ואת השאלות כסדרן. ניסיתי להשיב על כל השאלות וההערות לפי קוצר השגתי. יש שאלות שלא ידעתי להשיבן, ויש שקצרה דעתי מהבינן. הקטעים שהבאתי לפי כתב-היד רשמתי בסופם מספר הדף שבכתב-היד, והקטעים שהבאתי לפי העתקתו של פינסקר ב'ליקוטי קדמוניות' רשמתי בסופם ל"ק ומספר העמוד (באותיות).

(1) כִּי שֶׁת־לִי [אֱלֹהִים] זָרַע אַחֲרָי, בִּר' ד, כה⁴, כִּי מִר־לִי [מֵאֵל מִכֶּם, רות א, יג]. למה לא היו אלה בטעם א' בפה ובמעשה טעם אחר [!] להתעשה [דף 4].

לא ראיתי בכתב-היד שוני בטעמיהם של שני הכתובים. בגופו של מקרא כי מטושטש בכתב-היד (דף 3ב, טור ג), אבל לפי מסורת הקריאה שבידינו אמרה חוה כִּי, הטעימה מונח המשרת, ונעמי אמרה כִּי, הקיפה את המלה לתיבה שמשמאלה. והואיל הרב ברויאר ביאר את השאלה הזאת לאמור: "תיבת כִּי הבאה לפני משרת המשנה רגילה להיות מוקפת רק לפני תיבה קצרה, ולא לפני תיבה זעירה או תיבה ארוכה. והשווה: כִּי־נִשְׁנִי (בר' מא, נא), כִּי־שָׁרִית (בר' לב, כט) – אבל: כִּי נִפְשׁ (וי' יז, יד), כִּי הָוָה (דב' ד, ו), וכן: כִּי מִשְׁחָתָם (וי' כב, כה), כִּי אֲנֹכִי (שמ' ג, יב) ועוד ועוד. וראה על כך ספרי על הטעמים⁵, עמ' 157, ושם הערה 3. אולם תיבה שהברתה הראשונה היא סגורה ומנוקדת בתנועה גדולה נחשבת תמיד תיבה ארוכה, אפילו היא מוטעמת בהברתה השנייה".

(2) דָּק לֹאנִשִּׁים הָאֵל [בר' יט ח], וְכָךְ אֲדַמֶּת הַכֹּהֲנִים [בר' מז, כב], וְכָךְ אֲלִי־סָף פִּרְעֹן⁶, שֶׁמ־ח, כה [..] מ[...]. אילו הטעמים מפורש ידבר ובאמת לדבר וכזב אל יחבר כי באו בנים עד משבר [דף 12].

כמדומה, כיוון השואל לטעמיהן של שלוש מלי רק שמנה, שכל רק ורק טעמו שונה משל חברו. רק הראשון טעמו תליש גדולה, בשני תביר ובשלישי רביע. על שום מה? אמר להם לוט לאנשי סדום: אֵל־נָא אֲחִי תַרְעֻ הֵנָּה־נָא לִי שְׁתֵּי בָנוֹת אֲשֶׁר לֹא־יָדְעוּ אִישׁ אוֹצִיאָה־נָא אֶתְהֶן אֵלֵיכֶם וַעֲשׂוּ לָהֶן כְּטוֹב בְּעֵינֵיכֶם דָּק לֹאנִשִּׁים הָאֵל אֶל־תַּעֲשׂוּ דָבָר

4. סוגריים מרובעים – משמע, אין הדבר הכתוב בהם נמצא במקור המובא.

5. מרדכי ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב ולהלן: מ"ב, טעמי המקרא.

כִּי־עֲלֶיךָ בָּאוּ בְּצֵל קִרְתִּי (בר' יט, ז-ח). – רק לאנשים האלה, לשני המלאכים, אל תעשו דבר. אבל שתי בנותיי אתם רשאים לעשות להן כרצונכם. פשטא המשנה של הָאֵל שלטת על תלישא גדולה של לָךְ, שהיא שליש.

כיוצא בזה במעשה יוסף: וַיֵּקֶן יוֹסֵף אֶת־כָּל־אֲדָמַת מִצְרַיִם לְפָרֶעֶה וגו' רק אֲדָמַת הַהִנְיָם לֹא קָנָה (בר' מז, כ-כב). – קנה יוסף את כל אדמת מצרים, להוציא אדמת הכהנים. טיפחא המלך של הַהִנְיָם שליט בתביר המשנה של לָךְ.

ואמר משה לפרעה: הִנֵּה אֲנִי יוֹצֵא מֵעַמְּךָ וְהַעֲמַתִּי אֶל־יְהוָה וְסָר הָעֶרֶב מִפְּרֻעָה מִצְבְּרָיו וּמַעֲמֻו מִחָר רַק אֶל־יֹסֵף פָּרַעַה הִתָּל לְבִלְתִּי שַׁלַּח אֶת־הָעָם לְזִבְחַ לַיהוָה [שמ' ח, כה]. – רַק זה שאמר משה לא בא לגרוע ממה שאמר משה קודם. רַק זה הרי מלת חיבור של ניגוד ושל תנאי, מעין: אבל, כנגד זה, ובלבד ש-. רביע המשנה של רַק הפסקו גדול משל פשטא המשנה של פָּרַעַה לפי שהוא קודמו, ורק זקף קטון של הִתָּל שליט בו.

הנה כי כן אנו עולים בסולם: בדברי לוט רק מוטעם תלישא גדולה השליש ונשלט בידי פשטא המשנה. במעשה יוסף רק מוטעם תביר המשנה ונשלט בידי טיפחא המלך. ובדברי משה לפרעה רק מוטעם רביע המשנה (שכוח הפסק שלו גדול משל תביר) ונשלט בידי זקף קטון המלך (שכוח הפסק שלו גדול משל טיפחא).

(3) כל בואי ובואי לשון נקבה מאריך בבית, כגון הדין ובואי שכבי [עֲמֹו, בר' יט, לד], בואי אשת ירבעם [מ"א יד, ו]. וכל בואי ובואי לשון זכר מאריך באלף, כגון הדין עד בואי אליך מצרימה [בר' מח, ה – דף 13].

"מאריך", היינו הוגה את ההברה המוטעמת. בציווי לנקבה הרי הטעמת מלעיל, בֹּאִי, ובמקור חבור כינוי המדבר הטעמת מלרע, בּוֹאִי. עיין להלן, לבראשית כא, יח (6).

(4) ויהוה הטוב בעיניו [יַעֲשֶׂה, דה"א יט, יג], ויהוה פָּקַד את שרה [פָּאֶשֶׁר אֶמֶר, בר' כא, א], והיה כִּי־יֹאמְרוּ אֵלֵיכֶם [בְּנִיכֶם, שמ' יב, כו] והיה כִּי־יֹאמְרוּ אֵלֶיךָ [אָנָּה נִצָּא, יר' טו, ב]. למה אילו הטעמים משונים. הגידו חכמים ונבונים ובאמת הודיעו פתרונים. אולי יחונכם שוכן מעונים [דף 14].

6. כך, בזקף גדול, בכתב־היד. בכתר ובכ"י לגיגראד זקף קטון. ולא הביא גינצבורג חילופי נוסח למקום (תורה נביאים וכתובים, מדויק היטב על פי המסרה ועל פי דפוסים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרומים ישנים מאת כ"ד גינצבורג, לונדון תרפ"ו – להלן: גינצבורג).

7. בל"ק בטעות: י"א.

ושאל השואל שאלה דומה גם בשמות יב, כו:

(5) (שמ' יב, כו:) והִיא כִּי־אָמְרוּ אֵלֵיכֶם [בְּנִיכֶם], והִיא⁸ כִּי־אָמַר אֵלֶיךָ [לֹא אֶצְאָ מֵעַמָּךְ, דב' טו, טז]. למה הראשון זקף קמה והאחרון מנתק ויורד לתהומה הגידה עמכם חכמה ובארה טעם תורה תמימה [ל"ק, ל-לא].

וְהָ שְׂבַדְבְּרִי יוֹאב (דה"א) הרי חלק הייחוד הוא ואחריו משפט אחד. וְהָ מחזיק את ההפסק החזק תחבירית שבין אתנחתא ובין סוף פסוק. לפיכך הוטעם וְהָ זקף קטון. אבל וְהָ שְׂבַדְבְּרִי שרה משמש נושא בראשו של משפט וסמוך לו נושא המשפט ומושאו. משמאל ל־וְהָ שני משפטים. ההפסק החזק שמימין לאתנחתא ניתן ל־אֶת־שָׂרָה, טיפחא המלך. טיפחא זו בסופו של המשפט הראשון והיא מושלת בתביר של וְהָ, והרי אין תביר אלא משנה הבא מימינה של טיפחא.

בכתוב וְהִיא כִּי־אָמְרוּ אֵלֵיכֶם בְּנִיכֶם הנושא מפורש, הלוא הוא בְּנִיכֶם, וְהִיא מחלק את ימינה של אתנחתא, ועצם האמירה – מִה הַעֲבֹדָה הַזֹּאת לָכֶם – באה משמאל לנושא המוטעם אתנחתא: בְּנִיכֶם. אבל הכתובים וְהִיא כִּי־אָמְרוּ אֵלֶיךָ, וְהִיא כִּי־אָמַר אֵלֶיךָ אין מחזיקים נושאים, עצם האמירה באה משמאל למושא המוטעם טיפחא המלך (בירמיהו) וזקף קטון המלך (בדברים). המפסיק המחלק ימינה של טיפחא (אֵלֶיךָ), תביר המשנה הוא (וְהִיא), והמפסיק המחלק ימינו של זקף קטון (אֵלֶיךָ) הלוא פשטא המשנה (וְהִיא).

(6) כל החזיקי והחזיקי לשון נקבה מאריך בזין כגון הדין והחזיקי את ידך [בז, בר' כא, יח]. וכל החזיקי לשון זכר מאריך בקוף, כגון הדין ביום החזיקי בידם [יר' לא, לא]. כל קומי לשון נקבה מאריך בקוף, כגון הדין קומי שאי את הנער [בר' כא, יח]. וכל קומי לשון זכר מאריך במם, כגון הדין ליום קומי לעד [צפ' ג, ח – דף 14].

לשון אחר, הציווי לנקבה הטעמתו מלעיל: הַחֲזִיקִי, קֹמִי, ואילו המקור חבור כינוי המדבר הטעמתו מלרע: הַחֲזִיקִי, קֹמִי, עיין למעלה, לבר' יט, לד (3). נוסף שתיים. אחת: כתב המדקדק: "וכל החזיקי לשון זכר מאריך בקוף, כגון הדין" וכו'. לא נקרה החזיקי, מקור חבור כינוי המדבר במקרא אלא פעם אחת בלבד, והיא בכתוב מירמיהו שהובא כאן. ואחת: בפועל "החזיק" נבדל ציווי הנקבה מן המקור חבור כינוי המדבר לא רק אך במקומו של הטעם אלא גם בהגיית התנועה הראשונה. בציווי פתח: הַחֲזִיקִי, ובמקור סגול: הַחֲזִיקִי⁹.

8. בל"ק: וְהִיא – תביר (והימין התביר בשגגה אל מתחת לה"א הראשונה), והלוא אין דרכו של תביר לבוא מימינו של זקף קטון!

9. תנועת i בה"א התחילית של מקור בניין הפעיל מצויה זעיר שם זעיר שם, כגון צד השמדך / השמדך אתם (דב' ז, כד; יה' יא, יד), וְאַחֲרֵי הַקְצוֹת אֶת־הַבֵּית (וי' יד, מג), לְמַעַן הַרְגִּיעַ אֶת־הָאָרֶץ וְהַרְגִּיעַ לִישְׁבֵי בְּבֵל (יר' ג, לד).

(7) במחזורא רבה אֲשֶׁר אהבת [בר' כב, ב], ולפינחס ראש הישיבה אֲשֶׁר-אהבת; אֲשֶׁר-מאסתי [איוב ל, א], אֲשֶׁר-מאסתי; אֲשֶׁר פדית, אֲשֶׁר-פדית; אֲשֶׁר-אהבתך [רות ד, טו], אֲשֶׁר-אהבתך; אֲשֶׁר בחרתי, אֲשֶׁר-בחרתי [דף 14¹⁰].

עניין זה הביא פינסקר בזה הלשון: "לבר' כב, ב) לפנחס ראש הישיבה אשר אהבת¹¹, אשר מאסתי, אשר פדית, אשר אהבתך, אשר בחרתי¹², אֲשֶׁר בלא געיה; במחזורא רבה אשר אהבתי וכו' אֲשֶׁר בגעיה" [ל"ק, כט].

מכלל ח"י צירופי אֲשֶׁר עם פעלים בעבר הקל שהזכיר המדקדק לא מצאתי אלא אֲשֶׁר אחד ותחתיו געיה לפי הכתר ולפי כ"י לניגראד, הלוא הוא אֲשֶׁר-אַהֲבֶתְךָ שאמרו הנשים אל נעמי (רות ד, טו).

(8) ופגעוֹ-לִי [בר' כג, ח], וקבנוֹ-לִי [במ' כג, יג]. למה נתחלפו אלו הפסוקים? הגד אם תדע בחכמה ומדע. לשלח¹³ לִי [ש"א כ, כ], וקבות¹⁴ לִי [במ' כג, כז]. אבין ואדע כי יש לך מדע כהימן וכלכל ודודע [דף 15].

לא ידעתי אם הגעתי לסוף דבריו של הקרא. כמדומה, ופגעו לִי, וקבנו לִי (וגם לְשַׁלַּח לִי, על פי קריאתנו) מוקפים. לְשַׁלַּח לִי, כגרסת הקרא] הגה יהונתן בן שאול מלרע. שלושה פעלים הללו לא תיתכן נסיגת הטעם בהם אחור, לפי שההברה הסמוכה לאחרונה הלוא היא סגורה. אבל בלק אמר וקבֶתוּ [לִי], מלעיל, הסיג את הטעם אחור אל ההברה הפתוחה, כמשפט הגסיגה.

(9) ויאמרוֹ יהוה אלהיֹ [אֲדֹנֵי אֲבְרָהָם, בר' כד, יב], ויאמרוֹ יהוה מציון¹⁵ ישאג [עמ' א, ב]. למה לא היו אילו טעם [אח] ¹⁶. באמת חוה, כי לפתרוןך נקוה וצמאים ואויבך באש יכוה [דף 16; ל"ק, ל].

שני הפסוקים כאחד פותחים וַיֹּאמְרוּ – צורת הפסק בשלשלת, אלא בבראשית שם ההוויה שמשמאל לִי-וַיֹּאמֶר מוטעם רביע, ובעמוס לא הוטעם שם ההוויה אלא פשטא. כל כך למה? שבדברי העבד שם ההוויה ביחסת הפנייה וסמוך לו אֲלֵהֶּ אֲדֹנֵי אֲבְרָהָם

10. הביא את הקטע הזה ישראל ייבין בספרו "כתר ארם-צובה, ניקודו וטעמיו", ירושלים תשכ"ט, עמ' 132.

11. בל"ק בטעות: אהבתי.

12. בל"ק בטעות: בחרתי.

13. בכתר ובכ"י לניגראד: לשלח-לי, הפועל מוקף.

14. בל"ק בטעות: וקבות.

15. מתחת לוי"ו של מציון ספק מונח, והוא בתווח בין וי"ו זו ובין אל"ף של הפועל ישאג הכתוב מתחת מציון.

16. עד כאן על פי דף 16 של כתב-היד שלנו. מכאן ואילך, לפי שהכתוב מכוסה דיו ולא עלתה בירי לקרוא, הובאו דברי הקרא לפי העתקת פינסקר, ליקוטי קדמוניות, עמ' ל.

התמורה, כלומר, שם ההוויה יחידה תחבירית לעצמה ומשמאלה שרשרת של סמיכות ובה שלושה אברים. טעם רביע שעל השם כוח המפסיק שלו גדול משל פשטא שבטעמו, שבעמוס שם ההוויה משמש נושא המשפט, הוא בראשו של דיבור ומשוך שמאלה אל המשך הדיבור.

(10) (בר' כד, לה:) וד' בך (בס"ש¹⁷ בגרשיים) [אֶת-אֲדֹנֶי מָאָד וַיִּגְדֹּל], וד' המטיר [עַל-סָדָם וְעַל-עַמְרָה גְּפְרִית וְאֵשׁ, בר' יט, כד]. למה אלו שונים, מה משפטים? [ל"ק, כט].

כתב פינסקסר בסוגריים: "בס"ש בגרשיים". אמנם יפים גרשיים מזקף הגדול, וכך בגופו של כתב-היד, דף 16א, טור ג. וד' אין דעת הטעמים סובלת. זקף גדול שבתביבה זו כביכול, הרי המפסיק החזק שמימינה של אתנחתא. משל וד' הנושא של כל הכתוב משמאלו: בַּךְ אֶת-אֲדֹנֶי מָאָד וַיִּגְדֹּל. ולא היא. וד' נושא של הנושא בַּךְ. אין וד' נושא של וַיִּגְדֹּל. וַיִּגְדֹּל נושא אֲדֹנֶי, הלא הוא אברהם. מתבקש מפסיק חזק ביותר שמימין לאתנחתא בחילוף הנושא. אכן לפי מסורת הקריאה המורגלת בפנינו, לפי כתב-היד שלנו ולפי מיטב מקורותינו: וד' – אין השם מוטעם אלא גרשיים השליש, והמפסיק החזק בטיפחא שלמרגלות מָאָד מושבו, בחילוף הנושא.

עתה נדון אפוא בגרסת "וד'". שני הכתובים שבפתח הפרק דומים זה לזה. הם פותחים בנושא וד', אחריו נשוא בנסתר העבר ואחריו מושאים. אף הטעמים דומים בשני הכתובים: דרגא, תביר, טיפחא ואתנחתא. אם כן, מה ראה בעל הטעמים שהטעים לשם ההוויה שבפי העבד גרשיים השליש, בזמן שבמהפכת סדום ועמורה הטעים את השם רביע המשנה? שבפי העבד גרשיים השליש שעל גבי הנושא וד' כפוף לתביר המשנה שתחת אֶת-אֲדֹנֶי, אבל במהפכת סדום ועמורה אין הנושא וד' כפוף לתביר של עַל-סָדָם. סדום ועמורה ערים תאומות הן הנהגות כאחת. וכי המטיר ד' על סדום, ועל עמורה לא המטיר? ידו של הנושא מגעת עד עמורה. אילו היה תלמוד לומר וד' המטיר, גרשיים השליש על גבי הנושא, כביכול לא הייתה יד הנושא מגעת אלא לסדום המוטעמת תביר המשנה. ולפי שאמר קרא וד', בטעם רביע, למדנו, אף עמורה בכלל ההמטרה, שאין כוחו של רביע נבלם בתביר, שרביע גדול המשנים הוא, וכוחו של רביע עד טיפחא המלך מגיע.

(11) (בר' כה, כח) כִּי צִיד בפיו (בס"ש¹⁷ כִּי-), כִּי מוֹת נמות [ש"ב יד, יד], כִּי פֶה אמות [מ"א ב, ל], לר' משה בן מוחא. ולר' יהונתן¹⁸: כִּי צִיד, כִּי מוֹת, כִּי פֶה [ל"ק, כט].

17. כלומר, בספרים שלנו.

18. העיר לי הפרופסור ישראל ייבין שזה המקור האחד והיחיד בספרות המסורה שהביא דבר משמו של חכם המסורה ושמו ר' יהונתן.

כך העתיק פינסקר מכ"י פירקוביץ, ומפאת הצבע שכוסתה ההערה לא עלתה בידי לבדוק את מהימנות ההעתקה. כי ציד נסתר בגופו של כתב-היד (דף 17ב, טור ב) מתחת פס נייר שדבוק בדף. וזאת הגרסה הנקוטה בידינו על פי מיטב מקורותינו: וַיֵּאָתֶב יִצְחָק אֶת־עֲשׂוֹן כִּי־צִיד בָּפִיו, כִּי־מֹת נָמֹת – כִּי מוֹקֶפֶת לִשְׁמַאלָהּ. "כִּי פֶה אִמּוֹת", שהביא פינסקר משם משה בן מוחה דומה לגרסתנו: וַיֵּאָמְרוּלָא כִּי פֶה אִמּוֹת. כִּי מוֹטַעַם מִירְכָא, שהובא משם ר' יהונתן, אי אפשר לשיטת הטעמים שלא תבוא מירכא לא בין טיפחא ובין אתנחתא ולא מימין לזקף קטון.

(12) (בר' כח, ט:): וַיֵּלֶךְ עֲשׂוֹן אֶל־יִשְׁמָעֵאל וַיִּקָּח אֶת־מַחְלָתָּה¹⁹ בַּת־יִשְׁמָעֵאל, וְגַם כָּל־הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר בְּמוֹאָב²⁰... [יר' מ, יא], וילחם סביב²⁰ בכל־אויביו במואב²⁰ ובבני־עמון [ש"א יד, מז], והנה ששה אנשים באים מדרך־שער [יח' ט, ב], אילן בחד טעם, אל תסיר²¹ הנה והנה [ל"ק, ל].

אפשר, ביקש חכם המקרא הקרא לומר שטעמיהם של ארבעת הכתובים דומים, שיש בהם סדרת הטעמים פזר, מונח לגרמיה, קדמא וגרש. ובפסוקים שמירמיהו ומשמואל תמצא דמיון גם במלים:

וַיֵּלֶךְ עֲשׂוֹן אֶל־יִשְׁמָעֵאל וַיִּקָּח	אֶת־מַחְלָתָּה	בַּת־יִשְׁמָעֵאל	בְּוֹאֲבָרָהָם	אֲחֹת נָכוֹת עַל־נָשִׁיו לִוִּי
				לְאִשָּׁה.
וְגַם כָּל־הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר בְּמוֹאָב	וּבְבְנֵי־עַמּוֹן	וּבְאֲדוֹם	וְאֲשֶׁר בְּכָל־הָאֲרָצוֹת שְׂמָעוֹ	
וַיִּלְחָם סָבִיב	בְּכָל־אֹיְבָיו	בְּמוֹאָב	וּבְבְנֵי־עַמּוֹן	וּבְאֲדוֹם
וְהָנָה שֵׁשָׁה אַנְשִׁים	בָּאִים	מִדֶּרֶךְ־שַׁעַר	הָעֵלְיוֹן	אֲשֶׁר מִפְּנֵי צָפוֹנָה וְאִישׁ
				כָּלִי מִפְּצוֹ בְּיָדוֹ

הרב ברויאר: "הפסוקים המובאים על ידי השואל הם בין י"א הפסוקים, שיש בהם לגרמיה לפני קדמא גרש (מניתים בספרי [לעיל, הערה 5] בעמ' 118). והעובדה שהמונח הזה הוא לגרמיה איננה מוכחת רק מזה שאין הוא מגוי בין הפסוקים ברשימת הפסוקים, אלא היא מוכחת גם מן ההטעמה החריגה של מונח (במקום תלישא קטנה) לפני קדמא גרש. ואין שום ספק שהשואל התכוון לחריגה זו של הטעמת לגרמיה לפני קדמא וגרש".

(13) (בר' לא, כז:): זֶה מַחְלָפִין בּוֹ וְאֶשְׁלַחךְ בְּשִׂמְחָה, וַיֵּאָשְׁלַחךְ; לְמַשְׁחָךְ לְמַלְךְ [ש"א טו, א], לְמַשְׁחָךְ. וְהִיפָה וְאֶשְׁלַחךְ, לְמַשְׁחָךְ [ל"ק, ל].

19. בל"ק: אֶת מַחְלָתָה, חסר מקף וחסר לגרמיה. וגעיה (הדומה למירכא בל"ק) מתחת לאל"ף! בגופו של מקרא בכתב-היד שלנו, דף 20א, טור א: אֶת־מַחְלָתָהּ.

20. בל"ק התיבה מחוסרת לגרמיה.

21. אפשר טעות הדפוס, וצ"ל: חסור.

וְאֶשְׁלַחְךָ – עתיד. וְאֶשְׁלַחְךָ – עתיד מהופך, עבר. אמר לבן ליעקב: לָמָּה נִחַבְתָּ לְבָרְךָ וְנִתְגַּבְּ אֹתִי וְלֹא־הִגַּדְתָּ לִּי וְאֶשְׁלַחְךָ בְּשִׂמְחָה וּבְשָׂרִים בְּתָף וּבְכָבוֹד. "וְאֶשְׁלַחְךָ" הרי בלשון הנוהגת היום: "והייתי משלח אותך", כלומר הו"ו וי"ו ההיפוך היא וניקודה קמץ: וְאֶשְׁלַחְךָ. בכ"י לניגראד: וְאֶשְׁלַחְךָ, וכך גם בגופו של כתב-היד, דף 22ב, טור ג. בש"א טו, א הגרסה לפי המקורות המוסמכים ביותר (הכתר, כ"י לניגראד): לְמִשְׁחָה. מנחת שי: "השי"ן בקמץ רחב והחי"ת בחטף קמץ. במקצת ספרים וספרים אחרים החי"ת בחטף-פתח... ורד"ק כתב בפי' ובשרשים שהשי"ן בקמץ רחב והחי"ת בחטף קמץ, וכן במכלול...".

הרב ברויאר: "אין שום ספק, שהניקוד המשובש לְמִשְׁחָה הוא אשגרה מן הכתוב בהמשך, באותה פרשה: וַיִּמְשְׁחָה ה' לַמֶּלֶךְ עַל יִשְׂרָאֵל (ש"א טו, יז), ושם אכן השי"ן מנוקדת בקמץ גדול – במקום וַיִּמְשַׁח אוֹתָהּ – ולפיכך בדיון, שהחטף שלאחריו יהיה חטף פתח. והשווה את ניקוד וַיִּשְׁלַחְךָ ה' בדרך (שם, יח)".

(14) (בר' לא, לט:) גְּנוּבְתִי יוֹם וּגְנוּבְתִי לַיְלָה, ומשה מוחה (sic, וצ"ל: ומשה בן מוחה): גִּנְבְּתִי יוֹם וּגְנַבְתִּי לַיְלָה [ל"ק, כט-ל].

בכ"י לניגראד ובמסורת הקריאה שלנו שני לשונות גְּנוּבְתִי טעמם מלרע: גִּנְבְּתִי יוֹם וּגְנַבְתִּי לַיְלָה. כך גם בגופו של כתב-היד שלנו, דף 23א, טור ב, ושם געיה מתחת לוי"ו: וּגְנַבְתִּי, והיא לשיטת בן נפתלי (עיין א' ליפשיץ, כתאב אלכלף, טקסטוס ב [תשכ"ב], עמ' ז). גינצבורג לא הביא חילופי נוסח לפסוק הזה כלל.

מירכא שמתחת לגימ"ל של גְּנוּבְתִי בל"ק אי אפשר, והכוונה כנראה לגעיה, עיין הערה 19. ועוד: גם מונח שתחת הבי"ת של גִּנְבְּתִי, לפי משה בן מוחה (בהערתו של פינסקר), אי אפשר. מן הסתם הימין המונח בשוגג מן התי"ו של גִּנְבְּתִי (ואפשר, השמאל מן הנו"ן).

(15) וַיִּקְרָא הוֹצִיא²² כַּל־אִישׁ [מַעֲלֵי, בר' מה, א], ויקרא שם-המקום ההוא [מַחְנֵי, בר' לב, ג]. למה נשתנו טעמיהם? הגד פתרוניהם ומה עלילותיהם, אם אתה חכם במעשיהם [ל"ק, ל].

וַיִּקְרָא של יוסף משפט שלם לעצמו הוא. יש בו נושא (מרומז) ונשוא ואין כל השלמה מתבקשת. משמאלו הקריאה שקרא יוסף בדיבור ישיר. לפיכך ראוי זקף גדול המלך להזדקף על גבי וַיִּקְרָא.

אבל וַיִּקְרָא של יעקב אין דיבור ישיר משמאלו, אלא בראשו של משפט מושבו

22. כך הוטעם הפועל בגופו של כתב-היד, דף 33ב, טור ב, וכך בכ"י לניגראד. בל"ק: הוֹצִיא, ואין דקדוק הלשון סובל הטעמה זו. כן חסר בעל ל"ק מקף משמאל ל-כל.

ונמשך שמאלה לעבר מושאו. לכן טעמו תביר המשנה, והוא מקבל עליו עול מלכותה של טיפחא המלך: ההוא.

(16) זה מחלפין בו. בת-איש כנעני ושמו שוע [בר' לח, ב²³]. ויש אומ' בת [אי]ש כנעני ושמו שוע. והראשון נאה וטוב [דף 28].

אמנם הראשון נאה וטוב, שגרסתו כגרסת כ"י לנינגרד וכגרסת כתב-היד שלנו, דף 227, טור ג, כלומר, בַּת מוקפה לשמאלה, והיא הגרסה המסורה המקובלת על הכול. גרסת "ויש אומ'" מטושטשת ולא ראיתי בה טעם אלא מירכא לרגלי איש המטושטש, והיא ספק גרש על גבי נו"ן השנייה של כנעני.

(17) ולא-יִסְפָּה עוד לדעתה [בר' לח, כו]. ולא-יִסְפָּה עוד מלאך יהוה [לְהַרְאֶה אֶל-מַנּוּחַ וְאֶל-אַשְׁתּוֹ, שׁוֹר יג, כא]. למה הראשון מקף בטעם בסמך והאחרון מקף טעמו ביווד. הודיעני והגידני והשמיעני ובוננני [דף 28].

בפרשת תמר טעם יִסְפָּה מלרע אף על פי ש-עוד משמאלה. אבל בפרשת שמשון הסיג עוד אחר לטעם יִסְפָּה ועשאו מלעיל. אין לי לפרש.

(18) (בר' לט, ח:) וימָאן²⁴ ויאמר אל-אשת [אֲדָנָיו הֵן אֲדָנִי לֹא-יָדַע אֹתִי מִה-בְּבִית וְכָל אֲשֶׁר-יֵשְׁלוּ בְּתָן בְּיָדָיו, וימָאן ויאמר לא אוכל [וַיִּפְרֹצוּ-בּוֹ עֲבָדָיו וְגַם-הָאִשָּׁה וַיִּשְׁמַע לְקֹלָם וַיָּקָם מֵהָאָרֶץ וַיָּשָׁב אֶל-הַמָּטָה, ש"א כח, כג], למה הראשון מסולסל ברתוקה והאחרון ברבוע להבריקה. באר לי והבהיקה והגד (?) אל שמיא וארקא [ל"ק, ל].

וַיִּמָּאן הראשון "מסולסל ברתוקה", כלומר, מוטעם שלשלת, שכן משמאלו דיבורו של יוסף. ודיבורו של יוסף לא סוף דבר שהוא מגיע עד לסוף הפסוק הזה אלא אפילו עד לסוף הפסוק הבא, הוא פסוק ט: אֵינֶנּוּ גָדוֹל בְּבֵית הַזֶּה מִמֶּנִּי וְלֹא-חֲשֵׁה מִמֶּנִּי מְאוּמָּה כִּי אִם-אוֹתָהּ בְּאֶשֶׁר אֶת-אַשְׁתּוֹ וְאִיהָ אֶעֱשֶׂה הָרֵעָה הַגְּדֹלָה הַזֹּאת וְחֲטָאתִי לְאֵלֵהֶם". לשון אחר, תחבירית גדול כוח ההפסק של שלשלת וַיִּמָּאן יותר משל אתנחתא בְּבִית, יותר משל סילוק של בְּיָדִי ויותר משל אתנחתא של אֶשְׁתּוֹ שבפסוק ט.

וַיִּמָּאן של שאל אף הוא דיבור ישיר בעקבו. אולם אין דיבורו של שאל מחזיק אלא שתי מלים: לֹא אֲכַל, ומיד הנושא מוחלף, לא עוד שאל, אלא עבדיו והאשה. ושוב הנושא מוחלף וחוזר להיות שאל עד סוף הפסוק: וַיִּשְׁמַע לְקֹלָם וגו'. מה טבו של המיאון שמיאן שאל? לא אֲכַל. רביע של וַיִּמָּאן סר למשמעתו של זקף קטון המלך שעל גבי אֲכַל.

23. בליק בטעות: כ.

24. כך בגופו של כתב-היד, דף 228, טור ב, וכך מקובל על הכול. ובל"ק הפועל מחוסר פסק.

(19) למה חלום פרעה ותפעם רוחו [בר' מא, ח] ובחלום נבוכדנצר יש בו ותתפלעם [רוחו, דנ' ב, א] ויש בן[ו] ותפעם רוחי, דנ' ב, ג]. אם ת[דע] חוה ונפלי [רוה] וכו' אל תחזה²⁵ [דף 30].

חילוף הבניינים נפעל/נתפעל אפשר פשרו שבספרי מקרא המוקדמים היה נוהג בניין נפעל. אבל מספר סיפורו של חלום נבוכדנצר נקט בניין נתפעל, שזה הבניין היה שגור בפיהם של דוברי עברית שאחר בית ראשון²⁶. אולם לשונו של המלך שאני. שם הכתוב בפיו של נבוכדנצר לשון ספרותית "קלסית", בניין נפעל: ותפעם רוחי. חילוף הבניין שבשורש פע"ם כבר עמד עליו הדרשן במדרש בראשית רבה, פט, ד (תיאודור-אלבק, עמ' 1091-1092): "הכא את אמ' ותפעם רוחו, ולהלן הוא א' ותתפעם רוחו". ותיריך הדרשן שפרעה ידע את חלומותיו ולא ביקש אלא פתרונם. אבל נבוכדנצר לא ידע לא חלומו ולא פשרו. משמע, ראו אבותינו בבניין נתפעל חיזוק והעצמה של בניין נפעל.

אוסף על השאלה ששאל הקרא: לא סוף דבר שהלשון דומה בשלושת הכתובים – צירוף פועל משורש פע"ם בנסתרת העתיד המהופך עם רוח – אלא גם הניקוד שווה: קמץ מוטעם וסגול, ואפילו הטעמים שווים: מונח וזקף קטון.

(20) (בר' מא, יג): ויהי כאשר פתרו²⁷ [כן היה], ויהי כהרימי קולי²⁸ [ואקרא ויעזב בגדו אצלי וינס החוצה, בר' לט, יח], ועשיתם ביום הניפכם [את העמר כבש תמים בן-שנתו לעלה ליהנה, וי' כג, יב], ועשיתם²⁹ שעיר-עזים [אחד לחטאת, וי' כג, יט]. למה לא היו אלה טעם אחד? הגד והכין פתרוןך נגד קהלי, ובאמת באר לי, ואולי יחנך אלי [ל"ק, ל].

כאן שני צמדי פסוקים. כל צמד וצמד פותח בפועל שווה, אף המצבים התחביריים דומים הם לכאורה. אף על פי כן טעמיהם של הפעלים הפותחים שונים זה מזה: תביר מחד גיסא וזקף גדול מאידך גיסא. ואחרי תיבת הפתיחה הוטעמו כל הפסוקים מירכא, טיפחא ואתנחתא. בצמד השני נחל, הוא צמד וְעִשְׂתֶּם.

בפסוק וְעִשְׂתֶּם הרי המושא, כְּבֶשׂ תָּמִים וגו', רחוק מן הנשוא, לפי שחוצץ ביניהם תיאור של זמן: בְּיוֹם הַנִּיפְכְּם אֶת־הָעֶמֶר, שהוא דיבור לעצמו, מאמר המוסגר בין הנשוא

25. ההשלמות לפי ליקוטי קדמוניות, ל, בכתובים שכיסה הצובע.

26. אין חילוף נפעל/נתפעל צריך ראייה. מודעת זאת בכל הארץ. אף על פי כן הרי דוגמה אחת לדבר: "נפעמתי [ולא אדבר]", תה' עז, ג]. אני מתפעמת והולכת מרוב צער (מדרש תהילים, עז, ג, לפי כ"י קמברג' 786. or.)

27. השלמתי את הטעמים לפי גופו של כתב-היד, דף 29, טור ג.

28. השלמתי את הטעמים לפי גופו של כתב-היד, דף 28, טור ג.

29. בל"ק: ועשיתם.

ובין מושאו. המפסיק העיקרי שמימין לאתנחתא הרי בפועל וְעִשְׂתֶּם מוֹשְׁבוֹ, לפיכך זקף גדול המלך טעמו.

אבל וְעִשְׂתֶּם משוך לשמאלו לעבר מושאו הסמוך לו: שְׁעִיר-עִזִּים אֶחָד. לפיכך אין טעם וְעִשְׂתֶּם אלא תביר המשנה. תביר זה משועבד למפסיק העיקרי שמימין לאתנחתא, לטיפחא המלך של אֶחָד.

ולצמד של וַיְהִי: אחרי שני פועלי וַיְהִי הרי מאמרים מוסגרים. במאמר המוסגר של וַיְהִי דיבור אחד: פֶּאֶשֶׁר פִּתְרִי-לָנוּ. במאמר המוסגר של וַיְהִי שני דיבורים: פִּתְרִימִי קוֹלִי וְאֶקְרָא. מה הצד השווה שבשני וַיְהִי? שהתיבה האחרונה של כל מאמר מוסגר מוטעמת טעם מפסיק החזק מן המפסיק של וַיְהִי שמימינו. אחרי וַיְהִי: לָנוּ, ואחרי וַיְהִי: וְאֶקְרָא. ואחרי שני המפסיקים הללו שבסופי המאמרים המוסגרים בא המשכם של הכתובים.

ואפשר, נתן לנו שר המשקים ואשת פוטיפר לקח טעמים טוב: לפי שתביר המשנה וזקף גדול המלך מצויים במצבים תחביריים דומים, נמצינו למדים מיעוט כוח המפסיק של זקף גדול המלך, שנידמה לתביר המשנה. ואמנם זקף גדול כוח הפסק שלו גופל משל זקף קטון ברובם של מקראות, שכן זקף גדול בראשו של דיבור מקומו לרוב, ולא סוף דבר שאין עומדים לימינו מפסיקים הסרים למשמעתו, אלא אפילו משרתים אין לו.

(21) (בר' מא, מה³⁰): זה מחלפין³¹ בו: בת פוטיפרע³² חדא מלתא כתבין וכן מתנקד, וי"א בת פוטי פרע כתבין תרתין מלין ונגקד כן תרתין מלין תקדימין ע"י להיות פענח צפונה (אולי צ"ל צפנת ואיני יודע לכוונה, ועיין מ"ש פסוק זה) [ל"ק, ל]. הרישא ברורה. שתי שיטות כתיב הן: שתי תיבות – פוטי פרע; ותיבה אחת – פוטיפרע. הסיפא קצרה דעתי מהבין.

(22) זה מחלפין בו. אשמים³³ אנחנו. ויש אומ' אשמים אנחנו. והראש' [בר' מב, כא – דף 32].

לאחר והראש' הכתוב מטושטש. על פי דברי הקרא על בראשית לח, ב אפשר שיעור הכתוב מעין: והראש[ון נאה וטוב]. לא עלתה בידי להכיר טעמים של אשמים של "ויש אומ'". אשמים הראשונים ספק פֶּסֶק משמאלם. שמא ההבדל שבין שתי הגרסאות, שבראשונה פסק, והשנייה מחוסרת פסק. המסורה הגדולה: "לי ופסק".

30. בל"ק בטעות: מח.

31. בליקוטי קדמוניות: מחליפין, אבל בכה"י לא מצאתי אלא מחלפין, יו"ד אחת בלבד.

32. בגופו של כתב-היד, דף 330, טור ב, ספק שתי תיבות ספק תיבה אחת, ומתחת לפ"א הראשונה ספק געיה ספק מירכא.

33. כך בגופו של כתב-היד, דף 331, טור א.

(23) זה מחלפין בו. הִישׁ לְכֶם אֵב [בר' מד, יט]. ויש אומ' הִישׁ-לְכֶם אֵב. והרא' נאה והוא יוצא עַל הפתרון [דף 33].

לפי כ"י לגיגראד, לפי המסורת שבידינו ולפי גופו של כתב-היד שלנו, דף 33א, טור א, הִישׁ מוקפה לשמאלה. המסורה הגדולה: "היש, במקף ובצירי". לבן אשר: הִישׁ. לבן נפתלי: הִישׁ, בגעיה (עיי' א' ליפשיץ, כתאב אלכלף, טקסטוס ב [תשכ"ב], עמ' ט).

(24) (שמ' ג, ה): לר' פנחס ואַרְלֵה הַצִּילוֹ וְלַהֲעֵלוֹתוֹ, ולר' חביב ואַרְלֵה הַצִּילוֹ וְלַהֲעֵלוֹתוֹ [ל"ק, ל].

כך גרסת 'ליקוטי קדמוניות'. ובמקרא, לרבות כתב-היד שלנו, דף 39א, טור ג: וְאַרְלֵה לְהַצִּילוֹ מִיַּד מְצֹרִים וְלַהֲעֵלוֹ מִן-הָאָרֶץ הַהִוא. נכשל פינסקר בהעתקה? עד שלא יפוענח הכתוב בכתב-היד שהצבע מסתיר לא נדע במה דברים אמורים.

וְאַרְלֵה, מלעיל, לא תמצא במקרא. עתיד המהופך של גוף המדבר בפועלי פ"ו של בניין קל טעמו מלרע לעולם ואין תנועתו סגול אלא צירי: (וְאַרְלֵה מִן-הָאָרֶץ, דב' ט, טו; י, ה), וְאַרְלֵה (בֵּית הַיֹּצֵר, יר' יח, ג), וְאַרְלֵה (פַּעֲמִים, כגון דב' ט, טו). כיוצא בזה גוף המדבר בפועלי עו"י של בניין הפעיל טעמו מלרע והברה המוטעמת חרוקה, כגון וְאַרְלֵה (עמ' ב, יא), וְאַרְלֵה (פַּעֲמִים, כגון בר' כד, מז). ובבניין קל של גזרת עו"י הטעם מלרע ותנועה אחרונה שורק או קיבוץ, כגון וְאַרְלֵה (מ"א ג, כא), וְאַרְלֵה (וְאַרְלֵה, יח' ג, כג). אין צריך לומר, הטעמה מעין וְלַהֲעֵלוֹתוֹ שֶׁב־לִיקוּטֵי קַדְמוּנוֹתֵי אִי אִפְשָׁר, וּמִן הַסֵּתֶם לֹא כִיוּן פִּינְסֵקֶר לַהֲטִיל לַמַּרְגְּלוֹת וְיִי הַחִיבוּר מִירְכָּא אֵלָא גַעִיָּה.

(25) (שמ' י, 34 כט): לֹא אוֹסֵף עוֹד, לֹא אוֹסֵף עוֹד אֶהְבֵּתֶם [הו' ט, טו]. שאלתי והבינני למה הראשון בנקודה אחת והאחרון בשתי נקודות ולא באחת, הגד באמת ובנחת, אולי תנצל משחת [ל"ק, ל].

משה אמר לפרעה³⁵: לֹא-אוֹסֵף עוֹד רָאוֹת פָּנֶיךָ. אבל הושע לא אמר "לֹא אוֹסֵף עוֹד אֶהְבֵּתֶם", ככתוב ב'ליקוטי קדמוניות', אלא כך לשונו: לֹא אוֹסֵף אֶהְבֵּתֶם, לא אמר הושע "עוד".

לגופה של שאלה אין בי להשיב תשובה. רק אעיר שתיים:

א. תמצא כתובים במקרא ובהם המבנים התחביריים דומים ביותר זה לזה, אף הטעמים דומים הם. אף על פי כן בזה אוֹסֵף, יוֹסֵף, ובזה אִסָּף, יִסָּף, כגון:

וְלֹא אוֹסֵף לְהִסִּיר אֶת-רִגְלִי יִשְׂרָאֵל (דה"ב לג, ח)
לֹא אִסָּף לְשַׁמֵּעַ אֶת-קוֹל ה' אֱלֹהֵי (דב' יח, טו).

וּמֵהַיּוֹסֵף דוֹךְ עוֹד לְדַבֵּר אֵלַיָּה (ש"ב ז, כ)
(וְאַדְרָגָה) מֵהַיּוֹסֵף ה' דִּבֶּר עִמִּי (במ' כב, יט).

34. בל"ק בטעות: י"א. 35. בגופו של כתב-היד, דף 45א, טור ג.

- ב. מכלל 21 פועלי אוסיף שבמקרא מצאתי 6 לשונות אוסיף עוד.
מכלל 7 פועלי תוסיף לנוכח שבמקרא מצאתי 3 לשונות תוסיף עוד.
מכלל 34 פועלי יוסיף שבמקרא מצאתי 5 לשונות יוסיף עוד.
מכלל 6 פועלי תוסיף לנסתרת שבמקרא מצאתי 0 לשונות תוסיף עוד.

14

סה"כ 68

מכלל 18 פועלי אסף, תוסיף לנוכח, יוסיף, תוסיף לנסתרת שבמקרא לא מצאתי כלל לשון אסף עוד וכיו"ב.

(26) (שם' יא, א:) גִּרְשׁ יִגְרֹשׁ [אַתְּכֶם מִזֶּה], גִּרְשׁ הָאֵמָה [הִזָּאת וְאֶת־בְּנֶיהָ, בַּר' כֹּא, י]. גִּרְשׁ³⁶ לִץ [וַיֵּצֵא מִדֹּוֹן, מִשׁ' כֹּב, י]. למה הראשון טעמו בריש והאחרון טעמו בגימל? [ל"ק, ל].

מה נשתנו שני גִּרְשׁ שבתורה מן גִּרְשׁ שבמשלי? ששני גִּרְשׁ שבתורה טעמם תביר, המפסיק המשנה, והטעמתם מלרע. גִּרְשׁ שבמשלי הוטעם מונח המשרת והטעמתו מלעיל. ועוד, התיבות שמשמאל ל־גִּרְשׁ הטעמתן מלרע, אבל התיבה שמשמאלו של גִּרְשׁ טעמה בראשה, לפי שהיא בת הברה אחת בלבד.

הכתוב גִּרְשׁ לִץ אח הוא לכתובים אחרים שנסוג אחור טעמם מצירי שבהברה סגורה, כגון וַתִּכְוֹן לָהּ, ש"ב ז, כד, וַיֵּצֵן [וַיֵּצֵן, בַּמ' יז, כג], וַתִּנָּתֶן [לָהּ, אִס' ז, ב], לְהַנָּתֵן [דָּת, אִס' ה, יג], תִּחְוֹלֵל [וַיִּשָּׂם, מִשׁ' כה, כג], וַתִּחְוֹלֵל [לָהּ, אִיוב לה, יד], וַתִּחְוֹלֵל [אֶרֶץ, תה' צ, ב], וַתִּחְוֹלֵל [לָהּ, תה' לו, ז]. הפעלים שבכתובים הללו קראתים "פועלי כלאיים"³⁷: "שמלעיל יש וסגול אֵין. ממה נפשך. אם מלעיל הנגינה, צריך סגול בסופה של תיבה. אם צירי (או פתח) בסופה של תיבה, ראויה הנגינה להיות מלרע".

דברי הקרא על וְהָיָה כִּי־יֵאמְרוּ אֲלֵיכֶם (שם' יב, כו) עיין למעלה מן העניין לכתוב וַיְהִי פָקֵד אֶת־שָׂרָה (בר' כא, א) (4).

(27) (שם' טו, יח:) למה ד' ימלך לעלם [נַעַד] חסר, תחת־עבד כי ימלוך [מש' ל, כב] מלא, והיה לך שיהיה זה מלא ועבד כי ימלך חסר. אם תדעוהו אז תושעו [ל"ק, לא].

זו שאלה נשאלה במדרש חסרות ויתרות לשמות טו, יח: "כל ימלוך חסר ו' בר מן אחד מלא, תחת עבד כי ימלוך (משלי ל, כב). וכי דין הוא שיהא של הקדוש ברוך הוא חסר ושל בשר ודם מלא. אלא מפני מה ניתוסף בו ו'. [ווי] לעולם כשימלוך עבד. ולמה

36. בל"ק: גִּרְשׁ, מן הסתם בשוגג, והראוי: גִּרֹשׁ.

37. "צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא", עבודת דוקטור בהדרכת הפרופ' ישראל ייבין, ירושלים התש"ן, עמ' 329.

כל ימלוך של בשר ודם חסר כגון והוא ימלוך תחתי (מלכים-א, א, לה) וחבריו. לפי שאין מלכות בשר ודם מלכות שלימה. ולמה של הקדוש ברוך הוא חסר כגון יי ימלך לעולם ועד (שמות טו, יח) וחבריו. לפי שאין מלכותו של הקדוש ברוך שלימה [שכל זמן שזרעו של עשו הרשע בעולם שהן ממליכין ע"ז, כביכול שאין מלכותו שלימה" וכו' (ורטהימר, בתי מדרשות, כרך ב, ירושלים תשט"ו, עמ' רנו, סימן גט).

(28) (שמ' יו, כט:) ראו כי ד' נתן לכם השבת³⁸, וי"א ראו כי ד' נתן לכם השבת. והראשון באה [ל"ק, לא].

בגופו של מקרא שבכתב-היד שלנו, דף 50א, טור ב: ראו כ"ה נתן לכם השבת, והיא הגרסה המסורה המקובלת על הכול. ראו אין המשרת תלישא קטנה של "וי"א" יפה לו, אלא רביע המשנה שברישא. שכן ראו משפט לעצמו ומשמאלו משפט המושא. אל תקרא: ראו כ"ה, נתן לכם השבת, אלא קרא: ראו, כי ה' נתן לכם השבת.

(29) זה מחלפין בו הנבי עומל' לפנ'ך שם: על-הצור [שמ' יז, ו] ויש אומ' הנבי עמל' לפנ'ך שם על-הצור. והרא[שון] באה [דף 51].

בגרסה הראשונה: עומד, מלא וי"ו, בפסק, על, בלי געיה. בגרסה "ויש אומ'": עמד, חסר וי"ו, שם, בלא פסק. על, בגעיה. בכ"י לניגראד: עמל', שם, וכך גם בגופו של כתב-היד שלנו, דף 50ב, טור א. על הזה מנה י' ייבין (כתר ארם-צובה, עמ' 125) בהסכמות בן אשר ובן נפתלי.

(30) קדמא ויקח יתרו חתן משה³⁹ [את-צפורה אשת משה, שמ' יח, ב]. תינינ' ויקח יתרו חתן משה [עלה וזבחים לאלהים, שם, יב]. אלו הטעמים למה משונים. הגידו באמת ותמים אם אתם חכמים, וגודה לפני⁴⁰ צור עולמים [דף 51].

בפסוק ב משמאל ל-משה יחידה תחבירית אחת, מושא ישיר ובו שם ותמורתו: את-צפורה אשת משה. משה שהוטעם זקף קטון מחלק לימינה של אתנחתא. בפסוק יב משמאל ל-משה שתי יחידות תחביריות: מושא ישיר (עלה וזבחים) ומושא עקיף (לאלהים). השם וזבחים שהוטעם טיפחא מחלק לימינה של אתנחתא, ומשמאלו היחידה החדשה, המושא העקיף. משה שבפסוק יב אי אפשר לו להיות מוטעם זקף קטון המלך,

38. בל"ק: השבת, בזקף גדול, בסופו של דיבור. והרי זו הטעמה שאין דעת הטעמים סובלת. שמא ראה הסדר שבבית הדפוס צורת סגולתא מעין, ודימה, לא שלוש נקודות אלא שתיים וקו משמאלו.

39. כך הוטעם הכתוב בגופו של מקרא שבכתב-היד שלנו, דף 50ב, טור ג. אבל בשאלת הקרא שמשמאל לדף 51א כתוב חתן משה. מן הסתם באה הטעמה זו בטעות, אגב גררא לפסוק יב הסמוך בשאלה.

40. מתחת "לפני", דומה, הדביק המדביק פס נייר, ונסתר המשכו של כתוב. השלמתי "צור עולמים" לפי ל"ק, לא. וכתב שם פינסקר בסוגריים: "שכחתי אצל איזה פסוק מצאתי זה המאמר האחרון".

לפי שנמשך הדיבור עד וְנִבְחִים. וְנִבְחִים אי אפשר להם להיות מוטעמים זקף קטון, כיוון שהם סמוכים לאתנחתא.

בשני הפסוקים נאמר: וַיִּקַּח יְתָרוֹ חֹתֵן מֹשֶׁה. אלא בפסוק ב הטעמים: משנה ראשון (רביעי: וַיִּקַּח), משנה שני (פשטא: יְתָרוֹ) ומלך (זקף קטון: מֹשֶׁה). ובפסוק יב הטעמים: שליש (גרשיים: וַיִּקַּח), משרת (קדמא: יְתָרוֹ) ומשנה (תביר: מֹשֶׁה).

עינינו הרואות: יחסי הכוחות שבין התיבות שבשני הפסוקים הלוא הם שווים, אלא שחלה ירידה של דרגה אחת מפסוק ב לפסוק יב. רק בשם יְתָרוֹ חלה ירידה של שתי דרגות (או של דרגה ומחצית הדרגה), מפשטא המשנה השני לקדמא המשרת. מה טעם? אילו הוטעם יְתָרוֹ שבפסוק יב שליש, לא ידענו איזה שליש גובר, שלישו של יְתָרוֹ או השליש גרשיים של וַיִּקַּח. שבשלישים פעמים הרבה במקרא אין ידו של ראשון לעליונה⁴¹. אבל במשנים חוק אחד ומשפט אחד לכול: כוח הטעם שמימין גדול משל שמאל.

הרב ברויאר: "אני הייתי מסביר בלשון אחר: הצד השווה שבשני הפסוקים האלה, שיש בהם נושא, נושא, מושא ישיר ועוד משלים נוסף (תיאור זמן או מושא עקיף). משום כך שני הביטויים מתחלקים תחילה אחרי המושא הישיר (באתנחתא או בטפחא); ותחום שלטונו של המחלק הזה מתחלק אחרי הנושא (בזקף או בתביר); ותחום שלטונו של המחלק הזה מתחלק אחרי הנושא (ברביעי או בגרשיים). וסדר החלוקה הזאת הוא על פי ההיגיון והתחביר – ובהתאם לכללי הטעמים. והכול שפיר ובהיר."

(31) אשאלה⁴² אתכם חכמים ונבונים בני אברהם האמונים⁴³ זרע יצחק הנמשלים ככוכבי עליונים עין יעקב הנאמנים. למה עשרת הדברים הראשונים ועשרת הדברים האחרונים נקדו טעמים מתכוננים? והטעמים לעולם לא משתנים ואשר יקראום בקול גדול מרננים ולא נתחלפו במעשה⁴⁴ האמנים הגידו אתם פתרונים ובאמת הודיעו מענים אולי יחוננכם⁴⁵ שוכן מעונים [לשמות כ, ב; דף 52].

דיבר הקרא בשתי שיטות הטעמים, טעם עליון וטעם תחתון, שבעשרת הדיברות.

(32) וילדה־לו בנים או בנות [שמ' כא, ד], [ויקרא אברהם את־שם־בְּנֵי הַנּוֹלְדֵי־לוֹ] אשר־ילדה־לו שרה יצחק [בר' כא, ג]. למה הראשון רפי והאחרון דגש? באמת אחי הפרש ומשאלתי אל תחרש אולי תשרש [דף 53].

41. עיין מ"ב, טעמי המקרא, סי' 72.

42. בל"ק: אשאל.

43. בל"ק: הנאמנים.

44. בל"ק: כמני (אולי צ"ל סימני).

45. בל"ק: יחונכם.

כיוון המקשה למלת היחס לו. בשני הכתובים כאחד לו מוקפה לימינה לפועל (וְיִלְדָה ותחתיה מירכא ומשמאלה טיפחא. אף על פי כן למ"ד של לו שבשמות רפה בכ"י לגיגראד ובכתב-היד שלנו (דף 52ב, טור ב), ולמ"ד של לו שבבראשית דגושה בכתב-יד לגיגראד ובכתב-היד שלנו (דף 13ב, טור א). התמיהה תמיהה ואין בי ליישבה.

(33) כִּי אִם-צֶעֶק יִצְעַק [אֱלֹהִי, שִׁמְ' כב, 46], כִּי-אִם-הָסוּס אֲסוּר [וְהַחֲמֹד אֲסוּר, מ"ב ז, י]. למה הראשון מסולסל והאחרון מזורז? אם תדע דבר וכזב אל תחבר⁴⁷ כי באו בנים עד משבר עד יבוא שבר [דף 53].

כמדומה דן המקשה בתיבה פִּי. שִׁפִּי הראשון "מסולסל", כלומר, מוטעם (מונח המשרת), ואילו פִּי האחרון "מזורז", כלומר, אין לו טעם משלו אלא מוקף הוא אל אִם שמשמאלו. מלבד זה הרי הטעמים שווים בשני הכתובים: מהפך, פשטא, זקף קטון. – זו השאלה אנו פטורים מלפתרה, שלפי מיטב העדים הוטעמה פִּי מונח המשרת בשני הכתובים. אף לא הביא גינצבורג חילוף נוסח לתיבת פִּי שבמלכים. הרב ברויאר: "המונח שבשני הביטויים האלה מתאים לכלל שהזכרתי בראשית דבריי לעניין כִּי שֶׁ-לִי (בר' ד, כה)", לעיל, סימן (ו).

(34) כִּי תִפְגַּע⁴⁸ שׁוֹר אוֹיִבְךָ [אוֹ חֲמֹרָה תִּפְגַּע, שִׁמְ' כג, ד], כִּי-תִרְאֶה⁴⁹ חֲמֹר שׁוֹנֵאךְ [רִבִּי תַחַת מִשְׁאֹ, שִׁם, ה]. למה הראשון מסולסל והאחרון מזורז? מה משפטם חוה ונפשי רֹאֶה כי פתרון מִמֶּךָ נקוה ושנאך באש יכוה [דף 54].

שלא כשאלה הקודמת כאן אמנם פִּי הראשון "מסולסל", מוטעם טעם (מונח המשרת), ואילו פִּי השני "מזורז", מוקף לשמאלו (לפועל תִּרְאֶה). כך לפי המסורה שבידנו וכך בגופו של מקרא שבכתב-היד שלנו, דף 54א, טור ב). הקושיה קושיה וקצור קצרה ידי מתשובה.

(35) ב' פִּסְקִי⁵⁰ בעינינא⁵¹ מט⁵² בן⁵³ חד לחבריה. קדמא' וְנִאמְרוּ כִּלְהִדְבָּרִים אֲשֶׁר-דָּבַר יְהוָה [שִׁמְ' כד, ג], תִּיבִינֵא...⁵⁴ וְנִאמְרוּ כֹל אֲשֶׁר דָּבַר יְהוָה [שִׁמְ' יט, ח – דף 55].

46. בל"ק בטעות: י"ג.

47. בל"ק: "תתבר (sic)".

48. בכה"י ספק פשטא מעל לגימל. בל"ק: תִּפְגַּע. שמא היו לפני הסדר שבדפוס גרשיים מרווחים כלשהו, ודימה, שני סימני טעמים הם.

49. בל"ק: כִּי-תִרְאֶה, וראה הערה 48.

50. בל"ק: בעונינו.

51. משמע: מטעין. אין סימן הקיצור מעל לתיבה, אף אין רווח משמאלה.

52. הושמט בל"ק.

53. כאן תיבה קצרה שלא עלתה בעיניי לפענחה.

מה בין דבריהם של בני ישראל שבפרק כד ובין דבריהם שבפרק יט? גיטיב לראות בשתי אלו השורות:

שמות כד, ג: וַיֹּאמְרוּ כָל־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר־דִּבֶּר ה' נַעֲשֶׂה (בכה"י שלנו דף 55א, טור א)
שמות יט, ח: וַיֹּאמְרוּ כָל אֲשֶׁר־דִּבֶּר ה' נַעֲשֶׂה (בכה"י שלנו דף 51ב, טור ב)

לפי פרק כד אמרו: כָּל־הַדְּבָרִים, ולפי פרק יט אמרו בקיצור: כָּל. מלבד זה הדברים שאמרו בשני הכתובים שווים, לרבות הטעמים, אלא שבפרק כד נַעֲשֶׂה בסוף פסוק, ובפרק יט נַעֲשֶׂה באתנחתא.

שינויים אחרים שנשתנו הדברים בשני הכתובים לא עמד עליהם רב המקשים:

שמות כד, ג: וַיֵּצֵא כָל־הָעָם קוֹל אֶחָד וַיֹּאמְרוּ (בכה"י שלנו, דף 54ב, טור ג—דף 55א, טור א)
שמות יט, ח: וַיֵּצֵאוּ כָל־הָעָם יְחָדָו וַיֹּאמְרוּ.

בפרק כד הנשוא שמימינו של כָּל־הָעָם בלשון יחיד נאמר ושמשמאלו בריבוי. בפרק יט שני הנשואים כאחד לשונם לשון ריבוי. שמ' כד, ג הרי על־דרך: וַיֵּצֵא הָעָם וַיֵּצֵאוּ וַיֵּצֵאֻם מִרְחֶק (שמ' כ, יד), וַיִּרְבֶּה הָעָם עִם־מֹשֶׁה וַיֹּאמְרוּ (שמ' יז, ב; במ' כ, ג). שמ' יט, ח על־דרך: וַיִּתְּפָקְדוּ כָל־הָעָם... וַיָּבִיאוּ אֶל־אַהֲרֹן (שמ' לב, ג), שֵׁשׁ הָעָם וְלָקְטוּ וטַחְנוּ בִּרְחִים אֹז דָּכוּ בַמִּדְבָּה וּבִשְׁלֹל בַּפִּיזוֹר וַעֲשׂוּ אֹתוֹ עֲגוֹת (במ' יא, ח). ועוד למדנו: הוא קול אחד הוא יחדו.

(36) אלה שונות⁵³. תורה מראה אותך [שמ' כה⁵⁴, ט], יחזקאל מראה אותך [יח' מ, ד – דף 55].

בשמות נאמר: מֵרָאָה אוֹתָךְ, וביחזקאל נאמר: מֵרָאָה אוֹתָךְ. הוא לשון תורה הוא הלשון שביחזקאל, הם טעמי תורה הם טעמי של ספר יחזקאל, מונח וזקף קטון. אף על פי כן בתורה אוֹתָךְ, לשון הקשר, וביחזקאל אוֹתָךְ, לשון הפסק. הכיצד?

משה נצטווה: כָּל אֲשֶׁר אָנִי מֵרָאָה אוֹתָךְ אֶת תְּבִנֹת הַמִּשְׁכָּן וְאֶת תְּבִנֹת כָּל־כֵּלָיו. והאיש אמר ליחזקאל: וְשִׁים לְבָךְ לְכָל אֲשֶׁר־אָנִי מֵרָאָה אוֹתָךְ כִּי לִמְעַן הִרְאוּתְכָה הַבְּאֵתָה הָנֶה.

אוֹתָךְ בתוכו של דיבור, משמאלו המושאים. אוֹתָךְ בסופו של דיבור, משמאלו משפט הסיבה ובראשו כי.

(37) זה מחלפין בו: אֶת כָּל־אֲשֶׁר אֲצִוֶּה אוֹתָךְ [אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, שמ' כה, כב], אֶת כָּל־אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה [לָהֶם וְעַבְדֵּי, במ' ד, כו] ויש אומר: אֶת־כָּל־אֲשֶׁר אֲצִוֶּה, אֶת־כָּל־אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה⁵⁵ [דף 56].

53. בליק: לשונות. אבל הערה זו (וכן רוב ההערות האחרות) כתובה תיבה תחת חברתה משמאל לגופו של מקרא מלמעלה למטה בקו ישר, ואין מקום ללמ"ד מימין ל"שונות".

54. בליק בטעות: כח.

55. אין התביר ברור כל צורכו.

בכ"י לניגראד ובכתב-היד שלנו, דף 55ב, טור ב: אַת, כלומר מלית עצמאית צרויה ומונח המשרת לרגלה. כך בשמות. אך נוסח במדבר כ"י לניגראד ונוסח המסורה שבידינו: וְאֵת, וי"ו מימין וקדמא מַעַל, ולא הביא גינצבורג חילופים לנוסח הזה. הרב ברויאר: "אַת מוטעם במונח, מפני שטעמו בראשו; וְאֵת מוטעם בקדמא, מפני שאין טעמו בראשו. וראה בספרי⁵⁶, עמ' 92, 93 (טור I, II)".

כאמור למעלה מן העניין אין בידינו אלא 59 דפים הראשונים של תנ"ך זה, כ"י לניגראד 54, שרשם המדקדק הקרא את שאלותיו משמאלי דפיו. נוכל לשאול שאלות כשאלותיו למאות – שאלות טעם, כגון יר' ל, יד-טו: עַל רֶב עֲוֹנָה עֲצָמוּ חַטָּאתֶיהָ וגו' עַל רֶב עֲוֹנָה עֲצָמוּ חַטָּאתֶיהָ; ושאלות ניקוד, כגון תה' קכט, א-ב: רַבַּת צָרְרוּנִי מִנְעוּרִי וגו' רַבַּת צָרְרוּנִי מִנְעוּרִי. נקווה ליום שיימצא המשכו של כתב-היד.

הדבר ברי כחמה. חכמה מרובה משוקעת בטעמי המקרא. מיוסדים הם הטעמים על אדני פז של חוקים ומשפטים טובים, עד דק מדוקדקים. אבל לא יתגלו צפונותם אלא למי שטורח ונכנס בעבי קורתם. אשרי טועמי טעמם.

זקף קמץ – זקוף בלשון וקמוץ בשפתיים

הצירופים "שפה קמוצה", "זקוף בלשון וקמוץ בשפתיים" – המתייחסים לשם ה' בפיוטים קדמונים – עוררו את תשומת לבם של חוקרים. עזרא פליישר במאמרו "מונח דקדוקי קדום בפיוט קלירי" (לשוננו לו, תשל"ב, עמ' 263) שיער שהצירופים המצויים בפיוטים מארץ-ישראל ומספרד מתארים את דרך המבטא של שם ה' (אדנִי). לדעתו, "זקוף בלשון" – המצוי בפיוטי יוסף אבן אביתור ושלמה אבן גבירול הספרדיים – "אפשר שהוא מכוון להסביר... את דרך היגיו של הקמץ [באות נון]. צ"מ]... ואפשר שהוא מכוון לתאר את דרך היגיו של החולֵם שהוא תנועת הדל"ת בתיבת אדני" (שם, עמ' 267). הצירוף "קמוץ בשפה" (בשפתיים, בחכיים), המצוי גם בפיוטי הקליר, סהלאן המצרי ויהודה אבן קוריש, מתייחס לקמץ המייחד את שם הקודש, שלא כפתח המציין את כינוי השייכות של אדונים – מלת חול.

ואולם השערה זו של פליישר קשה להלמה, גם בגלל ההקשרים הטקסטואליים של "קמוץ בשפה" או "קמוץ בחכיים", גם בגלל היעדר דוגמאות לשימוש בצורה "זקוף בלשון" ככינוי לחולֵם. כמו כן נשאלת השאלה מדוע לא התייחסו הכותבים לניקוד האות אל"ף שבתחילת השם. ואולי אין הפייטנים הנ"ל – או לפחות הקדמונים שבהם – מתייחסים לשם אדני אלא לשם הווייה?

בדיקת מקורות נוספים מראה משמעות אחרת לחלוטין למלה קמוץ. במחזור ויטרי, עמ' 8 סימן ט:

"יתגדל... ונדועתי לעיני גוים רבים וידעו כי (שמי) [אני] ה' (יח' לה, כג). למלחמת גוג ומגוג. לכך הוא מתחיל בלשון עברי ולא בלשון ארמי. וכך משמעו: 'יתגדל ויתקדש' שמו של הקב"ה לעתיד לבא שיהא שמו הגדול מגודל ומקודש... שעכשיו לא כשהוא נכתב הוא נקרא, כי הוא נכתב ביו"ד ה"י ונקרא באל"ף דל"ת. ולשון ארמי הוא וקמוץ הוא שאין להזכיר כינויו כי אם באל"ף דל"ת. לפי שהשם המיוחד בלשון ארמי הוא ואין אנו רשאים להזכירו ככתבו..."

וכן ב'שבלי הלקט' ח (מהדורת באבער 1886, עמ' 8) נאמר:

"והקדיש תחילתו בלשון עברי וסופו בלשון ארמי. ומצאתי הטעם בשם ר' שלמה זצ"ל לפי שהשם המיוחד הנכתב ביו"ד ה"א עיקר קריאתו בלשון ארמי, וקמוץ הוא כי הוא השם המיוחד לעבודה. ובעוה"ב יקרא בארמית ככתבו, שנאמר ביום

ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד. לכן מזכירין אותו בלשון ארמית" (בקדיש פותחים בעברית: "יתגדל ויתקדש", וממשיכים את הזכרת השם בארמית "שמיה רבה").

אנו רואים כי פירוש המלה קמוץ הוא כמוס, בשפתיים קמוצות וסגורות, "קמוץ בשפתיים" = שאין לבטאו, ש"אין אנו רשאים להזכירו".

דברים מאלפים לענייננו מצינו בפיוטי רס"ג, והביאם מ' זולאי בספרו 'האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון', עמ' רכג, בפיוט המדבר בשמות ה':

"שם השמיני הם ארבע אותיות הכתובות בלשון עגא ואינן נאמרות אלא במקדש מפי כהן גדול..."

ושם בעמ' רלד:

"והראשונים היו יודעים את השם המפורש... ובשלושה מקראות מן התורה, זה אחר זה, הוא כמוס..."

דומה ש"לשון עגא" של רס"ג מקביל ל"לשון ארמית" של מחזור ויטרי (ועיין בפירושו של זולאי שם), ושם הוויה – המכונה אצל תלמידי רש"י "השם המיוחד" – לא הוא "השם המפורש" הגדול, היוצא משלושת המקראות בספר שמות פרק יד.

גם אצל רס"ג וגם לדברי רש"י המובאים ב'שבלי הלקט' שם הוויה הוא בארמית ונועד לעבודת המקדש. האם קיבל ר' שלמה (רש"י) מסורת זו מרס"ג, או שניהם קיבלו מקודמיהם מסורת עתיקה? על כל פנים, רס"ג משתמש במלה כמוס ביחס לשם המפורש הגדול בן ע"ב אותיות, ותלמידי רש"י מביאים משמו את השימוש במלה קמוץ ביחס לשם הוויה. בכל זאת, עניין כמוס וקמוץ נראה אחד בשני המקומות. האם הכיר רס"ג את הצירוף "קמוץ-בשפה" המיוחס לשם המיוחד בפיוט הקלירי הקדמון ושינהו ל-כמוס בהתייחסו ל"שם המפורש" בפיוטו? אפשר.

לפי זה נבחן את המקורות שהביא פליישר:

1. פיוט קלירי: ... בשמי תשבעו ה' / יזכירוהו בשפה קמוצה ביאור שמך ה' / כי אשרי מזכירו באמת ובטהרה לגודל שמך ה' (פליישר, שם, עמ' 263).

פירוש: אמנם נאמר "ובשמו תשבע" (דב' ו, יג), אך ישראל אינם מזכירים "שם המיוחד" אלא "בשפה קמוצה", בחילוף לשם של אדנות. "לגודל שמך", כמו שנאמר בקדיש: "יתגדל ויתקדש שמיה רבה", כפי שראינו במחזור ויטרי, המסתמך כנראה על מסורת קדומה.

2. פיוט של סהלאן בר אברהם, מפוסטאט, ראשית המאה הי"א (שם, עמ' 265):

ספר ספר וספור הם ספירות, ועולם צר בהם וביה...

זכרו לעד אמור בלשון נקיה

קמוץ בשפה באותו תיבה [...צויה

קרוי בכל עם ואום קריאה נחווה
מלך עולם אדון כל הבריה.

פירוש: ה' צר את העולם בארבע אותיות שם הויה (ביה שמו). קמוץ זכרו – שמו ש"לעד", שמו שלעתיד לבוא – אמור בלשון נקיה. שם הוויה קמוץ בשפה ואין מבטאים אותו. אפשר שצריך לגרוס "באותו תיבה [חצויה]", לפי הפסוק "כי יד על כס יה", ששם הוויה חצוי (ומנוקד בקמץ) ולעתיד לבוא יהיה הכסא שלם והשם שלם. ואולם בינתיים הוא קרוי "קריאה נחווה" בשם של אדון. לעניין "תיבה חצויה" נשווה לרשב"ג (ביאליק-רבניצקי, שירי קודש לרבי שלמה אבן גבירול, עמ' 173):

"ה' הוא השם המיוחד בלי ערך / ה' הנותן בים דרך
ה' זקוף בלשון וקמוץ בשפה לסדור / ה' זכרך לדור ודור
ה' חצי השם ככל השם חקוקו..."

מובן שמדובר כאן – כמו בדוגמאות הקודמות – בשם הוויה, והמלה יה היא חצי שם הוויה במדויק, וד"ל. השם מתואר "השם המיוחד", כמו שמצינו במסורת ר' שלמה (רש"י) בדבר שם הוויה. לכן אין להסיק מכאן לעניין קריאת שם של אדנות.

3. פיוט של יהודה אבן קוריש. פליישר ציטט שתי מהרזות ממנו והשמיט את הפזמונים. אנו נביא קטעים נוספים מכתב־יד אוקספורד נויבאור 2720, דף 30, והעניין יונה:

יזכר שמו בקדושה ובטהרה / ליראה את השם הנכבד והנורא /
וברוך שם כבודו גדול ונורא

השם המפורש נכתב ולא נקרא / אותותיו ארבע לספורה / וברוך ש' כבו' גדול ונו'
ולא כמכתבו קריאתו פתורה / כי נוקב השם יומת לעקורה / וב' ש' כבו'
5 דין מקלל אלהיו ישא חטאו ליסרה / כי נשתף עם שם חול בדברה / וב' ש' כ' ג' ונו'
השם הקמוץ בחפזים לעצרה / ולא כשם פתוח לכל אדון באמרה / וב' ש' כב'
ביה יי צור עולמים קרא / חצי השם ככל השם ליקרה / וב' ש' כ'
נודע יי בידו הא וו הא לסתורה / ואל אלהים שדי כמכתב כמקרא / וב' ש'
קרא זה שמי לעלם חסר וו מסורה / כי כבוד אלהים הסתר דברה / וב' ש' כב'

הפיוט מושתת על כמה מקורות, ובכללם – בהמשך שלא הובא כאן – תמונת בריאת העולם באותיות השם מ'ספר יצירה'. לשורה 5 ראוי להביא את המשנה והגמרא: "המגדף אינו חייב עד שיפרש השם... איש איש כי יקלל אלהיו ונשא חטאו... יכול לא יהא חייב אלא על שם המיוחד בלבד, מניין לרבות כל הכינויים?... וחכמים אומרים: על שם המיוחד במיתה ועל הכינויים באזהרה" (שב"י לו ע"א). רש"י מפרש (סנה' נו ע"ב): "דאינו חייב אלא על שם המיוחד דהיינו שם בן ד' אותיות...", שעליו נאמר זה

שמי לעלם. יצוין כי אלקים הוא שם משותף גם ל"אלהים אחרים" שהוא שם של חול, ולכן המקלל אלהיו "ישא חטאו ליסרה", ולא יומת – כך כנראה סובר פייטנו.

שורה 6 אינה שייכת לעניין המקלל, אלא מדברת על איסור הזכרת השם המפורש, כמובא בשורות 3, 4, 8, 9. לפי זה יהא פירוש שורה 6 כך: שם הוויה צריך לקמוץ ולעצור אותו בַּחֵף ולא לבטאו, שאין הוא "כשם פתוח לכל אדון". אפשר שנרמז כאן שם של אדנות, ואפשר שנרמזים כאן הכינויים הנזכרים גם בשורה 8: אותם קוראים ככתיבתם, הם פתוחים לאמירה ולביטוי, שלא כשם הוויה שיש להסתירו ולהעלימו, לקמוץ ולכמוס אותו.

דומה שיש בשורה 6 משחק מלים בקשר לניגוד קמוץ (סגור) לעומת פתוח לכול (שם) הוויה הכמוס לעומת שם אדנות הפתוח לכול.

הניגוד קמוץ = סגור לעומת פתוח מצוי גם בתרגום לשיר השירים ה, יד: "לטביא... עינא חדא קמיץ ועינא חדא יהי פתיח" – דומה דודי לצבי, שבשנתו עינו אחת קמוצה = סגורה, ועינו השנייה פתוחה. וכן בירושלמי שבת ראש פי"ד: "דו קמיץ חדא ופתח חדא", דהיינו קומץ עין אחת ופתח אחת. וכן בערוך השלם ערך "קמץ 3" קוהוט מציין כי בלשון שומרוני קמץ = סגר, והקמצן נקרא כך על שום שהוא סוגר = קופץ ידי (ובמנחות פו ע"א: עשירים מקמצין, פי' רש"י: קמצן עצרן. השווה בפיוטנו שורה 6: "השם הקמוץ... לעצרה").

4. יוסף אבן אביתור ושלמה אבן גבירול הספרדים מצרפים "זקוף בלשון וקמוץ בשפה". את רשב"ג הזכרנו לעיל, והוכחנו שאינו מתייחס לשם של אדנות ולמבטאו אלא לכמיסתו של שם הוויה.

אבן אביתור כותב ברהיט שלו: "ה' זה שמך לעולם חקוק בדת הגיוני / ...ה' טהור, זקוף בלשון וקמוץ בשפה בשינוני / לכן... איחד שמך ה'" (פליישר, שם עמ' 264). ובפיוטו אחר: "...והוא השם הנקוב... זקוף בלשון וקמוץ בשפתיים אחדות" (פליישר, שם). בקטע הראשון נרמז ייחוד השם – השם המיוחד. הקטע השני מדבר על שם הוויה, הנקוב פעמיים בתחילת י"ג מדות.

כפי שציין פליישר, הצירוף "זקוף בלשון" אינו נמצא במקורות, ודאי לא כמונח בטרמינולוגיה של תורת הלשון העברית. לכן לא נוכל להתווכח עם הצעתו, כי הצירוף "זקוף בלשון וקמוץ בשפה" אצל הספרדים נבנה על בסיס הבנה חדשה, דקדוקית. לעומת זה נציין כי במסורה מצוי הצירוף "קמץ זקף" פעמים אחדות, כגון בבראשית יא, יא ומשמעותו: הברה מנוקדת בקמץ באה במלה מוטעמת בזקף. היש קשר בין עניין זה למשמעות פיוטנו? אפשר שגילויי טקסטים נוספים בעתיד יסייע לפתרון הבעיה.

נספח

בספר רזיאל המלאך¹, הקשור כנראה בחוג חסידי אשכנז, בחלק על פירוש שם ע"ב, נמצאת ההבחנה בין השם המיוחד שם הוויה, שהוא שם העצם, ובין השם המפורש, שהוא הרחבה ופירוש. כמו כן מודגש שהשם המיוחד נסתר ונעלם, שנראה באותיותיו ואינו נקרא אלא בשם אדני.

השם המיוחד הוא שם הוויה, "הוא מודיע לנו מציאת העצם הנקרא סיבה ראשונה לכל נמצא...". שם זה "מפורש בע"ב שמות" (עמ' פא), "שהכל נכלל בשם אדני" הנאצל משם הנסתר והנעלם מזה הכל שנראה באותיותיו ואינו נקרא... ד' אותיות נוראות [אולי צ"ל: ניראות. צ"מ] ולא נקראות אשר בהם סוד היחוד... ומאחר שהכל נאצל מסוד ד' יסודות אותיות עליונות נוראות נעלמות ונסתרות אשר כח היחוד בהם... וסוד ע"ב נוראים הנקראים שם המפורש... ופי' שם נורא ונשגב שם היחוד שם בן ד' אותיות נוראות... (עמ' פב).

ושם בעמ' צב מדובר על גדולת שם הוויה ועומק סודו: "כי החרים חכם גדול ונורא הם הגאונים הקדמונים שלא לגלות זה הסוד הוא שם העצם...". אפשר שנרמזה כאן המסורת של העלמת השם המיוחד וקשרה אל גאוני בבל כרס"ג וקודמיו פייטני ארץ-ישראל. אף חכמי התלמוד נזהרו בדבר, כגון שהיו מוסרים שם בן ד' באותיותיו פעם אחת או פעמיים בשבע שנים (קיד' עא ע"א). ולא הבאנו כאן אלא קצתם של דברים.

1. רזיאל המלאך יוצא לאור בהוצאת יוסף יהודה אהרן והמדפיס יצחק עזרא בקאל, ירושלים תש"א, עמ' פ' ואילך. השווה תוספות עבודה זרה יח ע"א: "הקורא את השם המפורש באותיותיו", על השם המיוחד.

הלעזים שב'ספר רושיינא' לשמות

בשנת תשל"ז הוציא לאור הרב ד"ר משה ווייס חלק ראשון של 'ספר רושיינא'¹, שהוא פירוש לתורה מאת ר' שמואל מרושיאה. כרך זה הוא פירוש לספר בראשית, פירוש על דרך הפשט שנכתב בידי מחבר שמקומו ותקופתו עדיין לא נתבררו כל צורכם. המהדיר במבואו (עמ' 7-13) דן בשאלות האלה, ומסקנתו היא שהמחבר חי בראשית המאה הי"ב בעיר רושינה שבדרום איטליה. אכן, נראה שתקופת פעולתו הייתה במחצית הראשונה של המאה הי"ב, אך באשר למקומו עדיין אין דעה מוסכמת בין החוקרים. אולם דבר אחד ברור: המחבר בא ממקום שבו שפת הדיבור הייתה יוונית, שהרי רוב הלעזים שהביא בפירושו ביוונית ביוונית הם. בשנת 1978 פרסמתי מאמר ב-*Byzantion* 48, עמ' 244-248, ובו ניסיתי לזהות את כל הלעזים (היווניים) שבפירושו לבראשית, דבר שכמעט לא עסק בו המהדיר. מאמרי זה שב ונדפס בספרי *Essays on Greek and Latin in the Mishna, Talmud and Midrashic Literature* (ירושלים 1982), עמ' 109-113, ובו זיהוים נוספים. במאמר זיהיתי עשרים ותשע מלים יווניות, רובן לא ידועות לחוקרי הספרות הרבנית. לידיעת הקוראים נביא כאן רשימה של המלים האלה, מפירוש רושיינא לספר בראשית (לפי עמודי המהדורה הזאת):

1. אופוליטין (79) מ-*ὀπάλλος* ? = סוג של אבן יקרה, אולי כחולה
2. אנטופלי (115) *ἀντόφαλι* = קרפול
3. אנימיסטריון (41) *ἀνεμιστηριον* * = סוג של מניפה
4. אקשיאה (75) *ἀξία* = ערך
5. ארקלא (106) *ἀρκλα* = תיבה
6. בבליוניקון (69) *βαβλωνικόν* = גלימה (בבליית)
7. ברכי אוליאה (62) *βραχιόλια* = צמיד
8. גרופלי (115) *καρυόφυλλον gariofolus* = קרפול
9. דינדא (109) ? = צעיף
10. זודימי (81) *σόδομα* ? = כיב או גידול
11. יופיריאה (18) *γεφύρια* = גשרים

1. ספר רושיינא: פירוש על ספר בראשית לרבנו שמואל מרושינא, יוצא לאור על-פי כתב-יד עם מבוא, שינויי נוסחאות, הערות וביאורים מאת משה וייס, ירושלים תשל"ז.

12. לותינריש (81) *λουθουναρις = גידול, בצקת
13. מושקיטא (94) ? = סיכה
14. מיימודש (83) μαϊμουδες = קופים
15. מיליגש (123) *μελαια = פאת הראש
16. מסון (4) μέσον = אמצע
17. פטיארין (68) πετεύριον = מקל להפוך בו דברים?
18. פיפורי, קרי [א]פיפודין [ן] (10) ὑποποδιον = הדום
19. פירטוס (38) πυρότης = מאש
20. פירשיקיאה (103) περσίκια = מוטות קטנים
21. פרוטוש קולוש (41) *πρωτό *σχολος = ריש מתיבתא, ריש דוכנא
22. קוביטיס (90) κυβευτής = משחק בקוביה
23. קופיאון (81) κουπήμιον = חדר מקומר
24. קילין (26, 25) κέλλα = תאים (חדרים)
25. קילריאה (25) κελλάρια = מחסנים
26. קינטריאה (61) κεντηνάρια = centenarius
27. קיניגש (27) κυνηγίς = צייד
28. קסילוקורטון (118) ξηλοκέρατον = עץ חרוב
29. שקפי (109) σκάφη = צעיף

לא מכבר הוציא לאור המהדיר משה וייס חלק ב מחיבור זה, והוא פירוש לספר שמות². מאחר שאף כאן כמעט לא עסק בזיהוי הלעזים, ראיתי מקום לבארם עד כמה שידי מגעת.

עמ' ד, לשמות ב, ג: "תבת גמא, נטלה גמי הוא, בורלון..." וכו'. ראה הערת המהדיר. ונראה לי שיש לגרוס ב**ובלון**, והוא βύβλον³, bark, reed, Papyrus.

עמ' כא: המהדיר מביא ממסכת שבת סז ע"א: "א"ר יוחנן: כל הרוצה רפואה לקדחת יביא סכין... ויקשור בו קשר חוט פרומיטון". בגמרא שם איתא: גירא ברקא, פירושו 'חוט לבן' (וראה דקדוקי סופרים לרפאל נתן נטע ראבינאוויטץ [מינכן 1875] שם, עמ' 143 אות פ). הוא לא העיר על מלה זו, ונראה לי שהיא *πρωτομιτον = החוט הראשון, מלה שטרם מצאתי במילונים.

עמ' עו: המהדיר מביא מן הגמרא שבמסכת שבת קיט ע"א: "ר' אבהו היה יושב

2. ספר רושיינא: פירוש על ספר שמות לרבנו שמואל מרושינא, יוצא לאור על-פי כתבייד עם הערות וביאורים מאת הרב ד"ר משה וייס, ירושלים תשמ"ט.
3. בצורת ה-accusative, כרגיל במלים שאולות, במקום ה-nominative שהסיומת שלו -os.

אתרתקא (צ"ל: תכתקא) דשגא⁴. פירוש בכסא של שן. פי' אלפנדינון... וגר'. אלפנדינון = ivory ἐλφάντινον, שנהב. והוא מתאים לגרסת הדפוסים: דשינא, ולגרסת כ"י מינכ⁵: דפילא. וקשה לראות את היחס בין גרסתו לפירוש⁶ לשינוי $T < \delta$, וראה בספרו של F. T. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Period*, חלק א (מילנו 1975), עמ' 80–81.

עמ' צו, לשמות כא א: "...ומאי 'תשים' דכתיב? אלא כלי דיין מקל ורצועה (השווה סנה' ז ע"ב). פי' מנגלביין". המהדיר העיר (הערה 10): "מנגלביין, לא מצאתי מקורו – ואולי זה בא ממלה יונית מנגונל – מנגנון. שכוונתו כלי או מכשיר לזריקת אבנים" וגר'. כמה דחוקים ומשובשים דבריו! האמת היא שאכן, זו מלה יוונית: *μαργαβιον*, רצועה, שוט. ראה דיון מפורט בספרי *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature* (1984), עמ' 23–24.

עמ' קטז, לשמות כז, יא: "הילכך נאכלין באפקורן. פי' קינוח הפה", וכו'. הוא על פי חולין קד ע"ב (שלא ציינו המהדיר). שורש המלה ומשמעותה טרם התבררו כל צורכם. ראה ערוך השלם לא' קאהוט, כך א, עמ' רלג ערך "אפיקורין", ובתוספות הערוך השלם בעריכת ש' קרויס (וינא תרצ"ז), עמ' תלב (דברי לוי גינצבורג), ואין הדברים משכנעים. אולם נראה שהוא מן השורש *ἀποκορέω*, to wipe off, לקנח, מלה שהביא הלקסיקוגרף היווני בן המאה החמישית (?) לספירה הסיכיוס; ראה במילונם היווני של Liddell, Scott and Jones, מהדורה תשיעית, אוקספורד 1940, עמ' 203 א, ערך *ἀποκορέω*, והשווה שם עמ' 980 ב, ערך *σweep out, κορέω*. ואם כן יש להעדיף את הגרסה אפקורן (= אפוקורון) שב'ספר רושינא' על פי הגרסה שבחולין אפיקורין. עמ' קיח: "...חבושים שהן קורין קינדוניאה". והוא מן *κυδωνία* (או *καυδωνία*), quince-tree, עץ החבוש. על תוספת הנו"ן, ראה הערתי במילוני, עמ' 94, ערך "זיטיטוויס".

עמ' קכט: המהדיר הביא מן הגמרא שבמסכת מנחות כח ע"ב (ולא ע"א, כפי שציין): "תניא) רב פפא בריה דרב חנן קמיה דרב יוסף, ואמרי ליה: רב פפא בריה דרב יוסף:

4. ראה דק"ס עמ' 266–267 אות א, גרסאות: דשינא, דשגא, דשגא, דשאגא, דפילא. שגא, שאגא, פירושו teak – עץ קשה הבא מהודו. ראה בספרו של I. Löw, *Armäische Pflanzennamen*, לייפציג 1881 (דפוס צילום, הילדסהיים 1973), עמ' (59), 64, ובספרו הגדול *Die Flora der Juden*, ויון-לייפציג 1924 (דפוס צילום, הילדסהיים 1967), עמ' 15, 490.

5. ראה להלן הערה 6.

6. ידידי פרוף' י' תא-שמע הפנה את תשומת לבי לתופעה דומה שהעירו עליה חוקרים, למשל הרא"ש רוזנטל בספר היוכל לפרופ' ז' בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 507–514, ובתרביץ מ (תשל"א), עמ' 191: "אע"פ שהתיבה נשתבשה כ"כ ואף נתעוותה... שמרה המסורת הפרשנית בצורה מפליאה על משמעות התיבה". ראה מ"ש תא-שמע בתרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 75.

מנורה היתה מן העשת, פי' מזי, מן זהב". והעיר על מלת מזי "לא מצאתי מקורו". והיא מלה מן היוונית, $\mu\acute{\alpha}\xi\alpha$, שפירושה lump, עשת וואלי התכוון ל-genetive ($\mu\alpha\epsilon\eta(\varsigma)$). והשווה יוספוס, קדמוניות ה, א י.

בהמשך שם: "של אבר ושל אבץ ושל גסטרון רבי פוסל. פי' אבר = מוליבין". וכתב המהדיר (הערה 55): "לא מצאתי מקורות של הלעזים". מוליבין הוא מן היוונית: $\mu\omicron\lambda\nu\beta\acute{\iota}\nu = \mu\omicron\lambda\acute{\upsilon}\beta\iota\nu$. ראה במילונו של סופוקליס (E. A. Sophocles, Greek *Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, 1914, עמ' 764 ב, ופירושם lead. שם: "אבץ = קשיטרון". והוא $\tau\iota\nu \kappa\alpha\sigma\sigma\iota\tau\acute{\epsilon}\rho\omicron\nu$. ראה ש' קרויס, *Griechische und Lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum*, חלק ב, עמ' 181 ב, ערך "גסטרון", ושם עמ' 556 ב, ערך "קסטייריון". ע"ע במאמרו של ע' לעף בספרו *Fauna und Mineralien der Juden* (הילדסהיים 1969), עמ' 213–220 (הופיע בפעם הראשונה ב-*Festschrift Dr. Jakob Freimann* [ברלין 1937], עמ' 159–166).

עוד שם: "גסטרון = אספרובלקון", וצריך לגרוס אספרובלקון. והוא מן היוונית: $\acute{\alpha}\sigma\pi\rho\omicron\chi\alpha\lambda\kappa\omicron\nu$, מלה שפירושה 'מתכת לבנה', וטרם מצאתי במילונים. ומעניין שאף על פי שגסטרון וקשיטרון הם דבר אחד (ראה לעיל בדיון על אבץ = קשיטרון), פירש אותם המחבר באופנים שונים זה מזה, כאילו קיבל מסורת של תרגומי לעז, בלא שהבין את הדברים מעצמו כל הצורך⁷.

עמ' קנא: "...כליל תכלת... וכתוב כלילי (נראה דצ"ל: כליל), דלופפליה, דלהון להו כל חד וחד תרי" (ע"פ יומא עא ע"ב–כב ע"א [ולא עב ע"ב, כפי שציין המהדיר]). ושמה יש לגרוס דופפליה, מן היוונית המאוחרת $\delta\omicron\upsilon\pi\lambda\alpha$, כפול (double), דהיינו twice-woven. ראה Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, גרץ 1958 (ד"צ 1688 Lyon), עמ' 329. (ואולי השיבוש הוא בהשפעת השורש לפ"ף).

עוד ראוי להעיר על שינויי נוסח מעניינים לעבודה זרה יח ע"ב: תנו רבנן: ההולך לאצטדינין ולכרקום. ואילו מחברנו גרס (עמ' ע): "לאיצטרובילין ולקורקוס" (וראה דק"ס שם עמ' 45 אות ד). קורקוס הוא בוודאי קירקס. ונ"ל כי איצטרובילין כאן פירושו 'משחק בכדור', מלשון $\sigma\tau\rho\acute{o}\beta\iota\lambda\omicron\varsigma$, כדור (השווה Du Cange שם 1466, ערך $\sigma\tau\rho\acute{o}\beta\alpha$).

7. ראה לעיל, הערה 6.

אלן ויצטום, מאיר גרובר

קורנית, קורניתא וקורניה*

הצמח קורנית, הנזכר פעמים מספר בתלמוד כתבלין וכצמח הסקה, מזוהה כיום עם שיח נמוך ומסועף הנושא עלים קטנים נגדיים וריחניים. שמו המדעי של הצמח הוא *Coridothymus capitatus* (בעבר נקרא *Thymus capitatus*) והוא נמנה עם משפחת השפתניים.

במסכת שבת הגמרא עוסקת באיסורי מוקצה בשבת, דהיינו האיסור לטלטל דבר שלא הוכן מערב שבת לשימוש בשבת, לצורך שימוש המותר בשבת. לעניין זה הגמרא מביאה ברייתא המזכירה שמות של כמה צמחים:

”חבילי סיאא אזור וקורנית הכניסן לעצים אין מסתפק מהן בשבת” (בבלי שבת קכח ע”א).

הברייתא נכתבה בזמן קדום יותר ובארץ-ישראל, ולכן היא משתמשת בשמות עבריים לצמחים, ואילו הגמרא, שנכתבה בבבל, מתרגמת את שמות הצמחים לארמית, שפת הדיבור שהילכה בקרב העם:

”אמר רב יהודה סיאא צתרי אזור אברתא קורנית קורניתא שמה והא ההוא דאמר להו מאן בעי קורנית ואישתכח חשי אלא סיאא צתרי אזור אברתא קורנית חשי” (שם, על פי הגהות הרב שמואל שטראשון)¹.

* המחברים מבקשים להביע תודה לספרייה הבודליאנית באוקספורד ולספריית הוותיקן וגם למכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שבבית הספרים הלאומי על שאפשרו להם לצטט מכתבי-היד הרשומים בהערה 1 להלן. המחברים מודים לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים שהרשתה להם לפרסם בזה את הציורים של הצמחים הנידונים כאן מתוך הספר ‘פלורה פלשתינה’. המחברים מביעים רגשי תודה למר יונה שמיר שעזר להם בסגנון המאמר.

1. יש לשים לב שהגרס”ש ליברמן בספרו ‘תוספתא כפשוטה’, סדר זרעים, חלק ב, גויארק תשט”ו, עמ’ 558 כותב: ”ועל קורנית אמרו בבבלי שהיא חשא, קורנית מקורקפת”, הערה המקבלת כמובן מאליה את השחזור של הרש”ש (והרב שמואל שטראשון) לעומת גרסות הדפוסים, ”קורניתא חשי” (ובכללן גרסת שטיינזלץ שאינו מעיר שיש גרסה ”קורנית חשי”); וכן משתמע גם מפירושו של הרב שטיינזלץ: ”והרי אותו אדם שבא למכור ואמר מי רוצה קורנית ונמצא שהוא מוכר חשי” (עדין שטיינזלץ, תלמוד בבלי: מסכת שבת, כרך ב, ירושלים תשכ”ט, עמ’ 565). ראוי לציין שהטקסט בשחזורו של הרש”ש מאומת על פי כתב-יד וטיקן 108 (מאה יג-יד): ”מאי סיאא א’ רב יהוד’ צתרי אזור אברתא קורנית קורניתא שמה איני והא ההוא דא’ להו מאן בעי קורנית ואשתכח חשאי אלא סיאא צתרי אזור אברתא קורנית חשאי”. בכתב-יד אוקספורד 374/1 הגרסה היא ”אלא סיאא צתרי

לאחר שתרגמה הגמרא את המלה קורנית למלה ארמית קורניתא, היא מביאה מעשה שמסופר בו על אדם שבא למכור את סחורתו בשוק והכריז שהוא מוכר קורנית, ונמצא שסחורתו היא חשי. אם כן, התרגום של קורנית אינו קורניתא אלא חשי, ולכן הגמרא חוזרת בה ומסיימת במסקנה שהתרגום של קורנית הוא חשי². מכאן יש להסיק שאף על פי שקורנית וקורניתא הם שני צמחים שונים זה מזה (לפי מסקנת הגמרא) הרי יש ביניהם קשר כלשהו, משום שבתחילת הדיון חשבה הגמרא שאלו שני שמות של אותו הצמח. לפי מסקנת הגמרא הבבלית שלושת הצמחים המוזכרים במשנה ראויים להסקה. ובכן, פירוש הגמרא לקורנית – חשי תואם את פשוטה של המשנה. קורניתא איננה כלולה בקבוצה זו, למרות השימוש בה כבתבלין, כי אין לה ענפים רבים לצורך הסקה. בתלמוד הירושלמי, שלא כבתלמוד הבבלי, הגמרא מתרגמת: "הסיאה צתרה אזוב איזובא קורנית קורניתא" (ירושלמי שביעית פ"ז ה"ב).

בעיראק גדל מין של קורנית ששמו תימוס הערבות (Thymus bovei); בעבר היא נקראה T. serpyllum וגם T. musilii³. כנראה, הגמרא הבבלית התכוונה לצמח הזה בדברה על קורנית ששמה גם חשי/חשא⁴. עובדה היא שלצמח הזה עדיין קוראים Jōshan-ō Djūshā בפרס⁵ ו-hasha בשפת האורדו⁶. הצמח הזה גדל גם בארץ-ישראל, אבל מקומות גידולו בארץ – בערוצי נחלים במרכז הנגב⁷ – אינם מתאימים לבית הגידול של "הסיאה והאיזוב והקורנית שבחצר" (משנה מעשרות ג, ט), שגדלים יחד בהרי יהודה, בשומרון ובגליל⁷, כלומר ביישוב היהודי בזמן המשנה. בארץ-ישראל הצמח הדומה ביותר לחשי/חשא (Thymus bovei) של בבל הגדל עם הסיאה (צתרה)

איזוב אברתא קורנית חשו". ראוי להעיר שבמקרה שלפנינו גרסת הדפוסים איננה שיבוש שהכניסו המדפיסים, שכן היא נמצאת כבר בכתב-יד אוקספורד 360/3. על פי כתב-יד מינכן 95 מסקנת הגמרא היא "קורנית קורניתא", ואין צריך לומר שמסקנה זו סותרת את דברי הגמרא, "ואישתכ' חשי אלא...".

2. הרמב"ם בפירושו למשנה שביעית ח, א טוען שהתרגום הערבי של המלה העברית קורנית הוא חאשא; ראה משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום: סדר זרעים, עם מבוא והערות מאת יוסף בכה"ר דוד קאפח, ירושלים תשכ"ג, עמ' קנו; לעניין המלה חשא/חשי/חאשא בערבית ובארמית ובשפות אחרות עיין גם להלן. הדבר העקיב היחיד בכתב המלה חשי בכתב-היד ובדפוסים של התלמוד הבבלי הוא חוסר העקיבות.

3. K. H. Rechinger, *Flora of Lowland Iraq*, Weinheim 1964, עמ' 530.

4. I. Löw, *Die Flora der Juden*, Wien 1924–1934, כרך ב, עמ' 104.

5. D. Hooper and H. Field, *Useful Plants and Drugs of Iran and Iraq*, Botanical Series, Field Museum of Natural History, Vol. 9, no. 3, Chicago 1937, עמ' 178.

6. R. N. Chopra, S. L. Nahar, and I. Chopra, *Glossary of Indian Medicinal Plants*, New Delhi 1956, עמ' 244; האורדו הוא ניב השפה ההינדוסטנית שבפיהם של בני האוכלוסיה המוסלמית בהודו.

7. Naomi Feinbrun-Dothan, *Flora Palaestina*, Part Three: Text. Ericaceae to Compositae, Jerusalem 1975, עמ' 155.

והאיזוב יחד ואשר משמש גם להסקה וגם לתיבול הוא קורנית מקורקפת (*Coridothymus capitatus*)⁸. לצמח הזה התכוונו חכמי ארץ-ישראל, במשנה ובתלמוד הירושלמי, כשהשתמשו בשם קורנית. הרמב"ם ואחרים טענו שגם לצמח הזה קראו בעבר חאשא וכדומה⁹.

ייתכן שקורנית וקורניתא הם שמות הקשורים לצמחים במשפחת השפתניים שהמשותף להם הוא הצטיינות בטעם טוב, ומשום כך הועדפו לתיבול. בעבר היה השם קורניתא קשור גם לצמח קלמינתא¹⁰ (*Calamintha incana*) במשפחת השפתניים, שידוע בשמו זעתר מני או זעתמני אצל ערביי ארץ-ישראל¹¹. אפרים הראובני גילה שבכפר דורא בסביבות חברון קראו לצמח זה בשם קורניה¹². צמח אחר ממשפחה זו ומצמחי ארץ-ישראל, הדומה לקלמינתא (כלמנתא אפורה; ראה ציורים) והאהוב מאוד משום טעמו הטוב כצמח תה, הוא זוטה לבנה (*Micromeria fruticosa*). אצל ערביי ארץ-ישראל נקרא צמח זה עשב א-שיי, דוקא עדם, זופא, זעתר א-שיי, זועותמאן, נענת אל-בלאט (נענת הסלעים) ועוד¹³. אמוץ כהן כתב בשנת תרצ"ז שהשם של זוטה לבנה בערבית של ארץ-ישראל הוא קרניה¹⁴. ייתכן שבצפון הארץ החליפו השמות האחרים את המונח הזה.

מעניין שכיום הערבים היושבים באזור חברון (כפר חורסה, דיר סמיד, צוריף) וגם הבדואים ברהט וליד באר שבע וערד קוראים בשם קורניה דווקא לזוטה

8. יהודה פליקס, מראות המשנה: סדר זרעים בלוויית צמחיית המשנה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 123.
9. רבינו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות, תורגם על פי הוצאת מכס מאיריהוף עם מבוא והערות מאת יוסמן מונטר, ירושלים תשכ"ט, עמ' 52, 157*; אוריה פלדמן, צמחי המשנה, תל אביב [אין תאריך], עמ' 313.
10. I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig 1888, pp. 329–330; I. Löw, *Die Flora der Juden*, Wien 1924–1934, vol. 2, p. 77; *Calamintha officinalis* על פי רבינו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות, עמ' 87, הערה 3; עיין גם יוסמן מונטר, "ספר אסף הרופא", בתוך: קורות סז, כך ד, חוברות ה-ז (תשכ"ח), עמ' 410.
11. G. M. Crowfoot and L. Baldensperger, *From Cedar to Hyssop*, London 1932, p. 76; G. E. Post, *Flora of Syria, Palestine and Sinai*, 2d ed., rev. and enlarged by J. E. Dinsmore, Beirut 1933, vol. 2, p. 343.
12. אפרים הראובני, "הקורנית, הסיאה ו-*Thymus capitatus*", תרביץ כג (תשי"ב), עמ' 62; לעניין השם קורניה בערבית עיין גם Löw, *Die Flora der Juden*, כך ב, עמ' 78; וראוי לציין שאין התייחסות למלה זו אצל Sigmund Fränkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886.
13. ד' פלביץ וחבריו, צמחית הבר בישראל כמקור לתרופות, ירושלים 1982; יעקב רשף, "הערות למאמרו של שוקרי עראף, 'ניצול צמחי בר בכפר הערבי'", מכתב לטבע וארץ, כך ז, חוברת ד (תשכ"ה), עמ' 180.
14. אמוץ כהן, "צמחי-בר בשימוש של עם-הארץ", הטבע והארץ, כך ד, חוברת ח (תרצ"ז), עמ' 293.

הלבנה¹⁵. כנראה, מוצא השם הזה הוא מהארמית או מהעברית הקדומה, וייתכן אף שנשתמר הקשר של קורניה עם זוטא לבנה. יש להניח שהצורה הנכונה של המונח העברי היא קורְנִית ולא קורְנִית, כפי שכבר הדגיש בעבר עמנואל לב¹⁶. מעניין שהמונח קורניה נשאר בשימוש באזור הר חברון ובאזורי המדבר הסמוכים. הזוטא הלבנה אינה גדלה ליד באר שבע ועדר ואינה מופיעה ברשימת צמחי הבר המקומיים המנוצלים בידי הבדואים¹⁷. נראה לנו לומר שגם הצמח וגם שמו קורניה באים מהרי חברון ומהשפלה, מקומות שהוא גדל בהם בין משטחי סלעי הגיר.

סיכום: מתוך הדברים שנאמרו אפשר לשער שבארץ-ישראל בתקופת המשנה היה השם קורנית קשור לצמח קורנית מקורקת, ובבבל היו השמות קורנית וחשי (חשא) קשורים לצמח תימוס הערבות. שמות אלו הוחלפו בפי הערבים לזעתר, זעתר פרסי וזוחייף. ייתכן שהשם קורניתא היה קשור לכמה צמחים שקרובים מאוד בריחם

15. הכתיב הערבי قَرْيَة, אשר בו הה"א הסופית היא תָאָא מרבוטה, כלומר a סופית אשר מקורה האטימולוגי הוא ת"ו סופית (כמו במלה העברית מלכה שמוצאה מהמלה מלכת, כפי שאפשר לראות באוגריתית ובפיניקית), אינו מניח מקום לספק, וברי שיש כאן גלגול של המלה קורנית שבמשנה. כמובן, הערבים באזורים הנ"ל מבטאים גורניה לפי הכלל הידוע שבערבית של דרום ארץ-ישראל ההגייה של הקו"ף היא g; על תופעה זו עיי' G. Bergsträsser, *Sprachatlas von Syrien und Palästina*, Leipzig 1915; R. L. Cleveland, "A Classification of the Arabic Dialects of Judea", *BASOR* no. 171 (1963), 57–58; Judith Rosenhouse, "Towards a Classification of Bedouin Dialects in Israel", *BSOAS* 47 (1984), 513.

16. Löw, *Die Flora der Juden*, כרך ב', עמ' 77 כותב "körnt nicht korannt"; הצורה קורְנִית משתקפת בכתבי-היד המנוקדים של המשנה מימי הביניים כמו כתב-יד פאריס 328–329 וכתב-יד קופמן A50 וכן אצל Johannus Buxtorf, *Lezicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum*, ed. Bernard Fischer, Leipzig 1875, עמ' 1060, וכן אצל Gustaf Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina*, Gütersloh 1928–1942, כרך א, עמ' 549; כרך ב, עמ' 295; כרך ד, עמ' 14 וכן ב'ששה סדרי משנה מנוקדים' סדר זרעים, ירושלים תשט"ו, דף צט. הצורה קורְנִית משתקפת במילונים האלה: Gustaf H. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch*, nebst beiträgen von Heinrich Leberecht Fleischer, zweite Auflage mit Nachträgen und Berichtigungen von Lazarus Goldschmidt, 4 Bände, Berlin und Wien 1924, vol. 4, p. 276; Marcus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim etc.*, New York, Berlin & London 1926, p. 1243. חנוך ילון מנקד קרְנִית, בתוך: חנוך אלבק, ששה סדרי משנה, ירושלים ותל-אביב, תשי"ג-תשי"ט, כרך א, עמ' 159. ילון ב'מבוא לניקוד המשנה', ירושלים תשכ"ד, אינו מעיר על המלה קורנית. מסתבר שהניקוד של ילון, שאינו מתאים לא למשניות המנוקדות מימי הביניים ולא למילונים ולמחקרים שהזכרנו לעיל גובע מספרו של יהודה קאהוט, עורך השלם, חלק שישי, וינה וברלין תרפ"ו, עמ' רו.

17. C. Bailey and A. Danin, "Bedouin Plant Utilization in Sinai and the Negev", *Economic Botany* 35 (1981), 145–162.

ובצורתם. לזוטא לבנה ולכלמנתה אפורה – שני צמחים אשר כל אחד מהם משמש להכנת תה משובח והגדלים בבתי גידול דומים – הערבים בארץ-ישראל קוראים זעתמאן (או כדומה). לצמחים אלו יש גם שמות אחרים בפי הערבים בחלקים שונים של ארץ-ישראל. לפי אפרים הראובני, בכפר דורא שליד חברון קראו לכלמנתה בשם קורניה, ולפי אמוץ כהן היה שם זה קשור לזוטא לבנה. אנחנו מצאנו שימוש רחב בשם קורניה לזוטא לבנה בכמה כפרים בהר חברון וגם אצל כמה שבטים באיזור באר שבע וערד. השימוש בשם קורניה הוא אפוא שריד לשמות הצמחים ששימשו בארץ-ישראל בתקופת התלמוד.

קורנית מקרקפת

Coridothymus capitatus (L.) Reichenb. fil.

תימוס הערבות

Thymus bovei Benth.

זיטה לבנה

Micromeria fruticosa (L.) Druce

כלמנתה אפורה

Calamintha incana (Sm.) Heldr.

הציורים מתוך 'פלורה פלשתינה' באדיבות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

מִן הָעֲבוּדָה בַּמִּילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

נו

ברכה פישלר

“אין אמר ואין דברים”

לקורותיו של שיבוץ מקראי בחיבורי מנדלי ויוצרים אחרים

מבוא

הסגנון השיבוצי – מאפיין מרכזי בספרות ההשכלה – הוא מלאכת מחשבת המתגלה בדרכים שניתנים בהן חיים חדשים ליחידות שלמות מן הטקסט הקלסי. אולם גם במיטבו סבל סגנון זה מאילוצי “הפוריזם המקראי”. אילוצים אלו הכריחו את היוצרים לחפש פתרונות בפסוק ממנו ובו, שכן פתרונות מחוץ למסגרת הקורפוס הקלסי אם לא היו מנועים מהם, הרי היו בבחינת פתרונות טובים פחות. ממילא השפיעה הסביבה שפסוקי המקרא נשתלו בה מחדש, גם על משמעותם וגם על צורתם. יתר על כן, הסביבה המשפיעה, היינו ההקשר, אף היא הייתה מורכבת מפסוקים, ואלה קיימו מערכות יחסים בינם ובין עצמם כפרטים, ובינם ובין ההקשר החדש כחטיבה שלמה.

השיבוץ המקראי פועל בטקסט בשלושה אופנים עיקריים: (1) כציטוט ממקור אחר, (2) כצירוף כבול, (3) כחומר לשוני גולמי.

1. ציטוט: השיבוץ הוא ציטוט מקורפוס סגור שנוסחו קבוע, ובמסירתו לא חלו שינויים במשך מאות שנים.

2. צירוף כבול: חלקים מטקסט זה (פסוקים וחלקי פסוקים) חוזרים ונשמעים וחוזרים ונאמרים בתפילת ציבור ובתפילת יחיד, בקריאת התורה, בטקסים דתיים, בשיטת הלימוד בחדר וגם בלימוד התלמוד והמשנה בבית המדרש ובישיבה. מכוח שינונם מוקנה להם מעמד של צירוף כבול, שכל שינוי ניכר בו.

3. חומר לשוני: המקרא הוא המקור העיקרי – אם גם לא היחיד – לשאילת חומרי לשון ליצירת טקסטים חדשים, במיוחד כאלה שאינם הלכתיים או דתיים במובהק. למקרא תרגומים, ספרי דקדוק, מילונים, פירושים מוסכמים ומקובלים ומסורת של ציטוט ושיבוץ (המדרש, הפיוט, שירת החול ועוד).

1. ראה דן מירון, בין חזון לאמת, ירושלים 1979, עמ' 28 ואילך; איתמר אבן-זהר, “לבירור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסיה”, הספרות ב, מ' 2 (ינואר 1970), עמ' 298–299.

בתורת ציטוט השיבוץ נהנה מחסותו של המקור המקראי ושואף להיות נושא נאמן שלו. בתורת חומר לשוני הוא נוטה להינתק מן המקור ולפעול כגורם עצמאי וחופשי. בתורת צירוף כבול הוא נע בין שני הקטבים הללו – הנאמנות למקור וההינתקות ממנו – ובמהלך תנועתו חלות בו תמורות בצורה ובמשמעות.

רשימה זו תתחלק לשלושה חלקים על פי שלושת האופנים הנזכרים שבהם השיבוץ פועל, והם יוצגו באמצעות צירוף שיבוצי אחד: "אין אמר ואין דברים" (תה' יט, ד). צירוף זה בהקשריו המגוונים ידגים כיצד צירוף שיבוצי מתייחס הן אל מקורו המקראי הן אל סביבתו החדשה², וינסה להראות מה השיבוץ מביא אל הטקסט החדש ומה קורה לו בפגישה עמו. יש להדגיש שבכולותיהם של אופנים אלו אינם חדים וחותרים אלא משורגים לרוב זה בזה, ולא אחת הם פועלים במשולב. כמו כן חשוב לזכור שההכללות אינן מקיפות הכול, וכל הקשר מנסח את משמעותו של הצירוף המשובץ.

המובאות ברשימה זו הן מכתב מן הנמצא במאגר המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, המדור לספרות חדשה (1750–1930)³. המאגר כולל לא רק ספרות יפה, שבה הסגנון השיבוצי שליט בדרך כלל, אלא אף ספרי מדע, ספרות חסידית ופובליציסטיקה (לא תתקיים הבחנה בין הסוגות); כמו כן כלולים בו גם חיבורים מתקופת התחייה, שבה נחלשה ההגמוניה של הסגנון השיבוצי, אך עדיין השפעתו רבה (במיוחד בולט מנדלי, העומד בין התקופות הנזכרות). כל אלה מושפעים מן המסורת ארוכת השנים של המופת המקראי, וגילויי הסגנון השיבוצי בהם רבי עניין. המובאות ילוו בציורים הביבליוגרפיים האלה: שם המחבר, שם החיבור ושנת הופעתו הראשונה בדפוס. מראי המקומות המלאים נמצאים במאגר.

א. השיבוץ הוא ציטוט במערכת של ציטוטים

למנדלי שתי דרכי התייחסות ראשיות לרצף המלים "אין אמר ואין דברים": דרך הפתוס ודרך הפרודיה⁴. בדרך הראשונה, הפתטית, משמעותו של הצירוף היא ההבעה בלא מלים, ההבעה שאינה זקוקה למלים, ההבעה החזקה ממלים. העמדה הפתטית הרמונית הן עם מקורו המקראי של השיבוץ הן עם סביבתו החדשה:

- (א) ועל פני כל הארץ מרחפת דומיה-דממת אל, אין אמר ואין דברים, אין פרץ ואין צוהה כלי נשמע קול, זולתי קול פלג מים. (פתח דבר, תולדות הטבע א 1862)
- (ב) אין אומר ואין דברים, רק הלבבות נעו. (האבות והבנים 1868)

2. ראה טובה כהן, "הטכניקה הלמדנית – צופן של ספרות ההשכלה", מחקרי ירושלים בספרות עברית יג (תשנ"ב), עמ' 137–169. המחברת טבעה את המונח "קריאה סימולטנית" כדי לסמן את הקשב הכפול המאפיין את קריאתו של "המשכיל הלמדן" (עמ' 164 ואילך).
3. מובאות כא, ל-לא נלקטו מתוך חיבורים שאינם כלולים במאגר.
4. ראה ההבחנה שעושה טובה כהן (לעיל, הערה 2) בין לשון ניאוקלסית ללשון פרודית.

(ג) היתה ממשמשת לה בשמלתה מאחוריה ופשטה אחרי כן שתי ידיה כחצי גורן עגולה, בלא אומר ובלא דברים, רק מנענעת בראשה. (בעמק הבכא 1897)

(ד) אין אומר ואין דברים לאהבת חנצה. (בעמק הבכא 1908. המבנה: "אין קץ ל...") דוגמת איוב כב, ה ועוד.)

(ה) ובכל הארץ יתמשך קוה [= של העצבות] בלא אומר ודברים, בלי נשמע קולה. (בימים ההם 1916)

דרך ההתייחסות השנייה, הפרודית, מבטאת חוסר יכולת להשתמש בלשון (אי-כשירות לשונית), והיא מקבילה לתחליפי דיבור עילגים ונלעגים, כמו הגמגום, הקולות חסרי הפשר, התנועות והרמיזות. בעמדה הפרודית השיבוץ מתנגש עם סביבתו החדשה, מקבל את תכתיבה וחוזר ומתנגש גם עם מקורו המקראי:

- (ו) הנה הוא שב על דרכו, אמר דוד, אין אומר ואין דברים, רק אָבֵל אָבֵל: (האבות והבנים 1868)
- (ז) ושקט ודממה בבית – אין אומר ואין דברים זולתי קול נחירים. (מסעות בנימין השלישי 1896)
- (ח) וכולם כאחד פותחים את פיהם ומהגים ומלהגים ומדובבים, אין אומר ואין דברים ברורים זולתי קול. (שם)
- (ט) אלו ואלו בפצח מפצחים באין אומר ודברים... אלא ברמיזה ובתנועת ידים ורגלים, כנהוג אצל יהודים. (אגדות האדמונים 1902)

במקרים שלפנינו הפרודיה מושגת על ידי עימות הצירוף "אין אומר ואין דברים" (כצורתו או בשינויים) עם "קול נחירים", "רמיזה ותנועת ידים ורגלים", "מהגים ומלהגים ומדובבים" וכיו"ב. המשמעות הפתטית של ההקשר המקורי, כלומר 'אלם חגיגי שבקדושה', מתפוגג כאשר מתברר שההפך מן "אמר ודברים" אינו דממה נפעמת כבספר תהלים אלא קולות נחירה וגמגום. מצד אחר הגמגום והנחירות מקבלים ממדים גרוטסקיים בזכות השיבוץ החגיגי.⁵

כאמור, השיבוץ המקראי פועל לרוב בסביבה שיבוצית – לעתים דחושה ולעתים דלילה – ולא פסוק אחד אלא מערכת של פסוקים שותפה במארג המשמעות ובתבנית התחבירית. למערכת זו תוצר לוואי חשוב: השיבוצים הפועלים בה מתייחסים לא רק זה אל זה אלא אף אל פסוקים וחלקי פסוקים נעלמים, או אילמים, הפועלים בטקסט במובלע. חלקים אלו 'מאופסנים' גם בתודעת הקורא, והם צפים ועולים בשעת הצורך גם אם אינם מצוטטים בפועל. לעתים קרובות אפוא הקשרים בין השיבוצים אינם עומדים על הנגלה אלא על הנסתר, הבלתי מצוטט.

אמצעי הקישור בין הפסוקים השותפים למארג השיבוצי הם בעיקר שלושה: נושא משותף, מלת מפתח, תבנית תחבירית. מובאה א היא חלק מ"סיפור הבריאה" הפותח את הקדמת 'ספר תולדות הטבע' א, והיא דוגמה מובהקת להצטרפות של השלושה: הנושא המשותף הוא קול ודממה. מנדלי גודש שיבוצים שהמכנה המשותף להם הוא מלת קול ונרדפיה או מלים הקשורות עמה אסוציאטיבית: אומר, דברים, פרץ, צווחה, נשמע, דומייה, דממה. נושא זה מתפתח בהמשך ועומד במרכז ההקדמה.

5. לעניין זה ראה גרשון שקד, בין שחוק לדמע, גבעתיים 1965, עמ' 84–98.

מלת המפתח היא קול, והיא מופיעה בשיבוצים: בלי נשמע קול (תה' יט, ד), זולתי קול (דב' ד, יב).

התבנית המרכזית היא תבניתו של הפסוק "אין אמר ואין דברים בלי נשמע קולם" (תה' יט, ד). "אין פרץ ואין צוחה" (ע"פ תה' קמד, יד) שותף לתבנית ויוצר רצף סיננוימי. פסוק אחר בעל אותו המבנה: "ואין קול ואין קשב" (מל"ב ד, לא) מצטרף להקשר בהמשך ובגלגול תחבירי: "וקול וקשב אין".

בצד גורמים אלו שבחזית פועלים גורמים אחרים ברקע:

1. "קול דממה דקה" (מל"א יט, יב) ו"דממה וקול אשמע" (איוב ד, טו) הם פסוקים אילמים ברקע: המלה דממה מאוזכרת בצירוף "דממת אל", והמלה קול היא, כאמור, מלת המפתח ופעמים מספר נזכרת בשיבוצים אחרים.

2. המלים "זולתי קול" (דב' ד, יב) מושכות אתן את ראשיתו של אותו הפסוק: "קול דברים אתם שומעים". המלים קול ודברים (שלא צוטטו) נקשרות, כמובן, לקול ודברים שבפסוקים האחרים המשובצים בטקסט. והוא הדין במלה שומעים הנקשרת למלים "בלי נשמע קול".

3. המבנה מתגלה כמורכב יותר בזכות עוד חלק נסתר מאותו הפסוק (דב' ד, יב): "ותמונה אינכם רואים (זולתי קול)". מעתה מבנה המשפט כולו, היינו "אין... זולתי...", שאול למעשה מפסוק זה.

4. אולם המשפט "בלי נשמע קול זולתי קול פלג מים" מעלה גם את מלותיו של פסוק נסתר אחר: "רק שפתייה נעות וקולה לא ישמע" (שמ"א א, יג), ובהיפוך סדר האברים – גם את מבנהו: "אין/לא/בלי... זולתי/רק/(אלא)... מבנה זה (המוכר גם מפסוקים אחרים במקרא, כגון מל"א יב, כ; ח, ט; טו, ה ועוד) שליט בשבע מתוך תשע המובאות שלעיל⁶.

גם במובאות אחרות ניכר המשחק העדין שבין השיבוצים ובין עצמם ("בכל הארץ יתמשך קוה", מובאה ה) ובינם לבין מקורות לשוניים אחרים ("בפצח מפצחים" שמן הפיוט, מובאה ט), ואף בדרך של "לשון נופל על לשון" ("אֶבֶל אֶבְלִים" על פי "הבל הבלים", מובאה ו). לעתים השיבוצים באים כלשונם, לעתים בשינויים ("בלא אמר ובלא דברים", מובאה ג, "באין אמר ודברים", מובאה ט), ולעתים מתוך הרחבת האיבר האחרון ("אין אומר ואין דברים ברורים", מובאה ח) ועוד כהנה וכהנה.

הרחבת האיבר האחרון (לעיל, מובאה ח) או הרחבת הצירוף כולו (להלן, מובאות י–יב)⁷ גורמות למעשה לפירוק הצירוף (מחמת הפרת האיוון והסימטריה), אף שלא חל

6. השווה במיוחד מובאות ב–ג. על דגמים תחביריים ועל גלגוליהם בכתבי מנדלי ראה ראובן מירקין, "רישומי ריתמוס ותחביר מלשון המקורות בכתביו של מנדלי מוכר ספרים", מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, מוגשים לש"א ליונשטם, ירושלים תשל"ח, עמ' 269–277.

7. בדומה ל"המשכה" כלשונם של גדעון טורי ואבישי מרגלית, "דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול", הספרות ד, מס' 1 (ינואר 1973), עמ' 123–124.

בו כל שינוי פורמלי (ראה גם פרק ג). ממילא מתנטרל הפתוס שהצירוף נושא אתו מן המקרא, והוא נעשה אירוני (לילינבלום, להלן, מובאה י, מעצים (וויזל, מובאה יא) או מליצי סתם (בעש"ט, מובאה יב):⁸

- (י) הנני מאמין בכל דברי דת קדשנו תורת משה אשר כתב אותה כולה מפיה, אין אומר ואין דברים אשר הוסיף עליה מדעתו. (לילינבלום, חטאות נעורים (1876)
- (יא) בקצתן נזכר מאמר מה בכתוב [...] ובמקצתן אין אומר ואין דברים בכתוב. (נ"ה וויזל, הקדמה לשירי תפארת, 1789)
- (יב) אם שתקת שתיקותיך יפה מדיבוריך אין אומר ואין דברים אשר יכול להיות מוצא מקום לדבר קשות ודברי סרה. (ספר שבחי הבעש"ט 1812)

ב. השיבוץ הוא יצרן צירופים

בלשון ימינו (אמנם במשלב גבוה) מוכר לנו הצירוף "בלי אומר ודברים" יותר מן הצירוף "אין אומר ואין דברים", שהוא לכל היותר בגדר הבאה מן המקרא⁹. המעבר מן "אין אומר ואין דברים" אל "בלי אומר ודברים" ותהליך כבילותו והתמסדותו¹⁰ של האחרון לא חלו ביום אחד, והדוגמות המתועדות מראות שכמה דורות התלבטו הכותבים בין החלופות.

שלושה שינויים מתגלים במעבר זה: (1) השלת ההופעה השנייה של מלת השלילה, (2) שינוי במעמד התחבירי: ממשפט עצמאי (כצורתו במקרא) לרכיב אדוורביאלי, (3) המרה לקסיקלית: את המלה אין החליפו מלות שלילה אחרות: באין, בלא, בלי, ובסופו של דבר ניתנה עדיפות למלה בלי (אולי בגלל המשך הפסוק: "בלי נשמע קולם"). המובאות ערוכות בסדר כרונולוגי כדי להמחיש את חוסר הגיבוש שבברירת מלת השלילה:

- (יג) פתאום יצא הגנ"ב [=גיברנר] מחדרו ובאין אמר ודברים נתן קולו על המסור [=מוסר, מלשין] לאמר אתה שיכור. (שבחי הבעש"ט 1812. וראה גם מובאה יט.)
- (יד) ימים ידברו דברי אמת כי ילדי יום יום באין אמר ודברים יביעו קול דממה דקה. ("המגיד" 1857. שיבוץ של חמישה שברי פסוקים בדרך של שתי וערב תוך הסתגלות תחבירית זה לזה: "ימים ידברו", "דברי אמת", "יום ליום יביע אמר", "אין אמר ואין דברים", "קול דממה דקה").¹¹

8. שימוש מליצי גם במובאה יג מאותו החיבור: "בלי אמר ודברים נתן קולו"...
9. מתועד במילון אבן-שושן, ערך "אמר", ערך משנה "בלי אמר ודברים" והערה בסוגריים: "על פי תהלים יט ד' וכו'. ואילו 'אין אמר ואין דברים' הוא מובאה לתיעוד שם העצם אמר (שם).
10. על התמסדות צירוף סוטה ראה טורי ומרגלית, עמ' 104.
11. דן פגיס בספרו 'חידוש ומסורת בשירת החול' (ירושלים 1976) מבחין בין שלושה סוגי שיבוץ: שיבוץ ניטרלי, שיבוץ בעל משמעות ושיבוץ שהוא מרכז רעיוני, ציורי או מבני (שם, עמ' 70-77. וראה גם במאמרה של טובה כהן, עמ' 160 [לעיל, הערה 2]). ניתן לומר שבמובאה זו מכתב-העת 'המגיד' השיבוצים נוסים להיות ניטריים אלא שהגיבוש המליצי מאפיין אותם והפונקציה המסמנת שלהם טפלה ומשנית. שונה ממנה מובאה א, למשל, השייכת לקטגוריה השנייה של פגיס, אם לא לשלישית.

- (טו) לב ללב יביע אומר ונפש לנפש תחיה הרגשות, בלי אמר ודברים. (מנדלי, איגרת משנת 1864. כל המשפט הוא עיבוד רצף הפסוקים תהלים יט, ג-ד.)
- (טז) הדבר הזה אשר עשתה האשה לו בלי אמר ודברים הכאיב לבו הרבה מאד מכל גדופי איש. (סמולנסקי, קבורת חמור 1873)
- (יז) עד שיבואו החיים עצמם וילמדו באין אמר ודברים. (אחד העם, פצעי אוהב 1890. וכוונתו: ללמוד מן המעשה ולא מן הדיבור. ובנוסח משנת 1895 – בלי אומר ודברים.)
- (יח) והנשמה משתפכת בלא אומר ובלא דברים ובוכה במסתרים. (מנדלי, בעמק הבכא 1898. המבנה שאול מן הפסוק: "בלוא כסף ובלוא מחיר", ישעיהו נה א. וראה גם מובאה ג.)
- (יט) והוא צעוק יצעק באין אמר ודברים. (שם. הפרדוקס בין הצעקה לחוסר הקול יוצר פתוס עצור. והשווה מובאה יג.)
- (כ) בדממה, בלא אומר ודברים, נשלו דמעות זו אחר זו. (הזו, בישוב של יער, 1930)
- (כא) הבטתי אני בפני אשתי ואשתי הביטה בפניי ושאלנו זה את זה בלא אומר ובלא דברים להיכן נלך והיכן נבקש את התינוקות. (עגנון, ספר המעשים, האבות והבנים, 1941)
- בסוג זה ניכר מאמץ לספק שני צרכים העשויים להימצא בסתירה: צורכי הטקסט או השפה בכלל – מזה והיענות לכבילותו של הצירוף (בהיותו חלק מטקסט המופת הקלסי) – מזה. נאמנות כפולה זו יצרה סטיות – ואולי מוטב לומר פתרונות – בעלות אופי טבעי יותר מאמנותי, שכן הסטייה כאן אינה אלא אמצעי לשוני לסגל את הצירוף לתחביר הטקסט החדש. הצירוף "בלי אומר ודברים" השליט היום איננו תוצר ספרותי לשעתו, או מאפיין סגנוני של יוצר יחיד אלא סופו של תהליך התגבשות קיבוצי טבעי שלתהליך התהוותו שותפים רבים. לא עובדה בטקסט אלא עובדה בלשון; לא יצירה חד-פעמית אלא תופעה מתמידה.
- ג. בתורת חומר לשוני השיבוץ שואף 'להתחסל'**
- כבר בפרקים הקודמים נרמזו דרכים שבהן מתערערת נאמנותו של השיבוץ לפסוק. המובאות שלהלן צועדות צעד נוסף בכיוון זה, שכן מלת השלילה שייכת למבנה המשפט כולו ואינה חלק מתואר הפועל:
- (כב) אין בידו לספר כאבו וצערו באומר ודברים רק בבכי וצעקה יקרא. (משה סטודנצקי, רופא הילדים 1847)
- (כג) רגשות לא ברורים אלה המשכיחים [...] ומנבאים לו עתידות, לא באומר ודברים קשורים לרעיון אחד, כי אם ברוח קל אשר לא ישמע לאזנים. (מנדלי, האבות והבנים 1868)
- (כד) לא אמר ודברים ידאו [=אשר ידאו] על כנפי הרוח אשרוני אז כי אם הרגשות נעימות ומתענגות. (שמשון בלוק, שבילי עולם 1822. הצירוף הוא נושא המשפט ולא תואר הפועל כבמובאות האחרות)
- ממילא מלת השלילה כבר אינה חלק הדוק בצירוף, והיא יכולה להימחק או להתחלף במלים אחרות:
- (כה) כי כל אשר לא ידע מהות שקדי הלימפע, יעודם ותועלתם בגוף, ידבר ממחלה הזאת, אך באומר ודברים מבלי הבין מאומה. (משה סטודנצקי, רופא הילדים 1847. כלומר, "אומר ודברים" הם דיבורים ריקים מתוכן!)

(כו) לשמוע מפעולות גזיר אחיו השר שלמה במעט אומר ודברים רוב הגיון על גדול המעשה. ("המגיד" 1857. השיבוץ הנוסף: "ברב או במעט" [שמ"א יד, ו] נפרט לשני אברים מורחבים).¹²

(כז) הלא זה ספר תולדות הטבע מספר כבוד אל ומעשי ידיו הוא מגיד באמר ודברים נכחים. (תולדות הטבע ב 1866. זיווג "בלי אומר ודברים" עם "דברים נכוחים" [מש' כד, כו] תוך השלת האיבר החוזר דברים).¹³

(כח) למרות מה שבדברים ובאמרים יש שהוא משתפך לפעמים. (ברנר, בפעם המאה 1909)
(כט) רשפיה רשפי אש הם בלב איש יהודי, כל אומר, כל דבר חוצב בקרבו להבות תשוקת קדש¹⁴. (מנדלי, תולדות הטבע ג 1872)

השמטת מלת השלילה, המרתה במלה אחרת, פגיעה בסדר האיברים, התערבות במבנה הבינום וכיו"ב משמשות כעין מעבדה המכשירה את הצירוף לשימוש החופשי.

ראוי לציין שבצד ההתרחקות הפורמלית מן הצירוף המקורי קיימים גילויי התפרקות הן מן המשמעות הנלווית להקשר המקורי (= חגיגות וקדושה) הן מן המשמעות המילולית של רכיבי הצירוף (= דיבורים). סטיות אלו במשמעות מתקיימות מכוח ההקשר גם בלא שינוי פורמלי או בשינוי פורמלי מזערי:

(ל) בסעודה שלישית של שבת קודש יאספו החסידים עדרים עדרים והרב מגלה נסתרם, אין אמר ואין דברים [...] אין שם לא תורה ולא יראה לא חכמה ולא מוסר. (דוד מקובר, שבר פושעים 1800. משמעותו של הצירוף בהקשרו זה: 'אין פשר, אין משמעות' וכיו"ב, והשווה מובאה כה).
(לא) אין ריבות ותלונות, מדון תכחת; / אין אמר ודברים: שלום בארץ. (ש"ד לוצטו, דרך ארץ, כנור נעים ב 1879. משמעותו של הצירוף כאן היא: 'ריב, ויכוח, דין ודברים').

עם זה, גם אם יגדל מאוד המרחק ממשמעותו המקורית של הצירוף – כל עוד צורתו נשמרת הוא עומד בזיקתו למקורו המקראי, וקולו של השימוש החדש אינו מחריש את קולו של השימוש הישן.

כאשר מבנה הצירוף מתרופף ומלת השלילה מומרת בחלופותיה, וכאשר היסוד הציבי בצירוף נשאר הצמד הסינונימי לבדו – לא מן הנמנע שהוא הוא היסוד המארגן במבני הדוגמות לב-לו.

כאמור, הרחבת האיבר האחרון (הנענית לכלל הריתמי: כל הקצר קודם) תורמת לפירוק הצירוף. בסגנון השיבוצי נפוצה לא פחות השיטה המרחיבה – או המעבה – את

12. "היפרטות" היא מונח שטבע עזרא ציון מלמד כדי לתאר צירוף מלים שנפרד ונפרט לשתי צלעות התקבולת המקראית ("מטבעות לשון שנפרטו בשירת המקרא", ספר סגל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 188-219). "הרחבה" ו"פזיור" הם המונחים המקבילים על פי הגדרתם של טורי ומרגלית, עמ' 112-113.

13. "שרשור תוך מחיקה" (טורי ומרגלית, עמ' 111).

14. לפירוק הצירוף על ידי השמטת וי"ו החיבור השווה: אין אמר, אין דברים, בלי נשמע קולם, / ודברי אליהו יקומו לעולם (ביאליק, על סף בית המדרש).

שני האברים, בדומה לתקבולת ולמבנים סימטריים אחרים (ראה גם לעיל, מובאה כו)¹⁵. הרחבה כפולה זו, העושה לפיזורם של האיברים ולהרחקתם זה מזה, מגבירה את עצמאותם, ומתוך כך היא גם גורמת לשינויים בצורתם (כגון אמרי במקום אמר, דבר במקום דברים, חילוף סדר האברים):

(לב) אזי משתמשין באמרי בינה ודברי חכמים מידותם. (מנדל לפין, חשבון הנפש 1808)
(לג) לא יאבו ולא ישמעו למרשיעי היהודים, בשמעם אמרי יושר ודברים נכוחים. (מנדל, עניי עמי 1867)

(לד) דברים נכוחים והבלים, קשט אמרי אמת וכזבים. (מנדל, תולדות הטבע ג 1872)
(לה) דבר שקר ואמר כזב. (לילינבלום, חטאות נעורים 1876)
(לו) נשגבים הם דברי הנביאים ומשכילים אמרי הכתובים. (ברדיצ'בסקי, בסתר רעם 1920)
במובאות הללו עיבוי האברים והרחבתם נעשים גם הם באמצעות צירופים מקראיים: "אמרי יושר" (איוב ו, כה), "דברים נכוחים" (מש' כד, כו), "קשט דברי אמת" (מש' כב, כא), "אמרי בינה" (מש' א, ב), "דברי חכמים" (מש' כב, יז), "דבריו" שקר" (יש' נט, יג ועוד), "אמרי שקר" (יש' לב, ז), "דבר כזב" (מש' ל, ח). צירופים אלו עומדים בתחרות עם המבנים הסימטריים הנשענים על הצמד "אמר ודברים", והם מחלישים את כוחו כצמד כבול¹⁶.

לסיכום: המלה **אמר** (ואף אמרים) נדירה בשימוש החופשי בעברית החדשה (גם מתקופת ההשכלה יש רק שתי עדויות בכל המאגר), ואינה קיימת אלא בצירופים פועליים שמן המקרא, למשל: יביע אומר, גמר אומר, גזר אומר, נתן אומר, או בצמדים ובתקבולות, כבבואה או כחיקוי לאמר ודברים כגון "אומר ומלה" (המגיד 1857, פעמיים), "אומר והגה" (בריינין, בן סורר ומורה 1897), "אומר וניב שפתיים" (מנדל, האבות והבנים 1868) וכן: "אמרים ומליצה" (מנדל, תולדות הטבע ג 1827), "שיח ואמרים" (האבות והבנים 1868), "דברים ואמרות" (תולדות הטבע א 1862).

אולם ברנר וגנסין – נאמנים לדרכם ולסגנונם – מצאו דרך לשחרר מלה זו מִסֵּד המליצה, ובו בזמן לשמור על אופי נוסחאי ועל הִדּוּ של הצירוף הכבול:

(לז) והיא מצדה התחילה צוחקת בקול גדול והתיקה בלי אמר את כסאה והלכה וישבה לה אצל אותו בחור. (גנסין, אצל 1913)

15. כבר במקרא הנרדפים אמרים ודברים נפרטים לשני איברי תקבולת: "בני לדברי הקשיבה / לאמרי הס אוֹנֶךְ" (מש' ד, כ). וראה הערה 12 (מלמד אינו מביא דוגמה זו).

16. גם אם אי אפשר לקבוע ביטחון שמובאות אלו הן גלגול על דרך ההרחבה של הצירוף "אין אמר ואין דברים", גם אם אפשר לטעון שהמלים המרכיבות את הצירוף הן בעלות קיום עצמאי כבר במקרא – קשה להתעלם מן התפוצה הגדולה של צירוף זה בספרות ומן השימוש היצרני שנעשה בו, ומכאן שאין לבטל את השפעתו לגמרי.

(לח) וכשהראש הקרח מצדד בלי אמר לצדדים, מוציאות התהומות שבלב הנמס אנחות מרות. (שם)
 (לט) קרא גם הוא בלי אמר ובכאב שותת: רחמים! רחמים! (שם, והשווה מובאה יט)
 (מ) היתה אומרת לו תמיד בלי אמר, שהיא אוהבת אותו. (שם. כלומר, בלי לומר במפורש, וכך גם להלן).
 (מא) לחיצת יד אחת איני זוכר בינותינו מאלו הלחיצות, המטילות איזו חובה בלי אמר. (גנסיין, מתרגם, הצלב 1913)
 (מב) הזקן הוציא בשליק מכיסו ופנה אל החיל בלי אמר: התלך עמי? (ברנר, המוצא 1918)¹⁷
 זיקתו של הצירוף החסר¹⁸ "בלי אומר" לצירוף הכבול "בלי אומר ודברים" אינה מוטלת בספק, והיא מראה בעליל עד כמה השתרש 'השימוש הסוטה' שירש את השיבוץ "אין אמר ואין דברים".

ראויה רשימה זו, העומדת על "העבודה במילון ההיסטורי", שתחתם בדברים שאמר מייסדו של המפעל הזה, אשר עד ימים אלו ממש עמד בראשו:

נמצא כי המילונאי־ההיסטוריון בלי אמר ודברים רבים כותב היסטוריה של התופעה הלשונית, על ידי עצם הכותרות המסווגות. קשה להעלות על הדעת דרך אחרת בהצגה מדעית של הערך המילוני, למשל הצגה על פי סדר התאריכים גרידא בלא סיווג ושיוך סימנטי... (זאב בן־חיים, "לעניין כרונולוגיה של הערך במילון ההיסטורי", הקונגרס החמישי למדעי היהדות, תשכ"ט).

17. והשווה: בלי אמר - / רק רמז, רק זיע (רחל, אביב, "דבר" 1930).

18. "קטוע סופו של הצירוף" (טורי ומרגלית, עמ' 113-114).

ב י ק ו ר ו ת

יהושע בלאו

עיבוד חדש חשוב של ספר דקדוק יסודי

P. Joüon, S. J. – T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Part One: Orthography and Phonetics, Part Two: Morphology, Part Three: Syntax. Paradigms and Indices, *Subsidia Biblica* 14/i, 14/ii, Roma, Pontificio Istituto Biblico 1991, pp. xxxv+779, 2 volumes

העשורים הראשונים של המאה העשרים היו תקופת הזוהר של הבלשנות העברית ההיסטורית המשווה: בשנים 1908–1913 ראה אור הדקדוק השמי המשווה המונומנטלי של ברוקלמן¹. ב-1918 וב-1929 יצאו לאור שני הכרכים הראשונים, היחידים (תורת ההגה והפועל), של דקדוק העברית מאת ברגשטרסר² – לטעמי, דקדוק עברית המקרא הטוב ביותר שנתפרסם; וב-1922 יצאו לאור תורת ההגה ותורת הצורות של באואר-ליאנדר³. לפני דקדוקים משווים היסטוריים אלו היו הדקדוקים המקובלים ביותר של עברית המקרא העיבודים של א' קאוטש לדקדוקו של גזניוס⁴, שלא פנו לבלשנים דווקא אלא בעיקר לחוקרי המקרא, ועל כן נמנעו משחזור היסטורי של העברית.

דקדוקו של ז'ואון (להלן ז'), אף על פי שפורסם במאוחר (בשנת 1923)⁵, בימי פריחת הדקדוק ההיסטורי, ומצוטטים בו הכרך הראשון של ברגשטרסר⁶ וצרור הגיליונות הראשון והשני של באואר-ליאנדר⁷, דומה בגישתו לעיבודים של קאוטש: הוא פונה בעיקר אל לומדי המקרא ואינו מעוניין בבלשנות ההיסטורית המשווה. אין זאת

1. C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Berlin

2. G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik* i-ii, Leipzig

3. H. Bauer – P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*, Halle

4. התרגום האנגלי של המהדורה האחרונה (אם נתעלם מדקדוקו של ברגשטרסר) – הוא המהדורה ה-28 – נתפרסם בשנת 1910 בידי קאולי (A. E. Cowley): *E. Kautzsch, Gesenius' Hebrew Grammar*², Oxford

5. P. Joüon, *Grammaire de l'Hébreu Biblique*, Rome

6. עמ' 7, הערה 1.

7. עמ' 8, הערה 1.

שהמחבר חשב את הגישה הסינכרונית לדרך המתאימה בהבנת הלשון⁸: באותה העת עדיין לא הכתה תורת הניתוח הסינכרוני שורשים, וההבחנה בין הגה לפונמה⁹ לא הייתה מקובלת. נדמה שזיזאון העריך אל נכון שקהל היעד שלו אינו בלשנים העוסקים בבלשנות לשמה אלא חוקרי מקרא, אשר עניינם בהבנת לשון המקרא בלבד. על כן מסיבות מעשיות ויתר על הפן ההיסטורי.

מוראוקה (להלן מ') לא זו בלבד שתרגם את ספרו של ז' מצרפתית לאנגלית¹⁰, אלא אף עיבד אותו ועדכנו עדכון יסודי. הוא עשה זאת בשכל ישר, בבקאות ובהבנה. את קוראי 'לשוננו' ישמח במיוחד שמוראוקה מעורה היטב אף בספרות שנכתבה בעברית החדשה¹¹. כך הוציא מתחת ידו ספר עזר חשוב ומלומד לחוקרי המקרא, שאף בלשנים מקצועיים יפיקו תועלת לא מעטה ממנו, ספר אשר לא ייעדר מספרייתם של שוחרי העברית.

בהערותיו שבהמשך אין לראות הצעת תיקונים סתם. ההערות הן בבחינת שיחה עם מלומד חשוב (כלומר עם מוראוקה) אשר בנה על יסודות איתנים והשכיל להוציא מתחת ידו ספר שאני מסכים לעיקרי תפישתו. באשר לפרטים שאני מעיר עליהם, אני מקווה שבסופו של עניין יתלבנו ביני ובין מ' לפחות כמה מן הסוגיות הנידונות. מובן שיש לא מעט מקריות בבעיות שנתעוררו אצלי אגב קריאה, ומראש לא נתכוונתי להקיף את כל הנושאים.

עמ' xiv, שורה 3: כאמור, דקדוקו של מ' סינכרוני בעיקרו. אולם לפעמים נדמה שהניתוח התיאורי אינו תוחם ברורות את הניתוח ההיסטורי: בעמ' 38–39 מ' מתנצל כביכול על שהוא משווה את מערכת התנועות העברית לשמית הקדומה, והנה גם בסעיף i6 שתי המערכות מושוות. בעמ' 54, 6–9 ניתן הסבר היסטורי לריפוי בגדכפ"ת בצורות מסוימות. בסעיף aa29 מוזכרת פת כמכילה פתח לפי חוק פיליפי, ואילו פתי – את התנועה המקורית. אין ספק שזה המצב ההיסטורי, אולם מבחינה סינכרונית אפשר

8. אף על פי שז' (עמ' 346, הערה 1) אף מצטט את דה סוסיר (De Saussure); ראה את הערתו היפה של מ' בעמ' xiii, הערה 1א.
9. לטעמי, נקודה זו לא הובלטה דייה בדיוני מ'. בעמ' xiv הוא מדבר על גישתו התיאורית-הסינכרונית של ז', אולם את קאושש הוא מתאר (עמ' 13) כ"בעל תאוריה דקדוקית שמרנית למדי". לאמתו של דבר, אף ספרו של ז' שמרני בעיקרו, ורק בדיעבד, מנקודת ראותנו אנו, אפשר לכנותו תיאורי-סינכרוני.
10. מאחר שלא רק ידיעת השפות הקלסיות נצטמצמה (עיין להלן) אלא אף ידיעת הלשונות החיות, מתרבים והולכים התרגומים לאנגלית של ספרי בלשנות גרמניים וצרפתיים, אולם נדירים ביותר עיבודים ועדכונים.
11. "בימים אלו חוקרי עברית או שמית אינם יכולים להתעלם מעבודות שנכתבו בלשון זו [הכוונה לעברית החדשה] אלא לרעתם" (מ' xiii, 6).

במידת הצדקה לא פחותה לראות בפתח את התנועה המקורית¹² ובחיריק פרי הידלדלות. בעמ' 120 נזכרות הצורות ההיסטוריות של שמות הגוף. לטעמי, הערה על גלגולה ההיסטורי של תחילית בינוני נפעל (סעיף f50) אינה מתאימה לדקדוק תיאורי. ניסיונו של מ' (עמ' 280–281) להבדיל מבחינה היסטורית בשמות המסתיימים בה"א המגמה בין בעלי סיומת –ה מקורית ובין משקפי סיומת יחסת אֶת היסטורית נראה לי מעניין ויפה¹³, אולם ניתוח מעין זה שייך לדקדוק ההיסטורי. גם הדיון הארוך במקורה ההיסטורי של צורת הריבוי של שמות סגוליים (עמ' 294) אין לו מקום בדקדוק תיאורי¹⁴. בעמ' 357, 13– מ' דן בהוראתו המקורית של הפועל "היה" ובעמ' 359, 2 – במקור העבר, שניהם בעיות היסטוריות מובהקות. עמודים 387–388 עוסקים במוצא ההיסטורי של צורות בוי"ו ההיפוך. בעמ' 422 בהערה 1 מ' דן במבנה מעין יצוא יצא וקובע שבאוגריתית המקור מסתיים בסיומת היחסה הישרה¹⁵. בעמ' 431 בהערה 1 מובאת ספרות על מוצאו של שימוש המקור המוכרת בהוראת פועל ניטה. בעמ' 506, 4– מ' דן בהוראתה המקורית של ה"א הידיעה. גם הערה מעין עמ' 617, 12– על מקורה ההיסטורי של הוראת כי אינה הכרחית בדקדוק סינכרוני.

עמ' xiv, סעיף b: חל בלבול עם סעיף g שבעמ' xv. סעיף g מדויק יותר באשר להוצאת המקרא שהשתמש בה ז'ואון (עיין ז', עמ' xii), סעיף b מפרט יותר את דרכו של מ' עצמו.

עמ' xv, סעיף h: בוודאי מ' צודק בדבריו שידיעת הלטינית כיום אינה כידיעה שהייתה בימי ז'. הייתי אף מרחיק לכת ומוותר על הבאות, מונחים ותרגומים לטיניים, למשל בעמ' 249, סעיף a, הערה 1: 252, 14–; 278, 1: 324, 18; 361, הערה 2: 420, 11–12, הערה 2: 427, 4–; 429, הערה 1: 455, 4–; 474, 13; 477, 8, 10; 520, הערה 2: 524, הערה 1: 616, 5, ועקרונית אף המונח casus pendens (סעיף 156) מוטב להחליפו במונח אנגלי. בדומה לכך הייתי ממעיט בהבאות מן היוונית, כגון בעמ' 58 באמצע; 239, 1: 280, הערה 2: 285, 14; 355, הערה 3: 372, 8–; 379, מחצית שנייה; 386, הערה 1: d542, הערה 1: 601, 10–; 647, הערה 2: 653, 1, מן הצרפתית, כגון עמ' 231, הערה

12. אלא אם כן מצרפים לניתוח הסינכרוני אף את גן. אך בוודאי פשוט יותר להדגים את חוק פיליפי הסינכרוני בצורות מעין תִּשְׁמֵר–תִּשְׁמְרָנָה.

13. אולם אין ראיה שאכן, צִתָּה למשל אין מקורה בה"א המגמה רק מפני שבטקסט הברתי-אוגריתית היא מתועתקת בלא ה"א. מ' עצמו (סעיף c93, הערה 2) מציין את התחלת התאפסות הה"א באוגריתית.

14. ההצעה לקשור את הקמץ של צורת הרבים של מלך עם הסגול של היחיד אינה סבירה, שהרי הקמץ בא גם בצורת הרבות של שמות נקביים (מעין מלכות) שאין בהם תנועת עזר סגול ביחיד.

15. לאמתו של דבר, סיומת u של המקור באוגריתית ובאכדית אינה היחסה הישרה (שלא כנאמר גם בעמ' 450, 7: ?) אלא, כמובח מן האכדית, יחסת תיאור. המבנה בעברית, באוגריתית ובאכדית דומה ביותר מבחינת תפקודו, מה שאין כן בערבית, ועל כן כרי שאין להשוות את העברית לערבית אלא לאוגריתית ולאכדית.

1: 342, סעיף g, הערה 2 וסעיף h, הערה 1; 355, הערה 4; 357, הערה 1; 389, הערה 1; 428, הערה 2; 429, הערה 1; 546, 15; 582, 3; 647, הערה 3, ומן האיטלקית, כגון עמ' 40, הערה 2; 79, 3-, 342, סעיף h, הערה 1; 390, הערה 1; 527, 3-4.

עמ' 3, 10: אכן, ההיסטוריה של העברית החדשה אין לה אח ורע, שהרי לשון שלא הייתה מדוברת נעשתה מדוברת. אולם העברית החדשה עצמה עשויה לעזור בהבנת עברית המקרא; עיין למשל במאמרי "על המבנה המורכב של העברית החדשה לעומת העברית שבמקרא", לשוננו נד (תש"ך), עמ' 103-114.

עמ' 3, הערה 2: כפי שמצא פדרסן (H. Pedersen). אני מצטט את התרגום האנגלי של ספרו *The Discovery of Language* [הדפסה שלישית, בלומינגטון 1965], עמ' 118; אמנם הדבר הובא בלא מראה מקום, לייבניץ הציע את השם "שפות שמיות" כבר בתחילת המאה ה"ח; המקום הוא במאמרו "Brevis designatio meditationum de Originibus Gentium, ductis potissimum ex indicio linguarum" בקובץ *Miscellanea berolinensia ad incrementum scientiarum, ex scriptis Societati regiae scientiarum exhibitis edita* (ברלין 1710), עמ' 4.

עמ' 5, 8-: הכנענית העתיקה משתקפת גם בסטיות מן האכדית התקנית שבמכתבי אל-עמרנה.

עמ' 6, הערה 2: גם י' קוטשר נטה להשקפת ה' באור שבעברית המקרא הייתה לשון מעורבת; עיין בספרו *A History of the Hebrew Language*, ירושלים-ליידן 1987, עמ' 24.

עמ' 6, הערה 3: אין ספק שמ' צודק בדבריו שיש להבדיל בין כנענית עתיקה ובין עברית קדומה, בדיוק כשם שיש להבחין, למשל, בין לטינית המונית לצרפתית עתיקה או בין ערבית ספרותית קדומה לשפה שנשתלשלו ממנה הלהגים החדשים.

עמ' 12, 14-: לדעתי, חשיבותו של אבן ג'נאח לא הודגשה במידה מספיקה.

עמ' 13, 2: ביקורת נבונה על דרכו של שולטנס מתח י' פיק (J. Füek) בספרו *Die arabischen Studien in Europa*, Leipzig 1955, עמ' 105-107.

עמ' 14, 4-9: לדעתי, דקדוקו של קניג חשוב ביותר מצד האוסף המעולה של דוגמות, אולם גישתו הבלשנית מפוקפקת למדיי. אינני מבין כיצד אפשר לכנותו "דקדוק ביקורתי במידה ראויה לשבח".

עמ' 14, 8-: איני שותף להערכה החיובית לדקדוקו של רודולף מאיר, המשתמעת מדבריו מ'.

עמ' 15, סעיף d: מן הראוי להזכיר את ספרו המצוין של ה' בירקלנד (H. Birkeland) בספרו *Akzent und Vokalismus im Althebräischen*, Oslo 1940, עמ' 38, 8.

- עמ' 16, 3: אוצר לשון המקרא מכיל גם קונקורדנציה.
- עמ' 16, 16: קשה לכנות את הקונקורדנציה של מנדלקרן משנת 1896 "החדשה ביותר".
- עמ' 25, הפסקה שלפני האחרונה: ברגשטרסר (בדקדוקו הגרמני א סעיף 26) הראה שבעברית הטברנית ההגאים הנחציים לא בוטאו בוילון (velarization).
- עמ' 27, הערה 1: עיין גם בספרי *On Polyphony in Biblical Hebrew*, ירושלים 1982, והוא הדין גם לעמ' 28, הערה 2.
- עמ' 32, 10–13: עיין מש"כ בלשוננו נד (תש"ן), עמ' 108–111, שבמקרא נשתמרו החילופים האוטומטיים של בגדכפ"ט סותמות וחוככות רק בראש המלה, ואילו באמצע המלה ובסופה נעשה ההבדל ביניהן פונמטי.
- עמ' 35, הערה 3: היה קל יותר, לו היה מ' עקיב בסימון תנועות סגורות או פתוחות.
- עמ' 36, 9: על הניקוד הארץ-ישראלי עיין במאמרו החשוב של יוסף יהלום "הניקוד הארץ-ישראלי בקדושתות הדותה למשמרות ותופעות הלשון העולות ממנו", לשוננו לד (תש"ל), עמ' 25–60.
- סעיף f6: מ' השמיט את שיטתו של ז', שם, שבעברית המקרא ליד תנועות ארוכות, קצרות וקצרות מאוד היו אף תנועות בינוניות. עוד לפני ז' הניח תנועות אלו דוד ילין, עיין זאב בן-חיים, "שניים הבאים כאחד", שי לחיים רבין, ירושלים תשנ"א, עמ' 20, הערה 27.
- עמ' 40, הערה 4: התחלת ההערה אינה מחוורת לי.
- עמ' 41, 3–5: אכן, תאוריה דקדוקית, מדעית או של הדיטות, עשויה לשנות את המבטא המסורתי. בעברית החדשה, למשל, בהשפעת תאוריה דקדוקית מבטאים פֻּעֵלִי – po'oli במקום pa'oli המסורתי. בתחום הסגנון השווה לפיצול המשמעות של עשוי/עלול, שנתהווה בהשפעת ספרי לימוד שלא דייקו כל צורכם.
- עמ' 42, ציור: איני מבין מדוע לא צוין מוצאו של הפתח, ומוצא הסגול צוין רק חלקית.
- עמ' 45, 10: למעשה, מתועד רק קִדְשִׁים–הַקִּדְשִׁים. מבטאו המסורתי של הראשון הוא לפי המבטא הטברני qāḏāšīm, ולפי המבטא הספרדי – qadašīm.
- עמ' 51, הערה 4: לדעתי, אין לטעון נגד ביטוי השווה הנע כ־a (המתועד היטב, עיין בדברי מ' עצמו), כאילו היינו מצפים אז לציונו בחטף פתח: השווה הנע מתחלף בשווה נח (כלומר באפס): (הם) שמרו באפס או בְּבָקְרִים באפס לעומת בָּקְרִים בשווה נע, ועל כן השתמשו הנקדנים בשווה גם כשבוטא, והשווה גם את המבטא הספרדי המאושש זאת. שלא כמוראקה (עמ' 51, שורה 2) אני סבור שבגלל החילופים התמידיים של שווה נע ושווא נח לא הייתה לנקדנים כל דרך מעשית אלא לסמן את שניהם בסימן אחד.
- סעיף c10: מבטא העברית החדשה בפי האשכנזים אינו המבטא היחיד.

סעיף b18: נראה לי להניח שכאשר נעלמה הכפלת החי"ת (וחלקית אף הכפלת הה"א), לא פעל עוד המעתק שלפיו בהברה פתוחה לא יבואו חיריק, פתח או קיבוץ, ואם כן אין מקום לקושייתו של מ'. ואשר למצב בארמית המקרא, אפשר שצורות מעין להנצלה התהוו כשעדיין הייתה הכפלת העי"ן בעינה.

סעיף d/c18: שמא מוטב לכנות את "ההכפלה היסודית (essential)" הכפלה מבנית (structural). ההכפלה שמ' מכנה ספונטנית נראית מקבילה להארכה הפריטונית, והתנהגות אָסֶר, אָסְרָה (d) תוכיח.

עמ' 79, 9–11: ייתכן שאת גבוהה יש להבין כמו את גדולה (הערה 2).

עמ' 80–81: בספרות הקדומה אין הבחנה בין דחיק לאתי מרחיק.

סעיף c20: הסבר אפשרי לצורות אלו הצעתי במאמרי "על גלגוליה של החלשת הגרוניות כתופעה חיה", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 33–34.

סעיף a27, הערה 1: חסר העמוד של מראה המקום השני (עמ' 201 ואילך).

סעיף a32: מבחינה היסטורית מוטב לדבר על שמירת תנועות ולא על הופעתן מחדש.

עמ' 91, 5–: איני מבין כיצד קל לבטא א' בסוף המלה.

עמ' 116, 14: קרא לְמוֹ במקום לְמוֹ; האחרון משמעו להם.

עמ' 121, הערה 3: החטף פתח ב־אֲנִי אינו מפליא: *katabū נהפך ל־כְּתָבוּ, כי בעת מעתק זה לא נשתמרו עוד תנועות שלפני הטעם. וכן קרה ל־anī*.

עמ' 132, 1: אין תי"ו דגושה שבי־כְּרָתִי כיווץ אלא תופעת כתיב בלבד.

עמ' 137, 8: מבחינה היסטורית פתח ותנועות אחרות לפני –ון נתארכו בהיותן בהברה שלפני הטעם. שמירת התנועה שלפני הטעם בהפסק דווקא מקורה בהיקש לצורות בסיומת –ו. לפי זה יש לתקן גם בעמ' 108, 9.

עמ' 137, הערה 1: קוטשר ראה בהתגברות צורות בסיומת –ו בדברי־הימים תגובת יתר על שימוש –ון בארמית.

סעיף b45: הכוונה לסעיפים 114; 116.

עמ' 140, 10: קרא S. Werses במקום Sh. Warsas, וכן בעמ' 177, 2.

עמ' 152, הערה 3: מתוך ממצאיו של א' קימרון (במאמרו "חילופי צירי/פתח בעברית המקראית", לשוננו נ, תשמ"ו, עמ' 80) שבבניין פיעל עבר נסתר בא צירי בהפסק (שלא פעל בו חוק פיליפי) ופתח בא בצורות הקשר (בהשפעת חוק פיליפי) ברור שהתנועה המקורית של ע' הפועל הייתה צירי (חיריק). מאמרו של קימרון נוגע אף לעמ' 154, הערה 2 ולעמ' 160 באמצע.

עמ' 154, 11: לפי שיטתו של מ' מָאֵן משקף הפלולוגיה ולא הפלוגרפיה.

עמ' 154, הערה 7: נימוקיו של בן-חיים שם להבנת מָאן כקל (ובכללם השימוש בסורית) נראים בעיניי מאוששים.

עמ' 158, 8: לפי הארמית והערבית ולכאורה גם לפי העברית פתח בעתיד התפעל נראה מקורי.

סעיף c58: המקור עשוי להיות ניטרלי באשר לניגוד פעיל: סביל; על כן אין לראות במקור שים צורת סביל.

עמ' 170, 8–9 (ועיין גם 211, 13–): מבחינה סינכרונית לפחות – והרי דקדוקו של מ' דקדוק סינכרוני – אין השתפעל בעברית, ואת השתחוה יש לגזור מן השורש שח"ה, והשווה מטחוי.

עמ' 174, 11–: כתבה נשאה במקורה את הטעם על ע' הפועל, השווה את צורת ההפסק, והיא מקבילה לכתבו, עיין לעיל הערה לעמ' 121, הערה 3, ואילו כְּתַבְתָּ הבאה לפני כינויים נשאה את הטעם על ל' הפועל, ומכאן מבנן השונה.

עמ' 175, 3: התנהגותה המיוחדת של צורת עבר נסתרת לפני כינויים מקורה בתי"ו בלא תנועה, בה בעת שכל צורות הפועל והשם האחרות (חוץ מצורות הציווי) הסתיימו לפני הכינויים בתנועות.

עמ' 178, 4–: הכפולה קֶטֶל/קֶטֶל־מקורה בכך שלפני כם נשלה תנועת היחסות מוקדם, ובנוכח – מאוחר.

סעיף c75: היעדר יו"ד ברוב השפות השמיות בצורות העתיד של פעלים מעין יִשָּׁב אינו מאפשר, לדעתי, להניח שהצירי הראשון התכווץ מ־ay.

עמ' 199, 5–: על חילופי יצב/נצב ראה את דבריו מאירי העיניים של נלדקה (T. Nöldeke) בספרו *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg 1910, עמ' 183–184.

עמ' 200, 2: שמא מן הראוי להבין את הפועל העומד[?] ויִצֵּק כסביל, תוצאת המעתק $uy > \bar{u}$, עיין מש"כ (1971) IOS 1.2.

סעיף f/e79: על מוצאן של צורות עתיד וציווי של פועלי ל"י עיין במאמרי העומד לראות אור בספר לזכר אליעזר רובינשטיין.

סעיף l79: לכאן שייך אולי גם קרה/קרא, עיין מ' 203, 17.

עמ' 219–220: ההבדלים הסמנטיים בין הַנִּית ובין הִנִּית שוליים, ולא נראה שהשפיעו על הבררה ביניהם.

סעיף e81, הערה 1: אכן, גם אני רואה ב־יִשָּׁם (בר' נ, כו) סביל של בניין קל, אך סביל זה מזדהה בצורתו עם בניין הַפֶּעַל עתיד, ובמקום הנידון עסקתי בצורה בלבד. קיצור ניסוחי אפוא היה עלול להטעות.

עמ' 225, 14: לדעתי, פועלי המצב של גזרת ע"ע משקפים מצב קדום יותר מפועלי פעולה, וזו הסיבה שהם בנויים כשמות תואר ניטים, ואילו פועלי הפעולה ניטים על דרך השלמים.

עמ' 227, 10: לפי מה שהערת לעמ' 152, הערה 3 ייתכן שהצירי של הקים משקף חיריק מקורי⁶.

עמ' 229, 12: לא הייתי משנה עובדה בגלל תאוריה.

עמ' 241, הערה 4: משום נטיית הארכאית של הפועל "קלל" בקל אפשר גם בבינוני קל לראות צורה קדומה ולא התפתחות של qalil.

עמ' 252–253: לדעתי, הן בגלל התנהגות הקמץ הן בגלל כפולות מעין קנא-קנא הקמץ בשמות מעין קנא ארוך מיסודו.

עמ' 285, 2: אֵי אופייני ללהגים הערביים בכלל ולא רק ללהג הסורי.

עמ' 285, 15: הניסוח "הכינויים מתחברים לצורת הנסמך, שניקודו משתנה לפעמים" הוא בבחינת שטר ושוברו בצדו. מוטב לטעון זאת רק באשר לכינויים "הכבדים".

עמ' 286, הערה 1: צורת ההפסק סוֹסָה מקורה *sūsakā בהארכת הפסק של התנועה המוטעמת; בגלל ההארכה נתקיים הטעם המלעילי.

עמ' 287, אמצע: הבאת הערבית הדרומית הקדומה מעומעמת.

עמ' 302, 14: עֲנִיָּהֶם טעות במקום עֲנִיָּכֶם, והיא נמצאת כבר אצל ז' (עמ' 242, 1).

עמ' 306, הערה 1: על צורות מעין נטמאים עיין בספרי *On Pseudo-Corrections in Some Semitic Languages*, ירושלים 1970, עמ' 30.

עמ' 345, 9: על תופעה זו של "מתיחה", כפי שהצעתי לקרוא בעברית, עיין במאמרי "החל בהוראת התחיל בדבר והמשיך בו", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 53–58.

עמ' 347, 4: מאמרו של הנמן אינו דן ב־בינונינו.

עמ' 353 ואילך: לטעמי, בתיאור מערכת הזמנים צריך להבדיל בקפדנות בין סוגות ספרותיות. לא הרי שימוש הזמנים שבפרוזה ההיסטורית הקלסית כהרי לשון השירה. השירה יודעת חופש מרחיק לכת בשימוש הזמנים, ואילו בפרוזה ההיסטורית חילופים קפדניים במבנה הצורות האינדיקטיביות, וברור שחילופים אלו ספרותיים, שהרי בכתובות ההקפדה פחותה. עיין מש"כ בספר י"א זליגמן א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 19–23; *Israel Oriental Studies* 7 (1977), עמ' 23–27.

עמ' 374, הערה 1: עמ' 376g, הערה 1: לפי שיטתו של מ' ראוי לסמן את צורת העתיד המוארך באקטלה ואת זו של העתיד מקוצר – ביקטל.

עמ' 379, 16: חשוב ביותר להבחין, בעקבות תורת קושמידר, בין מה שצורה דקדוקית מסמנת (וזו הוראת אותה הצורה) ובין מה שהיא מוסבה אליו (ואין זו אלא הוראה

הנובעת מן ההקשר. מ' עצמו, בחוש הלשון הבריא שלו, עמד על ההבחנה הזאת, עיין עמ' 400, הערה 2, וכן עמ' 628, הערה 3, אך לא השכיל להחילה בקביעות. גם כאן ו' (וכן et בלטינית) כשהן לעצמן הן מציינות איחוי, אולם הן עשויות להיות מוסבות לפעולות בוזמניות וכו'. והוא הדין למשל לגוני דרך-הפיקוד (עמ' 381, 18–19). ועיין גם להלן בהערתי לעמ' 402, 2. לדעתי, לפי הכרה זו כל סעיף 166, למשל, יש לנסחו ניסוח אחר וכן סעיפים b168, a172, 176, m177.

עמ' 380, הערה 1: הערתו של אוולד (Ewald) fa- הערבית מקורה ב-wa- שייכת לתקופה שלא הקפידו בה במעתיקי הגאים, ומוטב להשמיטה.

עמ' 387, 10–: מסתבר שעתיד עם וי"ו "ההיפוך" מייצג במקורו עתיד מקוצר.

עמ' 402, 2– ואילך: הפועל ושפטו (שמ' יח פס' כה–כו) מציין פעולה חוזרת (בעבר), וכן ורחצו שמות מ, לא; שמ"א ז, טז; מל"ב י פס' י, יב, ושמא גם מל"ב ו, י ("לא אחת ולא שתיים"). אם ל־וקטל קודם עתיד עם וי"ו ההיפוך והכוונה לפעולה חוזרת, הרי העתיד עם וי"ו ההיפוך מסמן עבר סתם, אך יכול להיות מוסב לעבר חוזר, ואילו וקטל מסמן עבר חוזר. אגב, בשמואל א טו, א–ב לא מצאתי צורת וקטל, ואם כן, יש למחוק את הסעיף כולו.

עמ' 422, 7: מאחר ש־יקטול קטול נדיר בהרבה מ־קטול יקטול (עיין בעמ' 424, 3–), מוטב לכנות את המבנה קטול יקטול.

עמ' 429, הערה 1: הקביעה ש־فُعَال ממשש בעיקרו בקריאות מלחמה אינה מדויקת. עמ' 431, הערה 2: מאחר שמ' דבק בטענה שמקור מוכרת הממשיך פועל קודם ממשיך את זמנו ודרכו של אותו הפועל, יש לו קושי במקור המוכרת וְנָתַן (יר' לז, כא), והוא מתקן את הטקסט. לדעתי, המקור המוכרת עשוי לשמש כפועל גיטה, וזמנו ודרכו נקבעים לפי ההקשר ולא דווקא לפי הפועל הקודם.

עמ' 442, הערה 1: אולם בכינויים שלא אחרי הפועל אין ברוקלמן (שם עמ' 40; 263) שולל שימוש דאטיבי של הכינוי; עיין ש"א ליונשטם, "הכינוי הדבוק של השם כנשוא בעברית ובאוגריתית", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 149–150.

עמ' 446–447: השווה גם מש"כ (1954) *Vetus Testamentum* 4, עמ' 7–19.

עמ' 454, הערה 1: אף באכדית אין המצב שונה.

עמ' 463, הערה 1: נמלא איננו מצריך שני מושאים, ובמשפט מעין "ימלא כבודו את כל־הארץ" כבוד הוא הנושא, הארץ – המושא בהיפוך יחס נושא–מושא (ראה דוגמאות אצל נלדיקה [בספרו המובא בהערתי לעמ' 199, 5–] עמ' 71).

עמ' 497, 13–14: מבחינה סינכרונית לפחות אין לכנות סתם את הריבויים השבורים שבערבית בשם שמות קיבוציים.

עמ' 507, הערה 4: יש להניח שהשימוש בה"א הידיעה ככינוי רמז (היום, הפעם) הוא שריד ארכאי מן התקופה שבה עדיין לא שימשה תווית היידוע. באותה העת נבנו תיאורי זמן בלא מלות יחס (ביחסת אַת ההיסטורית; היום ולא ביום, הפעם ולא בפעם). 'ביום הזה, בפעם הזאת' משקפים תקופה מאוחרת יותר, תקופה שתיאורי זמן נבנו בה כצירופי יחס, וה"א הידיעה שימשה תווית בלבד ולא כינוי רמז (ועל כן היה צורך להוסיף את כינוי הרמז זה). אולם כל זה הוא עניין לדקדוק ההיסטורי.

עמ' 530, 1-: אם כבר משווים את אוגריתית פען – רגל' עם פעם העברית, מן הראוי להזכיר את אוגריתית פאם בהוראת 'פעם'. על כן שיער ע' שלזינגר (כתבי עקיבא שלזינגר, מחקרים במקרא ובבלשוננו, ירושלים תשכ"ב, עמ' 31) שפעם העברית היא עירוב של שני השמות האוגריתיים.

עמ' 531, 4-: נכון שזה עשוי להיות מוסב הן לקרוב הן לרחוק, אולם שלא כההוא אכן הוא עשוי לציין את הקרוב, עיין מ' 534, 12-.

סעיף i143: מ' קובע בצדק שזה משמש בהוראת תיאור (או נכון יותר, בהוראת מלת הצגה presentative במובן המתקרב ל־הִנֵּה; ראה לענין שימוש זה בערבית את הביבליוגרפיה בספרי A Grammar of Christian Arabic, Louvain 1966-67, עמ' 463, הערה 6, אולם אין הוא מתרגם כך את דוגמאותיו.

עמ' 534, הערה 1: פשוט יותר להניח שההוראה הרימוזית של הוא נשתמרה בביטוי ההוא; ומכל מקום, אין זה עניין לדקדוק תיאורי.

עמ' 535, 9: לדעתי, מוטב להבין את זה שבתהלים כד, י כמצורף למלת השאלה מי, לפי סעיף 143 (אשר מ' מצטט כאן), אף על פי שאינו בא מיד אחרי מי.

עמ' 536-537: איני מבין את משמעותו המדויקת של relative conjunction.

עמ' 543, הערה 2: מאמרו של דים אינו דן בפרולפסיס.

עמ' 554, הערה 1: ההערה הזאת אינה ברורה כלל; נתערבבו בה עניין תקתלון עם שימוש הפועל בנקבה יחיד כשהוא מוסב לחפצים ולחיות בריבוי: תחילת ההערה והספרות המובאת בסופה עוסקות ב־תקתלון, ואמצעיתה (בלא כל מעבר) ב־התאם של יחידה לריבוי, ולרוע המזל עוד נדפס בטעות "עשרים הדוגמאות שלמטה" במקום "...שלמעלה". רק אחרי שקוראים את הספרות המובאת ואת הדוגמאות המצוטטות קרוא היטב שוב ושוב, מתברר במה מדובר.

עמ' 585, אמצע: גם בשפות שמיות שונות מתועדות מלות שאלה שלא במצב תחילי, עיין בדקדוק המשווה של ברוקלמן, עמ' 194 ואילך.

עמ' 587, 5-: משפט שנשואו פועל אך קודם לו הנושא נחשב בדקדוק הערבי לשמני, ובהשפעת הדקדוק הערבי המסורתי חשבוהו כן גם מלומדים מערביים אחדים. אולם אריה לוין במאמרו ב־Zeitschrift für arabische Linguistik 15 (1985) עמ' 118-127

הראה שהמדקדקים הערביים ניתחו בצורה אחת משפטים המתחילים בפועל ובצורה אחרת משפטים שהנושא קודם בהם לפועל בגלל תפישותיהם על ההצרכה ולא מפני שָׂאוּם שונים זה מזה. ואם כן, אין עוד סיבה מבנית לראות במשפטים בעלי נושא פועלי משפט שמני, אף אם הנושא קודם לפועל.

עמ' 590, הערה 1: הצדק עם מ' שאחרי וירא בדרך כלל לא יבוא משפט בעבר, אך אין לומר שאסור להשתמש בו בעבר, והשווה פסוקים מעין "וירא שר-האפים כי טוב פתור" (בר', מ, טז), "וירא יואב כִּי־היתה אליו פני המלחמה" (שם"ב י, ט).

סעיף c158: מן הראוי לקבוע כבר כאן (ולא רק בעמ' 596) שהפועל המוסב לשם הזוּקק חסר רק לעתים רחוקות בתפקיד יחסת של (כסומך או אחרי מלת יחס; על חריג אחד עיין מ' כאן), אך לעתים קרובות הוא בתפקיד היחסה הישרה ויחסת את. תהלים צ, טו אינו שייך לכאן, שהרי השם הזוּקק נסמך למשפט הזיקה הלא־מקושר; על הסוגים של משפטי הזיקה ראה מש"כ בשנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ב (1977), עמ' 50–53.

עמ' 594–595, סעיף db: לדעתי, סעיף זה אינו ממוקד כל צורכו. מה ההבדל העקרוני בין "וכגבר לא עברו יין" (יר', כג, ט) ובין "ארץ לא עבר בה איש" (שם ב, ו)? הרי בשני הכתובים משפט הזיקה הלא־מקושר מתחיל בפועל והכינוי המוסב בא אחריו. ומדוע מ' מזכיר את האפשרות של *ארץ בה לא עבר איש? הרי הוא עצמו קובע בצדק שמשפטי זיקה לא־מקושרים נוטים להתחיל בפועל!

עמ' 596, 3: מ' צודק שיש הבדל בין השימוש הערבי לשימוש העברי. אמנם היו שטענו שבהשפעת הערבית גם בעברית משפט זיקה מקושר לא יבוא אחרי זוקק לא־מיוּדע, אך לא צדקו. מאידך גיסא, בואו של משפט זיקה מקושר אחרי זוקק לא־מיוּדע אינו מוכיח שמבחינה היסטורית אשר לא היה מיוּדע.

עמ' 596, 11: שמא חסר הכינוי־המוסב־הנושא במשפטי זיקה שנושאים צירוף יחס, מפני שלפנינו לא משפט זיקה מלכתחילה אלא צירוף יחס שתפקידו כלוואי סומן באמצעות אשר.

עמ' 596–597: מאחר שהכינוי המוסב בתפקיד יחסת את נשמט לעתים קרובות, נשמטו אף אותי, אותך. לא רצוי אפוא לדון ב־אותי, אותך עם מלות היחס האחרות יחד. בכמה מן הדוגמאות אפשר ש־אשר אינו פותח משפטי זיקה אלא משפטים דמויי מקור, כגון "מפני רוע מעלליך אשר עזבתני" (דב' ז, יט) = 'מפני אשר עזבתני'. ואשר לפסוק "בה עשה שלמה" (דה"א יח, ח) – זה משפט ראשי ולא משפט זיקה, שהרי אילו היה משפט זיקה, היה משפט הזיקה ממשיך, ואפילו לפי שיטתי (עיין בהערתי לסעיף p158) משפטים כאלה שוליים במקרא; על כל פנים, הפסוק חסר בשמואל ב' ח, ח.

סעיף p158: לעניין הטענה שבמקרא מתועדים תיעוד שולי משפטי זיקה ממשיכים עיין מש"כ בשנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ב (1977), עמ' 52.

סעיף c159: את הדוגמה השנייה הייתי מתרגם כמשפט תכלית, על דרך *حال مُقَدَّرَة* הערבית.

עמ' 602, 3: משפט מצב מוקדם בולט בבראשית לח, כה: "היא מוצאת ו...".
 עמ' 643, 8: על משפטי השוואה בלתי מקושרים הפותחים בכ"ף עיין מש"כ בתעודה ב, עיונים במקרא, ספר זיכרון לי' גרינץ, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 281.
 עמ' 695, טור א, ערך "כי": הוסף 158a*n.

רשמתי את טעויות הדפוס האלה: בעמ' xxxx תחת Huehnergard קרא
 Vocabulary. בעמ' 75, בכותרת קרא to. בעמ' 91, 5- קרא pronounce. בעמ' 571 –
 I 9 נמצא במקום לא נכון. בעמ' 611, 7- הכוונה להערה 1. בעמ' 691, טור א, 4 בטעות
 צוטט §155k (המתאים לז'); קרא §155nd.

מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית

מ"צ קדרי, ש' שרביט (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, מוקדשים לזכרו של ד"ר מנחם מורשת, מחקרי בר-אילן, פרסומי המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות ג, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ן

דרך נאה בחרו יוזמי הספר להנצחת זכרו ופועלו המבורך של מנחם מורשת. תרומתו לחקר העברית גדולה. בייחוד עשה להרמת קרנה של לשון חכמים, וראש לכול: העמדת לקסיקון הפועל העשיר של לשון זו וביורור טיבה המורכב של לשון הברייתות. יפה עשו העורכים בהביאם בראש הספר, קודם לרשימת הפרסומים המכובדת והמגוונת, שלושה מאמרים למדניים מתחום הסמנטיקה והלקסיקוגרפיה העברית מעיזבוננו של המנוח.

טובי החוקרים של אוניברסיטת בר-אילן במדעי הרוח, ביזמתם של הפרופסורים מ"צ קדרי ושמעון שרביט, חברו יחד להעמיד ספר נכבד אשר קשת-נושאו הרחבה משקפת את מכלול הנושאים ששלח המנוח ידו בהם. כל המתעניינים במדעי היהדות יברכו על הופעת הספר ובייחוד קהילת חובבי הלשון העברית.

כידוע, אין מלאכתו של עורך מלאכה קלה, גם כאשר החומר עשוי מקשה אחת, כלומר, יצא מידי אדם אחד, וגם בעריכת כתב-עת, אשר כללי ההבאה וההדפסה בו סדורים וקבועים. על אחת כמה וכמה קשה וכפויית טובה עבודת העורך בספר מסוג זה. ראשית, עליו לברור את המשתתפים ולהטיל עליהם מגבלות של זמן ומקום, ולעתים מזומנת לו אי-נעימות בבואו לדחות מאמרים אשר אינם ברמה מדעית נאותה. אך הבעיות הגדולות מתחילות כאשר כבר הגיע לידי החומר שעמד בתנאי הקבלה ועליו להפוך אוסף מקרי של מאמרים המתפרסם באכסניה אחת לספר בעל צביון מסוים: קביעת השיטה לארגון החומר, עמידה בלוח זמנים, העבודה המייגעת של האחדת הצד החיצוני של המאמרים, ההגהות, דברי המבוא, הטיפול בשער הלוועזי, ועוד כהנה וכהנה עניינים מתישים. לפיכך יישר כוחם של העורכים אשר עמדו בכל המטלות האלה והוציאו מתחת ידם ספר מכובד כמרבית פרסומי אוניברסיטת בר-אילן.

והרי הצעות אחדות לשיפורים שהיה אפשר להכניס לולא דוחק השעה והתקציב:

1. עם השתכללות אמצעי ההדפסה בתקופתנו, עד להוצאה-לאור שולחנית, ראוי להציג את האותיות הסוריות והערביות באותיות דפוס. הבאתן בכתב-יד פוגמת בצד האסתטי, ולעתים אין היא ברורה די הצורך (עיין למשל בהערות שבעמ' 18, או 60).

2. מנהג נאה נקטו מהדירים בשנים האחרונות: למספר עמודי כל מאמר ומאמר גם במספור פנימי (לשימוש כתדפיס), ויאה לאחוז בו.
 3. לעתים אין אחדות בשיטת ציון המובאות ובהבאת הציונים הביבליוגרפיים. כך, למשל, מספר העמוד בציטוט מהתלמוד מצוין לעתים נג א, אך לרוב נג ע"א. יש המקצר את כ"י פארמה: פ, כ"י קאופמן: ק, ואחר נוהג לקצרים: כ"פ, כ"ק. כ"ל, למשל, משמש קיצור לכ"י לניגראד במאמרו של דותן, ובמאמרו של שרביט משמש קיצור זה הן לציון מהדורת לו למשנה הן לציון כ"י לונדון לתוספתא. ובאשר רוב המאמרים עוסקים באותם העניינים, אך טבעי הדבר שפריטי ביבליוגרפיה מסוימים משותפים לכול וחוזרים במרביתם (בדרכי הבאה מגוונות), כגון 'דקדוק לשון המשנה' של סגל. ראוי אפוא להנהיג האחדה בדרך הבאת ציונים אלו ולרכז בראש הספר רשימת קיצורים כזאת. למצער, מפני טורח המהדירים, אפשר לבקש מהכותבים לרכז את רשימת קיצוריהם בראשית המאמר או בסופו, כדי להקל על הקורא ולחסוך במקום (כפי שנקט צרפתי במאמרו).
 4. אמנם שמות המאמרים תורגמו לאנגלית¹, אך חבל מאוד שאין תקציר אנגלי של המאמרים. תפקידו של תקציר כזה כפול²: להעמיד את הקורא שאין עותותיו בידיו על טיב המאמר ולהודיע את תוכנו לאנשי העולם הרחב, המתקשים לעתים בעברית.
 5. סדר המאמרים הוא לפי שמות המחברים. ראוי היה לערוך את המאמרים לפי שערים, כדי להודיע לקורא מהם נושאי העיקריים של הספר, למשל: (א) שער לשון חכמים וארמית, (ב) שער ספרות חז"ל, (ג) שער לשון המקרא ולשון ימינו; ובסוף הספר ניתן להביא את רשימת המאמרים לפי סדר אלפביתי של שמות המחברים.
 6. יש המכנים ספרי זיכרון ויובל 'בתי עלמין למאמרים', משום שמאמרים המופיעים בהם, חשובים ככל שיהיו, טיבם שבחלוף זמן לא רב הם נשכחים, ורק מעטים נזקקים להם. דווקא משום שהעניינים הנדונים בספר הזה הם בעיקרם פרטים מרובים בתחום הדקדוק ואוצר המלים של העברית, כדאי היה לצרף מפתחות למלים ולעניינים, כדי לעשותו ספר שימוש במדע הלשון.
- והנה תמצית המאמרים לפי נושאיהם.
- א. קבוצה גדולה של מאמרים, שיש בהם מספר, עוסקת בקשרי הטקסט הלשוניים³, הם הרימוזים, הכינויים וסימני הקישור. רובם עוסקים במלות התפקיד האלה בתנ"ך.

1. רצוי להנהיג האחדה בתרגום המונחים העבריים. לשון חכמים מתורגמת הן Mishnaic Hebrew והן Rabbinic Hebrew. היידוע תורגם פעם Determination ופעם Definiteness.

2. כך אמר פרופ' קוטשר ז"ל, כשנתמנה עורכו של 'לשוננו' והנהיג בפעם הראשונה תקציר באנגלית.

3. זה המינוח שהציעה מאיה פרוכטמן בראש מאמרה בספר זה.

יוכבד אורון במאמרה "את' נושא' בלשון המשנה" ליקטה את כל צירופי את ש' במשנה, והבהירה שתפקידו של הצירוף הזה להקנות לפסוקית התוכפת מעמד שמני, כלומר, פסוקית נושא. אך ספק בעיניי אם יש לכרוך את השימוש הזה עם הצירוף את אשר המקראי.

גבריאלי בירנבאום עמד על "יידוע הסוג ויידוע היתר בלשון המשנה", והפיץ אור על תופעה דקדוקית הקרויה בפיו יידוע היתר, דהיינו יידועו של שם עצם ספציפי, כאשר עדיין לא נתוודע אליו השומע, מתוך כוונה להמחיש לו את המקרה המתואר ולקרבו אליו. התופעה שגורה במקרא ובספרות חז"ל, אך כנראה לא בעברית הישראלית.

לאחר עיון למדני בתפקידה של "וכן' בלשון המשנה" בא יהונתן עץ-חיים במאמרו זה לכלל מסקנה: "וכן' היא ציון להשוואה תוך הדגשת הרבותא שבהשוואה זו" (עמ' 241). למסקנה דומה כבר בא משה אזור לפני זמן קצר, במאמרו על וכן' במשנה⁴: "ברגיל 'וכן...' הוכנסה בכוונת מכון בידי העורך המקורי של המשנה, אם לצורך הדגשת הצד השווה (המלא או החלקי) של ההלכות, אם להדגשת הרבותא, אם להשגת קיצור בניסוח, אם לצורך אחר..."⁵.

גב"ע צרפתי דן ב"דרכי היידוע של הצירוף שם עצם ושם תואר בלשון-חכמים", ומסקנתו המעניינת היא שהשימוש בדגם דבר הגדול, כלומר ביידועו של התואר בלא יידועו של הגרעין, הוא השכיח ביותר בדגמי צירוף שם התואר בתנאים. הדגם הזה נשתגר ונתחבב על הדוברים בעיקר מפני דמיונו לסמיכות המיודעת.

גם מאמרו של מ"צ קדרי, "זה' כציון הפירוש בלשון המשנה", עוסק בקשר-הטקסט זה. הוא מלמדנו שהכינוי הזה יכול לשמש הן לאַצְבּוּעַ (או אַצְבָּעָה) הן לאַפְפָּנָה (anaphora), אך כאן הוא דן בשימושי זה כמַאֲצָבֶּעַ על הכתוב (text-deixis), ר"ל המשמש פתיחה לפירוש מובאה.

מאיה פרוכטמן עוסקת בציוני הקישוריות בלשון ימינו. במאמרה "הטקסט הספרותי ויחסי השיח – כיוון סגנוני" היא דנה בקשרי הטקסט הלשוניים ומדגימה כיצד מובעים יחסי השיח באמצעות קשרי הטקסט הלשוניים: אנפורות, אַצְבּוּעִים ומלות קישור.

רחל לנדאו בדקה את "החזרה התחבירית-הרטורית כאמצעי שכנוע בנאום הפוליטי של ימינו". כאן למדנו לדעת שמבחינה מילוגית-סמנטית נאום כזה מתאפיין בחזרה הן על המלים עצמן הן על היפונימים מאותו התחום הסמנטי. מבחינה תחבירית מתאפיין משלב הנאום הפוליטי בריכוז גבוה של משפטים וחלקי משפטים מאוחדים המשתתפים ביצירת ריתמוס ו... בשבירתו.

4. מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 51-65.

5. שם, עמ' 65.

ב. קבוצת מאמרים אחרת עוסקת בתחום המשותף ללשון חכמים ולארמית. דניאל בויארין הביא במאמרו "ללקסיקון התלמודי V" עוד פרק בסדרת מאמריו המאלפים המיועדים לליבון טיבן ופשרן של צורות מיוחדות בספרות חז"ל. כאן פורשה שוה בהוראת 'מיד' בלשון התנאים המשתקפת בברייתא מן הבבלי; הובאה עדות מלשון התנאים לצמ"ח שעניינו 'זריחה'⁶; 'מידול ידיה' (פסח' כח ע"א) עניינו בארמית 'אומנותו'; ואולי אלוותא (ב"ב עג ע"א) מתקשרת עם אליתא – 'מקלות של עץ'.

דניאל שפרבר הראה במאמרו "משחקי מלים ביוונית על משקל 'קטל'" שימוש מיוחד בצורה קוטלין/קטולין באבות דרבי נתן החוזר אל *κατέλως* בהוראת 'מפטפט, בוגד', וכנגדו שימוש יווני מיוחד אצל יוסף בן מתתיהו: *ἀνὴρ... κτυλίω* המשקף אולי את גברא קטילא⁷.

עמוס דודי במחקרו השקדני "צורות במעמדי הפסק בארמית" הראה שהתנועות הקצרות המקוריות i ו- u נשתמרו בהברה סגורה סופית (מוטעמת) במעמדי הפסק ראשיים במסורות אחדות של מקורות ארמיים יהודיים, שלא כהשתנותן ל- e ול- o, בהתאמה, במעמדי הפסק משניים ובמעמדי הקשר⁸.

ניסן נצר מנתח את תפישת הלשון של אבן ג'נאח במאמרו "קביעת שורשים מקראיים על-פי לשון-חכמים – לדרכו של ר' יונה אבן ג'נאח". במאמר מובאות דוגמות למלים מקראיות שכדי להכריע בשורשיהן נסתייע ריב"ג בממצא מלשון חכמים. ייסק (שמ' ל, לב)⁹ למשל, הביאו בספר השורשים שלו בשורש יס"ך, בהסתמכו לשם כך על יסיכה המשנאית¹⁰. מכאן אפשר ללמוד שלדעת ריב"ג אחת היא לשון המקרא ולשון חכמים.

לשון המקרא היא אף תחום עיסוקם של המסרנים. אהרן דותן במאמרו "עיונים במסורה של כתב-יד לנינגראד" מלמדנו על פעולתה החשובה של דוכנת המחקר של בית הספר למדעי היהדות של אוניברסיטת תל אביב, העמלה על כינוס הערות המסורה של כ"י לנינגראד B 19a לתנ"ך, כדי להוציאן כמילון למסורה הטברנית. מסקנה

6. כדאי להזכיר לעניין זה גם את מאמרו של ש' מורג "ומתערה כאורה רענן", תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 9-1.

7. כותרת המאמר טעונה תיקון, שהרי אין קטל כאן משקל אלא שורש. לפיכך עדיף: משחקי מלים ביוונית (בשורש) קטל.

8. גם בעברית, כידוע, במרבית המקרים משקפת צורת ההפסק, יותר מצורת ההמשך, צורה קרובה יותר למקור.

9. נכתב בטעות: ייסק.

10. וכבר דן בצורה זו מ' בראשר במאמרו "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 84-88 (= קובץ מאמרים בלשון חז"ל ב [תש"ס], עמ' 124-128).

מעניינת העולה ממחקרו היא שעבודת המסירה¹¹ של כ"י זה נעשתה בידי שניים: קורא וסופר.

בין לשון המקרא ללשון ימינו הוא תחום עיסוקו של נפתלי שטרן במחקרו "המרכיב 'ש' במקרא ובעברית הישראלית"¹². המאמר דן במעמדו של יש כחלק הדיבר וכחלק משפט בלשון המקרא ובעברית הישראלית, ונערכה בו השוואה מאלפת בין שימושי תקופות הלשון במרכיב הזה.

ג. בענייני נוסח של ספרות חז"ל עוסקים כמה מאמרים. אורה (רודריג) שורצולד בדקה במאמרה "בין מקור לתרגום (לשון חכמים ולאדינו)" מראי-מקום אחדים מנוסחי המזרח והמערב של התרגומים ללאדינו של פרקי אבות כדי לעמוד על טיבם בהשוואה לנוסחי המקור העברי. בדומה לפרשה שעסק בה גלוסקא (ראה להלן) דן ירמיהו מלחי בשאלה "איזו היא תפילה קצרה?" למעשה, הוא דן בשאלת נוסח הברייתא שעמד לעיני רש"י בברכות כט ע"ב, ובא לידי המסקנה שהנוסח הכיל הן את שיטת ר' יהושע הן את שיטת ר' יוסי.

צ"א שטיינפלד עסק בפרשת "הנשיא והמשיח בקרבן עולה ויורד". מתוך בדיקה מדוקדקת של מסכת הוריות פרק ב' ושל הברייתות המקבילות הסיק שנוסח מהדורת לו' למשנה ה – אין חייב – הוא המקורי, ונושאו הוא אפוא המשיח, לא בית דין. נוסח זה ועיון כולל במרכיבי הפרשה אף מסייעים לתרץ את הסתירות והכפילויות בפרק ובספרות המקבילה.

אבינועם כהן במחקרו "מניינא למעוטי מאי" ו"מניינא למה לי" – מן השאלות התלמודיות הנושאות אופי סבוראי" טיפל בתחום זנוח במחקר: היצירה הבתר-אמוראית והקדם-גאונית, פתח צוהר אל תקופה עלומה זו, והורה שסוגיות מניינא למעוטי מאי ומניינא למה לי משל הסבוראים הן.

ביתר הרחבה אעמוד על שניים מהמאמרים שעיסוקם לשון התנאים.

יצחק גלוסקא: "הפרשה של 'פרשת העיבור'"

כיוון שפרשת העיבור יחידאית היא בספרות חז"ל ופורשה בדרכים שונות ומשונות, היטיב גלוסקא עם הקוראים כשנתפנה לסקור לפנינו את הפרשה ואף הביא ביאור מקורי משלו. הוא הציע לבאר את עיבור שבצירוף פרשת העיבור כצורת מקור נטוי, עבור, אשר קיבלה תכונות שמניות והוראתה 'מעבר'.

11. היא המנייה, כפי שלימדנו בן-חיים לדעת במאמרו "מסורה ומסורת", לשוננו כא (תשי"ז), עמ'

283–292.

12. עדיפה הכותרת: המרכיב 'ש' בעברית המקראית ובעברית הישראלית.

הצעה מעניינת זו עורמת קשיים אחדים מבחינת הצורה והשימוש. ראשית, לא זו בלבד שאין עדות לשם עֲבוֹר במקום אחר וגם צורת המקור המתחבר של הבניין הקל נדירה מאוד במשנה בתפקיד שמני¹³, גם הכתיב ביו"ד, עיבור, אינו תומך כל עיקר בקריאה עֲבוֹר. אמנם המחבר אומר על כתיבה של המלה: "כתיב זה הוא האופייני לכתיב שבמקורות ארצי־סורתיים, המציין לעתים קרובות באות יו"ד את ההגייה החטופה של עי"ן תחילית (= 'חטף-פתח' במונחי הדקדוק הנורמטיבי)". אך למיטב ידיעתך, אין תכונה זו מאפיינת כל עיקר את המקורות הארצי־סורתיים ואף במסורת הבבלית של העברית אינה נפוצה, אלא היא מייחדת את המסורת הבבלית של הארמית¹⁴. לפיכך קשה להניח שהגרסה עיבור מעידה על הקריאה עֲבוֹר במשנה¹⁵.

לקביעתו של המחבר: "שהרי 'עבור' = מעבר", בהיסמכו על עֲכָרָא הסורית (עמ' 60), אין ראיה של ממש. המלה הסורית – אשר משקלה שונה וזמנה מאוחר (בר עבריא חי במאה ה־13 לספ"ה) – עניינה 'מעברה', לא 'דרך' או פעולת העובר'. מכל מקום, אין זה מובן מאליו ש־עֲבוֹר עניינו 'מעבר' או 'דרך'. ודוק: גם אם הוראת המלה היא 'מעבר', עדיין אין כאן הסבר לצירוף הנדון. פרשת דרכים עניינה, באופן מילולי, 'פרישת הדרכים', ר"ל הדרכים פורשות, מתפרדות זו מזו; אך זאת אי אפשר לומר על 'פרשת המעבר' (כהצעת המחבר, עמ' 59).

עוד פחות נראית הטענה הזאת: "כשבאו חז"ל לחבר תפילות, כתבו בסגנון גבוה יותר, והשתמשו לשם כך בצורות מקראיות, שנעלמו כבר מלשון הדיבור העממית... משום כך יצרו (שמא רק לצורך זה, שהרי הוא יחידאי) את הצירוף 'פרשת העבור' כתרגום שאילה לשימוש בתפילה מיוחדת זו" (עמ' 16).

השם עֲבוֹר אינו צורה מקראית ארכאית. אילו, כדברי גלוסקא, ביקש מחבר התפילה להשתמש "בצורות מקראיות שנעלמו כבר מלשון הדיבור העממית, כדי לשוות ללשון התפילה אופי פיוטי ונשגב" כתחליף לפרשת דרכים שבתנאים, היו מזומנים לו, למשל, הביטויים אם הדרך ובית נתיבות, והיה יכול להשתמש בצירוף פרשת האורח כתרגום שאילה המתאים לצרכיו, שהרי אורח היא מלה מקראית עתיקה שנעלמה מן העברית.

כללו של דבר, אולי מוטב לחזור אל הצעות הביאור הישנות. בכתבי־היד העתיקים

13. הדוגמה היחידה היא בצירוף יום טְבוּחַ. אם אמנם זו הצורה, כגרסת התימנים, שמא עדיף לבארה כשם השקול כמשקל קטול (בהוראת 'דרך') כדרך השמות: צָנוּן, מְלוּג (עיי' 'שבטיאל, קונטרסים ב, עמ' 165).

14. 'ייבין, "מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי", ירושלים תשמ"ה, כרך א, עמ' 483–484; ע' דורי, דקדוק תרגום אונקלוס (עבודת דוקטור), רמת־גן תשמ"א, עמ' 97–98.

15. אשר לצורה ע(י)בורא הארמית (= תבואה), שהזכירה המחבר בעמ' 60 – לדעתי, זוהגות שתי מסורות הגייה נפרדות זו בצד זו, עֲבוֹר ליד עֲבוֹר.

מופיעות שלוש גרסות קריאה: הציבור, העיבור, העבור. מפני שהגרסה השלטת בכתב־היד המוחזקים מעולים (כ"י קאופמן וכ"י פארמה א) היא פרשת הציבור, אין להוציא מכלל אפשרות שהיא הקריאה המקורית¹⁶. פרשה היא צורת שם הפעולה של בניין פיעל (אשר אין הוראתו נבדלת מזו של הקל)¹⁷, ופשר הדבר: 'פרישה (וזמנית) (מדרך) הציבור', כאשר אדם פונה לדרך צדדית.

ואם יש לקרוא עיבור, כלומר עָבוּר, יהא זה שם הפעולה 'מעבר'. כשם ש־עב"ר משמש בלשון המשנה בבניין פיעל בלא הבדל הוראה מן הקל¹⁸, כן אפשר לשער שאף שם הפעולה, שהוא חלק בלתי נפרד (אוטומטי) ממערכת הנטייה בלשון חכמים, עיבור, שימשה לציון פעולת העובר ממקום אל מקום¹⁹. ואם כן הדבר, תתפרש פרשת העיבור – 'יציאה לשם מעבר ממקום אל מקום'. לפי פירוש זה אין כאן תרגום שאילה, ופרשה אינה 'התפרדות' אלא 'יציאה לדרך'²⁰.

בעיני עדיין נראית יותר מכול הצעתו המבריקה של א' מיטווק²¹: כשם שפרשת דרכים אינה אלא השתקפותו של הצירוף פרשת אורח(י)ן הארמי²², כן אפשר שפרשת העבור הוא תרגומו של פרשת אורחא²³. אמנם עד כה לא נמצאה עדות חותכת שהוראת עָבוּר היא 'דרך', אך אפשר ללמוד זאת בדרך ההיקש בהסתמך על המעתק הסמנטי הרווח: דרך < תכלית, כגון שביל < בשביל, ובערבית: סביל < פי סביל²⁴, בגרמנית: Weg < (von) wegen; ולשון המשנה שימרה את זכרה של ההוראה הקדומה של עָבוּר: 'דרך'.

16. וכך הציע בעת האחרונה יואל אליצור, מחקרים בלשון ב-ג (ירושלים תשמ"ז), עמ' 92–93.
17. השווה לעניין זה את האמור, למשל, בראש השנה יז ע"א: "אבל המינין וכו' ושפירשו מדרכי צבור וכו' יורדין לגיהנם" או בירושלמי ברכות ו ע"א: "ר' אמי וכו' הוּו מטילין וכו' הגיעו לכיפה ופירש ר' כהן הגיעו למקו' טהרה וחזר אצלן". וראה גם את ההערה הבאה.
18. ראה למשל את הדוגמות שהביא ז' בן-חיים, לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 240. לדעתו, הצורות בפיעל הן המקוריות בלשון חז"ל.
19. בלשוננו של קרוכמל, כמובא בתוספות הערוך השלם, עמ' 307: "עבור" הוא עבירת דרך (Reise) ... ופרשת העבור כעין המפרש בים".
20. ושמן הצדק עם ש' סיריליאו המפרש את עָבוּר (במהדורת לעהמאנן לירושלמי ברכות יט ע"ב) כצורת שם הפועל, עָבוּר, בהוראת 'עובר אורח', כמצוי בארמית התרגומית והתלמודית מארץ-ישראל (ובסורית). ופשר פרשת העבור: 'היציאה לדרך של ההולך'.
21. קדם ויהדות א, ירושלים תרפ"ד, עמ' 3–1.
22. כגרסת מהדורת מקראות גדולות לתרגום הנביאים לשופטים ה, טז, וכמצוי עוד כמה פעמים בתרגום הזה ובתרגום הכתובים (עיין במילון התרגומים של לוי, עמ' 304).
23. שלא כדברי המחבר (עמ' 60) שהמקבילה הארמית לפרשת הדרכים באה בארמית הנוצרית רק "כצורה בודדת, ולא כצירוף", בא הצירוף פרשתא דאורחא בכ"י פטרוגראד לדברים יג, יז (מהדורת גושן לתרגום הסורי-ארצישראלי, עמ' 46).
24. עיין למשל במילונו הערבי של Wehr, עמ' 396.

שמעון שרביט: "עיונים בפרשת הגרוניות בלשון-חכמים"

מאמרו זה של שרביט הוא המאמר השני בסדרה המלבנת את מעמדם של ההגאים הגרוניים בלשון חכמים, שחשיבותם הגדולה היא בריכוז החומר ובמיונו²⁵. כיוון שהמחבר מתכוון במקום אחר להשלים את מחקרו בפרשת הגרוניים, יוכל להתחשב בהערות שלהלן בבואו לסכם את הדברים.

ראשית, השם גרוניות. המלה הגרוניות היא לשון קצרה מן האותיות הגרוניות, והרי חל כאן עירוב בין שני תחומים: אותיות לקוחות מתחום הכתיב, ואילו גרוניות – מתחום תורת ההגה, כל שכן שכאן נכרכים בצד ההגאים הגרוניים (Laryngeal): [ʔ, h] גם הלועיים (Pharyngeal): [ħ, ʕ] מוטב אפוא לדבר על פרשת הגרוניים.

בעמ' 226 הציע המחבר דרך מיון של קורפוס חילופי הגרוניות לחמש קבוצות. עליו לנמק מדוע בקבוצה השנייה כרך יחד את חילופי א/ע ולא העמיד שתי קבוצות נפרדות, כפי שנהג בשאר ההגאים. בפירוט הקבוצות עצמן לא ברור מהו עקרון סידור הדוגמות. מדוע, למשל, הקבוצה הראשונה פותחת דווקא בסדר הזה: רעוע-ראוע, כעור-כאור, אירע-עירע? מדוע הקדים את כעור לכאור או את אירע לעירע, אם הוא סבור שהשנייה בכל זוג היא המקורית? דווקא בחילופי א/ע יש להביא בחשבון גם את האפשרות שהגורם לחילוף יכול להיות גם בידול בגלל הדומות (דיסימילציה). כשם שבארמית, כמקובל להניח, *צַע הפכה אַע (= עץ), ועלעא הפכה אלעא (= צלע), דווקא מפני שהקפידו על הגיית הגרוניים, כך נראה ש-עַרע הפך אַרע מפאת בידול הדומות, והראיה היא שפה"פ היא תמיד אל"ף, כבסורית, המקפידה על הגיית הגרוניים²⁶. מן הראוי היה להביא את הדוגמות בסדר הא"ב ולהקדים בכל זוג את בן הזוג המקורי (במידת האפשר). אף נראה שכדאי היה להעמיד שתי קבוצות במקום קבוצת חילופי א/ע הגדולה: חילופי ע/א, היא הקבוצה העיקרית, וחילופי א/ע, הכוללים בעיקר את תוצר תיקון-היתר, ההיפרקורקציה²⁷. יש להבחין בין חילופי גרוניים חופשיים לחילופי גרוניים תלויי הקשר, המותנים בסביבה הפונטית או המורפולוגית. כך, למשל, חילופי עכוז-חרגוז הם חילופים מותנים. אפשר שבמקור נתפתחה הצורה האחת מחברתה, אך משום שלא נמצאו מצד אחד צורות מעין חגוז

25. המאמר הראשון, "שתי תופעות פונולוגיות בלשון-חכמים", מחקרים בעברית ובערבית, תעודה ו (תל אביב), תשמ"ח, עמ' 43-61, בייחוד החלק הראשון העוסק בנשילת אל"ף מצעית.

26. מעניין שבבידול מסוג זה תמיד משתנה העיצור הראשון דווקא. ער"ע מודמן גם בתרגומים הארצישראלים, ובכתובת ביסטון מודמן השורש המקורי ער"ק.

27. תן דעתך לאפשרות שצורות היפרקורקטיות מלכתחילה יכלו ליהפך במרוצת הימים צורות סטנדרטיות. כך, למשל, הצורות הארמיות הארצישראליות הרווחות בסוף האלף הראשון לספירה סוגעא, סגיע, בע(י)ש הן תר-היכר של הלשון הזאת, ואפשר שהכתיב העקיב בעי"ן מורה על הגיית ההגה הלועי.

או חכז ומצד אחר הצורות ערכז או ערגז, אין זו עדות פשוטה לחילופי גרונים, ואפשר גם שעניין כאן במלים שונות זו מזו, וכיו"ב: שוח-שבע, עכנאי-חכיני, על אתר-לאחר.

כדי לקבל תמונה מדויקת יותר אפשר לחלק את הקבוצה האחרונה – נשילת עיצור גרני – חלוקת משנה: גרניים סוגרי הברה (משועמם), פותחי הברה (שיפעת), אחרי תנועה חטופה (מעוכין), וגרניים הגורמים לשינוי גזרה (הלעזה). ואפשר שראוי להביא בחשבון קטגוריות משולבות (מורפופונטיות) כגון השמטת ה"א הידועה בסביבת גרניים.

אנו מצפים אפוא למאמר השלישי המובטח, אשר יסכם את מעמדם של כל הגרונים (והלועיים) בלשון חכמים ושל כל הגה בנפרד, לפי כלל העדויות הן מספרות חז"ל הן ממקורות מקבילים, כגון לשון המגילות והשומרונים.

ספר מחקרים רב-עניין זה משקף יפה את הנעשה במדע הלשון העברית, ובייחוד בחקר לשון חכמים. אף שראוי היה להשקיע בו יתר מאמץ, יאה הוא לשמש מצבת-זיכרון למנחם מורשת.

רשימת תיקונים ודיוקים²⁸

בעמ' 10 הע' 5 נשכח ציון מראה המקום (רמת-גן); בהע' 9 יש לפרש את מה"מ (פרשיות בתחביר לשון המקרא, רמת-גן תשל"ו, עמ' 90). בעמ' 13 הע' 22 שו' 4 במקום: גרוקלמן צ"ל: ברוקלמן; בהע' 23 שו' 3 במקום: מתרגומים צ"ל: תרגומים. בעמ' 16 הע' 5 יש להשלים את הו"מ (רמת-גן תשכ"ט). בעמ' 30 הע' 9 במקום: Talmud צ"ל: Targumim. בעמ' 31 הע' 10 במקום: Kautsch צ"ל: Kautzsch. בעמ' 32 הע' 14 במקום: 8591 צ"ל: 1924 (1958). בעמ' 35 שו' 8 במקום: באף צ"ל: אף. בעמ' 38 שו' 10 במקום: XXX צ"ל: XX, ובשו' אחרונה במקום: naggārūtu צ"ל: naggārūtu. במקום: qatesu צ"ל: qātešu. בעמ' 43 הע' 1 במקום: Kautsch צ"ל: Kautzsch. בעמ' 53 הע' 38 במקום: א-ב צ"ל: ב. בעמ' 54 הע' 42 יש לציין למס' העמוד (46). בעמ' 56 שו' 6 מלמטה במקום: כ"ל: 'הציבור' צ"ל: כ"ל: 'העיבור'; בהע' 12 במקום: טורסיני צ"ל: טור-סיני. בעמ' 57 שו' 4 במקום: æ צ"ל: æ, בשו' 15 במקום: טורסיני שוב: טור-סיני; בהע' 15 במקום: המשמעים (בחיריק) צ"ל: המשמעים. בעמ' 58 שו' 25 במקום: י"א צ"ל: א'; בהע' 27 במקום: über Wörterbuch צ"ל: über Wörterbuch (ומהדורה הזאת היא מהדורת צילום וכדאי לציין למהדורה המקורית, וכך אף להלן

28. יש מקומות שהושארו בהם סימנים מיותרים בדפוס כגון נקודה יתרה בעמ' 9 מתחת לשורה הראשונה בקטע השני, קו יתר בעמ' 10 מתחת לשורה הראשונה בקטע השני, ורבים כיו"ב.

בהע' 41). בעמ' 59 הע' 33 במקום: Von צ"ל: von. במקום: Handworterbuch צ"ל: Handwörterbuch. במקום: ebūfu צ"ל: ebūru. בעמ' 60 שו' 15 במקום: שם צ"ל: בראשית לח, כא; בהע' 45 במקום: Judisch צ"ל: Jüdisch. במקום: Palastinischen צ"ל: Palästinischen. במקום: Aramaisch צ"ל: Aramäisch. (ואף כאן זו מהדורת צילום של המהדורה השנייה משנת 1905). בעמ' 74 שו' 5 במקום: ברמת-גן צ"ל: רמת-גן. בעמ' 166 שו' 32 נשכח מה"מ לספרה של פרוכטמן: תל אביב תשמ"ב. בעמ' 167 שו' 2 במקום: Winoma צ"ל: Winona; בשו' 9 במקום: H. M. צ"ל: M. H. בעמ' 169 הע' 3 הוסף מראה מקום: תל אביב תשל"א. בעמ' 170 הע' 6 במקום: תעודה ב' צ"ל: תעודה ו'. בעמ' 185 שו' 5 מלמטה במקום: אידיויסינקראטיות צ"ל: אידיויסינקרטיות. בעמ' 222 הע' 8 במקום: Roseñ צ"ל: Rosén. בעמ' 225 הע' 3 במקום: תרצ"ז צ"ל: תרצ"ו. הע' 5 במקום: תשמ"ב צ"ל: תשי"ב; בהע' 8 במקום: תשכ"ח צ"ל: תשכ"ז. בעמ' 230 הע' 33 במקום: 1895 צ"ל: 1893. בעמ' 240 שו' 12 במקום: γκαυός צ"ל: ὑγκαυός.

לחקר המלים האוגריתיות בתעתיקים הברתיים

J. Huehnergard, *Ugaritic Vocabulary in Syllabic Transcriptions*, Harvard Semitic Studies (Scholars Press), Atlanta, Georgia 1987, xviii+371 pp.

העובדה שהכתב האלפביתי מאוגרית חסר תנועות (להוציא את העיצור אל"ף בעל שלוש התנועות 'u, 'a, 'i) מקשה מאוד על חקר הלשון האוגריתית. כדי להבין את מערכת התנועות ואת המורפולוגיה האוגריתית אנו נעזרים גם בהשוואה ללשונות שמיות אחרות ובהשערות לשוניות הגיוניות הנובעות מידעיותנו בחוקי הלשון הפועלים על הלשונות השמיות הצפונית-מערביות בכללן.

סיוע לחקר האוגריתית אנו מקבלים מן הטקסטים האכדיים שנכתבו בידי סופרים מאוגרית, ובהם משוקעות מלים אוגריתיות כתובות בהברות (בכתב היתדות). החומר עצמו חשוב ונכתב עליו הרבה (רייני בסדרת מאמרים, בלאו וגרינפילד, בוד בעבודת דוקטור וכותב שורות אלה בספרו [להלן סיון] – ראה מראי מקומות מלאים ברשימה הביבליוגרפית ע ספר).

הספר החדש שלפנינו הוא עוד נדבך חשוב בחקר מלים אוגריתיות אלה. הונרגרד, שלא כחוקרים שקדמו לו, מבודד את הממצא האוגריתי הבא בטקסטים שנכתבו בידי סופרים מאוגרית בלבד. הוא דן בו מבחינה אורתוגרפית ומבחינה דקדוקית. את המצאי המחבר מביא בגלוסר שבו השורשים מסודרים בסדר אלפביתי (על כך ראה דבריו בעמ' 16).

אף שטובי החוקרים עסקו בחומר זה, הונרגרד מצליח לחדש ולזרוק אור חדש על חקר מלים שונות, בייחוד בתחום קריאתו של חומר קטוע, שחזור החסר והסבר הצורות. מטבע הדברים, חומר מסוג זה אינו ודאי ולעתים קרובות שנוי במחלוקת. יש לציין את מידת זהירותו של המחבר בדיוניו. על פי רוב הוא משתדל להביא את מרב ההסברים האפשריים, בהעדיפו אחד מהם או יותר. נראה שלמדנות רבה השקיע בעבודה זו חוקר בעל חוש לשוני מפותח וחרیف ביותר.

הבעיה בעיסוק בחומר הנידון היא הכמות המועטה של המלים האוגריתיות המצויות בטקסטים האכדיים הללו (ראה סיון, לשוננו מז, עמ' 166–186). במה שיש לפנינו רב הנסתר, לעתים אין לדעת בוודאות אם אמנם לפנינו מלה אוגריתית אמיתית (ראה עמ' 7–5 על הדרכים לזיהוי מלים אלה), ולעתים המלים בטקסטים שבורות ובהן סימני

יתדות פגומים. נוסף על כך, מבחינה טכנית דרך הכתיבה בכתב היתדות יוצרת מגבלה באשר לחקר המלים האלה ומקשה עלינו להבין רבות מהן ולזהותן. עניין זה לא נעלם מעיני הונרגרד (ראה למשל את דבריו בעמ' 14 על אודות השורשים האפשריים לכתיב *ha-ra-šu*, ועוד לעניין זה ראה בעמ' 196). לכן, כל עוד אין בידנו טקסטים אוגריתיים נוספים (אלפביתיים או כתובים אכדיים), התרומה של כל מחקר חדש לחקר הלשון האוגריתית תהיה מסויגת ביותר.

להלן הערות כלליות על הספר:

1. בצדק אין המחבר דן בשמות פרטיים ובשמות מקומות, משום שאין הם שייכים ללשון האוגריתית החיה, ולכן אין ללמוד מהם על דקדוקה (ראה עמ' 8–9). לא ברור מדוע בכל זאת השתמש בדיוניו בשמות אלים או בשמות חודשים (ראה את רשימת השמות בסוף הספר בעמ' 317–318 וכן במקומות אחדים בגוף הספר), והרי גם אלה שמות פרטיים לכל דבר. עצם הדבר שמקצתם מצויים ברשימות פולילוגיות בטור האוגריתי אין בה כדי להעיד שהן מלים אוגריתיות אותנטיות. ברור שאין בהם ללמד על האוגריתית, שהרי חזקה גם עליהם, כעל השמות הפרטיים בכלל, שייצגו יסודות ארכאיים ואולי אף לא אוגריתיים במקורם. למשל, שמות האלים *ma-lik*^{MEŠ} ו-*da-gan*^d. אם אמנם הם שמות אלים מאוגרית, הרי גם לשיטתו של המחבר מתמיה מדוע אין הם מסתיימים בתנועת יחסה (ראה עמ' 118 בערך DGN ועמ' 147 בערך *malik*, ושם המחבר אומר שמלים אלה משקפות דרך כתיבה השאולה מרשימות האלים במסופוטמיה). אם שמות אלו אכדיים, הרי – אף שהם מצויים בטקסטים בעלי טורי מלים אוגריתיות – עלינו לראות בהם שמות שאולים לחלוטין ולא להביאם לכלל דיון בספר זה. הוא הדין בשמות האלים *ba'lu*, *kōtaru* ועוד; ספק רב אם אפשר ללמוד מהם על האוגריתית. הדברים יפים גם באשר לשמות חודשים שמצויים בטקסטים הללו. ספק רב אם מותר לנו ללמוד ממצאי מסוג זה על תהליכים לשוניים בלשון האוגריתית, כפי שהמחבר עושה (ראה למשל עמ' 111, ושם, בין השאר, המחבר לומד משם החודש *itbu* על השינוי *qatīl < qitīl* באוגריתית). נראה שהללו יכולים לשמש אך ורק עדות מסייעת למחקר מסוג זה (וראה כבר סיון, עמ' 6, 8, 135 ועוד, והונרגרד *JAOS* 107, עמ' 714–715).

2. כאמור לעיל, החומר הנידון הובא לפי סדר השורשים, כמקובל בספרו של גורדון ובספרו של סגרט (ראה רשימה ביבליוגרפית). הונרגרד מציין (עמ' 6) שכך נהג למען נוחיות המשתמש. נראה לי שהגלוסר קשה לשימוש גם למי שמצוי בחומר זה. ברור שלמלה בקורפוס מסוג זה ייתכנו כמה אפשרויות קריאה וגם כמה וכמה אפשרויות שורש, והקורא צריך לקלוע דווקא לאפשרות שבחר המחבר (לכך אין המפתחות עוזרים). למשל, המלה *šu-hu-ut-tu?* (מובנה אינו ברור) מובאת בגלוסר בערך *HTT* (עמ' 127), והרי ייתכנו לה עוד שורשים (ראה למשל עמ' 96), וכך בדוגמאות רבות.

קשה עוד יותר ההתמצאות כאשר המחבר מתקן קריאות של סימנים במהדורות הטקסטיות שבידי הקוראים. למשל, את המלה *batāqu* שבמילון הרב-לשוני על הקורא לחפש בגלוסר בערך BṬL (עמ' 113) ועוד. לגלוסר יש נספח ובו נידונות המלים שאין למחבר ודאות באשר לקריאתן ולשורשיהן. נראה לי שמלים רבות מן הגלוסר, שמקצתן סייג אותן המחבר עצמו, צריכות היו להידון בנספח. בייחוד הדברים אמורים במלים שרובן משוחזרות ומשמעותן אף מסופקת. ראה, למשל, ערך TGR (עמ' 188) – המלה האוגריתית היא מן הטורים הרב-לשוניים, אף המלים שבטורים האחרים משוחזרות במלואן.

3. פרק נכבד בספר עוסק בטקסטים הרב-לשוניים. במקרים רבים המחבר מציע קריאות חדשות, שונות מן הידועות עד עתה. מאחר שבדרך כלל מדובר בשברי טקסטים וסימנים, אין הקריאות האלה ודאיות כלל. לפעמים המחבר משחזר את המלים בשאר הטורים בהסתמכו על המלה האוגריתית, שאף היא שבורה למחצה ומשוחזרת (ראה, למשל, ברשימות הרב-לשוניות מס' 32.1, 160.4, 177.1, 198.5 ועוד).

4. בדיון הדקדוקי המחבר מנסה לקבוע חוקי הגה על פי הכתיב ההברתי וככל האפשר גם בסיוע מן הכתיב העיצורי. מאחר שהחומר מועט, במקרים רבים קשה לקבוע חוקי לשון וכיוצא בהם, כפי שהמחבר עושה (ראה דבריו בעמ' 267, הערה 6). לכן מטבע הדברים קביעות אלה אינן ודאיות ואף נתונות למחלוקת. לפעמים נעשה ניסיון למצוא חוק הגה אף על סמך דוגמה אחת או שתיים. למשל, המחבר מנסה למצוא את תהליך הוספת אל"ף פרוסתטית, המוכר מן הטקסטים העיצוריים, גם בטקסטים הנידונים, בהסתמכו על המלה $[u\dot{h}]-nu-tu^4$ (הסימן הראשון משוחזר ואף משמעות המלה מסופקת, ראה עמ' 285) ועוד.

הרצון למצוא חוקיות לכל מלה בקורפוס המלים הנידון גורם לעתים שקביעותיו של המחבר מאולצות ביותר. להלן שתי דוגמאות מתוך רבות:

א. מעתק $qatt\dot{u}l < qutt\dot{u}l$ מצוי, לדעת הונרגרד, בצורות מעטות, ולטענתו – אם לא חל המעתק במלה *baḥḥūru*, סימן שהתנועה /u/ אינה ארוכה בה, ולכן הוא מתעתקה *baḥḥuru* (ראה עמ' 84, מס' 185, והשווה ל-ḥḥur בעברית בעלת תנועה ארוכה).

ב. הקביעה שבשמות עצם במשקל *qitl* משורשי ל"ו/ל"ז למ"ד הפועל מתכווצת, ואילו במשקל *qatl* היא נשמרת נשענת על דוגמאות מתוך הטקסטים האוגריתיים האלפבתיים (ראה עמ' 288, הערה 93). ואולם נראה שאת קביעת המשקלים המחבר עושה מתוך השוואה ללשונות אחרות, שאם לא כן אין בידינו כל דרך לקבוע אותם. אין ראייה שהמשקלים זהים בלשונות השמיות. *qatl* בלשון אחת יכול להיות *qitl* או אף *qutl* בלשון אחרת (והשווה, למשל, *riglu* באוגריתית לעומת ṛḡl בעברית, *tarnu* באוגריתית לצד ṭṛn בעברית, עֶשֶׁב בעברית לעומת *uṣb* בערבית ואכמ"ל). גם כאשר המחבר משווה את המלים האוגריות למלים המקבילות בעברית, אל לנו לשכוח שאף בעברית עצמה יש שמלים נוהגות על-דרך שני המשקלים, כפי שהראו מדקדקים. על

כן, לא ברור על סמך מה המחבר קובע שהמלים האוגריתיות hr – 'הריון', hg – 'הגה', sp – 'מראה' הן במשקל qitl. כלום משום שאינן מסתיימות ביו"ד? כיוון שהונגרד מסתמך על הכלל שהוא עצמו קבע, קשה לו להסביר את המלה si-il-yu – 'קללה' שבטקסטים הרב-לשוניים, שהרי לדעתו לא ייתכן ש-y תשתמר במקרה זה. לכן, כדי למנוע את "החריגות" הזאת, המחבר מוסיף מדעתו הברה נוספת וקורא si-il-ya-[tu₄] (ראה עמ' 57, מס' 37.4).

להלן הערות אחדות:

עמ' 9 – עוד על השימוש בשמות פרטיים לחקר האוגריתית ראה סיון, עמ' 6–7 וכן הונגרד JAOS 107, עמ' 714–715.

עמ' 43 ועמ' 94 – m[u?] (מס' 193.3). בדיקת הטקסט מעלה שאפשר להחזיק בקריאתו של נוגירול, הרואה כאן את הסימן n[a, ולא בתיקונו של המחבר לסימן m[u]. בשני המקרים קשה לשחזר מלה שלמה על סמך הברה זו, שאף היא עצמה אינה ודאית.

עמ' 43 – hu-ul-ma-tu₄ (מס' 198.8) ו-hu-ul-ma-t[u₄] (מס' 198.9). ניסיונו של המחבר להבחין בין שתי המלים הללו מבחינת המשמעות מאולץ ביותר. יתרה מזו, הטורים האחרים אינם מתעדים את מקבילותיהן בלשונות האחרות. לא מן הנמנע לראות בהן מלה אחת המובאת פעמיים. על הנוהג הזה ראה למשל kaspu, המצויה פעמיים (3, 2, U₅ 137 II), והמלה ḥarimu, המובאת שלוש פעמים (39', U₅ 137 II, 42', 40').

עמ' 53 – bi-i (מס' 32.5). הצעת המחבר לראות במלת יחס זו ובמלת היחס le-e תנועות ארוכות בגלל מעמדן העצמאי במילון הרב-לשוני – תיתכן. עם זה, אפשר לומר שהתנועות קצרות הן, והסימנים I ו-E משמשים עוזרים פונטיים לקריאת ההברות שקודמות להן. עוד ראה סיון, עמ' 132 וכן סיון, UF 18, עמ' 308–309.

עמ' 53–54 – i-zi-ir-[tu₄] (מס' 33). העובדה שאין המלה i-zi-ir – 'עֶזֶר' מסתיימת בתנועת יחסה אינה צריכה להתמיה, שהרי בטקסטים הגידונים לא מעטים המקרים שבהם מלים חסרות יחסה (ראה עמ' 300). על כן נראה שההשלמה ל-i-zi-ir[tu₄] מיותרת.

עמ' 54 – iṣ-ṣu-[ma?] (מס' 34). לעניין ההכפלה של ṣ השווה לעברית אֶחָ לצד אֶחֱים.

עמ' 55 – ṣi-tu (מס' 35/36.2). השווה את המלה niḡru (ראה גם עמ' 73, מס' 159.2) – 'לשמור' גם לצורות המקור בעברית בְּבִגְדוֹ (שמ' כא, ח) וּלְשָׁטְנוֹ (זכ' ג, א).

עמ' 56 – ba-a-lu-ma (מס' 37.2). על משקל qatal, המשמש ריבוי למשקל qatl, ראה מאמרי "הערות אחדות על השימוש במשקל qatal כריבוי למשקל qatl", לשוננו נה, עמ' 37–41.

עמ' 57 – e-bu (מס' 37.3). והשווה גם ל-bi (EA 252, 28) – 'אויב' במכתבי אל-עמרנה.

עמ' 59 – ḥiyyūma (מס' 43.1). במקום UF 11 479:25 קרא UF 11 479:24.

עמ' 65 – PI-mu (מס' 63.1). עוד על מלה זו ראה קוטשר, לשוננו לד, עמ' 18 וכן רייני, לשוננו לו, עמ' 186–189.

עמ' 72 – ḥé-qu (מס' 158.1). שלא כלשונו שהמחבר מציין, האכדית מעידה על ההגה /ḥ/, כפי שאפשר לראות בשרש ḥāqu.

עמ' 78 – ḥu-du-rù (מס' 178). הוסף שבערבית המלה כוללת את ההגה /ḥ/ ולא /h/.

עמ' 82 – ḥu-PI-ú (מס' 183.1). עוד ראה סיון, לשוננו מז, עמ' 168.

עמ' 83 – ma-aḥ-ḥa-[du] (מס' 183.5). ראה גם עמ' 240 ועמ' 244, הערה 129. על האפשרות לקרוא ma-á'-ḥa-du ראה רייני, לשוננו לד, עמ' 183. על האפשרות לראות בתיעוד שלפנינו המרה כמותית של תנועה ארוכה בהכפלה (maḥadu < *ma'ḥadu) māḥadu < maḥadu – והשווה mḥd באוגריתית) ראה סיון, UF 18, עמ' 305.

עמ' 84 – hu-zi-rù (מס' 186.1): והשווה גם ל-חוזיר ממגילות מדבר יהודה, שכנראה מעידה על משקל זהה למשקל המלה האוגריתית, ראה סיון, עמ' 91, הערה 10.

עמ' 86 – ú-wa (מס' 187.1). יש לדחות את תרגומו של נוגירול (être) גם משום שהשורש HWY = 'להיות' אינו משמש כלל באוגריתית, ובמקומו משמש הפועל KWN (כמו בפניקית ובכנענית).

עמ' 105 – 'ahātu-LUGAL ו-'ahāti-LUGAL (ערך Ḥ). לפי ההקשר בטקסט עדיף לראות במלים אלה שמות פרטיים, ולכן אין מקומן בגלוסר. אין הכרח לראות בתנועות /u/ ו-/i/ שבין רכיבי השמות הללו תנועות יחסה. אין לחילופי תנועות אלו כל קשר לתפקיד תחבירי, אלא הן תנועות תיווך הבאות בין שני הרכיבים השמניים בשמות הפרטיים, והשווה למכתבי אל-עמרנה a-bu-LUGAL (EA 152, 55) וכן a-bi-LUGAL (EA 147, 2).

עמ' 108 – 'unuttu (ערך NT). תן דעתך להבדל שבין הדוגמה הראשונה, המעידה על הצטרפות המלה 'unuttu למשפט זיקה, ובין הדוגמה השלישית, שבה מבנה דומה לחלוטין במעמד של סומך. נראה שמשום הדוגמה הראשונה הוסיף נוגירול את המלה ša בדוגמה השלישית. עוד ראה רייני, UF 3, עמ' 169.

עמ' 112 – 'uṭriyānu (TRYN). עדיף לראות מלה זו חורית ולא שמית. האפשרות לראותה בעלת יסוד שמי מן השורש 'TR תקשה עלינו להסביר את 'uṭru (במשקל qatl) במקום 'atru (במשקל qatl), המוכר מן הטקסטים העיצוריים מאוגרית.

עמ' 115 – gabīnu (ערך GBN). ייתכן שהמלה היא gapīnu (< גַּפִּין בעברית), אף

שאינן המחבר מקבל את האפשרות של שינוי $qatīl < qatl$. לעומת זאת, במקום אחר (עמ' 281) הוא מביא דווקא שם-מקום לדוגמה לשינוי כזה.

עמ' 119 – $diprānu$ (ערך DPR). לשם ההשוואה ראוי להביא גם את $GISda-ap-ra-ni$ (PRU IV, 194, 10) המעידה על משקל שונה.

עמ' 119 – $midar'u$ (ערך DR). במקום הקריאה $mi-tā-ar$ שמביא נוגירול המחבר מצייע לקרוא $mi-dā-ar-ū$ ($*midar'u$) ומשווה ל- mdr' באוגריתית. שחזור זה מקשה עלינו להסביר את שינוי מקום התנועה $/a/$ (כלומר, $midar'u < midra'u$) וכן יקשה עלינו לקבל את קיומו של משקל $miqtal$ באוגריתית (ראה עמ' 315). עם זה, גם קריאת הסימן $Ú$ מאולצת למדיי, ואין לה על מה שתסמוך. על כן נראה שיש להשאיר את הצעתו של נוגירול ולראות במלה זו עוד דוגמה למלים שאינן מסתיימות בתנועת יחסה.

עמ' 119–120 – $darqu$ (ערך DRQ). מצד השיטה קשה לקשור את DRQ האוגריתית ל-DRK האכדי, ועדיף לראות בהם שורשים שונים זה מזה.

עמ' 126 – $ḥarmānu$ (ערך HRM). במלה $KLIMESḥa-ar-ma-ni$ יש לראות שם-מקום, ולכן אינה צריכה להיכלל בגלוסר. ראה סיון, עמ' 223 ושם דוגמאות שבהן המגדיר URU מצוי לפני שם-מקום זה.

עמ' 135 – $kubuddatu$ (ערך KBD). על תנועת היחסה במלה זו ראה סיון, באר-שבע ג, עמ' 117. במקום אחר טען הונרגרד שהמלה אכדית, מן השורש $kabatu$, ראה JCS 33, עמ' 202.

עמ' 137 – $kan(n)ādu$ (ערך KND). התייעוד העיצורי $kndwm$ (UT, עמ' 421, מס' 1266) אינו ברור בטקסט די צורכו. על כן, לא סביר ש- w זו היא אס-קריאה המעידה על תנועת סיומת הריבוי $ūma$.

עמ' 142 – $labbānu$ (ערך LBN²). עדיף לתעתק $labbānu$ (במשקל $qattāl$).

עמ' 147–148 – $maswatu$ (ערך MSW): על אף כל דברי המחבר לא מן הנמנע לראות ב- $maswatu$ צורת יחיד וב- $masawātu$ צורת ריבוי.

עמ' 150 – $ni'tu$ (ערך N). תן דעתך שהמלה $ni-it$ (Ug5 84, 13) אינה כוללת תנועת יחסה, ואין ביידינו הסבר לדבר.

עמ' 153–154 – $maqquabu$ (ערך NQB). בצורה $ma-qab-bu$ ($*manqabu >$) – 'פטיש' ה- b מוכפלת בלא כל הצדקה דקדוקית, אך חוסר יכולתנו להסבירה אינו מחייב אותנו לתקנה, כפי שעשה המחבר. בטקסטים הללו יש הכפלות רבות שאינן ניתנות להסבר דקדוקי, ראה גם עמ' 209–211.

עמ' 159 – $ōru/ōrātu$ (ערך WR). אפשר לקרוא גם $ūrātu$ ($*uwrātu >$) וראה גם עמ' 251.

עמ' 161 – 'anatu (ערך NT). והשווה למקומות אחרים, ובהם מצוי השם הזה במשקל (PRU IV 93, 4') ^da-a[n]-t[u₄ – ו' (PRU IV 86,') ^da-an-t[u₄ – qatl

עמ' 165 – ġamaru (ערך ĠMR). תקן את ḥa-ma-ru-u ḥa-ma-ru-ú-ḥa.

עמ' 170 – sēṣu / ṣīṣu (ערך SYŠ). על חוסר ההתאם התחבירי (sēṣūma) במקום (ṣēṣīma) במקרה זה ובמקרים אחרים בטקסטים אלו ראה סיון, "הגלוסות בטקסטים האכדיים מאוגרית", השנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום (בדפוס).

עמ' 171 – maṣillu (ערך ŠLL). עוד על מלה זו ראה רייני, IOS 3, עמ' 45.

עמ' 178 – marzaḥu (ערך RZH/). עוד ראה ליונשטם, תרביץ כה, עמ' 470–472. את הפתח במלה העברית מְרֹחַ (צורת סמיכות) לצד מְרֹחַ (צורת הנפרד) אפשר להסביר כ- i < a (לפי חוק פיליפי), והשווה מְרֹחַ וּמְפָתַח. לכן המלה העברית היא במשקל המקורי maqtīl. הסברו של המחבר שייתכן שהמלה העברית במקורה היא במשקל maqtal נראה דחוק ביותר. במקום אחר (עמ' 272, הערה 26) המחבר מסביר את הצירוף העברי בִּית מְרֹחַ כתולדה של המצב הקדום *bētu marzaḥi < bētu marziḥi (כלומר, התנועה /i/ היא תוצאה של הידמות לתנועת היחסה של העיצור הגרוני). אף הסבר זה נראה מאולץ ביותר. מדוע לא לראות במלה מְרֹחַ את הצורה המקורית במשקל maqtīl? אשר לאוגריתית, נראה לטעון ש-marzaḥu* (במשקל maqtal) ו-marziḥu* (במשקל maqtīl) שימשו בה יחדיו, שלא כדעת המחבר (עמ' 272) ש-marziḥu* מקורה ב-marzaḥu.

עמ' 180 – maš'alu (ערך Š'L). קריאה אפשרית זו כבר אצל סיון, עמ' 245.

עמ' 181 – maškanu (ערך ŠKN). והשווה אולי ל-^ama-aš-ka-a-na-a-ka (EA 306, 31) במכתבי אל עמרנה.

עמ' 185 – tōkīyu (ערך TWK). המחבר רואה את המלה tōkīyu כשם תואר לשם המקום galīli. נראה שאפשר לראות את שני הרכיבים כשם מקום במשמעות "הגליל התוכי", ובמקרה כזה אין לדון בו בגלוסר. עוד ראה אסטור 50, AnOr, עמ' 273. עם זה, אל לנו לשכוח: כשם ששני רכיבים אלו עשויים להיות אוגריתיים, כן הם יכולים להיות כנעניים.

עמ' 189 – tarru (ערך TRR). אפשר אף לראות את המלה מן השורש ŠRR – 'למשול' ולתרגם ("שדות) המושלים", והשווה לתיעוד העיצורי (UT) šrm, עמ' 494, מס' (2477).

עמ' 197 – הסימן pa = BA מצוי פעם אחת בלבד. יש לסייג את הדברים ולהוסיף שכן הדבר, בתנאי שנקרא את המלה *kupārātu ולא *kubārātu (ראה גם עמ' 139).

עמ' 204 – על סימן הגלוסה ועל הגלוסות בטקסטים האוגריתיים ראה מאמרי הנזכר לעיל (בדפוס).

עמ' 208 – יש להוסיף שאחד מתפקידי סימן הגלוסה היה, כנראה, להפריד בין הנסמך לסומך (כפי שעושה מ"ם אנקליטית באוגריתית ובמכתבי אל-עמרנה), ועיין שם.

עמ' 216 – נראה שהדוגמה [h]u-wa-tu₄ שורבבה כאן בטעות, ואין מקומה עם הדוגמאות המובאות לעניין השימוש בסימן TI.

עמ' 239 – נראה שהדוגמה URUZA-ri-nu הובאה כאן בטעות, ואין לה כל קשר לדיון בשימוש הסימן PI בטקסטים הללו.

עמ' 251 – השם הפרטי ša-am-ú-na אינו משקף בהכרח את המעetek הכנעני $\bar{o} < \bar{a}$, ואפשר ש-ú = ū (דהיינו šam'ūna). הסיומת ūna מוכרת בשמית המערבית כסיומת מקורית (והשווה יְשׁוּרוּן, זְבוּלוֹן בעברית) לצד ānu (בעברית ובכנענית חל בה מעetek $\bar{o} < \bar{a}$). Inu¹

עמ' 253 – תן דעתך ששמות פרטיים רבים ניתנים לקריאה באופנים מאופנים שונים. לכן שמות פרטיים המובאים כאן כדי להראות את דרך הבעת העיצור עי"ן – אפשר לקוראם גם אחרת, כגון 'ia-zi-ra-nu – *yasīrānu (מן השורש SWR), *ya'sirānu (מן השורש SR) ו-*yazīrānu (מן השורש ZWR).

עמ' 264 – בגלל מגבלות הכתיב אין כל ודאות שהתנועה /ō/ הייתה קיימת באוגריתית. מוזר ניסיונו של המחבר לגזור גזירה שווה מהתנועה /ē/ ולטעון שכשם ש-/ē/ (ay >) היא תנועה מונמכת שנוצרה עקב כיווץ הדיפתונג, כן כיווץ הדיפתונג aw ייצור גם הוא תנועה נמוכה, כלומר /ō/ ולא /ū/. כל עוד אין בידינו הוכחות ודאיות לדבר, איננו יכולים לדעת אם aw התכווץ ל-/ū/ (כבאכדית) או ל-/ō/ (כמו בעברית ובארמית).

עמ' 265 – השם הפרטי I'a-du-ni-^dU אינו מייצג בהכרח מעetek כנעני, כמוצע כאן, והוא יכול להתפרש כהרכב של 'adu + ūni. הוא הדין בשם הפרטי האחר I'ú-lu-ni, שאף אותו הביא המחבר. גם השמות הפרטיים I'bu-ra-qu-nu לצד I'bu-ra-qa-nu יכולים להתפרש כבעלי סיומות שונות זו מזו.

עמ' 279, הערה 58 – מבחינה מתודית קשה לטעון שהצורה האוגריתית y'uhb מקורה ב-yahub* (אלא אם נטען, ש-yi'hab¹ ya'hub עמדו באוגריתית זו בצד זו). לפי חוק בארט-גינזברג, הפועל באוגריתית במידה רחבה ביותר (ראה UT סעיף 9.9 ושם דוגמאות רבות), נראה שהמוצא הוא ב-yi'hab*. לפיכך אין הסברו של המחבר מתקבל על הדעת.

עמ' 280 – מבחינה דקדוקית השווה את המלה *maqqaḥā אל מְקָחַת (נח' י, לב) וגם אל מְקָח (> *maqqaḥ, דה"ב יט, ז).

עמ' 281, הערה 63 – והשווה את המלה האוגריתית *labinatu גם אל la-bi-tu (> *labintu, EA 296, 18).

עמ' 289, הערה 102 – קרוב לודאי שהצורות l'i ו-d'i אינן מעידות על כיווץ משום שלפי חוק בארט-גינזברג יש לצפות ל-**yid'aw/yu* // **da'aw/yi* ו-**yil'aw/yu* // **la'aw/yi*.

עמ' 291 – את *td'u* יש לראות כצורת *yiqталu* (לפי חוק בארט-גינזברג) מכווצת, כלומר **tid'aw/yu > tid'û*, ראה מאמרי ב-*UF* 16, עמ' 285–286.

עמ' 300, הערה 17 – וראה על היחסות בצורות הנסמך בשמות-עצם באוגריתית במאמרי ב'באר שבע' ג, עמ' 113–120.

עמ' 304 – המלה *ša-al-šu-ma* היא צורת ריבוי של *tl̥t*, המתועדת בטקסטים האלפביתיים. תמוה המספר 1 המצוי לפני התיעוד ההברתי.

רשימת קיצורים

D. Sivan, *Grammatical Analysis and Glossary of the Northwest = סיון Semitic Vocables in Akkadian Texts of the 15th–19th C.B.C from Canaan and Syria*, Neukirchen-Vluyn, 1984

An Or = *Analecta Orientalia*

EA = J. A. Knudtzon et al, *Die El-Amarna Tafeln*, II vols., Leipzig 1964

IOS = *Israel Oriental Studies*

JAOS = *Journal of the American Oriental Society*

JCS = *Journal of Cuneiform Studies*

PRU = J. Nougayrol et al, *Le Palais royal d'Ugarit*, Paris 1955 ff.

Ug5 = J. Nougayrol et al, *Ugaritica V*, Paris 1968

UF = *Ugarit Forschungen*

UT = C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Rome 1965

SUMMARIES

Elisha Qimron

Interchangeability of *Ṣere* and *Pataḥ* in Biblical Hebrew and “Philippi’s Law”

In three previous articles on the interchangeability of *ṣere* and *pataḥ* in Biblical Hebrew, the present author has demonstrated (among other things) that the so-called Philippi’s Law is not common to all Biblical Hebrew traditions. In Greek transliterations of Biblical Hebrew there are no traces of this law (every proto-Semitic *i* in closed accented syllables is represented there by Greek *ε* or *η*). Such is actually the case in Samaritan Hebrew also. Z. Ben-Ḥayyim has attempted to refute these conclusions. The present article is in response to his argumentation.

Elisha Qimron

שהתקיף (Qoh. 6:10) – An Unnoticed Aramaism

In *שהתקיף ממנו* (Qoh. 6:10), the relative pronoun was attached to a (substantivized) adjectival phrase, thereby transforming it into a (nominal) relative clause. Thus *ממנו* became the complement of the predicate rather than of the object. This construction is unique in Hebrew, but is common in Aramaic (e.g., *ועיזי מנך*, [עם זי אציִל] [Aḥiqar 143]). It should therefore be regarded as an Aramaism.

Israel Ben-David

A Karaite Scholar's Inquiries on Biblical Grammar and Accentuation

The 59 leaves of Leningrad MS. 54 contain a vocalized and accented text of the Pentateuch from Gen. 1:1 to Exod. 29:43. The Historical Dictionary of the Hebrew Language Project at the Academy of the Hebrew Language, Jerusalem has dated this manuscript to ca. 1000.

The left-hand margins of the recto folios contain notations of variant readings, grammatical comments, and queries regarding similar verses with different vocalization or accentuation. The at times challenging and forceful comments, penned by a Karaite *ḥakam*, are the subject of this paper. I found 37 such comments.

This Karaite scholar was guided by the principle that similar verses should be vocalized and accented similarly. He noted deviations and variants in rhyme.

The biblical text as represented in the MS, including its vocalization and accentuation, is remarkably similar to the traditional masoretic text. I have cited the comments and questions in the order of their appearance, and attempted, to the best of my ability, to answer them as well.

Zvi Malachi

זקף קמץ – זקוף בלשון וקמוץ בשפתיים

The phrases זקוף בלשון וקמוץ בשפתיים and the like appear in six old liturgical hymns in relation to the mention of God's names. Scholars have suggested that these phrases are grammatical terms which describe the pronunciation of the name Adonai with חולם(?) and קמץ (E. Fleisher in: *Lěšonenu* 36, 1972, pp. 236–237). I suggest – according to other sources – that קמוץ means כְּמוֹס, 'hidden', 'ineffable'. The term is not

grammatical; it relates to the Tetragrammaton, referred to in the sources as השם המיוחד, "the Special Name." The combination of זקף + קמץ is used in Masora. It is possible that the poetical phrase זקוף בלשון וקמוץ בשפתיים used in Spain developed from the masoretic term.

Daniel Sperber

Greek Words in *Sefer Rushaina* to Exodus

This article summarises the author's findings as to 29 Greek words in *Sefer Rushaina* to Genesis (see *Byzantion* 48, 1978, pp. 244–248), and identifies a further 12 words in this commentary to Exodus, also discussing their morphological characteristics. Significant is the *addendum lexicis*: *ἄσπροχαλκον, 'white metal', and the etymology of the age-old puzzle to Rabbinic lexicographers of the word אפיקורין, from ἄποκορέω, 'to wipe [one's mouth] clean'.

Allan Witztum, Mayer I. Gruber

קורנית, קורניתא וקורניה

Hebrew, Aramaic and Arabic Names for Plants in the Mint Family

The name *qurnīyā* is used by Arabs in the Hebron area as well as by Beduins near Beersheva and Arad for *Micromeria fruticosa*, a member of the mint family, whose leaves are used in preparing the favorite of the various herbal teas. It is likely that the term *qurnīyā* is derived from Mishnaic Hebrew קורנית or from Aramaic קורניתא. The local pronunciation *qurnīyā* supports Löw's suggestion that the pronunciation of the Hebrew should be *kornīt*.

(Illustrations from *Flora Palaestina* by permission of the Israel Academy of Sciences and Humanities)

Brakha Fischler

The Use of a Biblical Literary Quotation in Some Early Modern Hebrew Sources

This paper deals with the gradual change from the biblical expression בלי אומר ודברים (Ps. 19:4) to the current collocation בלי אומר ואין דברים.

The metamorphosis, which has now become established, is only one of the “deviant uses” for this biblical expression. Others are discussed in the article.

The quotations which exemplify this process have been collected from some of the representative prose works of the Enlightenment and Revival periods, as collated at the Historical Dictionary Project of the Academy of the Hebrew Language.

The changes in and usage of this expression illustrate the pastiche technique of composition, which dominated Hebrew prose from the late eighteenth to the early twentieth century.

Joshua Blau

An Excellent Adaptation of a Well-Known Hebrew Grammar

P. Joüon, S. J. – T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Part One: Orthography and Phonetics, Part Two: Morphology, Part Three: Syntax: Paradigms and Indices. *Subsidia Biblica* 14/i, 14/ii, Roma: Pontificio Instituto Biblica, 1991, 2 vols., xxxv+779 pp.

Joüon's grammar of Biblical Hebrew, which was published in 1923 in French, was, apart from the various editions of Gesenius's grammar, perhaps the most famous grammar of Biblical Hebrew which addressed the broad public of Biblical scholars, rather than Semitic linguists only. Because of the prevalence of English, it is now customary to translate

scholarly books into English. Yet Muraoka has not only translated Joüon, but also revised, adapted, and brought it up-to-date. Thanks to his commonsense and erudition, Muraoka has produced an excellent grammar which will be readily used by Biblical scholars and from which Semitic linguists will profit as well.

The greater part of this review deals with various grammatical problems raised by Muraoka's grammar, such as: differences between the synchronic and diachronic approach; what a grammatical form marks or refers to; who coined the term "Semitic Languages" (Leibniz); the necessity for differentiating between literary *genres* for establishing tense structure; etc.

David Talshir

Studies in the Hebrew Language and the Talmudic Literature

M. Z. Kaddari and Sh. Sharvit (editors), *Studies in the Hebrew Language and the Talmudic Literature (dedicated to the memory of Dr. Menahem Moreshet)*, Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, 1989, 243 pp.

A significant collection of articles concentrating mainly on manifold issues of Tannaitic Hebrew. Two articles were examined closely: Y. Gluska, "On the Noun Phrase פֶּרֶשֶׁת הַעֵיבוֹר," and Sh. Sharvit, "Gutturals in Rabbinic Hebrew."

Daniel Sivan

Ugaritic Words in Syllabic Texts

John Huehnergard, *Ugaritic Vocabulary in Syllabic Transcription*, *Harvard Semitic Studies* 32, Atlanta, Ga.: Scholars Press, 1987, xviii+371 pp.

John Huehnergard's recent work furnishes a significant contribution to the understanding of such material in a clear and scholarly fashion. The author collates and emends words especially in dealing with the polyglot vocabulary texts. It is important to stress that many of these readings can be disputed; therefore, this grammatical analysis of the data may not give a complete or true picture of Ugaritic, as the author tries to do. Such a new work is also tested by its understanding of and attention to detail. Therefore, this review offers both general remarks and specific comments in order to contribute to a better understanding of these important findings.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושישה, חוברת שלישית
ניסן התשנ"ב

ירושלים
הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© התשנ"ג, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

הדפסה:
גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

ל ש ו נ ו

כרך חמישים ושישה, חוברת ג, ניסן התשנ"ב

תוכן העניינים

מ א ר י ם	
משה פלורנטין	התערערות מערכת הסביל הפנימי ומעמד הנפעל והנתפעל
201	במסורת השומרונים ובלשון חכמים
213	דן בקר "הפעול אשר לא הוזכר פועלו" לפי ר' יונה בן ג'נאח
223	יאיר שיפמן דרכו של שם טוב פלקירה בתרגום
241	רון כוזר החג"ם – חלק דיבור או עמדה תחבירית?
ב י ק ו ר ו ת	
249	יהושע בלאו על בעיית שורשים דו-עיצוריים בלשונות שמיות
	אהרן ממן המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה
257	(תלמסן ועין-תימושנת)
269	יוסף עופר המסורה הבבלית לתורה בעיבוד טברני של שמואל בן יעקב
ה ע ר ה	
285	דוד טלשיר אל"ף קלה

כתובת המחברים המשתתפים בחוכרת זו:

ד"ר משה פלורנטיין, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב, תל-אביב 69 978

ד"ר יאיר שיפמן, רח' מיכלין 17, ירושלים 96 430

ד"ר דן בקר, רח' אנדרסן 5, רמת אביב, תל-אביב 69 107

ד"ר רון כוזר, ת"ד 24099, ירושלים 91 240

פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542

ד"ר אהרן ממון, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית, ירושלים

מר יוסף עופר, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

ד"ר דוד שלשיר, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

התערערו מערכת הסביל הפנימי ומעמד הנפעל והנתפעל במסורת השומרונים ובלשון חכמים*

1. אבדן הסביל הפנימי

מן הסגולות המובהקות של העברית המשנאית ושל הארמית בת זמנה היא הנטייה לדחיקתם של הבניינים הסבילים. כידוע, בלשונות הללו ההוראה הסבילה מובעת על ידי הבניין החוזר המקביל לבניין הסביל שנדחק¹. נטייה זו ניכרת בבידור גם בעברית של השומרונים (להלן ענ"ש). בלשון הזאת אף הואץ התהליך הזה: גם בניין הופעל חדל מלשמש בה. את האצת התהליך הזה בענ"ש יש לתלות גם במעקף פונטי המיוחד לה: $u < a$ (ראה עואנ"ש ה, 1.5.2.3). מעקף זה גרם להזדהות צורת הסביל הפנימי עם צורת הפעיל, וכך בבניין פועל $fuqqad < faqqad$. הלשון המדוברת אשר לא היו בה הבניינים פועל והופעל מוצאת ביטוי אף בטקסט של התורה. כאשר התוכן דורש משמעות סבילה, נקט השומרוני שתי דרכים כדי להימנע מלהשתמש בצורה של הסביל הפנימי (ראה עואנ"ש ה, 2.10.3–4): (א) שימוש בצורה פעילה במקום סבילה. למשל, כנגד "וְאֵתָהּ צִוִּיתָה" (בר' מה, יט) שבנוסח המסורה השומרוני גורס "ואתה צוית", ואף ההגייה היא של צורה פעילה: $gābīti$. (ב) החלפת הסביל הפנימי בסביל חיצוני, כמובן כאשר היא אפשרית מבחינת שלד האותיות. וכך צורה כגון הוֹרֵד שהגייתה $uwwārād$ היא במקורה צורת התפעל החוזרת אל בניין קל, כלומר $*hitwārād < *hiwwārād < uwwārād$. כמובן, בתודעתו של מי שאמון על

* במאמר זה משמשים הקיצורים האלה: נ"ש = נוסח שומרון; עואנ"ש א–ה = ו' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א–ה, ירושלים תשי"ז–תשל"ז; ענ"ש = עברית נוסח שומרון; קאולי = A. E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, I–II, Oxford 1909.

1. כמו בעברית המקראית שימשו בנייני התי"ו גם שימוש פעיל עם פעלים יוצאים. על שימוש כזה בלשון התנאים העיר בראשן ב"שכחות בלשון התנאים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 92: "גזל ועריות שנפשו של אדם מתאוה להן ומתחמדתן" (מכות ג, טו). גרסת כ"י וכו' לו, כנגד הנוסח המתוקן: מחמדתן. התופעה מצויה בארמית השומרונית: "דאזדעק דאזדעק" (= שנתת להם, עואנ"ש ג, ס"ב, עמ' 67) וכן ב"שומרונית" הבלולה: "דאזדעק יתה צמות" (= שכינה אותו [האל] "צמות", קאולי, עמ' 431). עוד דוגמאות לשימוש זה ראה בחיבורי ה"שומרונית" – תיאור דקדוקה ואופייה המילוני (עבודת דוקטור), תל-אביב 1989, עמ' 188 (להלן ה"שומרונית").

המסורת הטברנית הצורה *uwwârad* עשויה להתפרש התפתחות של הצורה הטברנית הניד, אלא שכללי הפונולוגיה השומרונית מחייבים שצורה כגון *hurad* תתפתח ל-*urad*, כלומר תשתנה רק בגין היאלמה של הה"א. ואכן, זו ההגייה של שרידי הסביל הפנימי של הפעיל השומרוני (ראה *yûmât* להלן). אף תנועת *u* של *uwwârad*, שהיא לכאורה התנועה המקורית של הופעל, אינה במקרה הזה אלא תוצאת ההידמות של *i* המקורית ל-*ww*. הידמות כזאת קרתה בענ"ש גם בצורות העתיד של בניין נפעל: *yuwwâlad* ולא **yiwwâlad*. אכן, כל *iww* (או *aww*) בענ"ש *uww <* כפי שעולה גם מהגיית השם צוארו: *şuwwârû* (ראה עואנ"ש ה, 5.3.1 ס"ק ה). אף תנועת *e* (<ð) של עי"ן הופעל מקטינה את הסבירות שזה בניין הופעל. בקונקורדנציה הדקדוקית לתורה השומרונית כהגייתה הביא זאב בן-חיים צורות כגון *uwwârad* בתוך מערכת ה"סביל של ההפעיל" (ולא הופעל). שיוכן של הצורות הללו אל ההתפעל (בן-חיים עצמו מפרשן כך בפנים דקדוקו, ראה עואנ"ש ה, 2.10.4) יכול להמחיש בדיוק את טבעה של מסורת השומרונים. ואכן, יש כמה וכמה סימנים שאף בתודעת השומרונים נחשבו צורות כמו הצורה הזאת לסביל חיצוני: (א) ב'ספר המסלול' שחיבר המדקדק השומרוני אבי יצחק בן אברהם אין הוא משייך פעלים כגון הוקם, הושם (הזהים בצורתם, אף במבטא השומרוני, להורד) לבניין הופעל, אלא הוא אומר עליהם שהם "במקום הנפעל" (ראה עואנ"ש א, עמ' 100). (ב) בלשון ה"שומרונית" הבלולה מצויות כמה צורות כגון תתריד (= תורד). צורה כזאת מעידה בבירור הן על המגמה להשתמש בסביל חיצוני הן על ייחוס הורד לסביל כזה.

אמנם בתורה השומרונית כהגייתה יש מעט צורות סביל פנימי – של בניין קל (אמר *emâr* שמ' כד, א; ילד *yâlad* בר' ד, כו; זרק *zârâq* במ' יט, יג), ושל בניין הפעיל: (יומת *yûmât* בר' כו, יא), אך אין הן פוגמות בכלל².

נסיגה של הופעל ניכרת גם מחוץ למסורת הלשון של השומרונים. הנה כמה מסימניה: (א) חילופי צורה השוו/הושוו (= התקבצו) המופיעים בכמה וכמה מקומות במדרשי חז"ל, ועליהם העיר ילון: "אין הוי"ו (של הושוו. מ"פ) אלא תוספת לומדים ומגיהים שלא נראתה להם צורת שהשוו ושינוה לבניין הופעל. נראה 'שהשוו' אחת מצורות הפעל = נפעל"³. (ב) בניין הופעל במגילות (הלא-מקראיות) של ים המלח, ועליו כתב קימרון: "ההופעל נדיר אפילו מן הופעל"⁴. (ג) במגילת ישעיהו ניכר מעבר של פעלים המשמשים בטקסט המסורה בבניין הופעל לבניינים אחרים (קל ונפעל⁵), ויש לציין שמעבר אל הופעל מבניין אחר לא נמצא בה. מפני הדברים האלה ולפי

2. ראה עואנ"ש ה, 2.10.5-8. צורות בניין פועל הודהו כולן עם הצורות של בניין פיעל. ראה עואנ"ש ה, 2.10.9.

3. פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 214.

4. א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מדבר יהודה (עבודת דוקטור), ירושלים 1976, עמ' 310.

5. "קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה, ירושלים תשי"ט, עמ' 278.

המצב הברור בענ"ש לא רחוק להניח שמקצת הפעלים הנראים לנו היום הופעל בלשון חז"ל – לאמתו של דבר הפעל היו (> התפעל)⁶.

דחיית הסביל הפנימי פירושה שהמשתמשים בלשון לא הסתפקו עוד בהבדל התנועות לצורך ההבחנה בין פעיל לסביל. את ההבחנה הזאת קיימו על ידי משקלים השונים זה מזה בעיצורים. תופעה זו ניכרת גם בלשונות אחרות בגבולה של ארץ ישראל. סקירת המצב בלשונות הללו, יש בה כדי לחדד את הסבר המציאות שתוארה לעיל. בערבית המדוברת בארץ ישראל בוטלו למעשה צורות הסביל הפנימי, וכך הסביל של akal (= אכל) אינו ukil(a) כבערבית הספרותית אלא ittākal, והסביל של alga (= ביטל) אינו ul-ḡiya אלא iltā-ḡa. בעברית החדשה התנתקנית אין למעשה שימוש בצורות של הופעל ופועל. הדבר ניכר בלשונם של ילדים, בלשונם של דוברי עברית ששפת אמם אינה עברית ובלשונם של דוברי עברית אחרים שלשונם אינה גבוהה. לעומת אלה השימוש בצורות סביל פנימי כגון שוכש, נופץ, הובר, הוכרע, הוכנס מצוי רק בפי דוברי עברית גבוהה יחסית.

העובדות האלה שבערבית המדוברת ובעברית החדשה מלמדות שהימנעות מן השימוש בצורת הסביל הפנימי היא מסגולות לשון הדיבור העממי דווקא. נמצא העיקרון הזה עולה בקנה אחד עם עיקרון אחר העומד בבסיסה של תופעה בולטת אחרת בתחום מערכת הפועל של העברית הבתר־מקראית: שימוש בפועל במקום הקל. כידוע, בן־חיים תלה שימוש זה בשכבה העממית של דוברי העברית⁷.

2. דחיית הנפעל המקורי

אולם לא רק בתהליך נסיגת הסבילים הפנימיים ענ"ש שונה מן העברית של היהודים. בענ"ש אף הסביל נפעל (החדש יחסית) נדחק או לפחות איבד את ייחודו הצורני. הדגם niqtaל אינו מצוי בה אלא במקרים יחידים כגון nistārā נסתרה (במ' ה,

6. איני מתעלם מן הממצא המקשה על הנחה זו בכ"י פארמה: "הכתיב של הברה זו (וההברה הראשונה של הופעל. מ"פ) כמעט תמיד מלא ו': בעבר יותר מ־45 פעמים, בבינוני יותר מ־100 פעמים; רק לעתים רחוקות אין אם קריאה" (ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה ע"פ מסורת כתב־יד פרמה [דה רוסי 138], תל־אביב תש"ם, עמ' 154). נראה שבכמה מקרים פעלה יד המעתיקים שצורת (ויפעל) הייתה זרה להם. כיצא בזה ממצאו בסקסטים של לשון חכמים: בן־חיים העלה את הסברה שהפועל הורחק (מפני הקל השכיח בתנ"ך) על ידי מחיקת הו"ד (ועיבר < עבר) או על ידי שינוי לנתפעל (מחייב < מתחייב) (לשוננו כב, עמ' 240). וכן הניח קוטשר שהפועל החדש אפך הומר בידי המעתיקים להפך המקראי (וערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, בעריכת י' קוטשר, עמ' 34). עם זה ראוי לציין את התפוצה הרבה של הסבילים הפנימיים פועל והופעל בפיוט הא"י הקלסי. על צורות כאלה, המשמשות הרבה לציון העמידה של הפועל, ראה י' יהלום, "הפאסיב בפיוט", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 31–17.

7. ראה סיכומי דבריו בלשוננו כב, עמ' 242.

יג), nitfāšā נתפסה (במ' ה, יג), ואף אלה יכולים להתפרש בינוני. במקום הדגם המקורי niqtal צמח דגם חדש niqqātal, כלומר בהכפלת פ"א הפועל גם בעבר: nigğānābtī גננבתי (בר' מ, טו), ונשמרת (דב' כג, י), niffāqd נפקד (במ' לא, מט). בן-חיים, בנסותו להסביר את התופעה, הביא מדבריו של נלדקה שראה בהכפלה אנלוגיה לצורות העתיד (עואנ"ש ה, 2.1.4.2), ואף הוסיף הסבר משלו (שם 2.1.4.7): השפעת בנייני התי"ו הארמיים הייתה כאן. באתפעיל ובאתפעל שכיחה בארמית הידמות התי"ו, כלומר אתכתב < אכתב = *ikkateb, יתבסר < יבסר = *yibbassar. התופעה נפוצה מאוד בארמית של השומרונים: אביאר ibbayyār (בואר, נרשם, עואנ"ש ג, ס"ב, עמ' 251), מבינה mibbayyānā (מחושבת, שם עמ' 259), אכלל ikkālāl (נתעטר, שם, עמ' 190), נלקי nillāqi (נלקה, שם, עמ' 66), ממרק mimmarraq (משלם, שם, עמ' 294), מנגף minnaggāf (נכשל, שם, עמ' 240)⁸. הידמות התי"ו בבניין הארמי קודם כול להזדהות מלאה של צורות העתיד והציזיו שלו עם הצורות המקבילות בבניין נפעל העברי. לשון אחר, יכתב yikkātāb הוא נפעל הוא אתפעיל. שני הבניינים, שמלכתחילה היו קרובים זה לזה בהוראתם, התקרבו אפוא זה לזה עתה גם בצורה. כעבור זמן, בתהליך אנלוגי כמעט מתבקש מאליו, הוכפלה פ"א הפועל אף בזמן עבר של הבניין העברי, ושני הבניינים התקרבו זה לזה עוד יותר. למעשה, לא נבדל עתה הנפעל מן האתפעיל אלא בכך שזה יש לו נו"ן בעבר וזה יש לו אל"ף בעבר. קרבה זו, ואולי הזדהות, בין שני הבניינים מוצאת ביטוי

8. על הידמות התי"ו בארמית ראה ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 62–66. הוא סתר את קביעתו של ד' ילון אשר ראה בצורות הפעל דגושות פ"א הפועל בניין עצמאי ומקורי בלשון (דביר א, עמ' 22–31). כמה צורות של הפעל זה מצא סוקולוף בכ"י ואסיקן של בראשית רבה (קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ירושלים תשל"ב, עמ' 292 [להלן קובץ מאמרים]). לא מכבר הראה בראשית שהתופעה הייתה קיימת אף בסורית של א"י (מ' בראש, "שתי תופעות בדקדוק הפועל בסורית של ארץ ישראל", מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 114). הוא הביא פעלים שנכתבים פעמים בתי"ו ופעמים בלעדית: מתגזין (נענשים/מגזין, מתכתבין (נכתבים)/מכתבין, ואתעבד/ואעבד ועוד. לדעתו הייתה התופעה נפוצה יותר ממה שהיא משתקפת בכתב. את הכתיבים בתי"ו הוא מסביר ככתיבים היסטוריים וכאמצעי גרפי להבדיל בין צורות של אתפעיל לצורות של בניינים אחרים (כתיב אפעל עשוי להתפרש כבניין אפעל או קל באל"ף פרוטסטית). בארמית הבבלית ההידמות נפוצה מאוד והיא ניכרת גם בהגייה של בני תימן (ראה מורג, ארמית במסורת תימן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 139 ו-152 [להלן מורג, ארמית]). הם מכפילים את פ"א הפועל גם כאשר היא אחד מעיצורי האחז"ר (ראה שם). על המנדעית מצוין נלדקה שהיא נפוצה יותר בבניין אתפעיל (Nöldeke, Th., *Mandäische Grammatik*, Halle 1875), עמ' 212). בארמית השומרנית הידמות התי"ו אף בכמה צורות החורגות מתחום הפועל: אשע > אתשע > תשע ו-ankālayyā (האשכולות) > *akkālayyā > *atkālayyā (ראה עואנ"ש ג, ס"ב, עמ' 54, ובן-חיים, "עיונים בארמית של ארץ ישראל ובפיוס השומרונים", ספר חיים שירמן, ירושלים תשל"ח, עמ' 41). לדעת בן-חיים הידמות התי"ו (ותחליפיה דלית וסיית בבניין התי"ו) אף לעיצור שלפניה. כך הוא מפרש את אשכחת (> אשתכחת) ואת הכתיבים יובן (> יודבן) ואצלבו (> אצלבו) בארמית הנוצרית (תרביץ ג, עמ' 207).

אף אצל המדקדקים השומרוניים – לא תמיד הם מבחינים בין שני הבניינים. וכך דרך משל, המדקדק אב סכוה אומר על צורת המקור הכרת (במ' טו, לא) של בניין נפעל: "דוגמת ההתפעל היא כמאמרך מן כרת: הכרת, כגון מאמרו יתעלה הכרת תכרת הנפש ההיא" (עואנ"ש א, עמ' 252).

לנפעל בענ"ש יש שני סוגים: (א) "קל העי"ן", כלומר *niqqāṭal* (ראה דוגמאות למעלה). (ב) "כבד העי"ן", זה שעי"ן הפועל שלו דגושה, כלומר *niqqattal*: נפרדו *nibbārrādu* (בר' י, ה), ונשמדתי *wniššāmmādti* (בר' לד, ל), ימכר *yimmakkār* (ויק' כה, טו), הקבצו *iqqābbāṣu* (בר' מט, ב). מן הבחינה הצורנית הסינכרונית הראשון מקביל לנתפעל (קל העי"ן) שבלשון חכמים, הידוע בצורות של המסורת הבבלית כגון ניסחפג (מכש' ב, א), מתרצים (נדר' ה, ו)? השני מקביל לנתפעל הרגיל שבלשון חכמים. הקבלה מלאה קיימת לאותן צורות שתי"ו הבניין שלהן מידמה לפ"א הפועל כגון נִפְלָה¹⁰.

לא רק בהכפלת פ"א הפועל ניכרת נסיגתו של הנפעל. אף צורות נפעל מקוריות של שורשי ע"ו וע"ע כגון נִבְכִים (שמ' יד, ג), נִמְגו (שמ' טו, טו), נמל (בר' יז, כו), נוסח טבריה נמול, וְנָמַס (שמ' טז, כא), נָסְבו (במ' יט, ד) נהגות בענ"ש *nēbīkām*, *nāsābu*, *wnāāmās*, *nēmāl*, *nēmēgu*. כלומר הגו"ן שלהן נחשבת שורשית, ומבחינה סינכרונית אלה צורות של קל ולא של נפעל. כך קרה גם לצורות הנפעל של השורש נת"ן: צורות העבר כולן הגייתן כשל הדגם *netān*, כלומר סביל של קל ולא של נפעל. הנפעל, השווה בצורתו לאתפעיל, נמצא רק כאשר שלד האותיות של המקרא מחייב, כגון בצורת העתיד ינתן *yinnētān* (שמ' ה, יח)¹¹.

אף הפעלים נחבאת (בר' לא, כו), נ"ש נחבת, נכספתה (בר' לא, ל), נ"ש נכספת) – אין הדקדוק השומרוני רואה בהם נפעל של חב"א ושל כס"ף, והוא משייך את הגו"ן לשורש. הדבר עולה מן ההגייה *nā'ibtā* ו-*naksiftā*, המתאימה לבניין פיעל. אף בעל 'המליץ', המילון השומרוני לתורה, מביא את שני הפעלים האלה באות גו"ן (עואנ"ש ב,

9. דיון מפורט בבניינים פעל ונתפעל שעי"ן הפועל שלהם פשוטה מוצע במאמרו של ש' מורג "בניין פעל ובניין נתפעל" (לבירורן של צורות במסורת לשון חכמים), תרביץ כז (תשי"ח), עמ' 556. על הבניינים המקבילים אלה בארמית הבבלית ראה מורג, ארמית, עמ' 161. בראש מציא בארמית הנוצרית של איי כמה פעלים מן הבניינים פעל ואתפעל שעי"ן הפועל שלהם פשוטה (ראה חיבורו הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 117–124).

10. ראה בפירוט עמ' 209 להלן.

11. תנועת e של הגו"ן אינה רגילה במצב כזה (כרגיל a). אולי השפיעה כאן צורת העבר *netān*, ואולי השפיעה תנועת הבניין הארמי המקביל אתפעיל, שבו אנו מוצאים לעתים את פ"א הפועל מונעת ב"e (שמוצאה מן השווא), למשל תתנשי *titnēši* (תשכח, עואנ"ש ג, ס"ב, עמ' 112). עוד פעלים כמו נת"ן ראה בעואנ"ש, 2.5.3. לדעת בן-חיים נטיית נג"ש ונצ"ב בזמן עבר בבניין קל (ולא כנפעל) משמרת מצב קדמוני.

עמ' 525), אלא שזו לבדה אינה ראייה, משום שבאותו מקום הביא אף את נפתחים (שם, עמ' 521), נחשלים (עמ' 519) ועוד¹².

אמנם יש הבדל עקרוני בין נפעל < נתפעל ובין נפעל < קל בשורשי ע"ו וע"ע מקוריים. המעבר השני, מנפעל לקל, הוא תוצאה של תהליך פנים-לשוני שאיננו קשור בנסיגתו של הנפעל דווקא, ואכן אתה מוצא בעג"ש שורש תנייני נס"ג (מן סר"ג) גם במקום שאין נפעל (אלא הפעיל: tassag, דב' יט, יד). ואולם התוצאה של שני התהליכים השונים במהותם היא אחת: הדגם המקורי niqtal (ומה שמשתייך אליו) הלך ונדחק מן הלשון.

באופן אחר, אף הוא ברור מאוד, ניכרת נסיגתו של הנפעל בפיוטים המאוחרים שנתחברו למן המאה ה"ד ואילך בלשון ה"שומרונית" הבלולה. אמנם בפיוטים הללו נפוצות צורות של נפעל, אבל בדיקת תפוצתן מלמדת שרובן ככולן מובאות מן התורה. כאלה הן למשל: נבקע (קאולי, עמ' 468), ונדרשתי (שם, עמ' 486), נהפך (שם, עמ' 185). ואף שורשים שיש מהם נפעל בתורה, ב"שומרונית" הם מצויים פעמים הרבה דווקא בבניין אתפעיל: אתמר (שם, עמ' 310)¹³, אתבנה (שם, עמ' 250), אתילד (שם, עמ' 456), אנתן (> *אתנתן) – "אנתן לו ברית שלום" = ניתנה לו ברית שלום (שם, עמ' 239). זאת ועוד, ב"שומרונית" נמצא אתפעיל שנוצק לתוכו שורש עברי כגון אתפגשו (קאולי, עמ' 200), אתעשה (שם, עמ' 310), ואולם אין בנמצא צורות כלאיים של נפעל עם שורש ארמי, כלומר *נבעי במקום אתבעי (נדרש), *נרחץ במקום אתרחץ (בטח). ההוראה הפסיבית ב"שומרונית" הבלולה מובעת אפוא בבניינים אתפעיל, אתפעל ואיתפעל. תופעה זו אומרת דרשני לא רק בגלל אופייה המורכב של ה"שומרונית" אלא משום מידת תפוצתו של היסוד העברי בלשון זו: בסיסה של ה"שומרונית" הבלולה עברי, ואילו היסוד הארמי, אף על פי שהוא חלק ניכר ברקמת הלשון, טפל הוא ליסוד העברי¹⁴. מדוע בכל זאת אין הנפעל מעמיד צורות חדשות ב"שומרונית"? אפשר לטעון שעל אף האמור לעיל בדבר משקלה היחסי של הארמית גבר כאן באופן מקרי דווקא כוחה שלה. הנחה זו אינה בלתי אפשרית, בייחוד אם ניתן את הדעת שאף הבינוני קטול, הארמי מעיקרו, נפוץ מאוד ב"שומרונית" ושאף צורן הנסתר בה הוא בדרך כלל at כמו בארמית ולא a כבעברית¹⁵. ואולם יש ב"שומרונית" עצמה סיוע

12. מחבר המילון הביא אף את הכה באות ה"א, את נטע באות טי"ת. אלה ואחרים כמותם מלמדים כי "המחבר אינו יודע את תורת שלוש אותיות השורש בכל מלי הלשון העברית" (עואנ"ש א, סז).

13. אין אתה מוצא ב"שומרונית" את הצורה שנאמר או דנאמר אלא רק פעלים מבניין אתפעיל, למשל: "יומה דאתמר למשה" = היום שנאמר (בו) למשה (קאולי, עמ' 347); "זה שבת הצמות דיתמר" (> דיתאמר) בו (שם, עמ' 440).

14. אמנם אמדן מדויק של המרכיב הארמי אינו אפשרי. על חלקה של הארמית בלשון הבלולה עמדתי בפרוטרוס בה"שומרונית", עמ' 89–99.

15. ראה שם, עמ' 85 ו-86 וההפניות שם.

להנחת הזיקה בין אתפעיל לנפעל: ברובד הלשון הזאת שכיחה הידמות תי"ו באתפעיל הרבה יותר מבבניין אתפעל. וכך יש בה: אגדל *iggāḏal* (קאולי, עמ' 502), דאכתבת *dikkātabtā* (שם, עמ' 503), אמלאו *immālū* (שם, עמ' 250), הנשא *inšā* (שם, עמ' 107), אסתיר *issātār* (שם, עמ' 500), הקרשו *iqqārēšu* (שם, עמ' 697). לעומת זאת באתפעל של ה"שומרונית" מצויות צורות רבות בקיום התי"ו: אתבסר *itbāsār* (שם, עמ' 499), אתגברת *itgabbārāt* (שם, עמ' 252), יתכלל *itkallāl* (שם, עמ' 499). בחומר שנבדק רק צורות של השורש כל"ל נמצאו בלא תי"ו: הכללת *ikkallālāt* (שם, עמ' 296, 478)¹⁶. ממצא זה יש לראות על רקע המצוי בעברית של השומרונים כהגייתו בתורה: הצורות של אתפעל (הדגוש) ב"שומרונית" הולכות אחר הכתיב של צורות התפעל בתורה. הללו משמרות את התי"ו בכתיב (ובעקבות זה, כפי הנראה, גם במבטא), ואילו צורות אתפעיל תופסות את מקומו של נפעל העברי, שהכפלת פ"א הפועל בעבר היא בו כלל.

מתוך העובדות האלה נראה לי לייחס את התגברות אתפעיל ב"שומרונית" למעמדו המעורער של בניין נפעל עוד בהיות ענ"ש לשון מדוברת. לשון אחר: המשתקף ב"שומרונית" חושף מזווית אחרת את מה שכבר ניכר בהגיית התורה, כלומר נסיגת הנפעל מפני בנייני תי"ו הארמיים.

למרבה הצער, אין בידינו כתובים שומרוניים עבריים בני תקופת סוף הבית השני. יש לנו רק התורה השומרונית שהגייתה כפופה לשלד האותיות של הטקסט. אילו היו לנו עוד טקסטים מלבד זה, אפשר שהיינו מגלים כי אף *niqqāṭal* ו-*niqqattal* נסוגים מפני *iqqāṭal* ו-*iqqattal* ואין הם אלא כורח הטקסט הכתוב. הנחה זו אינה קשה כלל, והיא מאוששת יפה ממצאותו של המקביל לאתפעיל הארמי כבר בענ"ש בצורות כגון *itfāqādu* התפקדו (במ' א, מז), *titgādedu* תתגדרו (דב' יד, א), *betāsēfu* בהתאספו (דב' לג, ה).

מציאות הלשון הזאת משתקפת בבירור בספרות חז"ל. אף בה משמש הרבה בניין נתפעל במקום נפעל ובאותה המשמעות, אם כי באופן שונה ובהיקף שונה: פעלים שבלשון המקרא בניינם נפעל, בלשון חכמים הם שקולים (גם או רק) בבניין נתפעל¹⁷. מעבר זה מבניין נפעל אל נתפעל מורפולוגי במהותו ואינו מותנה בהוראת הפועל¹⁸.

16. האמור בעניין הידמות תי"ו באתפעיל ושימורה באתפעל הוא על סמך בדיקת ההגייה של יצירות הפייסן אבישע בן המאה הי"ד. בדיקה רחבת היקף הייתה מעלה מן הסתם עוד צורות של אתפעל שתי"ו מידמה בהן, אבל אין בכך כדי לפגוע בתמונה הכללית.

17. אבא בנדוייד הציג רשימה של פעלים שחל בהם המעבר מבניין נפעל אל נתפעל, ואף ייחס את התופעה למקבילו הארמי של בניין נפעל (לשון מקרא ולשון חכמים, תל אביב תשכ"ז, עמ' 485 בהערה).

18. עניין לעצמו, שאינו משנה את האמור כאן, הוא יחס המשמעות בין נפעל לנתפעל. אכן, יש כמה וכמה פעלים שמשמעות נתפעל בהם נבדלת בבירור ממשמעות נפעל. דוגמה מאלפת המעידה

המעבר ניכר היטב בכל הרבדים של לשון חכמים, ובלשון התנאים לבדה הוא מתועד בכמה עשרות פעלים. להלן כמה מהם: אגח – "גאנחו כל שמחי לב" (יש' כד, ז) / "ולאחור תשיג אמרי ולאנחתי תתאנח" (בן סירא יב, יב); "והמה בארצות אויביהם מתאנחים" (מגילת המקדש 59, 5). בעת – "והמן נבעת מלפני המלך" (אס' ז, ו) / "כדי שלא יהיו מתבעתין" (מכילתא רשב"י יט, ד). גרש – "ונגרשתי מנגד עיניך" (יונה ב, ה) / "נתגרשו" (משנה יבמות א, א). חבל – "בז לדבר יחבל לו" (מש' יג, יג) / "ניתן דבר המחבל לתוך דבר שנתחבל כדי לעשות בו נס" (מכילתא ויסע א). חלל – "ונחלו מקדשיהם" (יח' ז, כד) / "מי שנתחלל בו שם שמים" (תוספתא כיפורים ד, ח). חתך – "שבעים שבעים נחתך על עמך" (דנ' ט, כד) / "ניתחתכו הדילועים" (משנה ערלה ג, ח). טמן – "בוא בצור והטמן בעפר מפני פחד ה'" (יש' ב, י) / "מה לך מיטמן מפני. הרי אני כיוצא בך" (ספרא בחוקותי א, ד). יאש – "ונואש ממני שאול לבקשני עוד" (שמ"א כז, א) / "נתיאשו הבעלים" (תוספתא כתובות ח, ד); "נתיאשו" (משנה כלים כו, ח). לבט – "ועם לא יבין ילבט" (הו' ד, יד) / "נתלבט על דרך זו" (ספרי במדבר פד). לון – "וילנו העם על משה" (שמ' טו, כד) / "המתלוננים והמרגלים" (תוספתא ב"ב ז, ט). מצי – "ונמצה דמו על קיר המזבח" (ויק' א, טו) / "שירי הדם היה מתמצה על הייסוד" (משנה זבחים ו, ד). סכן – "בוקע עצים יסכן בם" (קה' י, ט) / "הואיל ומסתכנין בה אל יסתכנו בה אלא בזמנה" (תוספתא מגילה א, ג). סמך – "אשר יסמך איש עליו" (מל"ב יח, כא) / "והיה מסתמך במקלו והולך" (ספרי במדבר קלא). סתם – "כי החלו הפרצים להסתם" (נח' ד, א) / "ניסתתמו נקבין" (משנה כלים יד, ח). עצל – "אל תעצלו ללכת" (שופ' יח, ט) / "מימי לא נתעצל כהן מלהוציא את הדשן" (משנה תמיד ב, ב). פלג – "כי בימיו נפלגה הארץ" (בר' י, כה) / "והוליד משפחות ונתפלגו" (סדר עולם רבה א). פקח – "ונפקחו עיניכם" (בר' ג, ה) / "וניתפקח סומא וניתפתח שוטה" (גיטין ב, ו). פתי – "פתיתי ה' ואפת" (יר' כ, ז) / "האשה מתפתה ואין האיש מתפתה" (מכילתא רשב"י כב, טו). צרף – "יתבררו ויתלבנו ויצרפו" (דנ' יב, י) / "משיצטרפו בכבשן" (תוספתא כלים – ב"ק ג, יג). קטף – "עדנו באבו לא יקטף" (איוב ח, יב) / "יתקטפו חייו" (תוספתא מגילה ג, כז). רעש – "נרעשה הארץ" (יר' נ, מו) / "ההרים מתרעשין והגבעות מתמוטטות" (מכילתא בחדש ה). שאר – "והוא לבדו נשאר" (בר' מז, יח) / "נישתיירו בו חמש גפנים" (משנה כלאיים ו, ו). שבר – "ומת או נשבר" (שמ' כב, ט) / "נשתברו הלוחות ובטל התמיד והובקעה העיר" (משנה תענית ד, ו). שטף – "וכל כלי עץ יטשף במים" (ויק' טו, יב) / "ומה ראו אנשי סדום ועמורה

בוודאי לא רק על עצמה, היא יחס המשמעות בין נקיע לנתקע: "נקיע פסול נתקיע כשר" (תוספתא גיטין ז, יא). בהבדל המשמעות בין השניים דנה הגמרא (ב"ב קיח ע"ב) ורב יהודה פירש שם: "נקיע קיע של בית דין נתקיע קיע שאינו של בית דין". ורש"י מפרש: "נקיע ע"י אדם. נתקיע מעצמו". כלומר, בניין נפעל הוא סביל מובהק, שיש לו עושה פעולה, ונתפעל מצוין רק את התוצאה של הפעולה.

להשתטף באש ובגופרית" (ספרי דברים שז). ש ק ע – "ונגרשה ונשקעה כיאור מצרים" (עמ' ח, ח) / "עד שלא נשתקע שם הבעלים מהן רשיי לשנותן לדבר אחר. משנשתקע שם הבעלים מהן אין רשיי לשנותן" (תוספתא מגילה ב, יד).

התגברותו של נתפעל ניכרת גם בהיותו משמש, יותר מנפעל, בניין הממיר את הפעלים העומדים בבניין קל. ראשיתה של תופעה זו כבר בלשון המקרא בפעלים כגון נדעך > דעך, נשקע > שקע, נכשל > כשל, נקרב > קרב. בלשון חז"ל גברה התופעה מאוד, אלא שכאמור, נתפעל הועדף בה מנפעל להבעת הפעולה העומדת. וכך אנו מוצאים: נתבלה > בלה, נזדקן > זקן, נתייב > יבש, נתייפה > יפה ועוד¹⁹.

בעברית השומרנית כהגייתה בתורה ניכר מעבר של כמה פעלים מבניין נפעל "קל העי"ן" (הרגיל) לנפעל "דגוש העי"ן" כגון yimmakkâr (>yimmakâr). בן-חיים תולה את השינוי הזה במעבר של בניין קל אל פיעל (עואנ"ש ה, 2.15.6), ותופעה זו משמשת אותו כדי להסביר את הניקוד של צורת נִכְפַּר (דב' כא, ח)²⁰. אם כן, את המעבר של נפעל לנתפעל בלשון חכמים יש ליחס לשני גורמים: הגורם (הפנימי) הזה והשפעת הארמית.

מתוך המצב הזה בלשון חכמים ובמסורת השומרונים לא רחוק להניח שעוד פעלים רבים המסורים לנו בספרות חז"ל בכתוב נפעל ולפעמים אף בניקוד (מאוחר) נפעל שייכים במקורם לדגם niqqat(t)al. אלא שדגם זה, שאינו מקווי דמותה של לשון המקרא (שכאמור, הוא נמצא בה בפעלים יחידים בלבד: נִנְסְרוּ, נִכְפַּר, נדחה מפני הדגם המקראי niqta) אף בכתב-היד הנחשבים אבות טקסטים של המשנה, כגון כ"י קיפמן.

ואכן, יש סימנים למציאות הלשון הזאת. על כמה צורות כאלה בכ"י פארמה ב של המשנה העמיד מ' בראשר²¹: נִימְלָךְ (ידיים ב ג [פעמיים]), לְהִיגָלַע (נידה ח ב, ג), נִיטְרָפָה (שם ב, א). עדות על נתפעל בשורש הזה עולה גם מכ"י קיפמן קנים ג ו, ט: "דעתם מִטְרָפָת". ניקוד כזה מצוי בכ"י פארמה גם במקומות אחרים, אף בכתוב חסר יר"ד²²: "נִינְדָמָעָה עִיסָתָה" (חלה ג ב), "עִיסָה שִנְדָמָעָה או שִנְתָחֲמָצָה" (טבוי ג ד), "וִינְדָמָעוּ" (תורמה ה ו). על נפעל בדיגוש פ"א הפועל יכולים להעיד גם חילופי כתיב

19. רשימה ארוכה של פעלים הביא בנדויד בספרו הנזכר בהערה 17, עמ' 483. התופעה קרתה גם בענ"ש (ראה עואנ"ש ה, 2.15.7).

20. וזו לשונו: "קריאה זו נראתה הכרחית לקורא התורה באותם הימים (שלהי הבית השני. מ"פ), משנשתלט הפיעל ודחה את הקל, ועל ידי כך נוצר יחס גומלין לא רגיל בין הצד הפעיל בבניין פיעל ובין הצד הסביל בבניין נפעל" (בן-חיים, "יעוד עיון להערכת הכרונולוגיה בלשון", ספר לכבוד י"א זליגמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 35–37).

21. "משנה כתב-יד פארמה ב לסדר טהרות", דברי מבוא, קובץ מאמרים, עמ' 183.

22. אותם ציין מנחם מורשת בחיבורו לקסיקון הפועל שנחתדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א, עמ' 134.

בתי"ו ובהיעדרה. למשל, "ניתפתחה מלמעלן... נפתחה מלמטן" (כ"ק, כלים יט י) – כתיבים אלו מעידים לא על חילופי בניינים נתפעל/נפעל אלא על נתפעל המקיים את התי"ו (רק בכתיב?) לעומת נתפעל בהידמות התי"ו ($niqqatal = niqatal$)²³.
 מן הראוי לתת את הדעת לעיקרון אחר המשותף לשתי מסורות הלשון – השומרונית והיהודית: בניין פועל שאבד בלשון המשנה לא שרד אלא בבינוני. והנה בנפעל של ענ"ש אתה מוצא עיקרון דומה: הדגם העתיק $niqtal$ אינו קיים אלא כבינוני שמני, למשל: "והוא נכבד ($nikkād$) מכל בית אביו" (בר' לז, יט). הבינוני הפועלי בענ"ש נהגה $niqqātal$, למשל: "הנצמדים ($annigšāmēdām$) לבעל פערור" (במ' כה, ה)²⁴.
 עיקרון זה קיים גם ב"שומרונית": צורות בינוני $niqtal$ כגון נחמד, נסתר, נפלא מעמדן שמני. ואולם ה"שומרונית" אין לה כבלי אותיות התורה והיא מביעה את הבינוני הפועלי לא ב- $niqqātal$ אלא בבינוני של אתפעיל, למשל: "הקים לן הברית המכרת" ($mikkārāt$) = הקים לנו את הברית הכרותה (קאולי, עמ' 487); "מה בידך ממצא" = מה בידך מצוי, כלומר: מה יש בידך (שם, עמ' 182).

3. סיכום ומסקנות

1. במאמר זה נידונו שני עניינים מהותיים מתחום מערכת הביינים שמסורת השומרונים נבדלת בהם מן העברית המקראית:
 - א. ביטולו של הסביל הפנימי הופעל והמרתו בסביל החיצוני הפעל (> התפעל). תופעה זו היא חלק מהתהליך הכללי של אבדן הביינים הסבילים הפנימיים הן בעברית הן בארמית.
 - ב. דחיקתו של נפעל (המשתקפת גם בקריאת התורה) עם המרת הדגם העתיק $niqtal$ בדגם החדש $niqqātal$ (ו- $niqqattal$). מן הבחינה הסינכרונית $niqqātal$ ו- $niqqattal$.

23. דוגמאות לתופעה מחוץ ללשון התנאים הביא ח' ילון, פרקי לשון, עמ' 66–69. שם בעמ' 32 הביא מפיזסי ינ"י גם צורות של הפעל בהידמות תי"ו שבהן. על התופעה בכ"י רומי 32 לספרי במדבר עמד בראשון ב"עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתיב יד רומי 32 לספרי במדבר, תעודה ג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 145 ואילך.

24. ראה עוד פרטים בעוצא"ש ה, 2.12.10. שם מציין בן-חיים שצורות נפעל דגוש העי"ן כגון ונעלם $wniyyāllām$ מאוששות את צורות הבינוני בגון כגון נתאחין שבמסורת חז"ל. בנתקטל כבינוני של נתפעל דן בהרחבה בראשון בספרו פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, (ועדו ולשון ו), ירושלים תש"ס, עמ' 106–112. שלא כקמרון (ולשוננו מא, עמ' 56) אין הוא סבור שהבינוני הזה מיוחד לגזרה זו או זו. באשר לשימוש הראה שבספרות התנאים אין הבדל בין מתקטל לנתקטל. קדרי (ולשוננו מב, עמ' 190–202) מצא שנתפעל בספרות השר"ת אינו בינוני כבינוני הפועל מתפעל אלא משמש כסביל בלבד. הצורה שאני מכנה "בינוני פועלי" מציינת את המשמעות האימפרפקטית של הפועל, והצורה "בינוני שמני" מציינת את המשמעות הפרפקטית שלו. יחס כזה מתקיים בין הצורות מתפעל למפועל בלשון חכמים (ראה, למשל, במאמרו של יהלום שזוכר לעיל בהערה 6, עמ' 17 ובספרות שהובאה שם בהערה 3).

החדשים זהים לצורות נתפעל הדגושות והבלתי דגושות שבלשון חכמים. נראה שליציירת הדגם החדש חברו כמה גורמים: (א) השפעת הבניינים הארמיים המקבילים אתפעיל ואתפעל שתי"ו הבניין הידממה בהם. (ב) אנלוגיה לצורת העתיד שפ"א הפועל שלה דגושה מכוח הידמות הנו"ן. בלשון ה"שומרונית" הבלולה המצב הקדום משתקף בתפוצתו הגדולה של אתפעיל ובהיעדרן של צורות נפעל חדשות.

2. שני התהליכים הללו אירעו גם בעברית של היהודים בסוף ימי הבית השני, אבל לא בהיקף שידעה ענ"ש:

א. סימנים לנסיגת בניין הופעל בעברית של היהודים ניכרים היטב בלשון המגילות הלא-מקראיות שנתגלו במדבר יהודה, ובמגילת ישעיהו הופעל מומר לעתים בבניין קל ובבניין התפעל. חילוף של צורה מקורית כגון השוו להושוו מרמז שכתבים מקוריים מן הדפוס הקטל נהגו מעין *h*iqqatel* אך שונו להוקטל בידי המעתיקים שלשון התורה שימשה להם מופת.

ב. דחיקת נפעל מלשון חכמים ניכרת בהמרתו בנתפעל. התופעה מוצאת ביטוי בשני מישורים: האחד, פעלים המשמשים במקרא בבניין נפעל שקולים בעברית הבהתר-מקראית בבניין נתפעל. האחר, פעלים עומדים שבמקרא באים בבניין קל משמשים כעבור זמן בנתפעל. כמה וכמה צורות של הפעל ונקטל, שפ"א הפועל הידממה בהן, מקבילות הקבלה מלאה למצוי בענ"ש. לא מן הנמנע שאף בעניין זה הייתה לשונם של היהודים קרובה אל לשונם של השומרונים יותר ממה שמשתקף בטקסטים הכתובים. אין ספק, למעבר מן נפעל אל נתפעל סייע המעבר של קל אל פיעל.

3. גם אם אין הטקסטים היהודיים משקפים באופן מלא את מצב הלשון בעת חיותה, נראה שבשני העניינים שנדונו כאן הגיעה מסורת השומרונים לשלב מתקדם יותר של התפתחות. סימנים מראים שכלל יש כאן ושהעברית של השומרונים בכללותה התפתחה מעבר לשלב הלשוני שהגיעה אליו עברית היהודים. ברם, עניין זה צריך שיבורר בירור מלא וממצה. ועתה, כשהמבנה של ענ"ש חשוף לפנינו בזכות דקדוקו של בן-חיים, נראה שההשוואה הזאת אפשרית. ואף הכרח יש כאן, משום שאם תתאשר ההנחה שהצעת לעיל, אפשר שנוכל לקבוע שהשומרונים דיברו עברית אף לאחר שפסקה העברית מלחיות בפי שכניהם היהודים.²⁵

25. בדבריי אלה איני מבקש לראות לא תשובה ואף לא פתח תשובה. השאלה קשה וסבוכה, ולא ביקשתי אלא לשוב ולהציגה לאור דמותה של עברית השומרונים. אוכיר שלא מכבר שבה השאלה ועלתה עם הפרסום המחודש של איגרת עברית שזמנה המשוער הוא המאה החמישית או השישית לספירה (מ' מישור, "איגרת עברית אוקספורד (P) MS. Heb d.69 – פרסום מחודש", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 215–264; הנ"ל, "לשון חכמים לאור האפיוגרפיה", מחקרים בלשון ד (עורך: משה בר-אשר), ירושלים תש"ן, עמ' 253–270).

“הפעול אשר לא הוזכר פועלו” לפי ר’ יונה בן ג’נאח

א

מטרת המאמר הזה היא להבהיר את תוכנו של קטע קצר ב’ספר הרקמה’ (כתאב אללמע) לר’ יונה בן ג’נאח (להלן ריב”ג), ובאמצעותו לעמוד על השקפתו של ר’ יונה בדבר הבינוני הפעול בבנייני הפועל. וזה הקטע הנדון, כפי שהוא מופיע ב’ספר הרקמה’ בתרגומו של יהודה בן תבון:

“ודע כי הפעול אשר לא הוזכר פועלו, הלקוח מן הפעל הדגוש העין, שנה בדבור עם הפעול אשר הוזכר פועלו, בעבור שהחולף מהם שנה בכבד. ודמיון זה, כי: כתער מלְטֵשׁ [תה’ נב, ד] שנה בדבור עם: נכבדות מְדָבֵר בך [שם פז, ג], כלומר, שמלְטֵשׁ על משקל מְדָבֵר, כי החולף מכל אחד מהם בנוי על הכובד. והקרב במלְטֵשׁ שהוא פעול שלא הוזכר פועלו, כי הכובד איננו נמצא בשמוש הלשון הזה, והטוב בו אם כן שנאמר שהוא מה שלא הוזכר פועלו. והקרב במְדָבֵר בך, שיהיה פעול הוזכר פועלו, כי <רוב> הלשון הזה בא על הכובד. ויתכן בכל אחד מהם שיהיה פעול שלא הוזכר פועלו ושיהיה פעול שהוזכר פועלו, ושיהיה לְטֵשׁ הכבד נמצא בכה, במצאנו: מלְטֵשׁ. והוא הדין במְעָטָה לטבח [יח’ כא, כ], ותוכחת מְגֵלָה [מש’ כז, ה] והדומה לזה, ר”ל, שיתכן לומר בהם מה שנאמר במלְטֵשׁ ובמְדָבֵר” (רקמה קפה, שו’ 4–13/למע 161, שו’ 26–162 שו’ 10).

מיכאל וילנסקי, מהדיר ‘ספר הרקמה’, מבאר (קפה, הערות 3–6) ביאורים שלדעתי אין הם הולמים את הכתוב. לפי העולה מביאוריו של וילנסקי בהערות האלה ריב”ג מתכוון שהצורה מְקַטֵּל מציינת בינוני פעול של צורות הסביל מן הקל (קְטַל) או בינוני פעול של הסביל של פִּעַל (גם הוא קְטַל). לדעתי, אין בקטע הזה כל זכר של הבניין הקל, וכל כולו עוסק בשוויון צורת הבינוני הפעול של פִּעַל עם צורת הבינוני (הפעול) של פִּעַל.

ב

כדי להבין הֵבֵן היטב את הכתוב בקטע ראוי לפרוש את היריעה, ולשם כך עלינו לחזור אל מי שקדם לריב”ג והכריז בפעם הראשונה על בנייני הפועל בעברית ואף מיין אותם, אל יהודה חיוג’ – ב’ספר אותיות הגוח’ 14–15/לין 21–23. חיוג’ מחלק בספרו זה את הבניינים ל”קל” – פִּעַל ול”כבדים” – פִּעַל, הפִּעִיל ופועל.

לקל, לפעל ולהפעיל הוא מצרף בכמה מקומות בחיבורו זה ובאחרים צורות סביל, המכונות "מה שלא הוזכר פועלו" (מא לם יסם פאעלה; להלן משה"פ). כך המדקדקים הערביים מכנים את צורות הסביל על שום שבמשפטים שנושאים פועל סביל אין הפועל (עושה הפעולה) מוזכר. ביטוי זה לציון צורות הסביל אימצו גם שאר המחברים היהודים בימי הביניים.

לבניין קל חיוג' מציין משה"פ בערך "אכל": אָפּלו, תֵּאָפּלו, וכן "פֻּעַל על משקל פֻּעַל" – אָפּל (שמ' ג, ב), לָקַח (מל"ב ב, י) ועוד צורות במשקל זה. זה המקום היחיד שהפעול של הקל מובא בו בהצגת משה"פ. בשאר המקומות, והם מעטים, הפעול (בערבית: מפעול) מוצג בדרך כלל במשקל פֻּעַל, במשך אחד עם הצורות הפעילות, בלי לציין שהצורה היא משה"פ:

- נוח/לין בערך "ישר": מפעול – מִישׁוֹר, מִבְּחוֹר, מִזְמוֹר.
- נוח 61/לין 73, במבוא לחלק עלומי העי"ן: מפעול – סוג, מול ועוד.
- נוח 99/לין 132, במבוא לחלק נחי הלמ"ד: בְּנוֹי, פְּדוּי...
- נתף 12: מְהוּל (יש' א, כב) על משקל פֻּעַל... והוא מפעול.
- שם 13: נְטוּיוֹת (יש' ג, טז) נְטָה... נוֹטָה... והמפעול נְטוּי...

כאמור לעיל, כל הצורות האלה מובאות בהצגת הפועל הרגיל, הפֻּעַל.

בבניינים הכבדים התמונה שונה: מה שאנו מכנים בינוני של פֻּעַל או הפֻּעַל מופיע באותה מידה בהצגת "זמני" הפועל הפֻּעַל ובהצגת "זמני" משה"פ.

1. בהצגת הצורות הפעילות:

- נוח/לין בערך "אחז": ...והכבד הָאֲחִיז, יָאֲחִיז, מְאֲחִיז, והפעול מְאֲחִיזים... מְעַמֵּד שהוא הפעול של הָעֶמִיד.
- שם, בערך "יאש": יָאֵשׁ, יֵאֵשׁ, יֹאֵשׁ, הפועל מֵיָאֵשׁ והפעול מֵיָאֵשׁ.
- שם, בערך "ישר": ...הכבד יֵשֶׁר, אֲיֵשֶׁר, יֹשֶׁר, מֵיֹשֶׁרִים, מֵיֹשֶׁר.
- שם, במבוא לחלק עלומי הלמ"ד, נוח 101/לין 136: הִרְבָּה... יִרְבֶּה... מְרַבֶּה... הִרְבָּה... והמפעול מְרַבֶּה... מְרַאֶה...
- שם, נוח 102/לין 138: צָוָה... יִצְוָה... מְצַוָּה... והמפעול מְצַוָּה...

2. בהצגת צורות משה"פ:

- נוח 40–41/לין 42–41: הוֹרִיד... יוֹרִיד... הוֹרֵד... ומשה"פ הוֹרֵד... תוֹרֵד... מוֹצֵאת.
- שם, במבוא לחלק עלומי העי"ן, נוח 62–65/לין 74–80: הָקִים... יָקִים... מְקִים... הָקִים/הָקִים... הָקִים (= מקור). ואחרי כן משה"פ ב"שער" (באב) לעצמו: הוֹקֵם... יוֹקֵם... מוֹקֵם.
- במבוא לדין בניין הפֻּעַל בכפולים, כפל 147–148/מת'לין 226–229: הִסֵּב, הִסָּב...

יִסְבּ... הִסְבּ... מִסְבּ... ומשה"פ הוֹדֵק... יוֹדֵק... והמפעול מוֹדֵק. וכך גם שם, בערכים "דקק" ו"סבב".

– נתן 37: הָפְנו (יר' מט, ח)... משה"פ הוא הָפְנָה... יָפְנָה, מָפְנָה. וראה גם שם 47, מחקה.

ממה שהבאנו לעיל עולה שמקומה של צורת ה"פעול" אצל חיוג' אינו קבוע: לעתים צורה זו היא "פעול" של הפועל הפעיל ולעתים – של משה"פ של אותו הפועל. לא ברור מדבריו אם ה"פעול" של הצורות הפעילות הוא אותה הצורה עצמה המופיעה בכלל צורות משה"פ, כלומר: האם מוֹקֵם, למשל, הוא מהות אחת המשמשת "פעול" להפעיל וגם למשה"פ של הפעיל, או שמא יש מוֹקֵם שהוא "פעול" של הפעיל, ויש מוֹקֵם שהוא "פעול" של משה"פ של הפעיל, ובין שתי הצורות חל חיסול הניגוד מן הבחינה הצורנית.

ג

כידוע, ריב"ג הוא ממשיכו הישיר של חיוג', מבארו ו"מתקנו". בשער יד (יג) ברקמה קסא-קצג/למע 137–169 ריב"ג מציג את הפועל על בנייניו, ואנו נעקוב אחרי ה"פעול" המובא בו. לענייננו הישיר נוגעים שישה קטעים מן הפרק הזה, ולצורך ההסבר נסמן אותם:

קטע א: קעה, שו' 3–13/למע 154, שו' 27–155, שו' 14.

קטע ב: קפג, שו' 19–22/למע 160, שו' 22–26.

קטע ג: קפד, שו' 5–14 (עד: ...ההכלמה)/למע 161, שו' 10–22.

קטע ד: קפד, שו' 14 (מן: ואם יהיה) – קפה, שו' 3/למע 161, שו' 22–26.

קטע ה: קפה, שו' 4–13/למע 161, שו' 26–162, שו' 10 (הקטע הנדון במאמרו).

קטע ו: קפה, שו' 14–19/למע 162, שו' 10–17.

קטע א מציג את ה"פעול" לשלשיים בכלל הצגת "זמני" הפועל הפעיל. הוא מציין לקל שְמוֹר, בְּחוֹר. לפֻעַל הוא מקדים: "ויהיה מן הכבד דגוש העין על בנין (=משקל) מה שלא הוזכר פועלו", והדוגמאות הן מְדַבֵּר, הַמְחַלֵּל, מְקַבֵּצַת, מְקַטְרֵת, מְעַלְפֵת, הַמְעַשֶּׂה. להפעיל – מְשַׁלֵּחַ, מְשַׁכֵּב. לבניין פועל (בכללו בניין "פולל" מן הכפולים) – מְשׁוּפֵט, מְזוֹרָם, מְחוּלָל.

קטע ב מציג את צורות ה"פעול" של הרב־עיים ושל "המשיג העלול העין" (= בניין פולל מן עלולי העין), אף אלה במסגרת הצגת "זמני" הפועל הפעיל: מְכַרְבֵּל, מְחַסְפֵס, מְחוּלָל, מְשׁוּבָּבֵת.

משה"פ מובא בסעיף מיוחד, רקמה קפד-קצג/למע 161–169, שכותרתו "וממה ששיג הפועל מן הבנינים לענין <והם>: הנפעל וההתפעל ומה שלא הוזכר פועלו",

כלומר, מה שקשור, מסתפח (מלחק) לקל ולכבדים (לשינוי) משמעות (וללמעני).² בסעיף הזה מצויים קטעים ג-1.

בקטע ג ריב"ג מציג משה"פ של הקל רק בצורות עבר – נָטַשׁ, עָזַב (צורות הפסק), לָקַח, ומציין שצורות עבר אלה מזדהות מבחינה חיצונית עם משה"פ של פָּעַל. יצוין שכבר במסתלחק (33–37) הראה את הזהות החיצונית בין משה"פ של הקל לזה של פָּעַל, גם בעבר וגם בעתיד. לדעתו, העתיד צריך להיות *נִטֵּשׁ, *יֵעָזַב, *יִלָּקַח, והצורות יָקַח, יָתַן הן משה"פ של הפעיל, אף שאין במקרא *הָקִיתָ, *הָתִיתָ, וראה גם בשרשים/אצול בערכים "לקח", "נדר", "נתן".³ במסתלחק (15–17) ריב"ג מסכים לדברי חיוג' שהובאו לעיל מהעדר "אכל" בנוח/לין שאָכַל, לָקַח וכו' הם "פעול" של קל במשקל פָּעַל.

בקטע ד מוצג משה"פ של הפעיל – הִשְׁלַח, הִנְחַלְתִּי (אין ריב"ג מציג עתיד), והפעול "שֶׁהָ בְּדוּר לַפְּעוּל הַפְּעִיל" – מָפִי חֶרֶב, מִשְׁלָכִים. במסתלחק (31) הוא מציג את "זמנ" משה"פ של הפעיל: הוֹסֵד – יוֹסֵד – מוֹסֵד; הֵצַב – יָצַב – מָצַב.

לפי סדר הכתוב ברקמה הגענו כאן לקטע הגדון במאמרנו – קטע ה. נחלוף על פניו ונשוב אליו אחרי שנעבור לקטע ו, שיש בו סיוע להבנת הכתוב בקטע ה.

בקטע ו ריב"ג מציג את משה"פ של הרב־עיים: קָרַס, יָקַרְסָם, והפעול – מִקְסָפָם, מִקְרָבָל, ומעיר: "ויתכן שיהיה הבנין (= המשקל) הזה למה שנזכר פועלו גם כן, כאשר קרה ב... מִלְטָשׁ... מִדְּבָר... מִשְׁלָכִים". בסוף הקטע מוצג משה"פ עבר של "המשיג העלול העין": חוֹלְלָתִי, חוֹלְלָתָ, כוֹנְנָו.

לפי מה שהובא עד כאן, לדעת ריב"ג יש לבניין הקל פעול משלו – שְׁמֹר וכו' (קטע א), ולמשה"פ של הקל יש פעול משלו – אָכַל וכו' (מסתלחק 15–17). לבניין פָּעַל יש פעול משלו – מִדְּבָר וכו', וריב"ג מציין במפורש שהצורה זהה לפעול של משה"פ, כלומר צורה אחת משמשת הן לפעול של פָּעַל הן לפעול של פָּעַל (קטע א). להפעיל יש פעול משלו – מִשְׁלַח וכו' (קטע א), ולמשה"פ של הפעיל יש פעול משלו, "שֶׁהָ בְּדוּר לַפְּעוּל הַפְּעִיל" – מִשְׁלָכִים וכו' (קטע ד ומסתלחק 31). כך גם לרב־עיים יש פעול משלהם מִקְרָבָל וכו' (קטע ב), ולמשה"פ שלהם פעול משלו – מִקְסָפָם וכו', בציון האפשרות שמשקל זה משמש גם למה שהוזכר פועלו, כלומר, לצורות הפעילות (קטע ו).

על רקע זה נחזור לקטע ה, שלדעתי, אין ספק שהוא מקביל בתוכנו לקודמים לו ולבא אחריו, ותמציתו: משקל מִקְטַל עשוי לציין פעול של פָּעַל או של משה"פ שלו (= פָּעַל). להלן "תרגום" הקטע על פי הבנתי:

ודע כי הפעול של משה"פ הנגזר מבניין פָּעַל (= פָּעַל) זהה במשקל לַפְּעוּל של פָּעַל, כי צורות העבר שלהם שוות בדיגוש. למשל, מִלְטָשׁ שווה בדיבור לַמְדָּבָר,

2. על השימוש בללמעני בהקשר כזה, ראה כתאב ב 247, שו 16.

3. שוב ושוב ריב"ג חוזר שִׁתָּן, לָקַח ודומיהם הם משה"פ של הפעיל ולא של קל, בעקבות ויכוח שהיה לו עם שמואל הנגיד, שטען – כמקובל בימינו – שהם משה"פ של הקל. ראה דברי יצחק בן ברוך (ומאונה 12) וכן דברי אבן עזרא (מאונים לב ע"ב – לג ע"א).

כלומר, מְלָטֵשׁ על משקל מְדַבֵּר, כי צורת העבר של כל אחת מהן דגושה. קרוב לוודאי שמְלָטֵשׁ הוא פעול של משה"פ (=פִּעַל), כי אין במקרא פִּעַל בשורש הזה, ולכן ראוי להכריע שהוא פעול של משה"פ. וקרוב לוודאי שמְדַבֵּר הוא פעול של פִּעַל, כי רוב ההיקריות של השורש הזה במקרא הן בפִּעַל. אבל ייתכן שכל אחת משתי הצורות הללו היא או פעול של משה"פ (=פִּעַל) או פעול של פִּעַל, שכן אולי יש לִטֵּשׁ (בנדרס בלמע ובקמה: לִטֵּשׁ, אך לפי הבנתי הנכון הוא כפי שניקדתי) בכוח (ורק במקרה אינו מופיע במקרא, לפי שמצוי במקרא מְלָטֵשׁ. הוא הדין בצורות מְעַטָּה, מְגַלָּה והדומות להן, כלומר, ייתכן שאפשר לומר עליהן מה שאמרנו על מְלָטֵשׁ ועל מְדַבֵּר.

ריב"ג חוזר כאן על מה שכבר ציין לעיל בקטע א: "ויהיה (הפעול) מן הכבד הדגוש העין על בניין (=משקל) מה שלא הוזכר פועלו", אלא שעכשיו הוא מציג זאת בכיוון ההפוך: "הפעול אשר לא הוזכר פועלו הלכות מן הפעל הדגוש העין, שנה בדיבור עם הפעול אשר הוזכר פועלו".

למיטב הבנתי, למונחים "הפְּכָד" (אלת'קל) ו"הפְּכָד" (אלת'קיל) בקטע ה יש שתי הוראות שונות זו מזו, שתיהן מקובלות בלשון המדקדקים מאז חיוג': (א) דיגוש: "...שהחולף מהם שוה בכְּכָד"; "...החולף מכל אחד מהם בנוי על הכובד". (ב) פִּעַל: "...כי הכובד איננו נמצא בשמוש הלשון הזה"; "...רוב הלשון הזה בא על הכובד"; "...ושיהיה לטש' הכבד נמצא בכח".

דבריו בקטע ו – שמְחַפֵּס וכיו"ב אפשר שהם פעול גם של הצורות הפעילות כפי שהדבר במְלָטֵשׁ ובמְדַבֵּר וכן במְשַׁלְכִים, מלמדים בעליל שגם בקטע ה הדברים עוסקים בעניין שוויון צורת הפעול של הבניין הפעיל והסביל הנגזר ממנו, היינו: הפִּעַל של פִּעַל ושל משה"פ שלו – פִּעַל.

ד

וילנסקי (רקמה קפה, הערות 3–6) מפרש את הכתוב בקטע ה פירוש שתמציתו: "אשר הוזכר פועלו" כאן מציין את הבניין הקל, ו"אשר לא הוזכר פועלו" מציין את בניין פִּעַל, ושיעור הדברים: מְלָטֵשׁ הוא פעול של משה"פ של הקל, ומְדַבֵּר הוא הפעול הנגזר מן פִּעַל. אבל (בהערה 4) הוא טוען שהניסוח של ריב"ג היה צריך להיות הפוך: מְלָטֵשׁ צ"ל "מה שהוזכר פועלו", ומְדַבֵּר – "מה שלא הוזכר פועלו". וילנסקי מביא בשם קוקובצוב לעניין הקטע הזה: "לא הוזכר פועלו" – שלא נמצא ממנו בניין פִּעַל, ו"הוזכר פועלו" – יש בניין פִּעַל מתאים לו. וְכִטֵּר (אבן ברוך 168, הערה 251) מביא את דברי קוקובצוב מאותו מקום בניסוח אחר: "לא הוזכר פועלו" – קל, "הוזכר פועלו" – פִּעַל. בהערות חדשות מעיזבונו של וילנסקי כתוב: "...לעיל עמ' קצח שו' 5 אומר ריב"ג שמלת 'מְדַבֵּר' היא על בנין מה שלא הוזכר פועלו, ומזה ראייה לדברי קוקובצוב שהובאו בהע' 4 לעמ' זה..." (רקמה ב' תרלא, לעמ' קפה, הערה 5).

לדעתי, כל הדברים האלה אינם אלא פלפול המנסה למצוא בקטע מה שאין בו. אין כאן כל אזכור של הבניין הקל. "הפעול של הוזכר פועלו הלקוח מן הפעל הדגוש העין" איננו אלא פשוטו של הנאמר: פעול של משה"פ של בניין פֶּעַל. "הפעול אשר הוזכר פועלו" – הפעול של הבניין הפעיל, היינו: פֶּעַל. וילנסקי, וככל הנראה גם קוקובצוב וזכטר, אינם ערים כאן להשקפת ריב"ג שיש צורת פעול בפני עצמה לפֶּעַל וצורת פעול בפני עצמה למשה"פ שלו – בניין פֶּעַל. יצוין שוילנסקי מעיר: "כנראה דעת ריב"ג שגם הפעל יש לו בינוני, אלא שהוא שוה לזה של הפֶּעַל" (ורקמה קפה, הערה 2), ואף שם קעה, הערה 3 בלשון דומה על הפעול של פֶּעַל, אלא שלא הסיק את מה שמתבקש כאן, שגם בקטע ה מדובר בבינוני של פֶּעַל השווה לפֶּעַל של פֶּעַל. אדרבא, בהערות חדשות מעיזבונו הוא כותב: "ריב"ג אינו מזכיר בינוני מבנין פֶּעַל" (ורקמה ב' תרל, לעמ' קפד, ש' 6).

נראה שוילנסקי וקוקובצוב נגררו לקבוע שריב"ג מדבר כאן על ה"פעול" של הקל בגלל שתי סיבות: (א) קביעתו של ריב"ג שצורות העבר והעתיד של משה"פ של הקל ושל משה"פ של פֶּעַל (= פֶּעַל) זהות, ראה לעיל. (ב) הדוגמה שריב"ג מציג – מִלְטָשׁ – פעלים משורש זה מופיעים במקרא עוד ארבע פעמים, כולם בבניין קל. לדעתי, הפעול של משה"פ של הקל על פי ריב"ג הוא קָטַל (לָקַח, אָכַל וכו') בעקבות חיוג', ומִלְטָשׁ נבחרה לשמש דוגמה לצורת מִקְטַל שאין לה פֶּעַל במקרא, ולכן היא "פעול" של משה"פ של פֶּעַל, בלי כל קשר לעובדה ששאר הצורות בלשון זו הן בבניין קל.

ה

ריב"ג עצמו תורם לאי-בהירות בהצגתו את משה"פ ברקמה: בהצגת הפועל הפעיל (קסב-קפד) הוא מעמיד את "הזמנים" באופן מסודר ומלא: עבר, עתיד, ציווי, פועל, מקור, ואילו במשה"פ (קפד-קפה) ההצגה חלקית: משה"פ קל – עבר בלבד; משה"פ הפעיל – עבר ובינוני; משה"פ פֶּעַל – עבר ובינוני; משה"פ הרבניים (כראוי) – עבר, עתיד, בינוני; משה"פ של "המשיג עלול העין" – עבר בלבד. לכן חייבים אנו להשלים את החסר מחיבורו הקודם 'ספר ההשגה' (כתאב אלמסתלקח). נמצא ש"זמני" הפועל⁴ לבניינים שריב"ג מציג ברקמה ובמסתלקח הם:

- בניין קל: קָטַל – יִקְטַל – קָטַל! – קוּטַל – קָטַל
- משה"פ של הקל: קָטַל – יִקְטַל – קָטַל
- בניין פֶּעַל: קָטַל – יִקְטַל – קָטַל! – מִקְטַל – מִקְטַל
- משה"פ של פֶּעַל: קָטַל – יִקְטַל – מִקְטַל
- בניין הפעיל: הקָטַל – יִקְטַל – הקָטַל! – מִקְטַל – מִקְטַל/מִקְטַל

4. למעט המקור וצורות מִשְׁנָה ב"זמנים" השונים.

- משה"פ של הפעיל: הקטל/הקטל - יקטל/יקטל - מקטל/מקטל
- בניין פועל (כולל פולל): קוטל - יקוטל - קוטל! - מקוטל - מקוטל
- משה"פ של פועל (כולל "פולל"): קוטל - יקוטל - מקוטל
- הרבעיים: קטל - יקטל - קטל! - מקטל - מקטל
- משה"פ של רבעיים: קטל - יקטל - מקטל

לסיכום: בשל אי-בהירות בדברי חיוג' באשר למקומה של צורת ה"פעול" במערכת ה"זמנים" החליט ריב"ג שלבניינים הפעילים יש "פעול" ואף למשה"פ הנגזר מכל אחד מהם יש "פעול" משלו. ככל הנראה, למסקנתו זו תרמה גם העובדה שלפי חיוג' לבניין הקל יש שתי צורות "פעול" שונות זו מזו: לפועל הפעיל - קטל, ולמשה"פ - קטל. מכך הקיש ריב"ג לשאר הבניינים, אלא שבהם קיים חיסול הניגוד בין שתי הצורות של ה"פעול".

ולסיכום הנאמר בקטע הגדון: לדעת ריב"ג, כל צורת מקטל היא או "פעול" של פועל או "פעול" של משה"פ של פועל, היינו: כל אחת מהן היא מהות שונה מרעותה. היותן להבחנה בין שתיהן הוא: אם יש במקרא צורות פועל באותה לשון ואין צורות פועל או שהן מעטות מן הפועל, קרוב לוודאי שהצורה היא "פעול" של פועל, ואם אין פועל מאותה לשון - קרוב לוודאי שהיא "פעול" של משה"פ של פועל (בלי שום קשר לקיומן או לאי-קיומן של צורות מן הבניין הקל באותה לשון). אבל, כאמור לעיל, כל זאת רק בלשון ייתכן, ולמעשה, כל צורת מקטל יכולה להיות "פעול" של פועל או של משה"פ שלו, שכן רוב לעומת מיעוט ואפילו קיום לעומת אי-קיום במקרא אין הכרח שיכריעו לכאן או לכאן, שכן אין המקרא מכיל את כל העברית, ואפשר שמה שאינו קיים במקרא מצוי בכוח בעברית. הדברים אמורים, כמובן, גם ב־מקטל/מקטל - "פעול" של הפעיל או של משה"פ שלו, מקוטל - "פעול" של פועל או של משה"פ שלו ומקטל - "פעול" של הרבעי או של משה"פ שלו. יצוין שריב"ג מזכיר גם פעול לפעלים יוצאים בבניין התפעל, והוא קובע "שהפעול ממה שמתעבר (= יוצא) מבנין התפעל לא יהיה כי <אם> אחרי שובו (= ההפכות) אל מה שלא הוזכר פועלו, ר"ל, אל מתפעל, ויאמר מתפרק..." (ורקמה קצב/למע 168).

1

עיון בכתבי חכמי הלשון המאוחרים לריב"ג מעלה כי יש הדים להשקפתו שתוארה כאן: אברהם אבן עזרא (מאזנים מז ע"ב) ויוסף קמחי (זכרון 38) קובעים במפורש שלמשה"פ אין פועל ואין פעול⁵. עצם הדבר שהם מציינים זאת מרמז, לדעתי, על זיקה להשקפת ריב"ג. לעומתם, הנה בניו של יוסף קמחי, משה (להלן רמ"ק) ודוד (להלן

5. כלומר, ה"פעול" קיים רק במסגרת הצורות הפעילות, ובמשה"פ יש רק עבר ועתיד.

רד"ק), מציגים צורות בינוני למשה"פ של פֻּעַל ושל הפְּעִיל⁶, אולם אין הן הצורות שהביא ריב"ג, צורות הַזְהוּת ל"פעול" של פֻּעַל ושל הפְּעִיל. כנראה, בעקבות קביעתו של אבן עזרא (צחות סח ע"ב) שלבניין הקל אין כל משה"פ' קובעים רמ"ק (מהלך כא ע"א) ורד"ק (מכלול סב ע"א – ע"ב) כי לָקַח, אָכַל ודומיהם הם הבינוני של פֻּעַל, ואף נָשִׂים: לָקַח, לָקַחָה, לָקַחִים, לָקַחוּ⁸.

לבניין הפְּעַל/הפְּעִיל רמ"ק (מהלך כב ע"ב) ורד"ק (מכלול סו ע"א – סז ע"ב) קובעים בהיקש לבניין פֻּעַל את הצורות הפְּקַד, הפְּקָדָה, הפְּקָדִים, הפְּקָדוֹת. רד"ק מציין במקום אחר (מכלול קה ע"ב – קו ע"א) שאולי יש במקרא דוגמה אחת לבינוני של הפְּעַל: הוֹכֵן (יש' ל, לג).

רשימת הקיצורים

P. Wechter, *Ibn Barun's Works on Hebrew Grammar and Lexicography*, Philadelphia 1964

A. Neubauer, *The Book of Hebrew Roots by Abu'l-Walid Marwān Ibn Janāh, Called Rabbi Jônāh*, Oxford 1875

ג'מל = أبو القاسم عبد الرحمن بن اسحاق الزجاجي، الجمل، تحقيق
إبن أبي شنب، الطبعة الثانية، باريس ١٩٥٧
זכרון = ספר זכרון לרבי יוסף ברבי יצחק בן קמחי, מהדורת ב"ז באכער, ברלין
תרמ"ח (1888)

כפל = ספר פעלי הכפל לר' יהודה חיוג' בתרגום ר' אברהם בן עזרא, מהדורת י"ל
דוקס, פרנקפורט 1844

Sibawaihi, *Le livre de Sibawaihi. Traité grammair arabe. Texte* = כתאב
arabe publié par H. Derenbourg, 2 vol. Paris 1881–1889

M. Jastrow, *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew by Abū Zakariyyā Yahyā Ibn Dāwūd of Fez Known as Ḥayyūḡ*, Leiden 1897, pp.
1–219

6. המוצגים בדבריהם כ"בניינים": פֻּעַל והפְּעַל/הפְּעִיל.
7. לָקַח וכו' – משה"פ של פֻּעַל בגלל הדגש, יתן וכו' – משה"פ של הפְּעִיל, וראה ד' פגים, לשוננו כז–כח (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 54.
8. ברקמה קלד, הערה 9 וילנסקי מעיר כי רד"ק (במכלול סב ע"א) והמדקדים החדשים אומרים שאלה צורות בינוני פֻּעַל בלא מ"ם, והצורות במ"ם – מְקַטֵּל – הן בינוני פעול של פֻּעַל, ראה מכלול סא ע"ב.

J. Derenbourg, *Le livre des parterres fleuris, grammaire Hebraique en* למע
Arabe d'Abou'l-Walid Merwan Ibn Djanah de Cordoue, Paris 1886

מאזנים = מאזני לשון הקדש לר' אברהם אבן עזרא, מהדורת ו' היידנהיים, אופיבאך
 תקנ"א (1791)

מהלך = מהלך שבילי דעת לר' משה קמחי, מהדורת אליהו בחור, הדפסת המבורג
 1785

מואזנה = כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה, מהדורת פ' קוקובצוב,
 ס"ט פטרבורג 1890, 1916 [ספר המאזניים לרבי יצחק בן ברוך, דפוס צילום,
 ירושלים תשל"א]

מכלול = ספר מכלול לר' דוד קמחי, מהדורת י' ריטטענבערג, ליק 1864 [דפוס צילום,
 ירושלים תשכ"ו]

J. et. H. Derenbourg, *Opusculs et Traités d'Abou'l-Walid Merwan* = מסתלחך
Ibn djanah de Cordoue, Paris 1880, pp. 1-264

מת'לין = ראה לעיל, לין, Jastrow pp. 220-271

נוח = ספר אותיות הנוח לר' יהודה חיוג' בתרגום ר' אברהם בן עזרא, מהדורת י"ל
 דוקס, פרנקפורט 1844

נתף = כתאב אלנתף לאבי זכריא... אלמנבוז בחיוג', מהדורת פ' קוקובצוב, פטרוגרד
 1916 [מספרי הבלשנות בימי הביניים, דפוס צילום, ירושלים תשל"א עמ' 1-66]

צחות = ספר צחות לר' אברהם אבן עזרא, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא תקפ"ז [דפוס
 צילום, ירושלים תשל"ל]

רקמה = ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר'
 יהודה אבן תבון, מהדורת מ' וילנסקי, מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיזבונו
 של המהדיר, הביאן לדפוס ד' טנא בעצה עם ז' בן-חיים, ירושלים תשכ"ד

שרשים = ספר השרשים... חברו... ר' יונה אבן ג'נאח והעתיקו אל לשון הקדש ר'
 יהודה בן תבון, מהדורת ב"ז באכער, ברלין 1896

דרכו של שם טוב פלקירה בתרגום*

ספרו של שם טוב פלקירה 'מורה המורה', פירושו למורה נבוכים להרמב"ם, הוא אחת מיצירותיו המאוחרות¹. לפי עדותו של המחבר עצמו בסוף ספרו "נשלם זה הספר בשנת ארבעים על חמשת אלפים ליצירה"². שנת 5040 לבריאת העולם מקבילה לשנת 1280, כעשר שנים לפני מות פלקירה³.

ספר זה – עתיר מובאות הוא. פלקירה נוהג לשלב בפירושו מובאות רבות מכתבי גדולי הפילוסופיה לדורותיהם, מרביתם אינם מבני ברית, החל בפילוסופים היוונים, שבולטים בהם אפלטון ואריסטו, בעקבותיהם – פרשניהם ההלניסטיים: תמיסטיוס ואלכסנדר מאפרודיסיאס ופרשניהם הערבים אלפאראבי, אבן סינא ואבן באג'ה, וכלה באבן רשד, המחזיר עטרת אריסטו ליושנה. דברי הפילוסופים היווניים וההלניסטיים הגיעו לימי-הביניים בלבוש ערבי, וכך הן הערבים הן הערביסטים מבין הוגי הדעות היהודיים, אשר פלקירה נמנה עמם, יכלו להתוודע אליהם מקרוב. פלקירה, המתרגם באופן עצמאי לעברית טקסטים של גדולי הפילוסופיה, הוא אחד החלוצים במפעל היסטורי זה. אם יהודה ושמואל אבן תיבון הם מראשוני המתרגמים של טקסטים

* מאמר זה מתבסס על פרק מחיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה: "מורה המורה" לר' שם טוב בן יוסף פלקירה – ניתוח פילוסופי ופילולוגי עם נספח, הכולל מהדורה ביקורתית על-פי כתבי-יד, הערות וביאורים. העבודה נכתבה בהנחייתם המקצועית והמסורה של פרופ' חגי בן-שמאי וד"ר זאב הררי. תודתי העמוקה נתונה להם בזאת.

להלן ייקרא חלקה הראשון של העבודה: עבודתי. חלקה השני – הנספח – יכונה: מוה"מ.
1. R. Jospe, *Torah and Thought of Shem Tov Ibn Falaquera*, Hebrew Union College
Sophia: The Life and Thought of Shem Tov Ben Joseph Falaquera, a Thinker and Poet of the
1988 Press, Cincinnati עמ' 31–33 (להלן ישפה).

2. מוה"מ, עמ' 271, 22–21.

3. שנת מותו של פלקירה אינה ידועה בדיוק. השנה האחרונה שיש לנו ידיעות על מעשיו בה היא 1290, שנת הוויכוח בין חסידי הרמב"ם ובין מתנגדיו. על תולדות חייו ראה ישפה, עמ' 1–30, וכן H. Malter, *"Shem Tov Ben Joseph Falaquera, a Thinker and Poet of the Thirteenth Century"*, JQR (1910) עמ' 155.

שחיברו גדולי הפילוסופים היהודיים⁴, הרי משה אבן תיבון⁵ ושם טוב פלקירה הם מחלוצי המתרגמים של כתבי הפילוסופים הערביים.

יתרה מזו: פלקירה מתרגם לעברית אף את הטקסטים שהוא מפרש מתוך מורה נבוכים, אף על פי שמצויים לפניו הן תרגומו של רבי שמואל אבן תיבון הן תרגומו של רבי יהודה אלהריזי; ולא עוד אלא שפלקירה מייחד פרק שלם, בתום פירושו למורה נבוכים, לביקורת על תרגומו של אבן תיבון, ולעתים – אף על תרגום אלהריזי למורה נבוכים⁶. מסתבר שהתרגומים אשר עמדו לפניו נראו לו ראויים לעיון ולתיקון.

דברים אלו אף כתב פלקירה עצמו במפורש. בראשית פירושו למורה נבוכים ג, טו הוא כותב: "זה הפרק מהפרקים המועילים שבזה הספר ולכן ראיתי להעתיק אותו כולו"⁷. בסיום תרגומו למורה נבוכים א, לו כתב: "והעתקתי כל זה הפרק בעבור היותו מהפרקים שתועלתם גדולה"⁸.

מסתבר שלא זו בלבד שכל המשווה בין תרגומי פלקירה לתרגומי אבן תיבון חש בעליל בהבדלים שביניהם, אלא שפלקירה מעיד על עצמו במפורש שהוא מעתיק, דהיינו מתרגם, את דברי הרמב"ם תרגום עצמאי.

במאמר זה ננסה לעמוד על מאפייני לשונו של פלקירה, הן בתחום חלקי הדיבר הן בתחום חלקי המשפט, על ידי השוואה בין תרגומי פלקירה ואבן תיבון ובין המקור. המובאות ממורה נבוכים תובאנה על פי 'דלאלה אלהאירין' (ספר מורה נבוכים) לרבנו משה בן מימון, והמקור הערבי – לפי הוצאת שלמה בן אליעזר מונק, ירושלים תרצ"א (להלן דלאלה). המובאות מתרגומו של אבן תיבון תוצגנה על פי ספר מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון בתרגומו של ר' שמואל ב"ר יהודה אבן תיבון, ירושלים 1981 (להלן מו"נ). המובאות מתרגומו של פלקירה לקוחות מהמהדורה הביקורתית של 'מורה המורה' לשם טוב פלקירה המשמשת נספח לעבודת הדוקטור שלי (להלן מוה"מ).

4. יהודה בן שמואל אבן תיבון חי בשנים 1120–1190. הוא תרגם לעברית את 'חובות הלבבות' לבחיי אבן פקודה, 'הכוזרי' ליהודה הלוי, 'אמונות ודעות' לסעדיה גאון, 'תיקון מידות הנפש' לשלמה אבן גבירול ועוד. בנו שמואל אבן תיבון חי בשנים 1160–1232, ונחשב לגדול המתרגמים היהודים בימי הביניים. מכתבי הרמב"ם תרגם את 'מורה נבוכים' (להלן מו"נ), 'איגרת תימן', 'איגרת תחיית המתים' ו'שמונה פרקים', וכן כתב גם מאמר פילוסופי, 'יקוו המים', ופירוש לספר קהלת.

5. משה אבן תיבון תרגם מכתבי אלפאראבי, אבן סינא, אבן רשד, אלטבריי, חנין אבן אסחאק, אוקלידס ואחרים בתחומי הפילוסופיה, הרפואה, המתמטיקה והאסטרונומיה. הוא תרגם אף את 'מלות ההגיון' ואת 'ספר המצוות' לרמב"ם.

6. מוה"מ, עמ' 251–271.

7. שם, עמ' 209, 9–10.

8. שם, עמ' 30, 20. עוד דוגמה: שם, עמ' 69, 8–9, מקום שפלקירה מודיע בו שתרגם בעצמו את מו"נ א, עא.

א. התארים והבינונים

התארים והבינונים המוסבים על שמות עצם ממין זכר הבאים בריבוי שלם נקבי יתורגמו בידי אבן תיבון בריבוי שלם נקבי, ואילו פלקירה יתרגמם בריבוי שלם זכרי:

- * אלקוי אלמכונה ללאמר אלפללני ולאחרסה לנט'אמה (דלאלה, עמ' 119, 113).
- הכחות המהוות הענין הפלוני והשומרות סדורו (מו"נ, עמ' קמט, 9).
- הכחות העושים הדבר הפלוני והשומרים סדורו (מוה"מ, עמ' 62, 1⁹).

לפי אבן תיבון המלה הכחות גוררת את המהוות ואת השומרות, שלא לפי כללי הדקדוק העברי, ואילו פלקירה נוהג לפי העברית התקנית.

ב. שם עצם ביחיד

שם עצם ביחיד שאינו מסתיים ב־ה חשבו אבן תיבון לזכר, ואילו לפלקירה אין גישה כוללת. להלן דוגמות מספר:

- * חתי תוג'ד נאר (דלאלה, עמ' 130, 4).
- עד שימצא אש (מו"נ, עמ' קסב, 24).
- עד שתמצא אש (מוה"מ, עמ' 79, 1).
- * וקד קיל הד'א אלראי (דלאלה, עמ' 326, 26).
- נאמר זה הדעת (מו"נ, עמ' תט, 15).
- נאמרה זו הדעת (מוה"מ, עמ' 203, 24).
- * אן אלגאיה אלאח'ירה ענדה (דלאלה, עמ' 325, 3).
- שהתכלית האחרון אצלו (מו"נ, עמ' תז, 8).
- כי התכלית האחרונה אצלו (מוה"מ, עמ' 203, 18).

בשתי הדוגמות הראשונות אבן תיבון רואה את השם ביחיד כזכר, אף על פי שבמקרה הראשון הוא ממין נקבה הן בעברית הן בערבית ובמקרה השני הוא ממין נקבה בעברית בלבד. בדוגמה השלישית אבן תיבון נוהג בשם ממין נקבה בעברית ובערבית כבשם ממין זכר, משום שאין שם זה מסתיים ב־ה. פלקירה נשאר נאמן לעברית בכל המקרים¹⁰.

9. עוד שתי דוגמות: מוה"מ, עמ' 74, 13, המקבילה למו"נ, עמ' קסב, 3, ולדלאלה, עמ' 129, 16; דלאלה, עמ' 129, 14, המקבילה למו"נ, עמ' קסב, 1 ולמוה"מ, עמ' 129, 14. כמו כן ראה משה גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית (עבודת דוקטור), ירושלים תשי"א, עמ' 14–15 (להלן גוטשטיין). ועוד ראה "כללי הדקדוק של הר"ש בתרגומיו", נספח (ב) לפירוש המלים הזרות אשר במאמר הרב זצ"ל לר' שמואל בר' יהודה אבן תיבון, מאת יהודה אבן שמואל, ספר מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון בתרגומו של ר' שמואל בר' יהודה אבן תיבון, ירושלים תשמ"ב, עמ' 98.

10. דוגמה אחרת: דלאלה, עמ' 130, 21, המקבילה למו"נ, עמ' קפג, 16 ולמוה"מ, עמ' 82, 8. כאן נגרר פלקירה אחרי הערבית ורואה ב־כבד שם ממין נקבה אף בעברית. עוד דוגמה ראה בדלאלה, עמ' 179, 30, המקבילה למו"נ, עמ' רכה, 11 ולמוה"מ, עמ' 142, 12. דוגמה זו מנוגדת לקביעה

ג. שם תואר בעל סיומת של "יא אלנסבה"

כאשר במקור מופיע שם עצם ואחריו תואר השם המורכב משם בתוספת סיומת יא אלנסבה, פלקירה משמיט את הסיומת, ובזאת הוא מחזיר את התואר למצבו הקודם, כשם עצם. וכך מה שהיה במקור שם ותוארו הופך בתרגומו של פלקירה לסמיכות בין שני שמות עצם. למשל:

* נסבה חקיקה (דלאלה, עמ' 93, 21).

– יחס אמתי (מו"נ, עמ' קיז, 9).

– יחס אמת (מוה"מ, עמ' 45, 7).

* בטריק ברהאני (דלאלה, עמ' 125, 26).

– בדרך מופתי (מו"נ, עמ' קנז, 14).

– בדרך מופת (מוה"מ, עמ' 68, 12)¹¹.

ד. הזוגי

1. פלקירה נוטה בבירור להשתמש ב-שנים או ב-שתיים לפני השם בריבוי לציון הזוגי, ואילו אבן תיבון משתמש ב-שני או ב-שתי לפני השם בריבוי, בדומה לעברית המודרנית. למשל:

* פעלאן (דלאלה, עמ' 184, 1).

– שתי פעולות (מו"נ, עמ' רל, 10).

– שנים פעלים (מוה"מ, עמ' 149, 1)¹².

2. כאשר שם בזוגי מקבל יידוע באמצעות אל הידיעה, פלקירה מיידע את שניים, ואילו אבן תיבון מיידע את השם בריבוי בלבד. לדוגמה:

* אלצ'דין (דלאלה, עמ' 146, 29).

– שני ההפכים (מו"נ, עמ' קפג, 15).

– השנים הפכים (מוה"מ, עמ' 97, 24)¹³.

הקודמת, כאשר אבן תיבון רואה את מציאות כנקבה, ואילו פלקירה נגרר אחרי הערבית. ראה גוששטיין, עמ' 15, 17–18. שתי הדוגמות האחרונות נראות בלתי מאפיינות.

עוד שתי דוגמות אופייניות: דלאלה, עמ' 325, 3, המקבילה למו"נ, עמ' תז, 8 ולמוה"מ, עמ' 203, 18; דלאלה, עמ' 133, 21, המקבילה למו"נ, עמ' קסו, 26 ולמוה"מ, עמ' 133, 11.

על הימנעותו של פלקירה מעריבוזמים ראה ג' בן-עמי צרפתי, "התרגומים העבריים של 'מנין המדעים' לאלפאראבי", בר אילן, ספר השנה תשל"ב, עמ' 415–417 (להלן צרפתי).

11. דוגמה אחרת: דלאלה, עמ' 131, 27, המקבילה למו"נ, עמ' קסה, 2 ולמוה"מ, עמ' 84, 14. לעומת זאת, במאמר זה בעמ' 13, בדיון במלה ג'סם, אנו רואים את פלקירה משאיר את "יא אלנסבה", אולם דומה שאין זה מקרה מאפיין את דרכו בתרגום.

12. ועוד אחת: דלאלה, עמ' 147, 11, המקבילה למו"נ, עמ' קפד, 2 ולמוה"מ, עמ' 98, 11. וכן דלאלה, עמ' 167, 11, המקבילה למו"נ, עמ' רח, 23 ולמוה"מ, עמ' 118, 24.

13. במקרה כזה אפשר למצוא אצל פלקירה גם שימוש ב-שני או ב-שתי, כמו אצל אבן תיבון, אולם בכל מקרה תקדם ה"א הידיעה למספר ולא לשם. דוגמה: דלאלה, עמ' 215, 19, המקבילה למו"נ, עמ' רסט, 13 ולמוה"מ, עמ' 175, 5.

3. כאשר כינוי רומז מוסב לשם בזוגי המיודע באל הידיעה, יקדים פלקירה את הכינוי לשם העצם, ואילו אבן תיבון יעמיד אותו בין המספר ובין שם העצם. למשל:

* אחד הד'ין אלג'איזין (דלאלה, עמ' 153, 2).

– אחד משני אלה העוברים (מו"נ, עמ' קצ, 27).

– אחד מאלו השני עוברים (מוה"מ, עמ' 102, 17).

* התין אלכרתין (דלאלה, עמ' 187, 4).

– שני הכדורים הללו (מו"נ, עמ' רלג, 19).

– אלה השתי כדורים (מוה"מ, עמ' 150, 10).

ה. היידוע הסוגי (תעריף אלג'נס)

פלקירה נוטה להשמיטו, שלא כאבן תיבון. למשל:

* אעצ'א אלאנסאן (דלאלה, עמ' 130, 1).

– אברי האדם (מו"נ, עמ' קסב, 20).

– אברי אדם (מוה"מ, עמ' 78, 23).

* קדר אלג'בל אלעטיים (דלאלה, עמ' 144, 10).

– כשיעור ההר הגדול (מו"נ, עמ' קפ, 7).

– כשיעור הר גדול (מוה"מ, עמ' 93, 22)¹⁴.

ו. כינויי הרמז

כינויי הרמז המוסבים לשם רחוק (ד'לך ויתלך בערבית) יתרגמו פלקירה אותו, אותה, אותם, והם יבואו לפני שם העצם שהם רומזים אליו. אבן תיבון יתרגמו שהוא, ההיא, הם, ויעמידם לאחר השם הנרמז. כמה דוגמות לדבר:

1. לשם בריבוי שאינו מציין בני אדם:

* אן תלך אלסודות אלעטי'מה (דלאלה, עמ' 3, 23).

– שהסודות העצומים ההם (מו"נ, עמ' ו, 11).

– שאותם הסודות הגדולים (מוה"מ, עמ' 7, 16).

14. דוגמות אחרות: דלאלה, עמ' 120, 6, המקבילה למו"נ, עמ' קנ, 7 ולמוה"מ, עמ' 63, 21; דלאלה, עמ' 127, 28, המקבילה למו"נ, עמ' קס, 2 ולמוה"מ, עמ' 70, 5.

מצאתי מקרה אחד שבו הוסיף אבן תיבון יידוע סוגי, כאשר במקור אין יידוע זה מופיע. ראה דלאלה, עמ' 54, 2, המקבילה למו"נ, עמ' סט, 3 ולמוה"מ, עמ' 26, 17. דוגמה יחידה אחרת ולא מאפיינת, שבה השאיר פלקירה את היידוע הסוגי ואילו אבן תיבון השמיטו, אפשר לראות בדלאלה, עמ' 231, 2, המקבילה למו"נ, עמ' קסד, 2 ולמוה"מ, עמ' 82, 18. יש מקום להסתייג מעט מדוגמה זו, שכן בסקסט הנדון הוהדרה גרסתו של פלקירה על פי כתב-יד בדרגת מהימנות פחותה, "הרביעייה" לפי מינחוי, בהיעדר "השלישייה", כתב-יד שלפיהם הוהדר רוב הסקסט של מוה"מ. ראה מוה"מ, עמ' יא-כ. לעניין היידוע הסוגי בעברית שבתחום השפעת הערבית ראה גוטשטיין,

2. לשם בזכר יחיד:

* וד'לך אלמתחרך (דלאלה, עמ' 196, 10).

– והמתנועע הוא (מו"נ, עמ' רמה, 3).

– ואותו המתנועע (מוה"מ, עמ' 160, 4).

3. לשם בנקבה יחידה:

* אן תלך אלמאדה אלאולי (דלאלה, עמ' 198, 16).

– שהחומר הוא הראשון (מו"נ, עמ' רמז, 22).

– שאותו החומר הראשון (מוה"מ, עמ' 163, 15)¹⁵.

כאשר נוסף תואר על שם שיש לו כינוי רומז, יבוא בתרגומו של פלקירה כינוי הרמז לפני השם, ואילו התואר יבוא אחריו. ראה דוגמות 1, 3 לעיל. בשיטתו של אבן תיבון שתי הדוגמות הנ"ל סותרות אהדדי, משום שבדוגמה 1 התואר קודם לכינוי הרמז, ואילו בדוגמה 3 המצב הפוך. בדיקת דוגמות אחרות תראה שנטייתו של אבן תיבון היא להעמיד את כינוי הרמז לאחר שם העצם ובעקבותיו את התואר. למשל:

* תלך אלדלאיל אלפלספיה (דלאלה, עמ' 125, 29).

– המופתים ההם הפילוסופיים (מו"נ, עמ' קנז, 17).

– אותן הראיות הפילוסופיות (מוה"מ, עמ' 68, 14)¹⁶.

אשר לכינויי הרמז הד'א ו-הד'ה – יש להבחין בין שני מצבים:

(א) כאשר כינויי הרמז מוסבים לשם ביחיד, פלקירה יתרגמם זה או זו ויקדימם לשם הנרמז. אבן תיבון לעומתו ישימם אחרי השם הנרמז ויתרגמם הזה. למשל:

* הד'א אלעקל (דלאלה, עמ' 165, 14).

– השכל הזה (מו"נ, עמ' רה, 16).

– זה השכל (מוה"מ, עמ' 109, 7)¹⁷.

(ב) כאשר כינוי הרמז הד'ה מוסב לריבוי שאינו מציין בני-אדם, הן פלקירה הן אבן תיבון יקדימוהו לשם הנרמז, אך פלקירה יתרגמו אותם או אותן, ואבן תיבון יתרגמן אלו:

* הד'ה אלאשיא (דלאלה, עמ' 88, 9).

– אלו הדברים (מו"נ, עמ' קי, 12).

– אותם הדברים (מוה"מ, עמ' 40, 6)¹⁸.

15. דוגמה אחרת: דלאלה, עמ' 469, 23, המקבילה למו"נ, עמ' תקצו, 23 ולמוה"מ, עמ' 232, 17. ועוד אחת: דלאלה, עמ' 88, 5, המקבילה למו"נ, עמ' קי, 8 ולמוה"מ, עמ' 40, 3. על כך ראה גוששטיין, עמ' 69. על נושא זה בכללותו ראה שם, עמ' 68–71.

16. עוד דוגמה: דלאלה, עמ' 130, 16, המקבילה למו"נ, עמ' קסג, 11 ולמוה"מ, עמ' 82, 3.

17. עוד דוגמות: דלאלה, עמ' 57, 7, המקבילה למו"נ, עמ' עב, 7 ולמוה"מ, עמ' 30, 4; דלאלה, עמ' 129, 5, המקבילה למו"נ, עמ' קסא, 16 ולמוה"מ, עמ' 73, 5.

18. עוד דוגמה: דלאלה, עמ' 88, 10, המקבילה למו"נ, עמ' קי, 13 ולמוה"מ, עמ' 40, 7.

כאשר ד'לך אינו משמש לוואי, יתרגמוהו שניהם זה, הוא, אותו. למשל:

- * וד'לך אנה יקול (דלאלה, עמ' 198, 9).
- וזה שהוא אומר (מו"נ, עמ' רמז, 14).
- והוא, כי הוא מאמין (מוה"מ, עמ' 163, 9).
- * וד'לך אן אגד'יתה (דלאלה, עמ' 132, 18).
- והוא בעבור שמזונותיו (מו"נ, עמ' קסה, 24).
- וזה בעבור כי מזונותיו (מוה"מ, עמ' 18, 24).

ז. כינויי הזיקה

פלקירה מתרגם ש, ואילו אבן תיבון מתרגם אשר. למשל:

- * אלתי לא תדרך (דלאלה, עמ' 17, 22).
- אשר לא תושג (מו"נ, עמ' כג, 21).
- שלא תושג (מוה"מ, עמ' 14, 3).
- * אלד'י לם יכן ידרכה (דלאלה, עמ' 30, 25).
- אשר לא היה משיגו (מו"נ, עמ' מ, 6).
- שלא היה משיג אותו (מוה"מ, עמ' 14, 13).
- * אלד'ין מאתוא (דלאלה, עמ' 154, 23).
- אשר מתו (מו"נ, עמ' קצג, 2).
- שמתו (מוה"מ, עמ' 104, 24).

הדוגמה הראשונה עוסקת בתרגום אלתי, השנייה – ב'אלד'י, והשלישית – ב'אלד'ין.

ח. כינויי הפעול

פלקירה נוטה בבירור להשתמש אחרי פועל יוצא הגורר כינוי פעול בכינוי הפרוד

את, ואילו אבן תיבון יעדיף את הכינוי החבור. למשל:

- * אלתי ד'כרהא (דלאלה, עמ' 471, 3).
- אשר זכרה (מו"נ, עמ' תקצט, 14).
- שזכר אותה (מוה"מ, עמ' 235, 16)¹⁹.

לעתים פלקירה מתרגם בכינוי פועל שבמקור הערבי בא בעתיד, ואילו אבן תיבון

מתרגמו בעתיד. במקרים אלו פלקירה משמיט את הכינוי הפרוד. לדוגמה:

19. דוגמות אחרות: דלאלה, עמ' 84, 3, המקבילה למו"נ, עמ' קה, 8 ולמוה"מ, עמ' 14, 17; דלאלה, עמ' 95, 14, המקבילה למו"נ, עמ' קיס, 18 ולמוה"מ, עמ' 49, 14, ועוד הרבה. וכן ראה צרפתי, עמ' 418. כנגד זה יש מעט מקרים הפוכים שבהם פלקירה משמיט מן הפועל את הכינוי, הן החבור הן הפרוד. לדוגמה: דלאלה, עמ' 469, 14, המקבילה למו"נ, עמ' תקצו, 14 ולמוה"מ, עמ' 232, 11.

- * למא יקלונה (דלאלה, עמ' 77, 24).
- למה שיאמרוהו (מו"נ, עמ' 15, 15).
- למה שאומרים (מוה"מ, עמ' 35, 17) 20.

מעניינת הדוגמה הזאת:

- * חתי נט'נה בהארא (דלאלה, עמ' 3, 25).
- עד שנחשבנו יום (מו"נ, עמ' 1, 13).
- עד שנחשוב שהוא יומם (מוה"מ, עמ' 7, 18).

הפועל "ט'ן" הוא פועל היוצא כפליים. אבן תיבון מתרגמו תרגום מילולי. פלקירה פותח משפט טפל שכינוי הפועל המקורי בו משמש כנושא, ואילו המושא הישיר השני – כנשואו.

ט. מלות יחס מוצרכות

אצל פלקירה ניכרת ההיגררות אחרי מלות היחס המוצרכות בערבית, בתרגמו אותן לעברית. אבן תיבון נוטה יותר להשתמש במלות היחס המוצרכות בעברית. למשל:

- * קריב ממא כנא (דלאלה, עמ' 3, 26).
- קרוב למה שהיינו (מו"נ, עמ' 1, 14).
- קרוב ממה שהיינו (מוה"מ, עמ' 19, 7).

השורש קר"ב מחייב בערבית את מלת היחס המוצרכת מן ובעברית את ל, וההבדל ניכר בתרגומי שניהם²¹. דוגמה אחרת:

- * שי שביה במא יעטרי (דלאלה, עמ' 45, 25).
- דבר ידמה למה שיקרה (מו"נ, עמ' נח, 12).
- דבר דומה במה שיקרה (מוה"מ, עמ' 19, 23).

השורש שב"ה מחייב בערבית את אות היחס המוצרכת ב ובעברית – ל²². ועוד דוגמה מן הפועל "שארך" – פועל יוצא בערבית, ואילו בעברית הפועל "השתתף" מצריך את מלת היחס עם. למשל:

- * שארך אלעקול (דלאלה, עמ' 180, 2).
- השתתף עם השכלים (מו"נ, עמ' רכה, 14).
- השתתף השכלים (מוה"מ, עמ' 142, 14).

אף כאן פלקירה מתרגם מילולית, מה שאין כן אבן תיבון.

20. דוגמה אחרת: דלאלה, עמ' 154, 22, המקבילה למו"נ, עמ' קצג, 1 ולמוה"מ, עמ' 104, 23.
 21. עוד דוגמה לשורש קר"ב: דלאלה, עמ' 98, 16, המקבילה למו"נ, עמ' קכג, 7 ולמוה"מ, עמ' 50, 10, ועוד הרבה.
 22. תופעה זו בולטת גם בתרגומי פלקירה לכתבי הפילוסופים הערביים. למשל: אבן באג'ה (להלן א"ב), אלאתצאל, עמ' 113, 18, המקבילה למוה"מ, עמ' 224, 13.

כידוע, בערבית אפשר להפוך את פועלי התנועה מעומדים ליוצאים על ידי הוספת אות היחס המוצרכת ב. גם במקרה זה פלקירה מתרגם תרגום מילולי, ואילו אבן תיבון אינו מושפע מן הערבית. לדוגמה:

* ג'את אלכתב אלנבויה בהד'א אלתאכיד (דלאלה, עמ' 56, 55).

– עשו ספרי הנבואה זה החזוק (מו"נ, עמ' עא, 1).

– באו ספרי הנביאים בזה החזוק (מוה"מ, עמ' 29, 2)²³.

י. הסמיכות המדומה

התופעה הזאת אופיינית ללשון הערבית, ולפיה הנסמך מקבל ה"א הידיעה כאשר ביטוי הסמיכות מיועד כולו, בהיות הנסמך תואר השם או בינוני. תופעה זו מנוגדת לכללי הסמיכות בעברית, שבשום מקרה אין ליידע לפיהם את הנסמך בה"א הידיעה. לעומת זאת, בסמיכות זו הסומך מיועד תמיד, גם כאשר הסמיכות כולה אינה מיועדת. בעניין זה קשה לעשות הבחנה ברורה בין שני המתרגמים. למשל:

* אלנאקצי אלפטרה (דלאלה, עמ' 54, 30).

– חסרי השכל (מו"נ, עמ' סט, 15).

– החסרי יצירה (מוה"מ, עמ' 26, 19).

פלקירה משאיר את מבנה הסמיכות המדומה, ואילו אבן תיבון הופכה לסמיכות עברית תקינה, בהשמיטו את היידוע מהנסמך.

* אלשח'ן אלכאמל אלאדראך (דלאלה, 461, 11, 13).

– האדם השלם בהשגתו, שלם ההשגה (מו"נ, עמ' תקפה, 13, 15).

– האדם השלם ההשגה (מוה"מ, עמ' 226, 24, 25).

כאן פלקירה משאיר את מבנה הסמיכות המדומה במלואו, והוא עקיב בזאת פעמיים. לעומתו אבן תיבון נוהג פעם אחת כבדוגמה הקודמת, דהיינו הופך אותה לסמיכות עברית רגילה, ואילו בפעם השנייה הוא שובר את הסמיכות.

בדוגמה הבאה נהג אבן תיבון כבפעמיים הקודמות והפך את הסמיכות המדומה לסמיכות עברית רגילה, ואילו פלקירה שבר לחלוטין את מבנה הסמיכות:

* אלר'א אלצח'ח אלעט'ים אלח'טר (דלאלה, עמ' 125, 27).

– הדעת האמתי גדל הערך (מו"נ, עמ' קנז, 15).

– הדעת האמתית שערכה גדול (מוה"מ, עמ' 68, 13).

23. עוד דוגמות: (א) את מלת היחס ענד מתרגם פלקירה תרגום מילולי. אבן תיבון גמיש יותר בתרגומה. למשל: דלאלה, עמ' 3, 23, המקבילה למו"נ, עמ' 1, 11 ולמוה"מ, עמ' 7, 17; דלאלה, עמ' 469, 23, המקבילה למו"נ, עמ' תקצו, 24 ולמוה"מ, עמ' 232, 17. (ב) גם בתרגום תאבע ל תימצא התופעה הזאת: דלאלה, עמ' 130, 15, המקבילה למו"נ, עמ' קסג, 10 ולמוה"מ, עמ' 82, 3; דלאלה, עמ' 129, 20, המקבילה למו"נ, עמ' קסב, 7 ולמוה"מ, עמ' 74, 17. (ג) ודומה לכך בפועל "תאמלי", המצריך בערבית מושא ישיר, ואילו בעברית – את אות היחס המוצרכת ב. דוגמה לכך: דלאלה, עמ' 55, 22, המקבילה למו"נ, עמ' ע, 11 ולמוה"מ, עמ' 28, 18.

ראינו אפוא שאבן תיבון עקיב יותר מפלקירה בהפיכת הסמיכות המדומה לסמיכות עברית תקינה, שכן פלקירה נהג בכל מקרה בדרך אחרת: השארת הסמיכות המדומה, השמטת הא הידיעה מן הסומך, שבירת מבנה הסמיכות²⁴.

יא. משפטי זיקה בלתי מקושרים (משפטי צפה)

משפט הזיקה הבלתי מקושר בערבית הוא משפט טפל שמלת הזיקה תושמט בו כאשר המלה הזוקקת אינה מיודעת. בתרגום משפטים כאלה פלקירה נוהג עקיבות רבה יותר מאבן תיבון בהליכה אחר הסגנון הערבי. לדוגמה:

* מבדא יסכן בה ולא יתחרך בה (דלאלה, עמ' 128, 14).

– התחלה שינוח בה ולא שיתנועע בה (מו"נ, עמ' קס, 20).

– התחלה יעמוד בה ולא יתנועע בה (מוה"מ, עמ' 71, 10).

* עלי נצוץ אסתקר תעטימהא (דלאלה, עמ' 45, 14).

– על כתובים שהתישב להגדילים (מו"נ, עמ' נח, 1).

– על פסוקים התישבה הגדלתם (מוה"מ, עמ' 19, 7).

* נקשא דקיקא לים פי קותך (דלאלה, עמ' 45, 29).

– פתוח דק שאין בכחך (מו"נ, עמ' נח, 17).

– פתוח דק אין בכח ראותך (מוה"מ, עמ' 20, 3).

ואולם דומה שיש דוגמות מספר אשר אינן אופייניות, ובהן אף אבן תיבון, בדומה לפלקירה, משמיט את מלת הזיקה. למשל:

* כל מוצ'ע שרפה (דלאלה, עמ' 23, 18).

– כל מקום נשאו (מו"נ, עמ' לא, 3).

– כל מקום כבדרו (מוה"מ, עמ' 15, 16).

מסקנה זו אינה עולה בקנה אחד עם דברי צרפתי, עמ' 5, וראה גוטשטיין, עמ' 113–114.

יב. משפטי אֵן ומשפטי אַן

בשני המקרים בולטת נטייתו של פלקירה לתרגם את שתי המליות האלה ב־כִּי, בשעה שאבן תיבון יתרגמן ש. להלן דוגמות מספר:

* וקאל אן פאעל ד'לך מקנא ומכעיס (דלאלה, עמ' 57, 9).

– ואמר, שהעושה זה מקנא ומכעיס (מו"נ, עמ' עב, 9).

– ואמר, כי כל עושה <אלה> מקנא ומכעיס (מוה"מ, עמ' 30, 6).

24. דוגמה אחרת: דלאלה, עמ' 228, 16, המקבילה למו"נ, עמ' רפה, 12 ולמוה"מ, עמ' 180, 5. ועוד דוגמה שפלקירה ואבן תיבון כאחד מקיימים בה את הסמיכות המדומה: דלאלה, עמ' 323, 27, 180, 2, המקבילה למו"נ, עמ' תה, 16, רכה, 13 ולמוה"מ, עמ' 203, 2, 142, 14. והנה דוגמה שבה שניהם שוברים את הסמיכות המדומה: דלאלה, עמ' 177, 14, המקבילה למו"נ, עמ' רכב, 8 ולמוה"מ, עמ' 132, 5. ועוד דוגמות רבות לכאן ולכאן. על הסמיכות המדומה בעברית של ימי הביניים שבהשפעת הערבית – ראה גוטשטיין, עמ' 29–34.

- * קולהם אן וג'וד... מחאל (דלאלה, עמ' 148, 9).
- היא אמרם, שמציאות... הוא שקר (מו"נ, עמ' קפה, 6).
- והיא אמרם, כי מציאות... שוא (מוה"מ, עמ' 100, 10).
- דוגמה 1 הראתה את תרגום אן אחרי קאל ודוגמה 2 – אחרי קול²⁵.
- אף כאשר אן פותחת משפט שמני (ולא רק אחרי קאל או קול), אבן תיבון ופלקירה נאמנים לתרגומם הנ"ל. למשל:
- * אן וג'וד עט'ם, אעט'אם (דלאלה, עמ' 165, 10, 11).
- שמציאות בעל, בעלי שיעור (מו"נ, עמ' רה, 10, 12).
- כי מציאות גודל, גדלים (מוה"מ, עמ' 108, 11, 109, 3)²⁶.
- הוא הדין לתרגומם ל'פאן ול'לאן. להלן דוגמות מספר:
- פאן וג'ודה זאיד עלי מאהיתה (דלאלה, עמ' 90, 5).
- שמציאותו ענין נוסף על מהותו (מו"נ, עמ' קיב, 17).
- כי מציאותו ענין נוסף על מהותו (מוה"מ, עמ' 40, 40).
- * לאנך לא תג'ד (דלאלה, עמ' 130, 20).
- שאתה לא תמצא (מו"נ, עמ' קסג, 16).
- כי אתה לא תמצא (מוה"מ, עמ' 82, 7)²⁷.
- אף את אן פלקירה נוטה לתרגם ב'כי, ואבן תיבון – ב'ש. למשל:
- * ויתח'ל אן ראינא וראיה סוא (דלאלה, עמ' 198, 6).
- וידמה שדעתו ודעתנו שוה (מו"נ, עמ' רמו, 10).
- וידמה כי דעתו ודעתנו אחת (מוה"מ, עמ' 160, 25)²⁸.

יג. משפטי תנאי

משפטי תנאי קיים

1. כאשר משפט התנאי הקיים פותח ב'מן, פלקירה נוטה להשתמש בעבר, ואילו אבן תיבון – בעתיד. למשל:
- * למן אראד אלכמאל (דלאלה, עמ' 50, 23).
- למי שירצה השלמות (מו"נ, עמ' סד, 13).
- למי שרצה השלמות (מוה"מ, עמ' 25, 1)

25. להלן עוד דוגמות: (א) אחרי קאל: דלאלה, עמ' 92, 5, המקבילה למו"נ, עמ' קטו, 12 ולמוה"מ, עמ' 43, 7. (ב) אחרי המצדר קול: דלאלה, עמ' 148, 30, המקבילה למו"נ, עמ' קפו, 4 ולמוה"מ, עמ' 100, 19.
26. עוד דוגמות לדבר אפשר למצוא בפתיחת הקדמות אחרות של הרמב"ם למו"נ ב.
27. להלן עוד דוגמות: דלאלה, עמ' 93, 12, המקבילה למו"נ, עמ' קטז, 27 ולמוה"מ, עמ' 44, 24; דלאלה, עמ' 118, 23, המקבילה למו"נ, עמ' קמח, 15 ולמוה"מ, עמ' 61, 3.
28. עוד דוגמה: דלאלה, עמ' 119, 17, המקבילה למו"נ, עמ' קמט, 14 ולמוה"מ, עמ' 62, 12.

- ודוגמה אחרת מתרגום טקסט של פילוסוף ערבי:
- * פמן אטאע אללה ועמל מא ירצ'אה את'אבה בהדיא אלעקל (אבן-באג'ה, רסאלה אלאמצאל, תלחיץ כתאב אלנפס לאבי אלוליד אבן רשד, הוצאת א.פ. אלאהואני, קהיר 1950, עמ' 108, 15 [להלן א"ב, אלאמצאל]).
- ומי שעבד האלוה ית' ועשה מה שירצוהו גמלוהו בזה השכל (מוה"מ, עמ' 229, 14)²⁹.
2. כאשר משפט התנאי פותח ב-כלמא, פלקירה ואבן תיבון נוטים להשתמש בעתיד הן ברישה הן בסיפה. לדוגמה:
- * כלמא זיד פי צפאת אלמוצוף תח'צץ אכת'ר וקרב אלואצף (דלאלה, עמ' 94, 5).
- כל אשר יסיפו בתארי המתואר יתיחד יותר ויקרב המתאר (מו"נ, עמ' קיז, 24).
- כל מה שיתוסף בתארי המתואר יסוגל יותר ויקרב המתאר (מוה"מ, עמ' 47, 7)³⁰.
3. כאשר בין הרישה ובין הסיפה חוצצת פ ("אלגא אלשרט"), פלקירה ואבן תיבון נוטים לנקוט סיפה בעתיד או בבינוני. להלן כמה דוגמות לדבר:
- (א) כאשר הסיפה הוא משפט שמני:
- * ואן כאן מח'רג'ה פיה וכאן לה מאנע פארטיפע פלא שך אן... (דלאלה, עמ' 167, 4).
- ואם היה מוציאו בו והיה לו מונע והוסר אין ספק ש... (מו"נ, עמ' רח, 15).
- ואם היה מוציאו בו והיה לו מונע והסתלק אין ספק כי... (מוה"מ, עמ' 118, 5)³¹.
- (ב) כאשר הסיפה הוא משפט פועלי ובו פועל בעבר:
- * פאן כאן מן אלמחאל... ואן כאן אלמוג'וד מנהא... פקד אסתחאל קדם אלעאלם (דלאלה, עמ' 149, 6).
- ואם היה מן השקר... ואף על פי שהנמצא... הגה יהיה שקר קדמות העולם (מו"נ, עמ' קפו, 11).
- ואם הוא שוא... ואף על פי שהנמצא... אם כן יהיה נמנע קדמות העולם (מוה"מ, עמ' 100, 21)³².
- (ג) כאשר הסיפה פותח ב-פל ואחריו פועל בעתיד מג'וזם:
- * פאן אראד יקבל הד'א... פליקבל ויבני... ואן לם יות'ר... פליתעלם (דלאלה, עמ' 134, 16).
- ואם ירצה לקבל זה... יקבל ויבנה... ואם לא יבחר... ילמד (מו"נ, עמ' קסה, 10).
- ואם רצה לקבל זה... יקבל ויבנה... ואם לא יבחר... גם כן יתלמד (מוה"מ, עמ' 90, 9).
29. עוד דוגמה: דלאלה, עמ' 56, 20, המקבילה למו"נ, עמ' עא, 18 ולמוה"מ, עמ' 29, 16. וכן ראה גוסשטיין, עמ' 128.
30. עוד דוגמה: דלאלה, עמ' 98, 15, המקבילה למו"נ, עמ' קכג, 5 ולמוה"מ, עמ' 50, 9, וכן ראה גוסשטיין, עמ' 129.
31. עוד דוגמה: דלאלה, עמ' 277, 24, המקבילה למו"נ, עמ' רפד, 13 ולמוה"מ, עמ' 191, 2.
32. עוד דוגמה: דלאלה, עמ' 149, 6, המקבילה למו"נ, עמ' קפו, 11 ולמוה"מ, עמ' 100, 21.

4. במשפט תנאי רגיל הפותח ב־אן או ב־אד'א אפשר למצוא אצל שניהם תופעות מגוונות:

- (א) שניהם מתרגמים את הפועל בעבר, הן ברישה הן בסיפה:
- * לאנה אן פרץ' ד'לך כאן כאמלא באלקוה (דלאלה, עמ' 87, 20).
 - שאם הונח זה היה שלם בכח (מו"נ, עמ' קט, 16).
 - כי אם הונח כן היה שלם בכח (מוה"מ, עמ' 39, 10)³³.
- (ב) שניהם מתרגמים את הפועל בעתיד ברישה ובסיפה:
- * ואן סכן תחריד אלנפס סכן אלדי תחרד ענהא (דלאלה, עמ' 170, 22).
 - ואם תנוח הנעת הנפש ינוח המתנועע (מו"נ, עמ' ריד, 2).
 - ואם תעמד הנעתו... יעמד המתנועע (מוה"מ, עמ' 125, 23).
- (ג) אבן תיבון מתרגם את הפועל שברישה ובסיפה בעתיד, ופלקירה – בעבר:
- * אן חצ'רת אסבאבה וג'ד (דלאלה, עמ' 167, 7).
 - שאם ימצאו סבותיו ימצא (מו"נ, עמ' רח, 19).
 - כי אם נמצאו סבותיו היה נמצא (מוה"מ, עמ' 118, 11).
- (ד) פלקירה מתרגם את הרישה בפועל בעבר ואת הסיפה בפועל בעתיד, ואילו אבן תיבון מתרגם את שניהם בעתיד:
- * אן קלנא אנה עלה לזם וג'ד אלמעלול (דלאלה, עמ' 114, 28).
 - אם נאמר שהוא עלה יתחייב מציאות העלול (מו"נ, עמ' קמג, 13).
 - אם אמרנו שהוא עלה יתחייב מציאות העלול (מוה"מ, עמ' 55, 13).
- (ה) כאשר התנאי הוא משפט שמני ונוספת בו כאן, לפי כללי משפט התנאי, פלקירה נוטה להשמיט את כאן, מה שאין כן אבן תיבון:
- * ואן כאן אלעאלם קדימא פילזם" (דלאלה, עמ' 125, 18).
 - ואם היה העולם קדמון ראוי" (מו"נ, עמ' קגז, 4).
 - ואם העולם קדמון יתחייב בהכרח" (מוה"מ, עמ' 68, 4)³⁴.

משפטי תנאי בטל

בתרגמו משפטי תנאי בטל, הפותחים בערבית ב־לו, פלקירה נוטה להיצמד לזמן העבר של הפועל הן ברישה הן בסיפה. אצל אבן תיבון התמונה מגוונת הרבה יותר.

33. עוד דוגמות: דלאלה, עמ' 155, 1, המקבילה למו"נ, עמ' קצג, 10 ולמוה"מ, עמ' 105, 8; דלאלה, עמ' 183, 20, המקבילה למו"נ, עמ' רל, 3 ולמוה"מ, עמ' 148, 1.

34. עוד דוגמה: דלאלה 221, 15, המקבילה למו"נ, עמ' רעו, 5 ולמוה"מ, עמ' 177, 3. דוגמה אחרת בתרגום של פלקירה מטקסט של פילוסוף ערבי: א"ב, אלתצאל, עמ' 108, 4, המקבילה למוה"מ, עמ' 107, 3.

להלן כמה דוגמות:

- * לו כאנת חרכתה מן אג'ל הד'א ללזם אן יכון יצל (דלאלה, עמ' 177, 29).
- שאילו היתה תנועתו מפני זה היה מתחייב שיהיה מגיע (מו"נ, עמ' רכב, 25).
- כי אילו היתה תנועתו מפני זה התחייב שיעמוד (מוה"מ, עמ' 132, 19).
- שניהם מתרגמים את המשפט כולו בעבר.
- * לו סכנת אלאפלאך כאן ד'לך מות אלעאלם (דלאלה, עמ' 129, 22).
- אלו ינוחו הגלגלים יהיה בו מיתת העולם (מו"נ, עמ' קסב, 10).
- אלו עמדו הגלגלים היתה בו מיתת העולם (מוה"מ, עמ' 77, 12).
- פלקירה נשאר נאמן לשיטתו. אבן תיבון מתרגם את המשפט כולו בעתיד³⁵.

משפטי מצב

הן פלקירה הן אבן תיבון מתרגמים בפועלי עתיד את משפטי המצב, בין שהמשפטים פותחים ב-'אד'א ובין שהם פותחים ב-'מתי. לדוגמה:

1. משפט הפותח באד'א:

- * אד'א נט'רהא... צ'חך מנהא (דלאלה, עמ' 120, 6).
- כשיעין בהם... ישחק מהם (מו"נ, עמ' קג, 7).
- כשיעין בהם... יצחק מהם (מוה"מ, עמ' 63, 21)³⁶.

2. משפט הפותח במתי:

- * מתי אעתקדת (דלאלה, עמ' 57, 15).
- כשתאמין (מו"נ, עמ' עב, 15).
- כשתאמין (מוה"מ, עמ' 30, 12).

משפטי ויתור

הן פלקירה הן אבן תיבון מתרגמים את המלה ואן הפותחת משפט ויתור ב-'ואף על פי, ואת הפועל הבא אחריה יתרגמו בבינוני או בעתיד. למשל:

- * ואן כאן אלמוג'וד מנהא אלאן מתנאהיא (דלאלה, עמ' 149, 7).
- ואף על פי שהנמצא מהם עתה בעל תכלה (מו"נ, עמ' קפו, 12).
- ואף על פי שהנמצא מהם עתה יש לו תכלה (מוה"מ, עמ' 100, 22)³⁷.

35. להלן עוד דוגמות: (א) פלקירה מתרגם את הרישה והסיפה בעבר; אבן תיבון – את הרישה בעבר ואת הסיפה בעתיד: דלאלה, עמ' 133, 18, המקבילה למו"נ, עמ' קסז, 7 ולמוה"מ, עמ' 87, 18. (ב) פלקירה מתרגם את הרישה בעבר ואת הסיפה בעתיד, דרך שאינה אופיינית לו; אבן תיבון מתרגם את שני חלקי המשפט בעתיד: דלאלה, עמ' 129, 21, המקבילה למו"נ, עמ' קסב, 9 ולמוה"מ, עמ' 77, 11. לעניין זה ראה גושטסיין, עמ' 130–132.

36. דוגמות אחרות: דלאלה, עמ' 125, 5, המקבילה למו"נ, עמ' קנו, 16 ולמוה"מ, עמ' 67, 5; דלאלה, עמ' 128, 17, המקבילה למו"נ, עמ' קס, 24 ולמוה"מ, עמ' 71, 14.

37. דוגמה אחרת: דלאלה, עמ' 131, 20, המקבילה למו"נ, עמ' קסד, 21 ולמוה"מ, עמ' 83, 10. ועוד רבות כאלה. דוגמה אחרת, יחידאית, שבה שניהם מתרגמים את הפועל בעבר אפשר למצוא

את ולו אבן תיבון מתרגם ואפילו, ואילו פלקירה מתרגמו אפילו ש. ובאשר לתרגום הפועל אין התנהגותם אחידה. להלן דוגמות מספר:

* ולו דק וחקר (דלאלה, עמ' 134, 3).

– ואפילו הדק הפחות (מו"נ, עמ' קסז, 22).

– ואפילו שהוא פחות ודק (מוה"מ, עמ' 88, 5).

* ולו ג'רד (דלאלה, עמ' 146, 26).

– ואפילו הפשיט (מו"נ, עמ' קפג, 10).

– ואפילו שהפשיט (מוה"מ, עמ' 97, 11).

בדוגמה הראשונה שניהם מתרגמים את הפועל בבינוני, ואילו בדוגמה השנייה הם מתרגמים אותו בעבר³⁸.

משפטים הפותחים במלה "למא"

המלה למא ניתנת להיתרגם כאשר, ואז היא פותחת משפט זמן. אפשר לתרגמה אף מכיון ש, ואז היא פותחת משפט סיבה. בשתי הוראותיה אלה יבוא הפועל שאחריה בזמן עבר. בדוגמות שמצאתי – בכולן למא פותחת משפט סיבה – אין פלקירה ואבן תיבון מתרגמים את הפועל באופן אחיד. למשל:

* ולמא כאנת אלמפארקה לא ימכן פיהא תעדרד... לזם בחסב ד'לך (דלאלה, עמ' 179, 24).

– ומפני שאי־אפשר בנבדלים המניין... התחייב לפי זה (מו"נ, עמ' רכה, 5).

– ומפני שאי אפשר בנבדלים המניין... יתחייב לפי זה (מוה"מ, עמ' 142, 7).

בחלקו הראשון של המשפט שניהם משתמשים בבינוני, ובחלקו השני אבן תיבון משתמש בעבר, ואילו פלקירה – בעתיד.

* פלמא כאן הו אלדי יעטיהא אלוחדאניה... צאר מבדא להדה' כלהא (אבן רשד, תהאפת אלתהאפת, הוצאת ס. דניא, קהיר 1964, עמ' 377, 44 [להלן א"ר, תהאפת]).

– מאחר שהיה הוא הנותן להם האחדות... היה התחלה לאלה כולם (מוה"מ, עמ' 56, 21).

בדוגמה זו, הלכוחה מתרגום טקסט של אבן רשד, פלקירה מתרגם את המשפט כולו בעבר³⁹.

בדלאלה, עמ' 149, 1, המקבילה למו"נ, עמ' קפו, 5 ולמוה"מ, עמ' 100, 20. יש להניח שבמקרה זה תרגמו שניהם בצורות עבר בשל כפל העבר במקור: "כאן עדמת", ולפיכך חריג זה מוכיח את הכלל הנ"ל.

³⁸ דוגמה אחרת שפלקירה מתרגם בה את הפועל בעתיד, ואילו אבן תיבון – בעבר: דלאלה, עמ' 147, 1, המקבילה למו"נ, עמ' קפג, 17 ולמוה"מ, עמ' 98, 1.

³⁹ עוד דוגמה: דלאלה, עמ' 131, 13, המקבילה למו"נ, עמ' קסד, 13 ולמוה"מ, עמ' 83, 4. אבן תיבון מתרגם את שני חלקי המשפט בעבר; פלקירה מתרגם את הרישה בבינוני ואת הסיפה בעבר.

בהערתו לתרגום אבן תיבון למו"נ ג, נא: "פאן כאן אלאמר הכד'א"⁴⁰ גילה פלקירה את דעתו על תרגומה של למא. אבן תיבון מתרגם משפט זה: "ואחר שהענין כן"⁴¹. לדעת פלקירה, יש לתרגמו "ואם היה הדבר כן"⁴². אילו הייתה גרסת אבן תיבון נכונה, טען פלקירה, היה על הרמב"ם לכתוב "ולמא כאן אלאמר כד'לך". מכאן שפלקירה מתרגם את אן ב־אם ואת למא ב־מאחר ש.

מעניינת המובאה הבאה, שבה פלקירה ואבן תיבון מפרשים את למא כל אחד בדרכו:

- * ולמא כאנת את'אר אלעקל אלמפארק בינה ואציחה פי אלוג'יד (דלאלה, עמ' 194, 19).
- וכאשר היו מעשי השכל הנפרד מבוארים גלויים במציאות (מו"נ, עמ' רמג, 3).
- ומפני שהם רשומי השכל הנבדל מבוארים ונגלים במציאות (מוה"מ, עמ' 156, 21).

אבן תיבון מפרש את למא כפותחת משפט זמן, ואילו פלקירה – כפותחת משפט סיבה. אין להבדל לשוני זה כל נפקא מינה באשר לתוכן הדברים.

ואם בפירושים אחדים למלה אחת אנו עוסקים, מעניינות הדוגמות האלה:

- * אד'א תח'ילת כרה כבירה... ת'ם תח'ילת... פלא יח'לו אן יכון (דלאלה, עמ' 147, 1).
- שאם תדמה כדור גדול... ואחר כך תדמה... לא ימלט מהיות (קפג, 17).
- כשתדמה נפשך כדור גדול... ואחר כך תדמה... לא ימלט משיהיה (מוה"מ, עמ' 97, 25).
- * אעני אן יג'ד באלאתפאק שיא יגתד'י בה (דלאלה, עמ' 132, 17).
- רצוני לומר: שימצא במקרה דבר יזון בו (מו"נ, עמ' קסה, 24).
- ארצה לומר: אם מצא בהזדמן דבר יהיה נזון בו (מוה"מ, עמ' 85, 24).

בדוגמה הראשונה פירש פלקירה את אד'א כפותחת משפט זמן, ואבן תיבון – כפותחת משפט תנאי. שתי הגרסאות מקובלות, הן מצד הלשון הן מצד התוכן. בדוגמה השנייה ראה פלקירה ב־אן – אן הפותחת משפט תנאי, ואילו אבן תיבון ראה אותה אן הפותחת משפט טפל. אף כאן שתי התרגומים אפשריים.

ולסיום דוגמות אחדות להיבט המילונאי של תרגום פלקירה. כבר העיר ג' בן-עמי צרפתי שפלקירה נוטה להימנע משאילה מן הלעז ולהשתמש בלשון קרובה יותר למקורות העבריים, אם כי יש שהוא נצמד ללשון הערבית⁴³. בדוגמות האלה מבקש אני לחזק את דברי צרפתי במובאות ממוה"מ:

1. את הפועל "ג'הל" תרגם פלקירה לא ידע, ואילו אבן תיבון – סכל:

* ומן ג'הלה (דלאלה, עמ' 84, 4).

– ומי שסכלו (מו"נ, עמ' קה, 9).

– ומי שלא ידע אותו (מוה"מ, עמ' 14, 18).

40. דלאלה, עמ' 460, 27.

41. מו"נ, עמ' תקפו, 5.

42. מוה"מ, עמ' 271, 12. מעניין שבטקסט עצמו פלקירה גורס "ואם הדבר כן" וראה מוה"מ, עמ' 278, 3.

43. צרפתי, עמ' 416–417.

2. את המלה ג'סם תרגם פלקירה גוף, ואבן תיבון – גשם:

* אלג'סם אלח'אמס (דלאלה, עמ' 128, 7).

– הגשם החמישי (מו"נ, עמ' קס, 13).

– הגוף החמישי (מוה"מ, 71, 1).

שניהם נאמנים לדרכם גם בתרגום התואר ג'סמאני:

* לר'את חואסה אלג'סמאני (דלאלה, עמ' 16, 26).

– הנאות חושיו הגשמיות (מו"נ עמ' כב, 20).

– תענוגות חושיו הגופניות (מוה"מ, עמ' 11, 11).

ברם, את שמות העצם המופשטים תג'סים וג'סמאניה שניהם מתרגמים גשמות או הגשמה⁴⁴. פלקירה אינו עקיב בתרגומו ונסחף אחרי הערבית.

תופעה זו, אִי־היגיונות אחרי הערבית, אפשר לראותה גם בתרגומו של פלקירה לשורש ח'צץ, שתרגמו בשורש העברי סג"ל, ואילו אבן תיבון תרגמו יחד⁴⁵. הוא הדין לתרגום הנא, שפלקירה מתרגמה בכאן, ואילו אבן תיבון מתרגמה הנה⁴⁶; וכן עלה⁴⁷, שתרגמה פלקירה סיבה, ואילו אבן תיבון – עילה.

כנגד זאת במוה"מ ניכרת גם תופעה הפוכה. את המלה מוצ'יע פלקירה מתרגם מונת, כהוראתה המילולית בערבית, ואילו אבן תיבון מתרגמה נושא, כהוראתה בעברית⁴⁸. את דברי הרמב"ם "פי לילתהם יח'בטון"⁴⁹ פלקירה מתרגם "בלילה יתחבטו"⁵⁰, בפועל הנגזר מאותו השורש, ואילו אבן תיבון מתרגמה "בלילה יגששו"⁵¹. את המלה בעינה תרגם פלקירה בעינו, ואילו אבן תיבון תרגמה בעצמו⁵².

44. להלן דוגמה לתג'סים: דלאלה, עמ' 54, 28, המקבילה למו"נ, עמ' סט, 13 ולמוה"מ, עמ' 26, 17. ודוגמה לג'סמאניה: דלאלה, עמ' 55, 2, המקבילה למו"נ, עמ' סט, 17 ולמוה"מ, עמ' 26, 21.

45. דוגמה לשימוש השורש ח'צץ כתואר השם: דלאלה, עמ' 127, 27, המקבילה למו"נ, עמ' קס, 2 ולמוה"מ, עמ' 70, 5. ודוגמה אחרת לשימוש שורש זה כפועל: דלאלה, עמ' 132, 7, המקבילה למו"נ, עמ' קסה, 12 ולמוה"מ, עמ' 85, 14. כנגד זה, אין פלקירה פוסל את את השורש יח"ד מלהיות אלטרנטיבי ל־סגל בתרגום ח'צץ. ראה מוה"מ, עמ' 264, 7–6.

46. ראה דלאלה, עמ' 118, 17, המקבילה למו"נ, עמ' קמח, 7 ולמוה"מ, עמ' 60, 15; דלאלה, עמ' 119, 18, המקבילה למו"נ, עמ' קמט, 14 ולמוה"מ, עמ' 62, 13; דלאלה, עמ' 133, 20, המקבילה למו"נ, עמ' קסו, 9 ולמוה"מ, עמ' 87, 20; דלאלה, עמ' 170, 18, המקבילה למו"נ, עמ' ריג, 25 ולמוה"מ, עמ' 21, 125.

47. ראה דלאלה, עמ' 57, 7, המקבילה למו"נ, עמ' עב, 7 ולמוה"מ, עמ' 30, 4; דלאלה, עמ' 93, 16, המקבילה למו"נ, עמ' קיו, 4 ולמוה"מ, עמ' 45, 3; דלאלה, עמ' 125, 20, המקבילה למו"נ, עמ' קנו, 7 ולמוה"מ, עמ' 68, 6.

48. ראה דלאלה, עמ' 166, 22, המקבילה למו"נ, עמ' רו, 24 ולמוה"מ, עמ' 117, 2.

49. דלאלה, עמ' 4, 8.

50. מוה"מ, עמ' 8, 14.

51. מו"נ, עמ' 5, 3.

52. למשל: דלאלה, עמ' 71, 4, המקבילה למו"נ, עמ' פט, 4 ולמוה"מ, עמ' 34, 12.

שתי דוגמות לשאילת מלים הדומות לערבית בצלילן בשעה שאין כל דמיון בין העברית לערבית מבחינת המשמעות:

1. המלה הערבית *فَرَق* מועתקת מהווייתה לעברית ונהגית *פָּרַק* והוראתה 'הבדל'⁵³.
2. המלה הערבית *عَرَش* מועתקת לעברית כמות שהיא לעברית ונהגית *עָרַש* והוראתה 'כס המלכות'⁵⁴.

סיכום

התופעות הלשוניות שנידונו במאמר זה אינן מלמדות על הבדלים בין שני המתרגמים אלא על נטיותיהם. אמנם פלקירה מעיר על תרגומו של אבן תיבון, אך אין הוא קובע כללי תרגום חדשים מערבית לעברית, אלא מעיר על ההבנה שהבין אבן תיבון מלים ערביות מסוימות לפי הקשרן. להבדלים בין שני המתרגמים לא נודעת כל משמעות פילוסופית. מסתבר ששניהם מייצגים גוונים של העברית בימי-הביניים הנתונה להשפעת הערבית.

ב"פירוש המלים הזרות" למורה נבוכים אבן תיבון כותב כי לאחר שסיים את תרגום מורה נבוכים לעברית שינה את תרגומן של כמה מלים לתרגום טוב יותר. בכך נתן אבן תיבון היתר לניסיונות נוספים לשיפור תרגומו. ייתכן שבהודאה זו מצא לו פלקירה היתר להעיר על תרגומו של אבן תיבון וגם לתרגם תרגום עצמאי את קטעי מורה נבוכים שפירש.

53. ראה מוה"מ, עמ' 36, 1, 37, 12. וכן ראה אבן תיבון, פירוש המלים הזרות, עמ' 23.

54. ראה מוה"מ, עמ' 16, 22. וכן ראה קוראן, סורה 7, 57; דברים ג, יא.

החג"ם – חלק דיבור או עמדה תחבירית?

א. מבוא

כאשר תיאר רון בפעם הראשונה (ב-1963) בנספח "דגמי המשפט" במהדורה השנייה של 'עברית טובה' את התנהגותן של מלים כגון כדאי, אפשר, חבל, די וכינה אותן בשם חג"ם¹, הוא קבע שהחג"מים הם חלק דיבור בעברית ישראלית: "כ'חסרי-גוף-ומספר' (חגמ) אנו מבינים מחלקה של מלים עבריות שאין להן תפקיד זולת הופעתן במשפטים בעלי הדגם הנוכחי. אנחנו מגדירים בכך חלק-דיבור נוסף על המקובלים בדקדוק העברי המסורתי" (רון, עיונים, עמ' 220).

רון קובע כי שני סוגי יסודות במחלקה זו: מלים כגון כדאי, אפשר, חבל, די, שאכנה כאן חג"מים מובהקים, וכן "מספר ביטויים שווי-צורה לשמות-תואר: טוב, רע, רצוי, מספיק, יפה, נאה, קר, חם, נוח וכיו"ב" (שם, עמ' 220). רון נוקט לשון "ביטויים שווי-צורה לשמות תואר", שכן שמות תואר הם מחלקה אחרת בחלקי הדיבור. בהמשך הסביר רון כי "אנו מגדירים אף מלים אלו לחד כחגמ ואיננו כוללים אותן בין שמות-התואר משתי סיבות: 1. אין באורח כללי לשמות-תואר 'זכות הופעה' בדגם זה במקום המתואר (למשל, אין משפט: 'קטן לממשלה להציע...'); 2. במקרה שצורות תואריות אלו מופיעות בתור חגמ, אין הן כפופות לכללי ההתנהגות התחבירית ואפשרויות ההמרה של שמות-התואר: למשל, אם בדרך כלל אפשר להמיר שם-תואר ב-כזה, הרי אי אפשר לבנות 'כזה לממשלה להציע...".

לפני שהתייחס רון לתופעה זו במונחים של חלקי דיבור, הוא תיאר אותה (רון, 1966, עמ' 21, 113) במונחים של מרכיבי משפט. אך גם לאחר הגדרת החג"ם כחלק דיבור אפשר לזהות אצל רון מתח מסוים בין תיאור התופעה במונחי השתייכות (חלקי דיבור) ובין תיאורה במונחי תפקוד (התאם, דגם משפט, סדר מרכיבים). במישור ההתאם, למשל, כאשר רון קובע שצורות אלה הן חסרות גוף ומספר, כוונתו שהחג"ם עצמו אינו מקיים התאם המותנה ביסוד אחר במשפט. לעומת זאת החג"ם עצמו מתנה התאם זכר יחיד בתנאים מסוימים. בדונו בצורות העבר של דגמים אחדים במסגרת דגם ט"ו (רון, עיונים, עמ' 257-258) רון קובע כי "לצורך התאם גוף-מין-מספר, חגמ (דגם

1. רון ציינם בנספח דגמי המשפט כ-חגמ, באות גדולה, בלא גרשיים ובמ"ם בלתי סופית. מאז היה קיצור זה למלה מקובלת על הבלשנים, ולכן אני מצינה כאן כקיצור רגיל (דהיינו עם גרשיים) אך במ"ם סופית, כנהוג בקיצורים הנהגים כמלה.

ו) דינו כדין ש"ע בזכר יחיד גוף שלישי". כלומר, לצורך התאם עם הפועל "היה" בזמני העבר והעתיד החג"ם נחשב זכר יחיד. אולם אם כך הדבר, הרי הוא יכול להיחשב זכר יחיד גם כלפי הנומינליזציה המשמשת לו כנושא, שהרי שמות פועל ופסוקיות מקיימים התאם זכר יחיד גם במצבים אחרים². אם כן, החג"ם עצמו איננו חסר גוף ומספר אלא חסר נטיית גוף ומספר, שכן הופעתו היחידה היא בזכר יחיד.

דוגמה אחרת למתח בין חלק דיבור למעמד תחבירי – מאוחרת יותר (1977) ונוגעת לענייני דגם והיערכות – נמצאת בהשוואה שרוון עורך בין החג"מים ובין יש/אין. רון אומר (1977, עמ' 115) כי נוסף על הדמיון בין יש/אין ובין החג"ם באופן הבעת הזמנים יש גם דמיון סמנטי ביניהם כאשר הם מופיעים עם שם פועל. בסביבה תחבירית זו יש/אין "מתקרבים לחג"ם גם מבחינה סמנטית בכך שהם סופגים את המודליות הטיפוסית לתבנית חג"ם + ש"פ". ובכן, כאשר יש מופיע בתבנית תחבירית הדומה לתבנית משפט החג"ם, התנהגותו ומשמעותו הן כשל החג"ם, דהיינו הוא "דמוי-חג"ם". בהמשך אציע ניתוח הפותר במעט את המתח הזה שבין התבנית התחבירית ובין חלק הדיבור על ידי הצבת כל אחד במקומו הראוי.

ב. דיון

כידוע, בלשונות רבות תארים עשויים להופיע בשני מצבים תחביריים: כנשוא וכלואי. ידוע גם שאכן, רוב התארים מופיעים בשני המצבים האלה, אולם יש תארים העשויים להופיע רק באחד מהם, והם מנועים מלהופיע באחר. התארים העשויים להופיע כלואים ומנועים מלהופיע כנשואים זכו להידון רבות בספרות הבלשנית³, בעיקר בשל קביעתו של צ'ומסקי (עמ' 72) ב-1957 שמקורו של הלוואי בנשוא, כלומר התואר הלוואי במבנה העומק הוא תואר נשואי⁴. בעקבות קביעה זו התפתח דיון בנושא זה, והוצגו תארים רבים העשויים להיות לוואיים ואינם יכולים להיות נשואיים. תגובת רון הייתה הראשונה לעניין זה בעברית: "לביטויים המצורפים משם-עצם ומשם-תואר לוואי בעלי אופן-ההרכבה של טיפוס גמור, מהנדס חשמלי, אתלט כבד וכיו"ב אין טרנספורמציה נשואית" (רון, עיונים, עמ' 90).

התופעה ההפוכה נידונה פחות, אך בהחלט יש לה ייצוג. מדובר בתארים העשויים להיות נשואיים ואינם עשויים להיות לוואיים (מכל מקום לא באותה המשמעות). למשל, תארים מודליים ואספקטואליים, היוצרים נשוא מורחב מסוג תואר + שם פועל, הם

2. כגון 'זה שנסעת זה עצוב מאוד'.

3. ל'קלסיקה' בתחום זה נחשב מאמרו של בולינגר. גם בנוגע לשפות רבות אחרות נדון העניין, כשם שדן בהן רון באשר לעברית. ראה מיד להלן.

4. צ'ומסקי לא היה הראשון שהציע זאת. קדמו לו דקדקני Port Royal, ואף הם אינם אלא ממשיכי של מסורת דקדוקית ארוכה.

קבוצה מסוג זה, ובהם עלול, עשוי, אמור, צריך, מסוגל, מוכרח, מוכן, חייב, מעוניין, רשאי, זכאי, עתיד וכיו"ב.⁵

אולם החלוקה הבינארית הזאת בין שני מצבים - לוואי ונשואי - אינה מספקת לתיאור כל המתרחש בתחום זה בעברית ישראלית. הבחנה נוספת נחוצה בתוך המעמד הנשואי, וזו ההבחנה בין נשוא שנושא שם עצם (או תחליפיו) ובין נשוא שנושא נומינליזציה, כלומר פסוקית או שם פועל (או תחליפיהם).⁶

כידוע, לא כל התארים ראויים לעמוד במשפט שנושא הוא נומינליזציה. יש קבוצות סמנטיות אחדות של התואר הקובעות את יכולת השתבצותו בתבנית כזאת, כגון תוארי אמירה ותפיסה (ידוע, ברור, מובן, מוצהר וכד') המתקשרים אל פסוקית תוכן (פסוקית ש/כי) ותארים מודליים-שיפוטיים (טוב, מותר, אסור, מקובל, יפה וכד') המתקשרים הן עם פסוקיות נומינליזציה (ליתר דיוק פסוקיות סובסטנטיביזציה)⁷ הן עם שמות פועל.

דיוגנו כאן מצטמצם בקטגוריה השנייה, הכוללת משפטים בעלי נשוא מודלי-שיפוט. משפטים אלו מופיעים בהיערכותם הבלתי מאופיינת (הרגילה) בסדר נשוא-נשוא, אך אין זו סתם היערכות הפוכה להיערכותם של משפטים בעלי נשוא שם עצם, שכן יש להיערכות זו כמה תכונות מבניות ייחודיות: (א) סדר המרכיבים נשוא-נשוא הוא, כאמור, ההיערכות הבלתי מאופיינת שלהם. (ב) הם מקיימים תמיד התאם זכר יחיד עם תלויותיהם, ולמעשה, אין כל משמעות דיפרנציאלית לצורת הזכר יחיד הזאת. (ג) בין הנשוא לנשוא אין אופציה לאוגד. מכאן שיש טעם לחלוקה שלשית של הסביבות התחבריות שבהן התואר עשוי להופיע: (א) בתור לוואי; (ב) בתור נשוא

5. ראוי להבהיר כאן שמשפטים מסוג 'החולים העלולים לפתח זיהומים' יישארו במיטותיהם' אינם סותרים קביעה זו. צורות אלה חורגות מן המעמד הלוואי של תארים בכמה עניינים: (א) רק פסוקיות שלמות, כגון 'העלולים לפתח זיהומים', עשויות להיכנס לתבנית כזאת ולא תארים יחידים (אין *החולים העלולים יישארו במיטותיהם'). (ב) ה"א היידוע נמצאת בסבלת המרה עם ש ואשר, שלא כתארים היחידים. (ג) אין התאם יידוע בין השם לתואר, וגם 'חולים העלולים לפתח זיהומים' יישארו במיטותיהם' הוא משפט לגיטימי. (ד) אין צורה בלתי מידועת לתבנית זו (*חולים עלולים לפתח זיהומים יישארו במיטותיהם'). מכאן שהצטרפותם של תארים אלו אל שם העצם אינה ישירה, ולא באותה רמה במדרג התחבירי. תארים אלו מופיעים בתוך פסוקית, והיא המצטרפת אל שם העצם באמצעות אחת ממלות השעבוד באותה רמה במדרג התחבירי.

6. נקטתי הבחנה זו גם בעבודת הדוקטור שלי, ראה כוזר, מבנה, עמ' 134-136 [לא פורסם]. שם נקבע כי אמנם יש חפיפה מסוימת בין שם עצם נומינליזציה בכך ששם עצם עשוי להיות תחליף נומינליזציה, ונומינליזציה עשויה להיות תחליף שם עצם, אך ההבחנה בעינה עומדת, שכן כאשר הנומינליזציה ממירה שם עצם, שם העצם הוא הראשוני בין יתר האיברים בקבוצת ההמרה שלו מבחינת היחס הישיר אל המסומן, ואילו כאשר שם העצם ממיר נומינליזציה (יש כאלה מעטים, כגון הדבר ב'כדאי הדבר'), הנומינליזציה היא האיבר הראשוני ביניהם מבחינה זו.

7. להבחנה בין סוגי הפסוקיות ראה כוזר, פסוקיות. פסוקית סובסטנטיביזציה היא פסוקית הפותחת ב-ש שאינה ניתנת להמרה לא ב-אשר ולא ב-כי.

של משפט שנושאו שם עצם; (ג) בתור נושא של משפט שנושאו נומינליזציה. העובדה שיש מניעות להופעת כל תואר בשלוש העמדות האלה אינה קשורה להגדרתו כחלק דיבור אלא להתאמתו הסמנטית לתפקידים אלו.

ההבחנה המוצעת כאן בין משפטים המכילים נושא שם עצם ובין משפטים המכילים נושא נומינליזציה יעילה לא רק בתחום המשפט התוארי אלא גם בדגמי המשפט האחרים. גם בהם אנו מוצאים משפטים בעלי נושאים שנושאים נומינליזציה, וגם בהם אין היערכות זו סתם היפוך של ההיערכות של משפטים בעלי נושא שם עצם, אלא היא מקיימת אותן תכונות ייחודיות שהוזכרו לעניין המשפט התוארי. הפונקציה הסמנטית המשותפת לרוב הנושאים במשפטים כאלה היא מודלית-שיפוטית, אך יש גם קבוצות סמנטיות אחרות, בעיקר של הבעת פוטנציה, באכסניה תחבירית זו. אף כאן, כשמדובר בדגמים המקיימים התאם – ההתאם תמיד בזכר יחיד, וכיוון שאין דרך לבחירת מין ומספר במצב זה, למעשה אין לבחירת צורת הזכר יחיד כל משמעות דיפרנציאלית.

להלן דוגמאות מספר למשפטים מסוג זה בכל דגמי המשפט⁸:

משפט פועלי:

- (1) נבצר מאחד מהם למלא תפקידו. (מרקס, הארץ 14.9.84)
- (2) עלידי מהלך כזה התאפשר להקל על הנטל התקציבי. (סלפטר, הארץ 10.9.84)

משפט תוארי:

- (3) טיפשי להניח שפוליטיקאים לא יעשו כל אשר בידם להגיע לשלטון. (מרקס, הארץ 4.9.84)

- (4) מוזר לחשוב שמחכה לה פרס גדול. (סאמט, הארץ 12.9.84)

משפט "יש":

- (5) יש לאחל לו הצלחה. (מאמר מערכת, הארץ 10.9.84)

- (6) אין לבפח את הממשלה. (מאמר מערכת, הארץ 6.9.84)

משפט חג"ם:

- (7) מוטב שנרפא את עצמנו. (מאמר מערכת, הארץ 4.9.84)

- (8) כדאי להתכונן כבר עכשיו לתנאי אחר שיבוא אתו. (סאמט, הארץ 12.9.84)

משפט צירוף יחס:

- (9) מועמד למשרה זו בדין שיימצא. (שויצר, הארץ 5.9.84)

- (10) כנראה שבסעיף זה גלומה סובסידיה סמויה בסך כ-2.5 מיליוני דולר. (שטרסלר, הארץ 6.9.84)

- (11) על השרתים לנקות שש כיתות במשמרת. (פריסטר, הארץ 13.8.84)

8. דגמי המשפט מוגדרים כאן על פי חלקי הדיבור הבונים את נושאייהם. באופן זה יש שישה דגמי משפט בעברית: משפט פועלי, משפט חג"ם, משפט "יש", משפט תוארי, משפט צירוף יחס ומשפט שם עצם (משפט משוואה). על כך בפירוט ראה כוזר, מבנה, עמ' 131–134.

משפט משוואה:

- (12) מזל שאין כאן עיתונאים. (דיון פוליטי ב"צוותא" 20.11.84)
 (13) חובה על חברי הקבינט משתי המפלגות להצביע בעד החלטות הקבינט. (מרקס, הארץ 18.9.84)⁹

תבנית תחבירית זו גלובלית בעברית, כלומר היא משתרעת על פני כל קשת הדגמים. עובדה זו, כנראה, היא שאפשרה חדירה של יסודות נוספים לתוכה אם מתוך העברית עצמה ואם מן הארמית. לא הייתה כל מניעה צורנית לחדירת צורות לעמדה תחבירית זו – יהיו משונות מבחינה צורנית ככל שיהיו – שהרי אין לצורות האלה כל צורך לקיים נטיית מין ומספר, ואין הן צריכות להיחשב לזכר יחיד (המין והמספר הבלתי מאופיינים בעברית) אלא לצורכי התאם מועטים (עבר ועתיד באמצעות "היה").

מבחינה היסטורית תבנית כזאת אינה קיימת בעברית המקראית, אבל אפשר להראות כיצד יסודות מקראיים ובתנ"ך מקראיים התפתחו בתולדות העברית עד אשר בשלו להופעה בעמדה תחבירית זו. החידוש של העברית הישראלית בעניין זה הוא קודם כול ביצירת עמדה תחבירית ייחודית זו, ורק אחר-כך באימוץ יסודות שונים לתוכה. אייחד כאן פסקאות מספר לדיון לדוגמה בצורה כדאי. במקרא צורת כְּי מופיעה רק פעם אחת ("וכדי בזיון וקצף", אס' א, יח) במשמעותה כפשוטה, דהיינו כמשמעותם של מרכיביה כ + די. בלשון חכמים חלה בצורה זו אוניוורבציה סמנטית, ומשמעותה קרובה לראוי (תואר שיפוטי). כאן היא מופיעה במעמד נשואי בלבד עם נושא שם עצם ובלווית גומינליזציה (שם פועל או פסוקית) המבארת את מהות ה"כדאיות":

- (14) כדי הוא ר' אליעזר לסמוך עליו בשעת הדחק. (עיר' מז' ע"א)

- (15) כדי הוא הלל שתאבד על ידו ד' מאות זוז. (שבת לא ע"א)

ברוב המקרים צורת כד(א) מופיעה לפני הנושא. מכל מקום, כדאי עדיין אינה נתפסת כתואר ממש, העשוי לנטות גם בנקבה וברבים. מבחינה צורנית כדאי עדיין נתפסת כצירוף יחס:

- (16) אין כדאי באי העולם לשרות ביניהם. (תוספתא סוטה ג, יט)

- (17) לפי שאמרה: אין אני כדאי שאהיה לו לאשה. (ספרי דברים, שנו)

בימי הביניים יש סימנים ראשונים שהאוניוורבציה של כדאי היא גם צורנית, והם שלעתיים נדירות היא עשויה לנטות גם נטיית מין ומספר, כגון בצורת נקבה:
 (18) איני כדאית לשפחתו. (שה"ש רבה, א ישקני)

9. לא מצאתי משפט מסוג זה בעבר או בעתיד, אך דומני שאפילו כאשר השם הוא ממין נקבה (כגון חובה) ההתאם בתבנית זו יהיה בזכר 'חובה היה לחבוש כובע בשעות הצהריים'.

אך, כאמור, צורות אלה שוליות ביותר, ובעברית של המאה התשע-עשרה עדיין רווח השימוש בצורת כדאי בלתי נטויה גם עם נושאים בנקבה ובריבוי, ורק בעברית של ראשית המאה העשרים מתחיל השימוש בכדאי המוכר לנו היום¹⁰. אצל מנדלי, למשל, עד ראשית המאה השימוש בכדאי קלסי, אך למן 1908 השימוש הוא כחג"ם. ציר השבירה של התבנית הקלסית של צורה זו הוא, כנראה, במשפטים שבהם יש פיצול בין הנושא המשמש זוקק לפסוקית זיקה ובין הנושא הכלול בפסוקית זו. למשל:

(19) אלא שבאמת עם כבוד זה ביחד נתגלגל ובא לו גם דבר של ממש ומועיל, שהיה כדאי לסבול עליו יסורים ישנים גם חדשים. (1901, מנדלי, בעמק הבכא, השלח ח, עמ' 32, ש' 18)

קריאת משפט זה אפשרית הן על דרך הניתוח הקלסי, כלומר פסוקית הזיקה היא בעלת נושא הזהה לזוקק "דבר של ממש ומועיל" וכדאי הוא נושא, הן על דרך הניתוח המודרני, כלומר פסוקית הזיקה היא בעלת נושא שאינו זהה לזוקק, ויש בה כינוי מוסב הצמוד למלת היחס עליו. בניתוח כזה כדאי הוא כבר צורה אימפרסונלית. מקץ שבע שנים מסתמנת עצמאותה של תבנית זו באופן ברור יותר:

(20) יש עוד [כפרים] והם מועטים ואין כדאי לטפל בהם. (1908, מנדלי, שם ט, עמ' 299, ש' 39)

צורת אין בתוך "אין כדאי" מעידה שהשימוש כאן הוא כבר על דרך החג"ם. בשימוש הקלסי היה ראוי לכתוב "אינם כדאי". כעבור שנה, אצל גנסין, שני השימושים המודרניים בכדאי כבר מבוססים: הן צורות נטויות של כדאי כתואר רגיל הן צורות של כדאי כחג"ם לכל דבר, ובמשפטים שאינם משתמעים לשני פנים:

(21) שמא אינה כדאית אפילו לזה. (1909, גנסין, בטרם, רשפים 33, עמ' 19 ש' 25)
(22) וכלום כדאי שנדבר באחרות? (1909, גנסין, שם חוברת 47, עמ' 51 ש' 22)

מכאן ואילך רווח השימוש המודרני בשתי צורותיו: תואר נושא נוסה במשפטים עם נושא שם עצם, וחג"ם במשפטים בעלי נושא נומינליזציה. מטרתו העיקרית של מאמר זה אינה דיון היסטורי, ולכן לא אוסיף ואמנה את דרכי כניסתם של החג"מים המובהקים האחרים אל תוך עמדה תחבירית זו. מכל מקום, בניתוח סינכרוני לפנינו תשע צורות שאינן אחידות מבחינה מבנית, והן ספציפיות לשימוש בעמדה תחבירית הזאת, ואלה הן: אכפת, אפשר (אי-אפשר), די, חבל, ייתכן, כדאי, מוטב, ניתן וצריך.

10. אני מודה לאקדמיה ללשון העברית על שאפשרה לי לעיין במילון ההיסטורי בערך "כדאי". כיוון שהעבודה בשלב זה של המילון ההיסטורי עדיין אינה מלאה, ייתכן בהחלט שיימצא שימוש קודם בשנים מספר לזה שמצאתי אצל מנדלי. מכל מקום, ההתפתחות ההיסטורית של צורה זו עולה באופן סביר כבר מן החומר המצוי. תודותיי גם לידידי אמנון שפירא, עובד האקדמיה, שהנחני במבוכיה.

האומנם יש בכך כדי להציב צורות אלו כחלק דיבור נפרד בעברית? לצד החיוב יש לומר שהצורות האלה אינן עשויות להיכלל באופן נקי בשום חלק דיבור אחר, ולפיכך נחוצה להן אכסניה. מצד אחר, קשה להעלות על הדעת חלק דיבור שיש בו רק עשרה איברים¹¹ אשר אין ביניהם כל דמיון צורני, ובכמה מהם אפשר לזהות צורות שהן מלות קריאה או מלים שאולות. אחדות מן הצורות האלה מקיימות גם יחסים קרובים עם התואר יותר מעם שאר חלקי הדיבור. למשל, צורת צריך קיימת גם כתואר נשואי (לא לוואי). לצד צורות כדאי ואפשר קיימות צורות בעלות נטיית מין ומספר: כדאי/ית/יים/ות, אפשרי/ית/יים/ות. הצורות המקבילות האלה (הצורה הבלתי נוטה והצורה הנוטה) נמצאות בתפוצה משלימה עם צורות החג"ם מבחינת סביבות הופעתן התחביריות, ולפיכך הן עשויות להיחשב יסוד אחד, כלומר, מנקודת ראות סינכרונית אפשר אינו אלא וריאנטה של אפשרי בסביבה תחבירית ספציפית ('אפשר ללכת' לעומת 'ההליכה אפשרית'). כנגד זה, צורת ייתכן נמצאת בתפוצה משלימה דווקא עם צורות פועליות ('ייתכן שנלך' לעומת 'ההליכה תיתכן'), ואילו הצורות אכפת, די, חבל, מוטב, ניתן אינן מתפקדות אלא בסביבה התחבירית האחת שתוארה לעיל.

מכל מקום, אם קובעים לצורות אלה חלק דיבור נפרד, יש לזכור שאמנם זה חלק דיבור חדש, פרי יצירתה של העברית הישראלית, אולם הוא קטן ביותר במספר איבריו ואינו פרודוקטיבי עוד. הפרודוקטיביות קיימת בתבנית התחבירית הכללית של משפטים מסוג זה, ודווקא בחלקי הדיבור האחרים, בצורות חדשות בעברית המדוברת כגון נשבר (פועל), שיגעון (שם עצם), מדליק ומגניב (תואר) עם נומינליזציות במשפטים דוגמת אלה:

(23) שיגעון שהגעת.

(24) מדליק לשמוע אותה באמפי של קיסריה.

(25) נשבר לי ללמוד כל היום.

ג. סיכום

יש בעברית הישראלית תבנית תחבירית של משפט המכיל נושא נומינליזציה (שם פועל או פסוקית), ובה מופיעים בעיקר נשואים מודליים המביעים שיפוט או פוטנציה. תבנית זו מתאפיינת מבחינה מבנית בכך שסדר המרכיבים נשוא-נושא הוא הסדר הבלתי מאופיין בה ושאינו אופציה להופעת אוגד בין הנשוא לנושא. הנשואים בתבנית זו עשויים להיות מכל סוג המצוי בעברית: פועל, תואר, "יש", צירוף יחס ושם עצם.

11. לשיטתו של רוזן יש כאן, כמובן, יותר מעשרה איברים, שכן הוא שולל מן התארים העשויים להופיע בעמדה זו את התואר תואר, ומכנה אותם "ביטויים שווי-צורה לשמות תואר" במסגרת חג"ם. בהתבטאויות בלתי פורמליות שמעתי את רוזן מכנה חג"ם גם צורות כגון כמובן ש, חרה ש. והרי לא יעלה על הדעת לומר ש-חרה הוא "ביטוי שווה-צורה לפועל" במסגרת חלק הדיבור חג"ם.

הנשוא בתבנית זו מקיים תמיד התאם של זכר יחיד עם הנומינליזציה, וכאשר הוא מופיע בעבר או בעתיד הוא מחייב צורת זכר יחיד של הפועל "היה". בתוך התבנית התחבירית הזאת מתפקדות גם כעשר צורות שמוצא כל אחת מהן שונה ממוצא חברתה ושאינן ביניהן כל דמיון צורני: אכפת, אפשר (אי־אפשר), די, חבל, ייתכן, כדאי, מוטב, ניתן וצריך. מבחינה היסטורית התאפשרה, כנראה, חדירתן אל תוך תבנית זו בשל דרישות ההתאם המינימליות (זכר יחיד) בה, וחוסר הדיפרנציאליות שבבחירת התאם מחויב זה, וכן משום שתבנית זו היא גלובלית בעברית, דהיינו חולשת על כל דגמי המשפט. ניתן לפתוח לצורות אלו מחלקה חדשה של חלקי דיבור (כפי שעשה רון) כדי לענות על שאלת השתייכותן של צורות אלו, אך ראוי לשים לב שמחלקת החג"מים המובהקים מצומצמת בכמותה ובלתי פרודוקטיבית היום, ואילו התבנית התחבירית הנדונה פרודוקטיבית בהחלט, ודווקא בחלקי הדיבור ה"רגילים" האחרים.

ביבליוגרפיה

- כוזר, מבנה = רון כוזר, מבנה המסר של המשפט בעברית ישראלית; חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (בהנחיית פרופ' חיים ב' רון), הוגש לסינטי האוניברסיטה בכסלו תש"ן, דצמבר 1989
- כוזר, פסוקיות = רון כוזר, "פסוקיות גומינליזציה בעברית הישראלית", בלשנות עברית 36 (1992), עמ' 71–89
- רון, עיונים = חיים ב' רון, עברית טובה; עיונים בתחביר³, ירושלים 1977
- בולינגר = Dwight Bolinger, "Adjectives in English: Attribution and Predication", *Lingua* 18 (1967), 1–34
- צ'ומסקי = Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, Janua Linguarum, series The minor 4, Hague: Mouton, 1957
- רון, Haiim B. Rosén, *A Textbook of Israeli Hebrew*, With an Introduction to the Classical Language², Chicago 1966 (First edition: 1962)
- רון, Haiim B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, Trends in Linguistics; State of the Art Report No. 11, The Hague: Mouton, 1977

על בעיית שורשים דו-עיצוריים בלשונות שמיות

Rainer M. Voigt, *Die infirmen Verbaltypen des Arabischen und das Biradikalismus-Problem*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission, Band xxxix, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1988, 332 pp.

בבלשנות השמית משתקפות בעיקר שלוש גישות יסוד. חוקרי השפות השמיות החיות עוסקים בייחוד בניתוח סינכרוני של החומר ששמעו או הקליטו. הפילולוגים, שעניינם בשלבים קדומים של לשונות-שם, מנתחים בייחוד טקסטים ועל פי ניתוחיהם הם בונים את מערכות הלשון. והגישה השלישית – הבלשן ההיסטורי מנסה לשחזר תקופות וצורות קדומות בלא ניתוח סינכרוני או אגב ניתוח כזה. הגישה הזאת מיוצגת בספרו של פֶּוֹגֶט. הוא מנסה לבדוק את בעיית מציאות שורשים דו-עיצוריים בשפות השמיות, בעיקר על סמך ניתוח מבנה הפועל בערבית הקלסית.

בתקופה שבה לא-אחת אין החוקרים מכירים אלא את הספרות "המודרנית" הכתובה באנגלית (בעיקר האמריקנית), תענוג לקרוא ספר המשקף גם ידיעה ביבליוגרפית רחבה כל כך, הן בספרות הבלשנית "הקלסית" הן בחדשה ביותר, גם בתחום הבלשנות הכללית, ההיסטורית והמבנית, גם בבלשנות השמית, וגם ידיעת שפות מרובות. לכך חברו שליטה בטוחה בשיטה הבלשנית, חריפות רבה והבנה בניתוח היסטורי.

שבה רב מגיע לכישרונו וליכולתו של פוגט, ואולם עצם השיטה של הניתוח ההיסטורי אינה מניחה לבוא לידי מסקנות ודאיות. השחזור ההיסטורי הוא תרגיל רוחני נהדר, הרפתקה אינטלקטואלית של ממש, אך נשאר בבחינת הררים התלויים בשערה. השיטה ההיסטורית בנויה – מאז נוסדה בידי המדקדקים "הצעירים" של המחצית השנייה של המאה הי"ט – על שני העמודים של מעתק הגאים וההיקש, אולם במקום שחוקר אחד ימצא מעתק, יגלה חברו אנלוגיה, ואין הכרע. ולא רק בפרטות הדברים אמורים אלא גם בכללות הנובעים מן הפרטות.

כך נראה לי לסכם את עיקר מסקנותיו¹ של פוגט: השפות השמיות, וכנראה אף "החמיות", משקפות תלת-עיצוריות גם בשורשי הפועל העלול. אף על פי שרמת הטיעון

גבוהה והתפשישה אפשרית, איני חושב שפוגט הוכיח את תפישתו, גם מפני ששחזור היסטורי מעין זה אינו ניתן להוכחה.² בעיניי הפגם העיקרי בדרכו של פוגט הוא שבמרכז מחקרו על הדו-עיצוריות העמיד את הפועל העלול הערבי. לא זו בלבד שמכל חלקי הדיבור הפועל מתאים פחות מכול לחקירת הדו-עיצוריות, שהרי מבחינה סינכרונית הוא תלת-עיצורי יותר מחלקי הדיבור האחרים ואין חלק דיבור שישווה לו במידת האחדות עד שהתלת-עיצוריות הסינכרונית חופפת במידה מרובה את הדו-עיצוריות ההיסטורית האפשרית, אלא שהמורפולוגיה הערבית כולה ושוב – הפועל יותר מכול) משקפת מבנה אחד ביותר, פרי היקש מאוחר.³ מן הראוי היה אפוא להשתית את המחקר על השם למשל, ואכן, אין זה מקרה שאף פוגט נאלץ להודות שמצויים שמות עצם דו-עיצוריים (עמ' 62). אולם מאחר שיש סיבות טובות לחקירת הפועל העלול, שהרי לא אחת הוא שימש לחסידי הדו-עיצוריות ראייה להשקפתם, היה ראוי שאת מחקרו על הפועל העלול ישתית פוגט על שפה שמית שלא הייתה חשופה להיקש נרחב כערבית, למשל על עברית המקרא. בכל זאת בעיניי אף בפועל העלול שבערבית מבצבצים פה ופה סימני דו-עיצוריות קדומה, ועיין להלן.

ואלו הערותי אחת אחת:

עמ' 9, פסקה 1: פוגט טוען שמי שמתבסס תמיד על טקסטים בלא שחזורים, מפגר אחרי ברוקלמן ואינו מבין את התפתחות הבלשנות זה כמעט מאתיים שנה. אולם הכול תלוי בטיב החומר, וחקירת כתבי-יד של המשנה, כתבי-יד שומרוניים, כתבי-יד של ערבית בינונית או של להגים מודרניים, למשל, בזקקת יחסית אך מעט לשחזורים.

עמ' 9, פסקה 2: גם הדקדוקים העבריים של ברגשטרסר ושל באואר-ליאנדר, למשל, מושתתים על הבלשנות ההודו-אירופית.

עמ' 10, פסקה אחרונה: אני מעדיף לדבר על "ריבוד" סתם שבגזירה סינכרונית ולא על "ריבוד היסטורי" שבה, שיש בו מעין שטר ושוברו בצדו.

עמ' 12, שורה 3: למעשה, בספרו של פוגט אין ההמזה מודפסת על השורה.

עמ' 13, שורה 2: נדמה שחשוב יותר למצוא תעתיק אחר ל- \dot{q} ול- \ddot{q} , אשר תעתיקן המקובל אינו מתאים כלל מבחינה פונטית, מלמצוא תעתיק אחר ל- \dot{q} , שבערבית מאוחרת יותר השפעתה דומה לזו של הנחציים ממש; עיין, למשל, בספרי דקדוק

2. בעמ' 73, הערה 12 פוגט קובע בשניות ובצדק ש"אין חדש תחת השמש" ושבמחקר הדו-עיצוריות אנו עומדים במקום שעמדנו לפני 150 שנה. אין זאת אלא שבמידה לא מעטה נטיית לבו של החוקר היא הקובעת במה הוא רואה את התשתית, פרי מעתיקי הגאים, ובמה – התפתחות תניינית, פרי היקש. פוגט עצמו טוען נגד השימוש בהיקשים שנוקטים חסידי הדו-עיצוריות (למשל בעמ' 75, הערה 13; בעמ' 162, שורה 13), אך, כמובן, הוא עצמו אינו נמנע מלהשתמש באנלוגיות, שהרי בלעדיהן אין לבנות דגם של התפתחות היסטורית.

3. השווה, למשל, את דבריו המשכנעים של G. Bergsträsser, *Einführung in die semitischen Sprachen*, München 1928, עמ' 134–135. ועיין אף פוגט, עמ' 98 ואילך.

הערבית היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 38, שורה 12 אלנחץ 'המזל הרע' > النحس.

עמ' 13, שורה 8: רק תנועות ארוכות שנתהוו על ידי כיווץ מסומנות בשתי יחידות תעתיק, עיין עמ' 15.

עמ' 13, סעיף 0.5: כיוון שאין ניגוד $i:y/u:w$, פוגט מסמן גם y/w ב- i/u (והוא מהרהר אם במקורם אין $a/$ אלופונים של פונמה אחת, עיין עמ' 183). יש לי הסתייגויות אחדות מכך. ראשית, הוא עושה כן גם בנוסחאות של מעתקים, כגון בעמ' 130, 189, ובאלו קשה להבחין אם ii/uu מסמנות yi/wu או iy/uw או $i/ū$. נוסף על כך, בזאת מיטשטשת עובדה פונטית חשובה – פתיחת הברות בעיצורים בלבד (השווה את דברי פוגט עצמו, אם גם רק לעניין a , עמ' 15, שורה 21). ובעיקר: הן בפונולוגיית השטח הן בפונולוגיית העומק יש ניגוד בין w ל- u : בעמ' 14 פוגט מצטט את הניגוד $ū:wu$ במלים $ḥamwuhā:ḥamūhā$ מפי אמברוס (ונוכל להוסיף אף את הניגוד $i:y$ ב- $ḥamyihā:ḥamīhā$), אך הוא דוחה אותו בגלל "אופיו התנייני של $ḥamw$ ", כאילו לא פונולוגיית השטח אלא פונולוגיית העומק קובעת (ועיין גם עמ' 23). אך הוא עצמו מודה (בעמ' 180) בניגוד הקיים בפונולוגיית העומק.

עמ' 13, שורה 6–: אין $iaquumu$ מקביל ל- $iaktubu$ אלא במישור הסינכרוני בלבד. עמ' 16, שורה 4: בין מדקדקי הלשון העברית הקלסיים אסור שייפקד מקומו של יונה אבן ג'נאח.

עמ' 16, שורה 10: הניסוח "שלא כבשיטה השכלתנית של הערבים... אצל יהודים מצויים יותר הרהורים דו-עיצוריים הקשורים בהתהוות הלשון" אינו מוצלח. הימצאות התלת-עיצוריות בעברית מטושטשת לעומת הימצאות זו בערבית; זו הסיבה שהיהודים לא הכירו את עקרון התלת-עיצוריות בפועל העלול אלא בהשפעת הדקדוק הערבי; על כן אין לכנות את השקפתו של מנחם "בלתי טיפוסית" (שורה 14).

עמ' 17, סוף פסקה 1: על אף כל החשיבות של מסגרת עיונית כללית בבלשנות היאצותם של כמעט כל החוקרים להעמיד מחדש על מסגרת כזאת, כפי שאף פוגט עושה, מעוררת ספקנות-מה.

עמ' 23, הערה 12: אין לשכוח שלכתיב $رَمَى$, שפוגט רואה בו ייצוג של פונולוגיית העומק, מקביל $رَمَا$ ולא * $رَمَعו$, כלומר, לדעת פוגט – ייצוג פונולוגיית השטח.

עמ' 25, הערה 15: u שב- $Muḥammadu$ (bnu Zaydin) אינה אלא ביצוע של $Muḥammadun$, על כן טביעת המונח $status inarticulatus$ נראית לי מיותרת; לא מובן לי מדוע בהמשך, בעמ' 26, שורה 17 פוגט מדבר על $status inarticulatus$ ולא על $status constructus/pronominalis$.

עמ' 26, שורה 16: קרא schwarz במקום weiß! וארבע שורות אחר כך קרא 'asuada במקום =!

עמ' 27, שורה 3: טענתו של פוגט יש בה מקצת מעגל קסמים. השאלה היא אם muhda משקפת מבחינה דיאלקטית תלת-עיצוריות או דו-עיצוריות. אף אם הצורה הזאת דו-עיצורית במקורה, היא בנויה בדומה למקבילותיה התלת-עיצוריות, בין מלכתחילה, בין מכוח היקש מאוחר.

עמ' 33, הערה 21: לפי סיבויה יש להעדיף כינוי נסתר חבור בתנועה ארוכה אחרי הברה סגורה; עיין א' פישר (A. Fischer) ב"Oriental Studies Dedicated to P. Haupt, Leipzig 1926, עמ' 394.

עמ' 47, שורה 7: את דקדוקו של בטשר (Böttcher), המוסיף עד ימינו אנו לשמש לחוקרים בית אוצר ממש של צורות דקדוקיות, אין לכנות "דקדוק עברי אחד".

עמ' 53, שורה 10: פוגט קובע שההנחה ששורשים בעלי שתי אותיות שורשיות או אות שורשית אחת הורחבו לתלת-עיצוריים חריגה ומצריכה הנמקה היסטורית מדויקת. אכן, נלדקה (T. Nöldeke) במאמרו משנת 1910 על השמות הדו-עיצוריים גימק הנמקה היסטורית משכנעת את הימצאותם של שמות דו-עיצוריים ואת הרחבתם לתלת-עיצוריים. והרי גם פוגט נזקק למאמר זה של נלדקה, וכאמור, אף הודה שיש שמות עצם דו-עיצוריים.

עמ' 59, שורה 6: טענתו של פוגט (עיין גם בעמ' 76 פסקה 3 ובעמ' 187, פסקה 2), שהנחת שורשים בעלי שני עיצורים שביניהם תנועה ארוכה סותרת את שילובם של שורש ומשקל, מערבת ניתוח סינכרוני עם דיאלקט. אכן, מבחינה סינכרונית גם פועלי עוי' תלת-עיצוריים הם, אך אין לדבר שייכות לניתוח היסטורי. וכאשר דקדוקים מעשיים של השפה הערבית דבקים במבנה התלת-עיצורי (עמ' 76, שורה 9), הם בונים דגם סינכרוני (והשווה גם עמ' 106, סוף). אולם במקומות אחרים פוגט מודע היטב להבדל בין ניתוח דיאלקטני לסינכרוני ואף מבקר את מי שלא לא הבחין ביניהם (עיין למשל עמ' 77, פסקאות 3, 4; עמ' 91, פסקה אחרונה).

עמ' 65, שורה 7: *אָחִיּוֹת אינה מתועדת במקרא, שמצויה בו רק המלה אָחִיּוֹת בכינויים.

עמ' 65, שורה 1: ההמזה ka's- התהווה מתוך תיקון יתר.

עמ' 67, שורות 5-6: מבחינה עיונית אפשרית התפתחות 'abu < 'abū, אם כי לא בבחינת התאמה למשקל אלא בהתאמה למקצבם של שמות ארוכים יותר.

עמ' 75, הערה 13, סוף: נכונה קביעתו של פוגט שעקרונית הסברים המבוססים על מעתקים עדיפים מהסברים בעזרת היקשים, שהרי מעתקים מדויקים יותר. אולם לא במעט זו נוחיותו של הבלשן המפרש. ההתפתחות ההיסטורית הממשית יכולה לשקף

אנלוגיה שלא פעם אחת דחקה את רגלי המעתק, עד שכמעט נעלמו עקבותיו. והוא הדין בדברי פוגט בפסקה 2 (בעמ' 136), שבהם הוא דוחה את הצעתו, מפני שחלוקת הפעילים לשלושת הטיפוסים המוצעים שרירותית. אולם גם אם אין בידינו לשחזר את המהלך ההיסטורי המדויק, אין להתעלם מן האפשרות שהמהלך הזה התנהל בדרך המוצעת. והוא הדין באשר לביקורתו על ברגשטרסר עמ' 145, הערה 12.

עמ' 75–76: עקרונית קל להסביר את היעדר הסימנת u – ב־ arm בסיבות פונטיות: התנועה הארוכה הסופית לא אפשרה את ביצוע הסימנת (ובדומה לכך, במקרא אין, למשל, עתיד מוארך בפועלי ל"י).

עמ' 77, שורות 9–10: המהדורות המאוחרות של דקדוקו הערבי של ברוקלמן מציעות השקפה שהפועלים העלולים – מקצתם דו-עיצוריים.

עמ' 101, שורה 15: נראה שהבניין החמישי והבניין השישי גזורים מן הבניין השני והבניין השלישי לא רק סינכרונית אלא גם דיאכרונית.

עמ' 105, אמצע: גם שקיפותה הגדולה יותר של צורת פֶּעַל מרמזת שהיא צעירה מ־פֶּעַל.

עמ' 110, פסקאות 2, 3: כשם שפוגט מניח שפועלי מצב בעלי מבנה a/a התהוו בהיקש לפועלי a/a העומדים, כך – עקרונית – על ידי פעולות היקשים יכלו פעלים בעלי מבנה a/a להיחלק: פועלי המצב הצטרפו אל מבנם של פועלי המצב הרגילים (i/i), ועל כן לא נשארו במבנה a/a אלא פועלי הפעולה.

עמ' 116, הערה 9: נגד רסלר (Rössler) ראה את דבריו המשכנעים של אריאל בלוך, ZDMG קיג (1963), עמ' 41–50.

עמ' 118, פסקה 3: חצרון ביסס את השקפתו שהעתיד המקוצר בהוראת עבר היה בעל הטעמה שונה מן היוסיב (גם) על העברית. אולם העברית על כל פנים אינה מוכיחה דבר, כי בה הייתה הטעמת מלעיל כללית. על כן גם אין לבנות נדבכים נוספים על הנחה זו, כפי שפוגט עושה (בעמ' 166, שורה 14), כאילו השפיעה הטעמת המלרע של העתיד המקוצר בהוראת פקודה על הטעמת המלרע של עבר עם ו' "ההיפוך", כל שכן כשהוראתו העיקרית של העבר עם ו' "ההיפוך" עתיד ולא פקודה!

עמ' 118, הפסקה האחרונה: פוגט משער שדרך החיווי של "השמית המרכזית" מקורה בעתיד המשועבד שבאכדית. קורילוביץ (J. Kurylowicz, *L'apophonie en sémitique*, Wrocław etc., 1961, עמ' 49, סעיף 63) מניח את ההפך, כלומר שדרך החיווי היא צורת היסוד ובאכדית צומצמה לשימוש תנייני. לכאורה נראית סברת קורילוביץ, שהרי צמצום מעין זה לסינטגמה סגורה מתועד לא אחת, השווה למשל עם צמצומו של העתיד הרגיל בלהגים שדרך החיווי (החדשה) בהם מובעת בתחילת b –.

עמ' 122, שורה 19– ואילך: גם בפועל השלם מובחנים זה מזה העתיד הרגיל והעתיד המקוצר בבניין הפעיל (יבדיל:יבָּל). לפי צורות ציווי מעין צִוָּה ליד צו נראה להניח גם בעתיד המקוצר ליד *wa-yigl *גם wa-yiglay.

עמ' 122, שורה 11: שצורות העתיד בסיימות –ון/–ין צורות חיווי קדומות הן מקובל על החוקרים, עיין למשל בדקדוקו העברי של ברגשטרסר, כרך ב, סעיף h5.

עמ' 125, שורה 1: אני מניח שפוגט משחזר צורה חבשית קדומה *yǝfǝrrās.

עמ' 130, פסקה 2: עדיין אני סבור שהמעתק המקורי היה $u > i$, ובפועל פעל היקש המערכת. ברי לי שעדות חריגה חזקה יותר מעדות הפועל אשר פעל בו ההיקש המורפולוגי (עיין בדברי קורילוביץ המובאים בפסקה הבאה). כמו כן, שלא כנאמר בעמ' 190, אני רואה במעתק $i > u$ את המעתק החוקי שנשמר רק בשרידים (עיין בדברי פוגט עצמו, עמ' 190, הפסקה לפני האחרונה, ועמ' 201, הערה 20), ואילו בפועל השתלטה ההאחדה המורפולוגית. תנועת העתיד אינה חייבת להיות זהה עם תנועתו האופיינית של שם עצם, אך ברט ולאגארד הוכיחו בדוגמאות מרובות מאוד שיש שכך קרה.

עמ' 132, הפסקה לפני האחרונה: קשה מאוד להניח הנחות באשר להטעמה שבערבית הקלסית, שהרי כבר הראה מ' למברט (*Journal Asiatique*, סדרה ט, כרך י, נובמבר–דצמבר 1897, עמ' 402–413) ובלא תלות בלמברט גם ס' סראו (C. Sarauw, *Über Akzent und Silbenbildung in den älteren semitischen Sprachen*, Kopenhagen 1939, עמ' 35) שאין בידינו מסורת כלשהי על ההטעמה הזאת. תקן לפי זה גם בעמ' 166, שורה 15:

עמ' 138, שורה 11: קרא af'al במקום f'al!

עמ' 143, שורה 6: אם היקש פועלי המצב השפיע על פועלי הפעולה, צריך להניח שכיחות גדולה של פועלי המצב. זו הנחה אפשרית, אך לא קלה. שמא היה כן פועל מצב והוא שהשפיע?

עמ' 144, שורה 12: אין כל קושי להניח ש-falta* המקורית נתפצלה ל-fulta/filtā בהשפעת yafūlu/yafīlu בהתאמה (וכן בהשפעת משקל fa'ila).

עמ' 157, שו' 13: נדמה שבבניין התשיעי הסיבה העיקרית לשימור ו/י היא שהבניין הזה קשור במשקל af'al המאוחר, שבגלל היותו מאוחר שמר על ו/י. וראה גם בעמ' 159, פסקה 6.

עמ' 166, שורה 3: עוד לפני ברוקלמן הציעו את גזירת לִד למברט ב-Revue des Etudes Juives כז (1893), עמ' 138, ובלא תלות בו אונגנאד ב-Beiträge zur Assyriologie und semitische Sprachwissenschaft ג (1905), עמ' 259.

עמ' 166, שורה 15: במקרא משתמרת נ' בפועלי פ"נ שבציווי קל במשקל אפעל ונושלת במשקל אפעל.

עמ' 167, שורה 21: צורות מעין ired מתועדות אף בערבית היהודית של ימיהביניים, עיין בדקדוקי, עמ' 86.

עמ' 170, שורה 2: תאורטית לא בלתי אפשרי ש־שָׁנָה אינה מעידה על עתיד בנשילת פ"א הפועל, אלא היא תצורה תניינית בהיקש ל־לָדָה, דָּעָה.

עמ' 170, שורה 9: אך גם 'ajud מצויה ליד 'ajid.

עמ' 182, פסקה 2: לא נראה כלל שפועל מעין יֶאֱחֹז/יֶאֱחֹז משקף מבחינה היסטורית פועל פ"א, ואילו יֶאֱחֹז – פ"א (עיצורית). לדעתי, יש לגזור את שתי הצורות מ־(*ta'xudh...); על ידי דיסימילציה נתהוו *axudh... (ta'xudh... > 'oxidh > 'oxudh). יש שניצחה צורת המדבר בלא אל"ף עיצורית, ויש שניצחו הצורות האחרות באל"ף עיצורית: פרטים ראה למשל בספרי תורת ההגה והצורות, עמ' 50 וכן במאמרי המובא בסוף הפסקה (אם הבינותי אל נכון, פוגט תולה בי דעה דומה לדעתו).

עמ' 194, פסקה 3: לא נראית לי הצעתו של פוגט שקיצור העתיד המקוצר *yarmi ל־yarmi בא לסמן את ההבדל החשוב בין העתיד הרגיל למקוצר. הרי סימון העתיד המקוצר יֶתֶר, מפני שהוא מצוין במידה מספקת במליות מעין lam, 'in, fal. והשווה גם הערתנו לעמ' 122, שורה 19 – על המצב בעברית.

עמ' 208: פוגט אינו דן בצורות מעין maddat/madday.

עמ' 228, טור א: הוסף ל־Blau – עמ' 136

עמ' 228, טור ב: תקן בערך Cohen, M. 38 ל־37:

לפעמים עימוד ההערות פגום במקצת, כגון עמ' 92, הערה 22; עמ' 131, הערה 4.

המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה (תלמסן ועין-תימושנת)

Moshé Bar-Asher, *La composante hébraïque du judéo-arabe algérien, (Communautés de Tlemcen et Aïn-Témouchent)*, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1992; 184 עמודים; מפתח מפורט של המלים העבריות ותוכן עניינים (עמ' 163–184)*

בתקופת הביניים של העברית¹, למן המאה השנייה לסה"נ שבה נכרתה מן הדיבור כלשון-אם ועד שהחלה לחזור למעמד של לשון-אם מדוברת בשלהי המאה שעברה, נמסרה העברית מדור לדור בשני ערוצים עיקריים: האחד – בקריאה מסורתית ובלימוד של טקסטים ליטורגיים ואחרים, והאחר – ביצירה כתובה בלתי פוסקת של פרוזה ושירה. בצד אלה נמסר גם אוצר מלים עברי מוגדר אגב הדיבור בלשונות הזרות שדיברו היהודים בארצות פזוריהם, הוא שמכנים במחקר "המרכיב העברי בלשונות היהודים". בזמן האחרון ניכרת דאגה בקרב חוקרי המרכיב העברי מחמת תהליך התמעטות יודעי לשונות היהודים בצורתן האותנטית ובפיחות שחל בידיעותיהם באותן לשונות. פיחות זה הוא תוצאת הגיבוש החברתי-הלשוני החדש שנתגבשו היהודים בדורות האחרונים עקב פיזור כמעט מוחלט של גולות רבות במזרח ארופה, בארצות המזרח ובצפון אפריקה, אם בזכות עליות ההמונים לארץ ישראל, אם בעטייה של הגירתם לארצות פזורה אחרות, בדרך כלל לארצות בעלות תרבות מערבית. ובמה שנוגע למרכיב העברי בידיש הרי נכחדו רבים מיודעי הלשון כשהייתה בשיא חיותה. חקר המרכיב העברי בידיש ובספרדית-יהודית ובלדינו בדור האחרון השיג הישגים חשובים מאוד, אך בחקר ניבי הערבית-היהודית עוד המלאכה רבה ובעוד דור לא יהיה מסרן שיוכל לתת מידע ראשוני דין וחשבון על ניבים אלו. לכן מה שלא יחקר היום לא יוכל להיחקר מחר, וכבר עתה נעלמה מסורת ידיעת ה"שֶׁחַח" (תרגום המקרא

* הנוסח העברי של חיבור זה נתפרסם בספר 'חקרי עֶבֶר וְעֶבֶר' מוגשים ליהושע בלאו, תל-אביב-ירושלים תשנ"ג, עמ' 135–191.

1. לבירור ההיסטורי של מושג זה ראה ד' טנא, "תקופת הביניים בדברי ימי של ידיעת הלשון העברית", בתוך: מ' בריאשר (עורך), מחקרים במדעי היהדות – אסופת ההרצאות והדיונים שנישאו בכנס יובל הששים של המכון [בכסלו תשמ"ה], ירושלים תשמ"ז, עמ' 226–240.

לערבית מקומית) אצל יוצאי הערים הגדולות של אלג'יריה². דאגה זו הייתה המניע העיקרי לפריצת הדרך בחקר לשונות היהודים בכלל בדור האחרון. הספר הנידון, שאף הוא אפוף נימה זו של דאגה ושל דחיפות, נימה שעולה גם בחתימת הספר, בא להציל טפח ממה שנשתייר בפיותיהם של מסרנים יוצאי הערים תלמסן ועין-תימושנת שבמערב אלג'יריה, יודעי הניב הערבי-יהודי המקומי. עצם מחקר לשונות היהודים מקומו בטיפולוגיה הלשונית, ומסגרתו – בחקר הדיאלקטולוגיה הערבית, אולם החלק העברי שבהן – חיבה יתרה נודעת לו והוא נחקר גם בפני עצמו. ואכן, תכלית החיבור שלפנינו לתאר את המרכיב העברי הבסיסי המשוקע בניבי תלמסן-תימושנת (להלן: ניבי ת"ת) הקרובים עד כדי זהות, הן כדי להעמיק חקר בתופעה של שיבוץ אוצר מלים עברי בלשונות זרות הן כדי ללמוד ממנו על תולדות העברית.

בספר ארבעה פרקים: (א) מבוא (9–34) ובו סקירה של תולדות קהילות תלמסן ועין-תימושנת עד שהיגרו ב-1962 לישראל או לצרפת, ותולדות חקר הניבים היהודיים בצפון אפריקה, (ב) דקדוק (35–84), (ג) אוצר המלים (85–122), (ד) תולדות הלשון ותולדות הקהילות (123–150). כמו כן הציג המחבר את לוח סימני התעתיק "מזרחי" שהשתמש בהם בתיאורו (7), את המפות הגאוגרפיות של צפון אפריקה (153) ואלג'יריה (155), ומפתח המלים הנידונות בספר.

התיאור מתבסס על עבודת שדה שעשה המחבר בשיתות ובראיונות מוקלטים עם תשעה מסרנים, עם שמונה מהם – בשותות בצרפת ב-1987. שישה מהמסרנים יוצאי תלמסן ושלושה יוצאי תימושנת (15, 24). חשיבות רבה נודעת לשתי הקהילות האלה בזכות עתיקותן (16 ו-18). כיוון שהמחקר תלוי בידעות ששרדו בזיכרונם של המסרנים שנים רבות לאחר שעזבו את ארץ מולדתם ולאחר שחדלו לדבר את ניבי ת"ת, יפה בחר המחבר מסרנים שעברו מערי מוצאם לצרפת. למסרנים אלו יש יתרון על חבריהם שעלו לארץ בעניין הנידון, שכן מי שעלה לארץ שרבב בינתיים לדיבורו הערבי מלים מן העברית החדשה. נתון זה היה עלול לשבש את האותנטיות של המרכיב העברי המשוקע בלשון האם שלהם, אף שכמובן לא מן הנמנע למצוא בחנים מתודולוגיים להבחין בין מרכיב ישן למרכיב חדש, כפי שהבחין המחבר בחידושים שנתחדשו בלשון המסרנים ששהו בצרפת והושפעו מהמרכיב העברי שבלשון המקום. עם זה, גם למסרנים בצרפת בעיות משלהם: הדיגלוסיה החדשה הערבית-צרפתית שנקלעו אליה אינה מייטיבה עם החוקר (15 והערה 15).

2. עמ' 13–14 והע' 13, וראה גם עמ' 29, הע' 55–56; 152. המספרים הנתונים בסוגריים להלן מציינים את העמודים בספר הנידון.

המסרנים

משה בר-אשר מחלק את המסרנים לפי רמת השכלתם היהודית, כפי שכבר נהג במאמרו "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו"³, ואף סומך את ידו על הריבוד הסוציולוגי ויטטי בניסוחו של המסרן המלומד ביותר, שהוא אף המסרן העיקרי מתימושנת, הרב דוד אבן כליפה (25 והערה 47)⁴: תלמידי החכמים, המבינים, עמי הארץ והנשים (29). שניים מהמסרנים שייכים לשכבת "תלמידי החכמים", שלושה – "למבינים", שלושה הדיוטות ומסרנית אחת. אוצר המלים העברי בפיהם של המלומדים רחב מאוד (26 והערה 48; 31), ואילו בני השכבה הנמוכה לעתים קרובות אינם מזהים כלל את מוצא המלים העבריות (26), הערה 49 ו-89, הערה 6) וכסבורים הם שהן חלק מאוצר המלים הערבי הרגיל, ואף זאת: יש שהם מכירים מלה עברית בלי לדעת את מובנה (התרבותי), אף אם הם יודעים את מובנה הלשוני, כגון דעת או אזהרות (27). בין אלה לאלה יש "למבינים" מעמד ביניים (31).

בדיבורם של עמי הארץ מספר המלים העבריות מועט ביותר ואף סבל יותר מבשאר השכבות שינויים סמנטיים ופונטיים. הם מבטאים, למשל, מלחה במקום מנחה, בורי כלה במקום בואי כלה, מטילה במקום נטילה ונכול במקום מכול (32, 45). שכבה זו כוללת גם את הנשים, אלא ש"עמי הארץ" הגברים יודעים ביטויים מחיי בית הכנסת שאין הנשים יודעות כגון למצוות (במובן 'עליות לתורה') או גלילה (32). ודוגמה אחת מידיעיותיהם של בני שכבת הביניים: הברכה תלינו בטוב והתשובה עליה ברחמים תקיצו (33), שהן הנוסחאות המקבילות ל"לילה טוב" או "לילה מנוחה" הנהוגות בעברית החדשה.

המחבר ער לכך שבדיבורם של תלמידי החכמים לא ננקל אפשר להבחין בין מלה או ביטוי שהם חלק מ"המרכיב העברי" הכללי ובין מלים או ביטויים השייכים לאידיולקט האישי שלהם (31). בביטויים אחדים שבפיהם של "עמי הארץ" המחבר מתלבט אם לחשבם "חידושים אישיים הנובעים משגיאות" או להניח שהם ביטויים עממיים מורשים (28).

הקורפוס

ההקלטות הנזכרות למעלה הן הקורפוס הלשוני העיקרי שעליו נשען המחקר. בקורפוס זה נזדמנו 375 מלים וצירופים עבריים המשוקעים בניבים הנזכרים (24), והם הם חומר הגלם שעליהם המחבר לפי פרקי הספר האמורים. המחבר לא כלל ברשימת הערכים ביטויים שעבריותם מוטלת בספק. בפרקים אלו נידונות שאלות חשובות רבות. למשל: כלום המרכיב העברי בניבי תלמסן ותימושנת שווה בפי כל המסרנים? עד היכן

3. לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 163–189, והעניין הנידון – בעמ' 166–169.

4. בעל 'דרכי דוד, שירת על השולחן ערוך', ירושלים 1980.

מגיעות ידיעותיהם של הדיוטות לעומת ידיעות תלמידי החכמים? אלו השפעות הושפע מרכיב זה מן הלשונות ה"קולטות" בהגה, בתצורה ובתחביר? אלו שינויים סמנטיים אירעו במלים ובצירופים האמורים ומה מהם ניתן לזקוף לתהליכים פנים-עבריים? מה עלה לו למרכיב העברי מאז עברו המסרנים האלה לסביבת תרבות מערבית? מלבד הטקסטים שהקליט ניצל בראשון תעתיקים עממיים קיימים כדי ללמוד על מבטא העיצורים העבריים או הערביים, או טקסטים בערבית יהודית מקומית כדי ללמוד על אוצר המלים העברי. למשל, הפיוט המפורסם "אליך ה' נשאתי עיני", הכלול בסליחות הספרדים לימים הנוראים, נדפס בתלמסן על דף יחיד באותיות לטיניות ובו תועתק העיצור ת', עברי וערבי, ב"ts. כיוצא בזה בגרסה הערבית של הפיוט מופיעות מלים עבריות כמו גלות, תשובה, ערבית וכד' (עמ' 41 והערות 11-12).⁵

המחבר משווה את נתוני מחקרו לממצאי קודמיו, גם אם הם ראשוניים, ואף להערות יחידות שבמחקרים אחרים על המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה⁶ ולמחקרים על גיבנים קרובים⁷ ומחקרים אחרים, ובכללם מחקרי עצמו על הערבית של יהודי מרוקו. מאלף הדבר שאת ממצאיו של ברג'ס (Bargès) לפני כמאה וחמשים שנה בראשון מאשר, אף שהוא מתקן בהם נתונים ומסקנות (כגון 22 הערה 40; 50-51 והערה 42). בעיקרו של הדבר המחבר מביא בתעתיק או בלעדי רק את המלים והצירופים העבריים, שהם מושא עניינו העיקרי, אך לפעמים הוא נותן גם את ההקשר הערבי המלא שבו נקרים הביטויים העבריים (33, 113, 119, 120 ובהערה 60).⁸

הדקדוק

בפרק על הדקדוק בראשון עוסק בתיאור הפונטי והמורפולוגי של המרכיב העברי. אין פרק על התחביר, כי המצע התחבירי הוא של הלשון המוגברית. עם זה, המחבר העיר על מאפייני התחביר הנוגעים למרכיב העברי.

התיאור הדקדוקי סינכרוני ביסודו, אך במקומות רבים הוא מלווה הערות דיאכרוניות (למשל, עמ' 92 הערה 12), וכבר ציינו שהפרק האחרון עוסק בתולדות

5. אפשר להקביל שיטה זו למה שנהג ח' רוזן ב'העברית שלנו' (תל-אביב תשס"ז, עמ' 159, והע' 1), כשניצל תעתיקים עממיים של עברית ללטינית במבקים שנשלחו לחו"ל, כדי ללמוד מהם על מבטא העברית החדשה.

6. W. Marçais, *Le dialecte arabe parlé à Tlemcen: grammaire, textes et glossaire*, Paris 1902; M. Cohen, *Le parler arabe des juifs d'Alger*, Paris 1912 תהלים בערבית יהודית של קונסטנטיין (אלג'יריה), עבודת גמר למ"א, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1988.

7. D. Cohen, *Le parler arabe des juifs de Tunis*, tome I, Paris – La Haye 1964 (tome II, The Hague – Paris 1975).

8. אף שיש גיעה רבה במתן הקשרים מלאים בתעתיקים, יש לקוות שהמחבר יכלול בפרסומיו הבאים טקסטים מתועתקים רצופים ורבים ככל האפשר מהקלטותיו, לתועלת חוקרי הדיאלקטים הערביים.

הלשון העברית על פי המרכיב העברי. המחבר לא רק מציג את הממצאים, כמקובל בדקדוקים מתארים, אלא אף מפרש, מנמק ומסביר אותם⁹.

הדיון הדקדוקי נסב סביב שאלות אחדות, כגון שאלת המאפיינים הדקדוקיים של המלים העבריות המשוקעות בניבי ת"ת מחד גיסא והמאפיינים מדקדוק הלשון "הקולטת" שהשפיעו על המלים העבריות מאידך גיסא. המחבר מתאר דרך שיטה את מימוש העיצורים בניבי ת"ת בקבוצות שיש להן קרבה בבסיס החיתוך (כגון אהח"ע), את התנועות, הטעם, המכפל, השינויים הפונטיים הכוללים והנדידים והשמטת הגאים. בתיאורו היה המחבר קשוב לקלוט גם מבטאים חריגים, כגון ת $s < (42)$ ופ (רפה) = p במלה ספרד, שלא לפי כללי בג"ד כפ"ת במסורת הטברנית: *sparad* (44).

פרק זה דן במימוש פ דגושה בראש מלה כ-/f/ כגון *lftira* ו-*lfdyun*. המחבר משער שמימוש זה קשור בתווית היידוע הערבית l-1. ברם אילו היה כך, היינו מצפים גם להגייה *lfdyyut* וכד', והרי הגייתה היא *lpiyyut*. לכן מוטב לתור אחר הסבר מורפו-פונמי, מעין האטרקציה של צורה אחת לחברתה מאותו השורש, כגון זיקת *ftira* ל-*n'ftar* או לשורש בעל צליל דומה, כגון זיקת *f'dyun* לשורש הערבי *fdy*, הנושא גם משמעות דומה.

המחבר מתלבט אם המבטא *dabbirut* למלה דברות נובע מטעות מקרית או ממסורת קדומה. אפשר להציע גם התפתחות מסוג זה, אף שאין לכך כל דוגמה נוספת בניב הנידון: *dabber > d'bbber > dibber*, בהגבחת התנועה השנייה כמובן, אך כאן עניין לנו באשר אירע לתנועה הראשונה, שתחילה מורכזה ואחר כך פושטה והונמכה לתנועה אחרת.

בסעיף על התצורה (II סעיף 4) המחבר קובע שלושה מאפיינים עיקריים מן המורפולוגיה הערבית במרכיב העברי: "אל" היידוע או המכפל בראש המלה העברית (לפני "אותיות השמש", כגון אס-סדור), תצורת הריבוי (כגון סדאדר) ותצורת ההקטנה (כגון סדידר, 74). בהמשך הוא מפרט עוד דרכי תצורה שבהן ניכרים עקבות הערבית: א. יצירת שמות תואר משמות עצם או משמות תואר בהוספת יו"ד היחס, כגון חברי (= חבר בחברה קדישא או באגודת צדקה) מן חברה (כשם שבפאס יצרו את חמסי (= חמסן) מן חמס, ובתפילאלת - את אסורי מן אסור (78). אך הצורן *-iym* שב-*kuhaniym* (= כהנים) נראה צורן כלאיים, ב' היחס הערבית ובסיומת הריבוי העברית -ם, ולא צורן שכולו ערבי¹⁰.

ב. גזירת פעלים משמות בבניין השני (79) כגון *g'nn'b* מן גנ"ב (80).

9. ראה, למשל, את הסבר התצורה *kuhaniym* כהיקש ל-*r'bbiyn* או את הסבר מעתק ההגאים $n < m$ (64) או $n < l$ (66). מטעמים טכניים אנו מסמנים כאן ובהמשך המאמר את התנועה המרכיזית ב-^e מוגבהת במקום e הפוכה.

10. ואפשר שכולו עברי ונוצר מתוך היקש ל-עניים המבוטאת *niyyim*. והשווה גם *pa'amaym* (עמ' 93).

בהמשך הדיון על "אל" היידוע (75) המחבר מציין בצדק ש"אימוץ תווית היידוע הערבית אינה עניין רק למישור המורפולוגי אלא גם למישור המורפוסִינטקטי". דבר זה נכון לכל היותר במקרים ש-"ל" היידוע מידמה ל"אות השמש" הבאה אחריה, אך דומה שכאשר אינה מידמה אין היא עניין אלא לתחביר בלבד. למעשה, גם כשהיא מידמה אין היא משנה את התצורה העברית הבסיסית של המלה. ההידמות משפיעה על צורת התווית בלבד אך לא על המלה, שלא כמו בשתי התכונות האחרות שבהן המשקל העברי של המלה משתנה בנטייה בריבוי שבור או בהקטנה, לפי דרכי התצורה של הערבית, ואשר משתקפת בהן דרגה עמוקה של השפעה.

הפועל העברי המשוקע בניבי צפון אפריקה דומה שהצליח לפרוץ את המערכת המורפולוגית של הפועל הערבי, שכן הוא נוטה כבסיס שנספחים אליו צורני הנטייה של הפועל ולא עובר עליו תהליך "הסחיטה" כדי להפוך לשורש הנטמע בתבניות הצורניות הערביות¹¹. על כן הכינוי "הצורה הערבית המקבילה" לצורה *nʕftart* (ביחס לצורה *niftʕa*) צריך סיווג. היסוד הערבי בצורה זו מצמצם לסיומת *-t* בלבד, ואילו היסוד *nʕftar* הוא בסיס עברי גמור. ואין חשיבות אם הדובר מקשר את הצורה העברית עם בניין נפעל או עם שם העצם נפטר, שאף הוא משוקע בתוך הערבית, כגון בביתו "שמחת אנ־נפטרים". ספק אפוא אם אפשר לכנות את הפועל "נפטר" המשוקע בניבי צפון אפריקה "פועל רבעי" (23 הערה 44).

בסוף הפרק על הדקדוק המחבר מעיר הערות אחדות על תחביר המרכיב העברי (81–83).

הפרק על אוצר המלים (III) גדול ומקיף (87–122) ובר־אשר דן בו לכל היבטיו: מצד התפלגותם לחלקי הדיבר (יותר מ־80% הם שמות ופחות מ־20% פעלים) (87); מצד דרכי התצורה (91), מצד החידוש שבמלים או בצירופים (סעיף 5), מצד השינויים הסמנטיים (סעיף 4), מצד התפלגות אוצר המלים לשדות סמנטיים (2) ולרבידים חברתיים שונים (סעיף 3) ומצד יחסי היהודים עם שכניהם המוסלמים או הנוצרים כפי שהם משתקפים בו (סעיף 2C).

ייחודי ובמידה מסוימת אף מפתיע לקהילות ת"ת (בהשוואה לידוע עד כה מגיבים אחרים בצפון אפריקה) השימוש במלים בריון וזווים ובייחוד במלה הסגר במשמעות 'אזכרה' או 'סעודת אזכרה' (46). המחבר תולה שימוש זה במעתק סמנטי מן "סגירותו, בדידותו של האבל בימי אבלו", אך שמא מותר להניח מעתק פונטי מן הזכר (במשקל הזכרי של הפעלה) משורש זכ"ר וממשמע 'אזכרה' ממש¹². החידוש שרוף במובן 'סרף'

11. ראה א' ממן, "לזוהי המרכיב העברי במורבית־יהודית", מסורות ג-ד, ירושלים 1989, עמ' 171–201. למושג "סחיטה" ראה ע' אורגן, "תצורת המלה העברית כיצד", בתוך: מחקרי לשון מוגשים לזאב בן־חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 13–42.

12. והרי זכירה משמשת בניבים אלו (46).

(הפך "כשר") ייחודי לת"ת והמחבר לא מצא לו מקור או הסבר (121). ייתכן שמדובר בשינוי $u > e/i$ כמו השינוי שהמחבר מניח (114) ב"ערב < ערוב ככינוי ל"מים שלנו" (פסח' מב ע"א). הצד השווה בשתי המלים הוא שהמעטק אירע בהן בסמוך לעיצורים השפתיים פ (בטרוף) ו-ב (בערב).

חידוש במובן 'סיפור' (27, הערה 51) אפשר אולי לזקפו גם לקרבת הצליל עם חדיתה במובן זה במוגרבית.

אין הספר מציג רק את העברית ודקדוקה בניבי ת"ת אלא הוא מלמד גם על התהליכים בלשניים כלליים. מעניין לעמוד, למשל, על התהליכים הסמנטיים האופייניים למקטע קטן יחסית של אוצר מלים המשוקע בלשון מצע אחרת. לא נראה שמקטע זה עשוי לכלול את כל התהליכים הרגילים בלשון אינטגרלית המדוברת כלשון-אם.

דרך משל, נראה שההתפתחות בדרך המטונימיה אינה אופיינית למרכיב כזה. הדמיון בין שימוש המלה שתייה בניבי ת"ת במובן 'משקה', ליתר דיוק: המשקה "בהא הידיעה", 'הערק' (104) ובין שימושה בעברית הישראלית עלול להטעות. בעברית החדשה המשמעות 'משקה' התפתחה כמטונימיה, ואילו בניבי ת"ת אין להניח מטונימיה, שהרי הפועל שת"י לא היה חי בהם כלל, לפחות לא במידה המאפשרת התפתחות בדרך כזאת. יפה הראה המחבר (117 והערה 55) שהמלה נשאלה מן "והשתיה כדת" (אס' א, ח). ההסבר המטונימי שנתן מסרן מלומד אחד לשימוש המוזר של פרוכת¹³ נראה אטימולוגיה עממית. מתקבל יותר על הדעת שהמלה היא שיבוש הומוריסטי של פרך מן "עבודת פרך", והרי עבודת הפרך במצרים הייתה מלווה במכות. לעומת זאת ההשמט, למשל, יכול להיות אופייני גם למרכיב העברי. הרי חברה, הפסקה ולבנה התקצרו מן "חברה קדישא", "הפסקת אכילה" ו"ברכת הלבנה" (112–113).

תהליך אחר שהעיר עליו המחבר נוגע לזיקה בין ה"שרח" ובין שימוש העברית. המלה שתיה שהובאה לעיל מתורגמת ב"שרח" (אס' א, ח) מאחיה (= ערק), וזו כמובן אקטואליזציה בהבנת המקרא. אחר כך עברה המלה המקראית אל שימוש הלשון היומיומית במובן שב"שרח", וכן המלה פלשתים ככינוי ל"ברברים" (117 והערה 55). תהליך זה דומה לתהליך שחל, למשל, במלה המקראית חשמל (יח' א, כז) בשימושה בעברית החדשה. על סמך מקבילתה בתרגום השבעים – electron נבחרה מלה זו לתרגם את electricity המודרנית¹⁴. אין בין שני התהליכים אלא שבעברית החדשה הייתה ההסבה הסמנטית פרי של תכנון הלשון.

13. במובן של 'מכות' (114 והע' 51), "משום שהמלמדים השתמשו בחוטים מהפרכת של ארון הקודש כדי להכות את התלמידים".

14. ראה למשל י' יצחקי, "דעותיהם של סופרי ההשכלה על הלשון", לשוננו לג (תשל"א), עמ' 48, הע' 45.

תולדות הלשון

נתונים אחדים מגיבי ת"ת מאששים מסורות לשון ידועות מכתבי־יד טובים של לשון חז"ל וממסורות עדות אחרות, כגון תְּחִית המתים בחי"ת קמוצה (125), לולבים בבי"ת דגושה (126), שְׁלִיח ציבור בשי"ן קמוצה (127), כופרי (128) ועוד.

הלשון וההיסטוריה

יש שאיווגלוסה פונטית מלמדת על זיקה היסטורית בין דוברים מאזורים רחוקים. כך, מכוח המימוש הלא־נחצי של צ, ט, ק (48) המחבר משער שמוצאם של יוצאי ת"ת מספרד.

ובאשר לקשרי תלמסן־תפילאלת, אחת התופעות הוודאיות בהיסטוריה החברתית של דרום־מערב המגרב, אף שאיני יודע לה תיעוד היסטורי, היא התנועה הבלתי פוסקת בציר תפילאלת־קולומב־בשאר־תלמסאן וערים אחרות באלג'יריה. דבר זה נודע לי מעדויות שבעל פה ונתחוויר לי יותר משגיליתי השפעות של הניב הערבי האלג'ירי ששוקעו בו מלים תורכיות רבות, על הניב המוגרבי בדרום מרוקו (בתפילאלת), שמעולם לא בא במגע ישיר עם התורכית. והנה זיקה זו מוכחת ביתר שאת בנתונים בלשניים ובמנהגים המובאים בספר זה. בסקירת נקודות השוויון בין ת"ת ובין קהילות אחרות, בפרק על תולדות הלשון (IV סעיף 2), המחבר דן בנקודות הדמיון בין ת"ת ובין תפילאלת, ויש לא מעט כאלה. נתונים אלו מחזקים את הסברה האמורה¹⁵.

הלשון והחברה

המחבר ייחד במבוא (24–34) תת־פרק שלם לתיאור מפורט של השכבות החברתיות שהמסרנים באו מהן, על ההבדלים הלשוניים הנובעים מהן בכל הגוגע למרכיב העברי ועוד סעיף שלם (3) בפרק העוסק באוצר המלים (III). מלבד שני דיונים ישירים ומרוכזים אלו פרקי הספר האחרים עשירים בהערות סוציולינגוויסטיות. במקומות אין־ספור תמצא שביטוי או מבטא מסוימים נוהגים רק בלשון בני שכבה אחת ולא בלשון השכבות האחרות, כגון המבטא שהחיינו לעומת שייחיינו (38)¹⁶. הקורא היה נשכר מאוד, אילו רוכזו למענו המידע המפוזר בהערות המאלפות האלה בפרק הסוציולינגוויסטי. לשם השלמת התמונה אף מתבקשים מיון מלא ומגנייה סטטיסטית של אוצר המלים לפי הרבדים החברתיים.

15. ראה למשל עמ' 17 והע' 21, עמ' 25, הע' 47, סעיף 4, 33, הע' 64, עמ' 38, הע' 4; 66 (מימוש מבול n^{ebbul}); 71, הע' 69; 77 (צורות ההקטנה והריבוי של סדור ע"ד הערבית: סדיר וסדאדר); 111 והע' 46 ("הם המדברים" כרמו לעצמה שמקנה הממון לבעליו); 120 ("חוץ מכבודכם" כביטוי נימוסין בעת הזכרת דבר מאוס או טמא).

16. וראה גם עמ' 49, הע' 39; 56, הע' 51; 66; 60 (על קיום התנועות במרכיב העברי בפי תלמידי החכמים); 61 (סדרת המלים המשמשות בפי הגברים אך לא בפי הנשים); 65 (מימוש גט gid בשכבות העממיות); 67 ("בורי [=בואי] כלה"); 69; 73; 72; 77–78; 89; 94–97, 99, הע' 101–103 ועוד.

גם הומור ושנינה מבצבצים מן המרכיב העברי בניב ת"ת. הסבת "הם המדברים" מעניין משה ואהרן העומדים לפני פרעה כבעלי כוח וסמכות גדולים משל מלך מצרים לעניין הפרוזאי שב"כסף" (111), לומר: "הכסף יענה את הכול", יש בה מידה רבה של ציוריות. כך נראה גם הכינוי "ממון עצום" ל"גדול" [בתיאור של קהל] (113), אלא אם כן נניח שאולי נשתבש מן "המון עצום", אף שהמלה לציון "המון" נאמרת בערבית (גאשי) לפני הצירוף העברי.

אולי התופעה המעניינת ביותר בתחום זה היא שמלים מסוימות מהמרכיב העברי, ובהן מניין, חכם, גוי, רבי והקדוש ברוך הוא, עברו מלשון היהודים ללשון המוסלמים (107 והערה 39). אף יש שמלה עברית – שמחה – השפיעה על התצורה של מלה ערבית: צבאח < צבחה, בצירוף "צבחת כהן" > "שמחת כהן" (כינוי למחרת מוצאי יום כיפור ולסעודה שערכו בה הכהנים). המסרנים האמורים באו מאלג'יריה, והנה הצרפתים, כידוע, כבשו את אלג'יריה בשנת 1830 ומאז החלה השפעה מסיבית של התרבות והלשון הצרפתית על האוכלוסיה בכלל ועל היהודים בפרט. אחת מתוצאות השפעה זו הייתה התרחקות מהתרבות היהודית וגטישת הלשון הערבית בקרב בני הדור השני להשכלה הצרפתית, ובייחוד בני הדורות שאחריו. ככל שהיה הדור חשוף יותר לתרבות צרפת, כן דעך המרכיב העברי בידיעות הלשון שלו. אבל גם אלה ששמרו על לשונם ועל תרבותם, ובכללן המרכיב העברי, ספגו השפעות מן המרכיב העברי של יהודי צרפת. למשל, אין הם אומרים עוד תפילין אלא "בר-מצוה" ולא מועד טוב (למימושי הפונטיים) אלא "חג שמח" (146).

גם מבטא העברית הושפע מן הצרפתית. יש מסרנים שמצד אחד איבדו את כושר הגיית ע"ן והגרוניות האחרות (40, הערה 9) ואת כושר מימוש המכפל (63), ומצד אחר אימצו את המימוש v לאות ב"ת הרפה (שם הע' 10).

הלשון והתרבות

אף שהמחקר הזה לא נתכוון מלכתחילה להיות ממצה, העיון הסמנטי באוצר המלים המצומצם יחסית מאלף. ממנו עולה ברור דמותה של תרבות הרוח של קהילות ישראל בצפון אפריקה. אפשר לראות באחת שתרבות זו הייתה ספוגה ערכים יהודיים לרוב. אתה מוצא בה גם אצל "עמי הארצות" ידיעה של יסודות רבים מתרבות בית הכנסת ובית המדרש, לוח השנה העברי, שבת ומועדים והלכות, ברכות, איחולים ומנהגים התלויים בהם, מושגים ומונחים מהלכות אישות וממחזור החיים היהודי ועוד (94–105). וממצא מעניין: הטעם במלים ובצירופים העבריים שומר את מקומו, בין שהתנועות מקיימות בין שהן מושמטות (62). דבר זה כשהוא לעצמו אין בו להתמיה, אך משום העובדה שהמרכיב העברי נטמע במידה רבה בדרכי התחביר ובתצורה של הלשון ה"קולטת" היה אפשר לצפות שהוא ייטמע גם בכל מרכיבי הפונולוגיה של הערבית. ולא היא. ללמדך שהדוברים, במודע או שלא במודע, מבקשים לקיים במלים השאלות

את סימני הזיהוי המקוריים שלהם. אפשר להקביל עניין זה, למשל, לדקדוקן של המלים הזרות ולמלות הנוטריקון בעברית החדשה. מקום ההטעמה באלה (כגון בנקים, סטודנטית, קורס מ"כים המוטעמות מלעיל) אינו לפי הכלליים המורפו-פונמיים של העברית.

הדיגלוסיה העברית-ערבית

חלק מהמידע העברי קיים רק בפיהם של תלמידי החכמים (עמ' 108–109 ועוד). בעמ' 93 המחבר מביא ביטויים עבריים השאולים בניב הנידון, ובהם: "טוב שבטבחים שותפו של עמלק" (קיד' ד, יד) ו"ידע שור קונהו וחמור אבוס בעליו" (יש' א, ג). הוא שונה ביטויים אלו ומוסיף עליהם בפרק על אוצר המלים, בסעיף (3) "התפלגות המרכיב העברי ברבדים החברתיים השונים".

אלה ודומיהם שייכים לידיעת העברית כלשון בפני עצמה ורק לידיעתו של מי שחי בדיגלוסיה עברית-ערבית. הראיה – רק שכבת המשכילים הבקאים בלשון העברית ובספרותה משלבים ביטויים אלו בדיבורם. יתר על כן, ניאולוגיזמים מסוימים המצויים רק בפיהם של בני שכבה זו והגזורים במשקלים בעלי הוראה ידועה מעידים על ידיעה של ממש בתורת הלשון העברית. ספק אפוא אם אפשר לכלול את הביטויים האלה ב"מרכיב העברי". נראה יותר שיש להם מעמד של שיבוצים ואף של ציטוטים השכיחים בפי דוברים השרויים בדיגלוסיה ולא של ביטויים שנשמעו טמיעה אורגנית בתוך לשון אחרת.¹⁷

מפתח המלים

המפתח הוא כלי חשוב בידי המעיין להתמצאות בחיבור, בייחוד לכל מי שיבקש לערוך מחקר משווה בנושא זה. המלים הובאו בו בתעתיק, ורק במקום החשש שהקורא לא יזהה את הערך העברי מבעד לתעתיק הובאו הערכים גם באותיות עבריות. המפתח כולל 436 ערכים, אף שמספר הערכים שהתבסס עליהם בראשון במחקרו הוא, כאמור, 375. מקור הפער הוא שמלים שיש להן יותר מהגייה אחת הובאו לעתים בשני מקומות במפתח: למשל פדיון מופיעה גם תחת p^{edyun} וגם תחת f^{edyun}, והמפתח כולל גם מלים שהובאו בדיון רק דרך אגב ואינן חלק מניבי ת"ת, כגון k^{ebbara} ו-b^{stan}. המלה kappara הובאה כערך משנה של k^{ebbara}, אך היא צריכה להופיע כערך בפני עצמו, אחרי ערך kamsan. ואולם איפה, למשל, ימצא המעיין את המלה פשתן? בערכי האות p איננה, והקורא צריך לשער את המבטא b^{stan} כדי למצוא את הערך במפתח. לטובת ערכים כאלה רצוי להביא מפתח מיוחד באותיות עבריות.

17. לזה אפשר להשוות את מנהגם של מלומדים במערב שנהגו לשלב בדיבורם פתגמים וביטויים לטיניים כגון Sic transit gloria mundi; O temporal! o mores!

התרגום

המתרגמת גב' סופי קסלר-מזגיש תרגמה את הספר מעברית לצרפתית ביד אמונה. התרגום קריא, בהיר, שוטף ומקצועי. במקום אחד (16, הערה 17) היא תרגמה את שם כתב-העת 'קבץ על יד' (על פי משלי יג, יא) "recueil 'Al-yad" (= אסופת מאמרים 'על יד') כאילו מדובר בשם הסגולי "קובץ", והיה צריך רק לתעתק "Qobez 'Al-yad" (או במבטא מודרני 'Qovets 'Al-yad).

יש שערך מהערכים הנידונים נשנה בסעיפים אחדים בספר, ובמקום אחד הוא מתורגם בצמצום ובאחר – גם במפתח – בהרחבה. למשל, פדיון מתורגם בעמ' 58 rachat, אך במפתח, בעמ' 177, התרגום שלם יותר: rachat [du premier né]. במובן זה המפתח משמש מילון של ממש, ואולי מוטב היה להעמיס עליו את מירב האינפורמציה, בתעתיק ובהגדרות הערכים, ולחסוך זאת מן הדיון הפנימי. וכך בערכים "ערוב" ו"גזרה" (עמ' 54 לעומת 83 ו-168). לעומת זאת, הגדרת סנדק נשנית במלואה בעמ' 59 ו-178 (במפתח). ועיין גם בתרגום הסגר בעמ' 88 לעומת הערה 5 (שם) ולעומת המפתח (169). לפי רוח החיבור היה ראוי לתרגם את הביטוי "פסוקי דזמרה" (92) וגם להביאו במפתח. אף נפלו שגיאות דפוס אחדות. למשל, בעמ' 59, שורה 1 יש להפריד בין imuna ובין b'egguy, ובעמ' 103 בראש השורה האחרונה – המלה de מיותרת. בערך hafsaka צריך להיות *87 ולא 87. בתרגום kabyaxul במפתח צריך לשים את המלה dire בסוגריים: si l'on peut (dire).

אחרית דבר

החיבור שלפנינו תורם תרומה חשובה למחקר המרכיב העברי בלשונות היהודים, בונה נדבך נוסף בחקר ידיעת העברית בגלויות ומעמיד דגם לתיאור המרכיב העברי (עמ' 5). יריעת מחקריו של בר-אשר רחבה ביותר: מלשון חז"ל, הארמית ולשון המקרא, דרך הסורית הארץ-ישראלית ומסורות הלשון ועד העברית החדשה והניב המוגרבי של הערבית. אין הוא רק נאה דורש ומשקיף בדאגה על היעלמות האינפורמנטים והאינפורמציה בתחום המסורות שבעל פה, אלא הוא גם נאה מקיים. תיתי לו שהוא מקצה חלק נכבד מזמנו ומכוחו לחקר מסורות אלו ולחקר המרכיב העברי בלשונות היהודים, ויש לקוות שגם בעתיד יוסיף להעשיר את ידיעותינו בתחום זה.

המסורה הבבלית לתורה בעיבוד טברני של שמואל בן יעקב

מרדכי ברויאר (מהדיר ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב־יד ל^א, ניו יורק תשנ"ב, שני כרכים, יג + 821 LVI + עמ', כולל מבוא ומפתחות

א

המסורה הבבלית למקרא הייתה עד היום נעלמה ושכוחה. אחותה הטברנית – הערותיה באות במאות כתב־יד קדומים ומאחרים, ובהם כתב־יד של המקרא כולו, והן אף נדפסו במהדורות 'מקראות גדולות' שבידי כל אדם. ואילו המסורה הבבלית נשכחה ונעזבה, ושרדה רק זעיר פה זעיר שם בדפים מן הגניזה¹.

לשונה של המסורה הבבלית וסגנונה קשים ומוזרים אף למי שבקי ברזי המסורה הטברנית. רבות מן ההערות קשות לפירוש גם מפני שהמסורה הבבלית מבוססת על נוסח המקרא הבבלי. נוסח זה שונה בכול – בכתב, בניקוד ובטעמים – מן הנוסח הטברני הידוע לנו, ולא עוד אלא שעדיין הוא נסתר מעינינו. חלקים ממנו תוארו בספרו המקיף של ייבין (ייבין, מסורת בבל), אולם על אף היקפו העצום של החומר שעיבד עדיין רחוקה התמונה מלהיות שלמה².

והנה מתברר שבכתב־יד טברני של התורה נשתקעו הערות רבות של המסורה הבבלית, ויש בהן תרומה חשובה ביותר לחקר המסורה הבבלית, כפי שיוסבר להלן. כתב־יד קרוי היום ל^א, כנראה על שם בעליו³, ובעבר היה בבית הכנסת הקראי

1. הפרסום החשוב ביותר של מסורה בבליית בא בכרך השלישי של גינצבורג, המסורה (עמ' 207–268, על פי כ"י לנינגרד, פירקוביץ, ב, 1549). גינצבורג עמד על הקושי הרב בהדרת המסורה הזאת, אך לא ידע שמסורה בבליית לפניו. קטעים רבים פרסם ג' וייל. ראה וייל, מסורה בבליית, וגם פרסומיו בטקסטוס 4 (1964), עמ' 30–54; טקסטוס 6 (1968), עמ' 75–105; טקסטוס 11 (1984), עמ' 37–87. אוסף מקיף של כל הקטעים הידועים עד היום הוא אוספו של ייבין, שתואר בספרו מסורת בבל, עמ' 204–211. רוב הקטעים צולמו בתוך: ייבין, אוסף.
2. מגמתו של ייבין בספרו היא לתאר את מסורת הלשון הבבליית, ועל כן אין בספרו עיסוק שיטתי בענייני הכתיב ובענייני הטעמים. בעיון במפתח פסוקי המקרא שבכתב־ידי הבבליים (ייבין, עמ' 1187–1200) אפשר להיווכח שה'כיסוי' למקרא בקטעים שמסורתם בבליית עתיקה חלקי בלבד.
3. מהדורת המסורה של כתב־יד יוצאת לאור על ידי קרן מנשה ושרה ליהמן. בהקדמה לקטלוג אהל חיים, כרך א (כתב־יד בקבלה), ניו יורק תשמ"ח, עמ' י, מ' ליהמן כותב: "גולת הכותרת [בספריית] הם שני מצחפים מבית מדרשם של בעלי המסורה של טבריה הידועים מלפני אלף שנה. המסורה שבהם, שהיא מלאה חידושים נפלאים, תופיע אי"ה במחקר מיוחד".

בקהיר. בשנת 1905 בדק ר' גוטהייל את כתב־היד שבקהיר ותיארם, ובכללם תיאר גם את כתב־היד הזה⁴. בסוף כתב־היד בא קולופון באותיות גדולות, ונאמר בו: "אני שמואל בן יעקב כתבתי ונקדתי ומסרתי זה המצחף למרי ורבי דויד בן ישועה הלוי".

ב

שמואל בן יעקב הוא שם הסופר שכתב, ניקד ומיסר את כתב־היד השלם והידוע של המקרא הנמצא בלנינגרד (כ"י פירקוביץ B19^A, להלן ל). יש מקום לברר אם אמנם אדם אחד כתב, ניקד ומיסר את שני כתב־היד. במבואו של ברויאר באות הוכחות מובהקות לזיהוי⁵: הפרשיות הפתוחות והסתומות בשני כתב־היד זהות בדרך כלל – למעט כעשרים מקומות; כמה זרויות בניקוד משותפות לשני כתב־היד (מחברתו – שמ' לט, כ; יששכר בלא דגש בשי"ן הראשונה; האחרון – דב' כד, ג2); וגם שני חריגים בכללי המתיגה בתיבת זקף קטן משותפים לשני כתב־היד.

מבדיקת דרך כתיבת המסורה הגדולה עולה עוד הוכחה לזיהוי: המסורה הגדולה בכ"י ל כתובה בדרך מיוחדת של נוי הכתיבה, ולפלא הוא שכל החוקרים הרבים שעסקו בכתב־היד לא השגוהו בה (ככל הידוע לי): במקצת העמודים כתובות הערות המסורה שבראש הדף לרוחב שתי העמודות הימניות, והערות אחרות כתובות לרוחב העמודה השלישית; והיפוכו של דבר בתחתית הדף: הכתיבה היא לרוחב העמודה הימנית ולרוחב שתי העמודות השמאליות. היפוכו של דבר בעמודים אחרים (בראש הדף 1–2 ובתחתיתו 1–2). הוא הדין גם לספרי כתובים הנכתבים בשתי עמודות בעמוד: כאן ההתייחסות היא למפתח של שני עמודים שבו ארבע עמודות, וההערות נכתבות לפי הנוסחה: למעלה 1–2–1 ולמטה 1–2–1 (או להפך)⁶. את החריגות מצורת הכתיבה הזאת אפשר ברוב המקרים להסביר על נקלה, כגון שהמסרן הביא מסורה ארוכה ונזקק למלא רוחב העמוד.

והנה, הרב ברויאר בדק ואישר לי שלפי רישומיו זו גם דרך הכתיבה של המסורה הגדולה בכתב־היד ב⁷. מלבד התרומה שיש בגילוי זה לזיהוי של המסרן אפשר ללמוד מכך גם על דרך עבודתו: המסרן מארגן את הערות המסורה שבדעתו לרשום בעמוד, ומתכנן את דרך כתיבתו לפי אורכו. רישום ההערות או העתקתן נעשים ככל הנראה לפי הסדר, עמוד אחר עמוד.

שיטת כתיבה אחרת נוהגת בכתר ארם צובה⁷: המסרן רושם את הערותיו לרוחב עמודה או שתיים או שלוש בלא כל סדר, ולעתים קרובות נותרת 'משבצת' ריקה בלא

4. גוטהייל, קהיר; כתב־היד הוא מספר 14 ברשימתו, והוא מתואר בעמ' 629–630.

5. אף שהמהדיר עצמו אינו מציג כלל את שאלת הזיהוי כטענה הוכחה.

6. על צורת הכתיבה בספרי כתובים העיר לי הרב ברויאר.

7. ראה גלצר, עמ' 242–246. מעין שיטה זו יש גם בכ"י הנביאים מקהיר.

מסורה כלל. שיטת כתיבה זו משקפת, כנראה, עבודה של מסרן מובהק, הרושם את הערות המסורה במקום שנראה לו לנכון בכל המקרא. בלא סדר קבוע, וכל אימת שהוא נזקק לרשום הערת מסורה במקום מסוים הוא מחפש את המקום הפנוי בעמוד ורושם בו את הערתו.

ג

מהדורת המסורה שלפנינו מביאה את המסורה הגדולה בכתב-היד של התורה בלבד, אולם במבוא המהדיר כורך בדינו גם כתב-יד אחר, כתב-יד של נביאים ראשונים, שאף אותו תיאר גוטהייל והוא כתב-היד ה-27 ברשימתו. גוטהייל מצטט את הקולופון שבסופו (שְׁרָד רק בחלקו): "אני שמואל בן יעקב [כת]בתי ונקדתי ומסרתי זה ארבעה הנביאים הראשונים... דברי הימים..."⁸. ייבין כינה את כתב-היד הזה ק2 (ייבין, כתב-יד קרוב, עמ' לא), ותצלומו מצוי במכון לתצלומי כתב-היד העבריים שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (סימנו ס' 40172). כמה קווים משותפים לכתב-היד הזה ולכתב-היד של התורה: שיטת הכתיבה המיוחדת של המסורה שתארנו ושיטה מיוחדת של כתיבת "שירת האזינו" ו"שירת דוד" שהמהדיר דן בה בהרחבה⁹. ממצאים אחרים קושרים אותו לכ"ל, כגון ניקוד תיבת הַיִּתְקַמְּאֵלִי בשלושה שוואים רצופים (שמ"א כז, י) והמתיגה בתיבת וְכַחַטְאֹתוֹ (מל"א טו, לד). בשני כתב-היד נוהגת השיטה המיוחדת של כתיבת המסורה שתוארה לעיל, וכן הסופר נוהג בדרך מיוחדת כשנקרית לפניו שיטה ריקה בראש העמוד או בתחתיתו: הוא רושם בשורה זו פעמיים את האות פ"א, בראש השיטה ובסופה¹⁰.

אם אמנם נמצא גם כתב-היד הזה של נביאים בבעלות חדשה, אפשר שראוי לכנותו למי. מכל מקום יש להבדיל בינו ובין כתב-היד של התורה, שהרי לכל אחד מהם קולופון משלו, וכל אחד נכתב לשם בעלים אחרים: זה של התורה נכתב בעבור דויד בן ישועה הלוי, וזה של נביאים בעבור אלבדהרם (?) בן נחום¹¹ או בעבור יחיה בן יעקב (על פי גוטהייל)¹².

8. גוטהייל, קהיר, עמ' 636. מתוך דברי גוטהייל קשה להבין את משמעות התיבות "דברי הימים" כאן.

9. במבוא, עמ' 2-5, וכן: ברויאר, שירת דוד.

10. בשופטים ו, בראש הסוד ובתחתית הסוד; במלכים א ז, יג (וישלח המלך שלמה), במלכים ב א, טו (וידבר מלאך ה'), ובמלכים ב טו, א (בשנת עשרים ושבע) בראשי הסורים; במלכים א ה, יב (אז אמר שלמה) ובמלכים ב ד, ח (ויהי היום) בתחתית הסורים. על השיטות בעניין זה ראה עופר, סימון הפרשיות.

11. כך נרשם בראש כתב-היד. גוטהייל מצטט: "אברהם בן נחום".

12. שאלת המשקע הבבלי בכ"י למי תידון במקום אחר.

ד

בכמה דרכים ניכרת המסורה הבבלית שבכתב־היד. דרך הזיהוי המובהקת היא על פי תוכן ההערה, היינו שתוכנה של הערת מסורה מסוימת איננו מתאים לנוסח הטברני של המקרא אלא לנוסח הבבלי הידוע לנו. במקרים כאלה המהדיר מציין בהערותיו "מסורה בבלי", מסביר מדוע אין המסורה מתאימה לנוסח הטברני ומפנה לספרו של ייבין שנוכח בו הנוסח הבבלי.

במקרים אחרים אין המסורה מתאימה לנוסח הטברני, אולם הנוסח הבבלי של המקרא אינו ידוע לנו כלל, או שאפשר רק לשער על פי הידוע לנו על מסורת הלשון של בבל. במקרים כאלה המהדיר מציין "כנראה, מסורה בבלי".

מדרך זו משתמעת הגדרה מסוימת של המונח "מסורה בבלי": מסורה המתאימה למסורת הלשון ולמסורת הנוסח של בבל, ולכן בלבד. רישום הערה כזאת בשולי טופס מקרא של נוסח טבריה יוצר סתירה בין נוסח הפנים ובין המסורה (אך על פי הרוב אין הסתירה גלויה לעין, וכדי לעמוד עליה צריך לבחון מקומות רבים במקרא). יש להניח שמסרן מומחה יימנע מדרך זו (כדברי המהדיר, מבוא, עמ' 45).

לפי ההגדרה הזאת, רק חלק קטן מחומר המסורה שבכתב־היד הוא "מסורה בבלי". לדוגמה: בעשרים הפרקים הראשונים של התורה באות יותר מ־300 הערות מסורה. המהדיר מציין לגבי 11 מהן "מסורה בבלי" (שתיים מהן בספק), ולגבי 4 – "מסורה של מדינחאי", היינו שיעור של כחמישה אחוזים. המהדיר נקט פה מידה של זהירות, ותפס את המועט בלבד.

אולם יש עוד דרכים לזיהוי מסורה שמקורה בבלי, ומקצתן צוינו במפורש במבוא למהדורה ובהערות. אחד הסימנים החשובים הוא סדר ספרי המקרא. בדרך כלל הפסוקים שבהערות המסורה ערוכים על פי סדר המקרא. הסדר המשתקף במסורה הטברנית הוא סדר הספרים שבכתב־היד הטברניים, ואילו הסדר בהערות המסורה הבבלית הוא הסדר המפורט בתלמוד הבבלי, בברייתא במסכת בבא בתרא (יד ע"ב). המהדיר מזכיר (בעמ' 12) את שני ההבדלים הבולטים בין שתי השיטות, הבאים לידי ביטוי בהערות מסורה רבות: בהערות המסורה הבבלית ישעיהו בא אחרי ירמיהו ויחזקאל, וספר דברי הימים בא בסוף כתובים, ואילו בהערות הטברניות ישעיהו בא לפני ירמיהו ויחזקאל, וספר דברי הימים בא בראש כתובים. הבדלים אחרים בסדר הספרים מתייחסים לספרים קטנים, ומשום כך הם באים לידי ביטוי רק בהערות מסורה מועטות: במסורה הבבלית מגילת רות באה לפני ספרי תהלים, איוב ומשלי, דניאל בא לפני אסתר, וקהלת – לפני שיר השירים¹³, והיפוכו של דבר במסורה הטברנית. עוד

13. רות לפני תהלים: בר' יט, ח(2); כא, יז(3); כד, גא; ג, כז, לג; מג, ו; שמ' כב, ח(3); דב' יח, טז(3). דניאל לפי אסתר: בר' מג, ו; וי' יג, מט; יז, ד(2) (אבל רות באה שם לפי הסדר הטברני); יט, כ (אבל קהלת באה שם אחרי דניאל); דב' יג, ח(1). קהלת לפני שיר השירים: בר' לב, ט.

סימן למסורה בבליית הוא התייחסות לפרשת השבוע (לפי המחזור החד-שנתי) כתחום ההתייחסות של המסורה¹⁴.

שאלה חשובה הטעונה בירור היא שאלת המינוח הבבלי, ובה אפשר להבחין בתופעה מוזרה: מונחי המסורה השכיחים המאפיינים את המסורה הבבלית – כגון דק, בע, דומ', של' – נעדרים כמעט לחלוטין ממסורת ל^ב, גם בהערות מובהקות של מסורה בבליית. כנגד זה מונחים אחרים מופיעים פעמים רבות: אלין, דיחזי, מיש, קיפ'יא].

אפשר לראות שהמסרן משתבש פעמים רבות במונחים הבבליים, שכנראה אינם מוכרים לו די הצורך. למשל: ל ב ד (= שמה הבבלי של האות למ"ד) – שמות כב, ח (3) – המסרן משתבש שלוש פעמים, ראה הערות המהדיר 2–4; ויקרא כו, מד "וכל לגבי [לבד]", שם האות הושמט, והמסורה נותרה חסרת מובן; וכן שמות כ, ב (ו) III – "[לבד] דיגש", שם האות הושמט (ראה הערה 2 שם); ניגרא – שמות כא, ח (ו) – בטעות: נוג'; במסורה הקטנה שם בא המונח ההפוך, דיגרא, במקום ניגרא (מבוא, עמ' 14)¹⁵; דברים טו, ט (ו) – המסרן השמיט את המונח (ראה הערה 1 שם); דיגרא – בראשית מב, כה (3) – "לאיש כדרכיו דלעיל מן קרא דיגרא" המלים "קרא דיגרא" הן הפניה לירמיה יז, יא, והמסרן דימה לזהות פה את מונח המסורה הבבליית; שיריא – בראשית כב, ד (ו) – המונח הושמט¹⁶; שמות טז, לג (ו) – בטעות: שוד'; שמות כה, כג – בטעות: שדיא; סיחפא – שמות טז, לג (ו) – בטעות: מיח'; ועוד¹⁷.

ה

המפתח להבנת אופייה של מסורת ל^ב וייחודה הוא בדיקת הקשר בין קטעי המסורה הבבליית לתורה ובין מסורת ל^ב. כאמור, רק בחלק מן התורה שרדה המסורה הבבליית לתורה, אולם ג' וייל מצא שהמסורה הבבליית של שישה פסוקים בספר שמות נשמרה בשני קטעי גניזה ונמצאה זהה לחלוטין בשניהם¹⁸. דבר זה הביא את וייל לידי מסקנה חשובה ביותר: שלא כמסורה הטברנית, שהערותיה עומדות כל אחת בפני עצמה

14. למשל: שמות כא, ה (ו) – ואם ז' ראש' פסוק' בפורש'; במדבר א, כב(3): פורשה דפינחס; שמ' לה, יז: דויקהל, דאלה פקודי; ויקרא כו, לו(2): איביהם ג' בפורש', ועוד הרבה.

15. אפשר שגם החלפת דגש ורפה בהערה על שמות כה, כח נובעת מ'תרגום' שגוי של המונחים הבבליים.

16. בקטע של המסורה הבבליית (וייל, מס-5, עמ' 93) באה ההערה "ביום השלישי ב' בשיריא". שיריא הוא מטעמי המקרא הבבליים, והוא מקביל לפעמים לסגול טברני. השמטת המסרן שלנו הטעתה את המהדיר לתלות בהערה משמעות תחבירית שאינה אופיינית למסורה כלל (ראה גם במבוא, עמ' 25).

17. מקצת ההוכחות אינן ודאיות, שכן עבודתו של המהדיר נעשתה על פי העתק המסורה שהכין לעצמו, ובעת עבודתו לא עמדו לעיניו כתב-היד או תצלומו. מכל מקום התופעה בכללותה מוכחת פה בוודאות.

18. וייל, מסורה בבליית, עמ' 76.

כאטומים בורדים, המסורה הבבלית היא חיבור ערוך לפי סדר המקרא, בסדר אחיד בכתב-היד השונים. לשון אחר: הערת מסורה בעניין מסוים עשויה להופיע בכתב-יד טברניים במקומות שונים, כמספר הפסוקים הכלולים בה, ואילו במסורה הבבלית תופיע כל הערה במקום שיועד לה בחיבור. הבדל אחר: אין המסורה הבבלית נכתבת בשולי המקרא כאחותה הטברנית, אלא כחיבור רצוף שמסומן בו כל ראש פסוק.

בהשוואת מסורת ל^מ למסורה הבבלית – בחלקים מן התורה ששרדה בהם – מתברר שחלק הארי של מסורת ל^מ נמצא במסורה הבבלית. לדוגמה: הקטע הראשון של המסורה הבבלית בכתב-היד שפרסם גינצבורג מחזיק ברציפות את בראשית ה, כט – י, כז. 56 מתוך 66 הערות המסורה הגדולה של ל^מ לפסוקים אלו מופיעות במסורה הבבלית (85%). שיעור קרוב לזה נמצא גם בקטעים האחרים של חיבור המסורה הבבלית.

הדעת נותנת אפוא שביצירת מסורת ל^מ עיבד שמואל בן יעקב את חיבור המסורה הבבלית, ויצר על פיו מסורה במתכונת טברנית: מסורה הנכתבת בצמוד למצחף של מקרא בראש הדף ובתחתית הדף; מסורה שאין בה סדר בתוך ההערות שבעמוד אחד, אלא הכול לפי המקום הפנוי לכתיבה; וכמובן, מסורה שאין בה ציון ראשי הפסוקים. מן ההשוואה עולה ששמואל בן יעקב 'תרגם' את המונחים הבבליים הנפוצים למקביליהם הטברניים: של' הבבלי הפך למל' הטברני (לציון כתיב מלא); ודומ' הפך לוחבירו (לציון פסוק דומה לפסוק הקודם ברשימה, שהוא 'חברו' של הפסוק הקודם); בתר' הפך משום מה לתנינא¹⁹. המונחים הנפוצים במסורה הבבלית, דק, בע, הושמטו בדרך כלל; כנגד זה הוסיף המסרן דרך קבע לפני כל פירוט פסוקים את המלה וסימנהון.

לדוגמה: ג"ב, כרך ג, עמ' 207 טור ב – טובות דכת' טבת ד' בע'. ויראו. שבע פרות שנ' בת' (= שניים בתוכו). ערים גדלת וטבת; ל^מ בראשית ו, ב (2) – טבת ד' חס' וסימנהון ויראו. שבע פרות הטבת ב' בפסוק. ערים גדלת. ג"ב, ג, 214 ב – הטהורה טהורה ד' של' בע'. הראשון שבראשון. והראשון שבשני. ובכל מקום. יראת ה'; ל^מ בראשית ז, ב – הטהורה ד' מל' וסימנהון הראשון שבראשון. והראשון שבשני. ובכל מקום. יראת ה'.

ג"ב, ג, 219 א – יספה ויספה ג' דק'. שוב אליו. ויספה פליטת. ודומ'; ל^מ בראשית ח, יב – יספה ויספה ג'. יספה שוב. ויספה פליטת. וחביר'.

אפשר ששיקע המסרן חלק מן החומר שבחיבור הבבלי גם בהערות המסורה הקטנה (שאין כלולות במהדורה). מן הראוי שייבדק הדבר, ומכל מקום רָמַז לדבר מעדות המהדיר במקום אחד: המסורה הקטנה לדברים ה, ז מוסרת "נקוד על ו"ו דתמונה ופולג", והערה זו מופיעה במקום זה במסורה הבבלית (ג"ב, ג, 254א).

19. וכבר ציין זאת המהדיר במבוא, עמ' 12, ותמה על כך.

מבעד לטעויות הרבות של המסרן נחשפות שיטות עבודתו בעיבוד המסורה הבבלית למסורה מעין טברנית. המהדיר מעיד (במבוא, עמ' 12) על תופעה החוזרת ונשנית פעמים רבות: הערת מסורה המביאה רשימה של פסוקים אחדים, והפסוק האחרון חוזר על הפסוק הראשון בלשון אחר או באותו לשון. אין ספק שההסבר שהציע המהדיר לתופעה נכון: המסרן לא הצליח לזהות את סופה של הערת המסורה בכתב-היד של המסורה הבבלית שעל פיו עבד, שהרי הערות המסורה כתובות בו ברצף. למעשה, עוד טעויות רבות במסורה שציינן המהדיר יש להסבירן על רקע הקושי שנתקשה המסרן בזיהוי גבולותיהן של הערות המסורה. למשל: בראשית כד, כג (2) – המלה הראשונה חסרה: [ללין] דהגדי; במדבר א, כב (2) – המסרן חשב את המלים "כל ענינ' לבניי" כסיום ההערה הקודמת, אף שאחר כך זיהה אותן נכונה כהתחלה של הערה חדשה – שם (3); במדבר טז, כב (2) – התחלת המסורה קטועה וצריך להשלים "ויפלו. יפקד – הרוחת כת". יש שהקדים המסרן להערתו את סימן ראש הפסוק הבא דרך קבע במסורה הבבלית (למשל: במדבר טו, ד).

תופעה אחרת הנשקפת מבעד לטעויות המסרן היא 'עייבו' של מלות הרמז לפסוקים. המסורה הבבלית מתאפיינת ברמזים קצרים מאוד לפסוקים, בדרך כלל בני מלה אחת. במסורה הטברנית באות בדרך כלל כמה מלות רמז לכל פסוק. מסתבר שהמסרן נהג 'לעבות' את מלות הרמז הבבליים, אך לא תמיד עשה זאת בצורה נכונה²⁰. המסורה הבבלית נוהגת פעמים רבות לתת מניין כולל לתופעה כלשהי ולכלול בה גם ספרים שלמים בלשון "וכל [ספר]". לעתים נמנה ספר פרט לכמה פסוקים חריגים ("וכל [ספר] בר מן [מספר החריגים או פירוטם]"). מסרן ל²¹, הרגיל יותר לשיטת המניין של המסורה הטברנית, מוסיף במקרים כאלה דכות, וגורם בכך מעין שיבוש במסורה²¹.

ברשימות של מסורה מְצַרְפֶּת נהג המסרן בדרך מיוחדת (שלא כדרכו ברשימות המסורה המפרטת): הוא עיבד את הרשימות והתאימן לפסוק שהביא אותן בו (ראה

20. ראה במבוא, עמ' 12–13; וראה גם בראשית ט, כג (1): במסורה הבבלית שם (גינצבורג, ג, 223) "אביהם. אמך. שארו. מלכא". מסרן ל²² 'עייבה' את הרמזים: "אביהם לא ראו. אחות אמך ואחות. שארו. מלכא לא"; אולם המלה אמך רומזת לפסוק אחר, והתוצאה היא שלפי מסורתו יש שתי הפניות לאותו הפסוק (ראה הערה 2 של המהדיר). בראשית יט, לג (4), הערה 3 – במסורה הבבלית נכתב "ותפוצין" (וייל, מס-5, עמ' 79). המסרן רשם "ותפוצין דחית" ורמז ליחזקאל לד, ו, אולם כוונת המסורה היא דווקא לזכריה יג, ו, כמו שהעיר המהדיר בהערה 3 שם. שמות כו, ג (2) – ראה הערות המהדיר והשווה למסורה הבבלית הנזכרת שם. במדבר ד, יב (1) – ראה הערת המהדיר.

21. המהדיר מעיד בכל מקום כי "וכל... בר מן..." כלולים במניין הראשי של ההערה. ראה למשל: שמות ז, ט; ז, יב (2); יד, כט; טו, יז; יט, יא; דברים ג, יג. וראה גם דברים כט, ד (1) הערת מסורה על חיבת רגלך, שאין בה חיבת דכות, אך בג"ב 208a נוספה המלה ווראה עופר, דרכו של מסרן, עמ' 485–488 והערה 26 שם). על עצם התופעה של תוספת דכות' שלא כדין עמד ברייאר, כתר, עמ' 265–268.

למשל את הערת המהדיר על במדבר כה, יח על החלפת תיבות לצורך כך; פעמים רבות קטע את הרשימה והביאה חלקים חלקים בכמה מקומות (ראה למשל במפתח, עמ' 786, על יריתי – ויריתי). אפשר שמקורו של המסרן הוא קובץ מסורה ערוך (מעין 'אכלה ואכלה') שהיה בידיו. ואפשר שגם חומר זה הוא ממקור בבלי (ראה להלן הערותינו לשמות כא, לה ולבמדבר יז, יט), וראה לעניין המסורה המצרפת במבוא, עמ' 14–13.

חומר המסורה של ל^מ בחלקי התורה שיש בידנו להשוותו למסורה הבבלית יכול ללמד על מסורת ל^מ כולה. מעתה עלתה בידינו הגדרה חדשה ומרחיבה מאוד ל"מסורה הבבלית" המשוקעת בל^מ: מסורה בבליית היא מסורה שמקורה בחיבור המסורה הבבלי (הידוע לנו רק בחלקו), בין שהיא מתאימה למסורת הנוסח הבבליית בלבד ולא לטברנית, בין שהיא מתאימה לשניהם. לפי הגדרה זו רובה המוחלט של מסורת ל^מ הוא מסורה בבליית.

אם נוסיף על כך את דברי המהדיר, שמצא בפסוקי עשרת הדיברות שהוקדם בהם הטעם העליון הבבלי לטעם התחתון שלא כרגיל בכתב־היד (מבוא, עמ' 9), נגיע למסקנה שהמסרן היה ער למעשיו, וניסה לשקע בכתב־היד כמה חיבורי מסורה ומנהגי קריאה בבליים²². גם דרך הכתיבה המיוחדת של השירות שמצא המהדיר בל^מ ובל^מ, כלומר הנטייה להשתדל לסיים כל פסוק מן השירה בסוף השורה, אפשר שהיא ממנהגי הכתיבה בבבל, שהרי מצינו כיוצא בה בכמה מכתב־היד הבבליים של ספרי אמ"ת²³. קשה למדי לבחון את השאלה עד כמה נתערב במסורה של ל^מ חומר מסורה טברני שאינו מתאים למסורת בבלי. סביר להניח שהתופעה קיימת²⁴, אבל כנראה, אין היקפה גדול. נראה שאפשר בהחלט לומר כי סתם מסורה בכתב־היד חזקה ממקור בבלי היא, עד שיוודע לך שטברנית היא!

והמסקנה – מרחיקת לכת: המסורה של ל^מ היא בבואה של החיבור המלא של המסורה הבבליית לתורה, שרק כשביעית ממנו הגיעה אלינו, וילמדו החלקים האלה – שיש להם מקבילה בבליית מקורית – על השאר²⁵.

22. אולי אפשר לשער שאת כתב־היד הזמינו אדם או קהילה ממוצא בבלי, והזמין רצה שהסופר־המסרן (הטברני) יתחשב במסורתו הבבליית בעת כתיבת מסורתו של המצח.

23. כתב־היד אג 5, אג 17, אג 18 ואג 22. ראה תצלומיהם אצל ייבין, אוסף, ה.

24. הערות מסורה שאולי הן מן הסוג הזה הן ההערות הנוגעות לטעמי המקרא הטברנים, כגון ההערה על מאיילא בבראשית ח, יח. אבל גם הערות כאלה אפשר שהיו מכוונות מתחילה לטעמי המקרא של מסורת בבלי. ראה גם את המסורה על וַיִּפֹּץ בְּנוֹסַח הַטְּבֵרְנִי (עמ' 94) לעומת זו השייכת לנוסח בבלי (עמ' 286).

25. דווקא בגלל אופייה של מסורת ל^מ כ'בבואה' של המסורה הבבליית, שהיא חיבור סדור על סדר המקרא, יש להצטער שהמהדיר סידר את החומר על פי סדר ההערות בכתב־היד (הנקבע על פי שיקולים מקריים של אורך ההערה) ולא על פי סדר המקרא. הדבר מקשה בלא צורך על המעיין ועל מי שבא לערוך השוואות עם קטעי המסורה הבבליית.

לרוב הערות המסורה ציין המהדיר מקבילה באוסף המסורה של גינצבורג, למיעוטן ציין מקבילה במסורה של כתבי-היד הטברניים (א, ל, ק, ב, ש, שו, ק"ל, ורק למיעוט קטן מן ההערות לא מצא בכל אלה מקבילה. נדרש עתה מחקר מקיף כדי לברר את התופעה: היש פה מסורות משותפות לטבריה ולבבל או השפעה של מרכז אחד על רעהו. במקרים מסוימים אפשר לראות את השפעתה של מסורת בבלי על זו של טבריה, בדומה לתהליך שנחשף במסורת ל²⁶ גופו. דומה ששיעור השפעתה של מסורת בבלי על מסורת כתבי-היד הטברניים אינו אחד: יש המושפעים יותר (במיוחד ש, שו), ויש ששיעור השפעת מסורת בבלי עליהם מועט²⁶. מן ההפניות לאוסף של גינצבורג, המלוקט מעשרות כתבי-יד מכמה וכמה סוגים, קשה לפי שעה לקבל תמונה ברורה; בדיקת מקורותיו של גינצבורג בכל מקום עשויה להועיל הרבה.

בירור הזיקות בין חומר המסורה הבבלי ובין המסורה של כתבי-היד הטברניים יש בו כדי לשפוך אור חדש על שאלת הקשר בין שתי המסורות. יש לקוות שפרסום המהדורה יהיה נקודת מפנה בחקר המסורה בכלל ובחקר התפתחות המסורה הבבלית והמסורה הטברנית ויחסי הגומלין ביניהן בפרט.

1

תרומתו הגדולה של הרב ברויאר היא בפירוש המסורות הקשות ובתיקונן של המשובשות, שהרי "כמעט שאין מסורה שאיננה טעונה תיקון" (מבוא, עמ' 12). אין ספק שמשימה זו קשה ביותר, שהרי חלק גדול מן החומר מבוסס על מסורת לשון ועל מסורת נוסח שאינן ידועות לנו במלואן. על המהדיר מוטל אפוא להראות את הקשיים, לתקן את לשונו המשובשת של המסרן-המעתיק (שבמקרים רבים לא הבין את ההערה שהוא מעתיק) ולהציע פירוש למסורה שלא פעם הוא בנוי על השערה בדבר הנוסח העומד בבסיסה. רק מי שהתנסה בעבודה מסוג זה יוכל להעריך את הקושי הטמון בה ואת ההישגים הפרשניים העולים מן המהדורה. נביא כאן כמה דוגמות – בבחינת כמה טיפות מן הים – לפירושים חריפים של המהדיר שמשכו את תשומת לבנו בעת העיון במהדורה.

בבראשית ה, לב (3) מובאת מסורה המונה את הפסוקים שבא בהם הצירוף את את ואת. רשימות מקבילות הביא גינצבורג, אך הוא ראה בהן מסורה משובשת. המהדיר מסביר את המסורה בחשפו עיקרון מעניין: אין המסורה דנה בכל פסוק שבאות בו לסירוגין תיבות "את את ואת" (כדרכה של המסורה הטברנית בדרך כלל בהערות מסוג זה). המסורה הזאת דנה רק בתיבות את השייכות למושאים של נשוא אחד. עיקרון זה לא הובן, כנראה, כבר בתקופה קדומה, ועל כן נוספו פסוקים (אחרים) לכל אחד

26. על הערת מסורה אחת ממוצא בבלי שהגיעה למסורת כתר ארם צובה ראה במאמרי דרכו של מסרן,

מן המקורות הבבליים של הרשימה (מס–11 ול"ב). מן הדיון הזה אפשר אפוא ללמוד משהו גם על ההתפתחות הפנימית של חיבור המסורה הבבליית.

מסורת בבל הבחינה בין משמעות חול למשמעות קודש של שם אלהים. לדברי ייבין, כשהמלה באה כשם קודש הלמ"ד רפויה וכשהיא משמשת כשם חול הלמ"ד דגושה. המהדיר מצא (מבוא, עמ' 37–38; ובהערות לשמות כ, ב ו) שמסורת ל"ב משקפת שלב קדום יותר של המסורת הבבליית, ובאים בה סימני דגש ורפה גם על האות אל"ף וגם על האות למ"ד, וההבחנה משולשת: כשהמלה מציינת את הקב"ה האל"ף והלמ"ד רפות; כשמדובר במלאכים ומשרתי פמליה של מעלה האל"ף רפה והלמ"ד דגושה, ואילו כשמדובר באלילים – האל"ף דגושה והלמ"ד רפה. לדעת המהדיר, משמעות הדגש באל"ף גרפית בלבד ולא פונטית, וכנראה, משום כך נתבטלה במרוצת הזמן.

בסוגיית קרי וכתוב המהדיר מציע הסבר שמשמעותו חורגת הרבה מגבולות המהדורה: הערות על קרי וכתוב נמסרו תחילה מנקודת המוצא של המלה הנקראת, מתוך הנחה שמסורת הקריאה היא הדבר הידוע, ומטרת המסורה היא להורות לסופר כיצד לכתוב. בשלב מאוחר יותר התהפך הכיוון, והמלה הכתובה הייתה לנקודת המוצא להערות הקרי. ככל הנראה, הדבר קשור להתגבשות סימני הניקוד והטעמים, התגבשות שהביאה לידי הפיכת מסורת הקריאה בעל-פה למסורת כתובה. 'היפוך' זה של ניסוח הערות המסורה יכול להסביר הערות קרי מוזרות, כגון תיבת לא שנמסר עליה "לו קרי", אף שהקריאה של שתי המלים זהה. ראיות לתפיסתו המהדיר מביא ממסורת ל"ב. המהדיר עמד על תופעה אופיינית למסורת ל"ב, והיא תופעה חשובה להבנת המסורה בכלל: לפעמים נצטרפו שתי הערות מסורה והיו לאחת, אך ההתאמה ביניהן לא הייתה מלאה, והתוצאה היא רשימת מסורה שיש בה קשיים (ראה מבוא, עמ' 21–25).

מתוך מכלול הערות המסורה הגיע המהדיר במקומות רבים לכלל מסקנות חדשות בדבר מסורת הלשון של בבל, בהשלמה (ולעתים בניגוד) לתיאוריו של ייבין בספרו המקיף (מסורת בבל), והוא עורך את הדברים בצורה שיטתית בסוף המבוא (עמ' 28–43). נראה שהמסורה של בבל משקפת בדרכ את הנוסח הבבלי העתיק, בלי השפעה טברנית.

ז

בסיום הדברים – הערות מקומיות על הערות מסורה ועל הפירוש שנתפרשו בהערות המהדיר:

בראשית א, יא (2): המהדיר הסביר את הבעיה במסורה זו העוסקת בחילופי עֶשֶׂה/עָשָׂה, והציג את המיוחד במסורת ל"ב הכוללת בין הצוריים גם את "מגלה". גם בניסוח ההערה כאן יש בעיה: למעשה ההערה מוסרת על ח' עֶשֶׂה, אך היא מפרטת ט' (האחרון בהם הוא "מגלה") או ט"ז (כולל ספרי אמ"ת דתק"ע). ראיית "מגלה" כעומדת לעצמה אינה מתאימה לדרך המסורה, לא הטברנית ובייחוד לא הבבליית.

בראשית א, כח(1): שמונת הפסוקים האחרונים שנמנו במסורה זו הם כל "אמירה אליהם" בכתובים (הושמט רק דה"ב י, ט; בציוני המהדיר יש לתקן: קדש – עז' ח, כח, ויקבץ – דה"ב יח, ה). מכאן עולה שנתערבו בהערה זו שתי הערות מסורה: האחת עוסקת ב"ויאמר להם/אליהם" ושייכים לה המניין שבכותרת ופירוט הפסוקים מן התורה ומגביאים (כמו שהסביר המהדיר); האחרת עוסקת בכל לשון "אמירה להם/אליהם", ושייכים לה כותרת ההערה ("אמירה להם") ופירוט פסוקי הכתובים.

בראשית ג, יז: הערת מסורה זו מופיעה במסורה הבבלית מס-3 כאן (ייבין, אוסף, ב, 404). הפסוק החסר למניין י"ט מופיע בה, והוא "לקול האות (שמ' ד, ח) שנ' בת' (= שניים בתוכו)". נראה מכאן שנוסח בבל בפסוק זה היה "ושמעו (נוסחגו: והאמינו) לקל האת האחרון!" בכתב-היד הבבלי העתיק אא4 (ראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 100) מופיע הנוסח הרגיל והאמינו, אך אולי מלה זו היא פרי תיקון בכתב-היד, והנוסח המקורי היה ושמעו. נקל להבין שמסורה זו גרמה מבוכה ובלבול למי שלא הכיר נוסח זה: בראשית ה, לב(3): צ"ל "בריחו דביה (שמ' לה, יא). המשכן (שמ' לט, לג)", ועל כן הפסוק שעל חסרונו העיר המהדיר בהערה 7 אינו חסר כלל. ראה הערה דומה בשמות לה, יא (ו) (עמ' 409).

בראשית ו, טז(2), "י"ס ט' דק": לדברי המהדיר שתיים מן המלים יש בהן "י"ס" רק בכתב. אולם פירוש זה לא ייתכן בלשון המסורה הבבלית המובאת לפסוק זה אצל גינצבורג, חלק ג, עמ' 2211: "י"ס י"א דק"ן בתרין יודי" על כורחך אתה אומר שהמסורת הבבלית קוראת כשדיים (יח' כג, יד – והשווה הערה 3, שהמובא בה הוא בבחינת הוכחה לכך) וגם פניים (מש' ג, טו).

בראשית ז, ה(2), "ככל אשר צוה כ"א": לאחר פירוט הפסוקים שבהם הביטוי "ככל אשר" (ראה שם, הערה ו) נאמר "איש כי ידר ככל היצא" (במ' ל, ג). המהדיר מעיר "פסוק זה אינו עניין לכאן", אולם יש לפרשו כך: בפסוק "איש כי ידר" (במ' ל, ג) יש לגרוס "ככל היצא", והדברים נאמרו, כנראה, להוציא מדעת מי שגרס בו "ככל אשר יצא".

בראשית יט, לו: המהדיר נתקשה בהסבר ח' "עד היום" שנמנו פה, והוא מסביר שמניין זה בא "למעט עד היום הזה, עד היום ההוא, וכן למעט עד היום שקדם לו מן היום (נחמ' ה, יח) למן היום (שמ"ב יט, כה)". מן המקבילה במסורה הבבלית (וייל, מס-5, עמ' 85) עולה פתרון פשוט: נמנים פה "עד היום דחזי בהון הזה [היום] הזה ח' דק": בכל שאר הפסוקים אין ההקשר מאפשר לטעות ולהוסיף את תיבת הזה.

בראשית כו, כד: בהערה 4 יש לתקן "ב' בפסק" (= בפסקא), כי פורשה מציינת בכל מקום את פרשת השבוע הבבלית, ורווח של פתוחה או סתומה נקרא פיסקא. בדומה לכך יש לתקן גם בויקרא א, ד (ו).

בראשית לא, כד: המסורה נותנת סימן בוטריקון לחילוף "פן תדבר/מדבר", כדרך המסורה הבבלית. הסימן "פמ" נתחלף ב"פני", והלוא חילוף מ/גי הוא מן החילופים הגרפיים המפורסמים.

בראשית מ, ד: מן המסורה עולה שנוסח בבל פה הוא במשמר, והמהדיר אומר על כך: "אין ספק שמתבקש יידוע... שהרי מדובר כבר במשמר שכבר נזכר בפסוק הקודם: 'ויתן אתם במשמר בית שר הטבחים אל בית הסהר'" (מבוא, עמ' 33). אמנם זה הפירוש העולה מן הניקוד שם, אבל טעמי המקרא (הטברניים) מורים על פירוש אחר, שהרי הרביע מחלק את הפסוק כך: "ויתן אתם במשמר / בית שר הטבחים" (וכיוצא בו להלן מא, י). על פי הטעמים אין פה צירוף סמיכות אלא שני תיאורים: במשמר (= במעצר, במשמרת), בית (= בבית) שר הטבחים. לתפיסה הזאת מתאים הניקוד הטברני בפסוק ד "ויהיו ימים במשמר". על התופעה של מחלוקת פרשנות בין ניקוד לטעמים ראה י' ברויאר, ניקוד וטעמים. המיוחד בדוגמה זו הוא שהניקוד בפסוק ד מתאים דווקא לפירוש הטעמים בפסוק ג ולא לפירוש העולה מן הניקוד שם.

שמות יט, כא (2): צריך להיות "ופליג על בתרא. ומערב' העד". הלוא מערבאי אינם מבחינים כלל בין מקור ובין ציווי, ועל כן אין הם יכולים לחלוק על אחת הדוגמות. אפשר שמדובר פה בניקוד חולם במקום צירי. ראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 369–370, 566 (על יעבר עתיד מקוצר בחולם, ואפשר שהוא הדין לציווי), 655–656 (שני העד מירמיהו מובאים פה בחולם, אמנם מכ"י המערבב בין התנועות).

שמות כ יד (1): נראה שהניסוח המקורי היה: "ויבער אש. מראיהן. מפיו – לפידים של". אולם ל" שינה את המסורה והתאימה לשיטה החולקת "ומראיהן כלפידים ופולג", וכך יצר מסורה העוברת לסירוגין מצורה אחת לחברתה, וגם גרם שיבוש ב"ויבער אש". שמות כא, לה: כמה מן היחידאים ברשימה אינם יחידאים לפי הנוסח הטברני. אולם ייתכן שהיו יחידאים לפי נוסח בבל. על יפתון ראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 506, המביא יכרת תכרת ברי"ש פתוחה. אפשר שגם פה אחד מן השניים בצירי וחברו בפתח. גם יהמיון אפשר שנוקד בחיריק או בפתח; השווה ייבין, מסורת בבל, עמ' 454–455, על תיבת יהפך. יהלכון שברשימה הוא כנראה שיבוש של יהלמון (תה' עד, ו).

שמות כו, ג (1): ההערה עוסקת בניקוד תיבת חמש בפרשיות המשכן (ח' בחטף-פתח או בקמץ). המהדיר פירש את ההערה באופן שתתאים למסורת הטברנית, ונאלץ לומר שהיא דנה רק בארבע משש התיבות שבפרשיות המשכן. אולם אם אמנם המסורת הבבלית כטברנית, היה על המסורה להבחין בין "חמש יריעת" (ח' בקמץ) ובין "חמש היריעת" (ח' בחטף-פתח). משום כך נראה להעדיף את פירושו של ייבין (מסורת בבל, עמ' 1110), הקובע בפשטות לפי הערת המסורה הזאת שמסורת בבל שונה ממסורת טבריה בשמות כו, ג.

שמות לט, כו: השורה הראשונה ("הַרְמְנִים דאורת" חס' וי") היא הערה בפני עצמה שנמסרה לפסוק כה. ההמשך דן בלשון רַמֵּן ביחיד, ועל כן לא הוזכר רַמְנֵי (שמות כח, לג). "בן טברמן" השני בהערה זו רומז לזכריה יב, יא. נוסח בבל שם היה "כמספר ודרדמון בן טברמן בבקעת מגידון", כעולה מכתב-היד של התלמוד הבבלי למגילה ג ע"א²⁷.

ויקרא י, יט: רוב המלים ברשימה פותחות בה"א השאלה, בדומה לרשימה במדבר ג, מט (ו). משום כך נראה שתיבת הזכחים המובאת כאן מכוונת לעמוס ה, כה ותיבת הנוטע לתהלים צד, ט (ראה הערות 2, 4 של המהדיר).

ויקרא יא, לד (2), הערה 9: ההערה מיותרת, שהרי במדבר לא, ו איננו בתחום שהמסורה מגדירה.

ויקרא יג, כ: תחילת המסורה "וְשָׁעֲרָה ל' מִפֶּק" מכוונת לפסוק ד, כעולה מן המסורה הבבלית כאן (ג"ב, ג, 2232). ומכאן נראה שלפי נוסח בבל ושערה הגויה במפיק בפס' ד ובלא מפיק בפס' כ (הפוך מנוסח טבריה). לפי הערות מסורה אחרות שתי המלים הגויית במפיק בנוסח בבל (ייבין, מסורת בבל, עמ' 932). וצ"ע.

ויקרא יד, ח (2): ההערה כולה נוגעת לפס' יא, והיא מתפרשת יפה בתיקון קל: "קדמ' דוהעמיד הַמִּטְהָר, תינינא הַמִּטְהָר".

ויקרא טז, טז: השווה עופר, דרכו של מסרן, עמ' 490. סיום המסורה העוסק במלאים ובחסרים אינו ברור, ויש לשחזרו לפי מה שהבאתי שם בהערה 30.

ויקרא יח, ד: "סופ' פסוק" נראה לפרשו 'במחצית השנייה של הפסוק', וכך מיושבים מניין י"ה ושני הפסוקים שהוער עליהם בהערה 3.

ויקרא כז, יד: לפי ג"ב, ג, 2235, יש לתקן הקדשים < הקדישם, והתיבה היא תחילתו של הפסוק "הקדישם ליום הרגה" שבהמשך.

במדבר י, לג, הערה 2: מסורת ל"ב לדברים לא, כו (ו) מונה שני "ארון ברית יי אלהיכם", ועל כן אינה כוללת כאן את יהושע ג, ג במניין כ"ב "ארון ברית יי".

במדבר טו, לת, הערה 2: המסרן רגיל להחליף תיבת בתר' בתיבת תינינא, ועל כן טעה כאן, ובמקום שני' בת' (= שניים בתוכו) כתב שניהם תינ'.

במדבר טז, כב (2): צריך להשלים "ויפלו. יפקד – הרוחת כת" – וזו עוד דוגמה למקום שהמסרן לא זיהה בו את נקודת ההתחלה של המסורה הבבלית.

במדבר יז, יט: הערה 2 "והלבשתם ל' – אינו מובן שהרי יש ב': שמות כט, ח; במדבר כ, כו" – ראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 556, שהראשון בה' חרוקה והשני בה' פתוחה.

במדבר לג, לב: ההערה העוסקת במלה חר אינה דנה במלא ובחסר, אלא באה להבדילה מן המלה הרי. במקומות רבים המסורה הבבלית עוסקת בניגוד בין ה"א לחי"ת, משום שההבדל הפונטי בין השתיים נתבטל לחלוטין במבטא הבבלי. גם ההערה המקבילה אצל ג"ב ג, 241א, עוסקת בהבחנה הזאת.

דברים א, א (3): השוואה לג"ב, ג, 245 מורה שבסוף ההערה חלה השמטה על ידי הדומות וצריך להיות: "...ההלכת (נחמ' יב, לח; הפסוק האחרון ברשימה). [דושוב 'יה' ה, ב) – מל כת'. ההלכת] – לְמוֹאֵל כת'. ושאר מול (כך)".

דברים ג, כו: מן העדויות שהביא ייבין, מסורת בבל, עמ' 611, נראה שהמסורה הבבלית קראה בדברים ג, כו, במשלי ל, ו ובמקומות אחרים תוסף במלעיל, וצירפה יחד את שני הפסוקים שכתובם מלא. הערת המסורה שהביא שם ייבין מכ"י ל משקפת כנראה את המסורה הבבלית ולא את הטברנית.

דברים כט, ד (1): על תיבת רגליך המציינת צורת רבים (= רגליך) המסורה אומרת "לך ופתחת (יש' כ, ב). שמר (קה' ד, יז). המלך (שמ"ב יא, ח) – בחד' וכתב בתרתינ". ותמה המהדיר על הפסוק האחרון (דברי דוד לאוריה החת: "רד לביתך ורחץ רגליך") על שום מה נתפס כלשון יחיד (הערה 8). נראה שפירשו המסרנים את הכתוב כלשון נקייה, כמפורש בפס' יא שם, ועל כן נתפס רגליך בלשון יחיד. על הסבר זה העיר לי הרב ברויאר שהגמרא בברכות כג ע"א דורשת את הפסוק מקהלת "שמור רגליך" בקשר לנצרך לנקביו, וייתכן שלולא צורת ההפסק בפסוק שבשמואל, היה נוצר גם בו מצב של קרי וכתיב, כמו בפסוק שבקהלת.

רשימת קיצורים

- י' ברויאר, ניקוד וטעמים = יוחנן ברויאר, "מחלוקת ניקוד וטעמים בחלוקת פסוקים", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 191–242
- ברויאר, כתר = מרדכי ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ו
- ברויאר, שירת דוד = מרדכי ברויאר, "שירת דוד בכ"י למ", מחקרים בלשון ה-ו – ספר היובל לישראל ייבין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 421–441
- ג"ב = גינצבורג, מסורה
- גוטהייל, קהיר = R. Gottheil, "Some Hebrew MSS in Cairo", *JQR* o.s. 17 (1905), 609–655
- גינצבורג, מסורה = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 [דפוס-צילום, ירושלים תשל"א]
- גלצר = מרדכי גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 167–276
- וייל, מסורה בבליית = G. E. Weil, "Quatre Fragments de la Massorah = Magna Babylonienne", *Textus* 3 (1963), 74–120
- וייל, מס-5 = G. E. Weil, "Nouveaux Fragments Inedits de la Massorah = Magna Babylonienne (II)", *Textus* 6 (1968), 77–105
- ייבין, אוסף = ישראל ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבליית בתוספת קטעים אחרים של מקרא בניקוד ובמסורה בבליים, מהדורת פקסימיליה, ירושלים תשל"ו
- ייבין, מסורת בבל = ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
- ייבין, כתב-יד קרוב = ישראל ייבין, "כתב-יד קרוב מאוד לכתר ארם צובה: לו", טקסטוס 12 (תשמ"ה), עמ' א–לא
- מס-3, מס-5, מס-11 = כתבי-יד של מסורה בבליית, כפי שהוגדרו ותוארו בידי ייבין, מסורת בבל, עמ' 204 ואילך; מס-5 פורסם ברובו בידי וייל, מס-5
- עופר, דרכו של מסרן = יוסף עופר, "דרכו של מסרן – על מסורתו של אהרן בן אשר בכתר ארם צובה", מחקרים בלשון ה-ו – ספר היובל לישראל ייבין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 481–500
- עופר, סימון הפרשיות = יוסף עופר, "מענייני המסורה – סימון הפרשיות", מגדים ב, מרחשוון תשמ"ז, עמ' 91–104

אל"ף קלה

במאמר "משקל אֶפְעֶלָא הארמי בכפולים – אֶפְעֶלָא" (לשוננו נו, תשנ"ב, עמ' 23–25) קיבץ ישראל בן-דוד מלים ארמיות אחדות בניב הבבלי השקולות בתבנית שהוא מכנה בשם אֶפְעֶלָא, כגון אֶגְלָא. מפני מיעוט הדוגמאות אין להיחפז בהכללות, אך נראה לי שמקום הדיון הראוי למלים אלה ואחרות בִּדְקוּק אינו תורת הצורות אלא תורת ההגה, שכן המכנה המשותף להן ולשכמותן הוא אל"ף ראשית תותבת או בלשון קצרה: אל"ף קלה¹. בתיאור דקדוקן של הארמית ושל העברית אפשר לקבץ את מקרי אל"פין חטופות הבאות בראש תיבה בלי הצדקה היסטורית בשתי מחלקות:

א. אל"ף מבקעת. תפקידה לפרק צורר עיצורים בראש מלה, כגון אֶדְרַע (>drā') בארמית או מקבילתה העברית אֶזְרוֹעַ (>ezō').

ב. אל"ף מרחיבה. תפקידה מלכתחילה להוסיף הברה חטופה למלים קצרות, שביטודן הן חד-הברתיות, כדי לדמותן לשאר מלים (תלת-עיצוריות).

הדעת נותנת שאין אל"ף זו מותנית בקיומה של הכפלה, ושמלכתחילה נספחה כהברה חטופה בראש מלים חד-הברתיות פשוטות. אולם מלים ארמיות או עבריות כאלה, כמו אדם (= דם) בארמית ואריס (= ריס) בעברית מעטות הן עד מאוד.

לעומת זאת, במרבית המקרים, ובהם המלים שנדונו במאמרו של בן-דוד, באמת אל"ף חטופה כזאת מצטרפת אל מלים מגזרת הכפולים בעברית ובארמית, כמו אֶגְלָא או אֶגְיִסִין. ניתן לשער שמלכתחילה ניתוספה הברה כזאת בראש שמות חד-הברתיים מגזרת הכפולים שתנועתם קצרה ולא נתממשה בהם ההכפלה, למשל בצורות הנפרד או הנסמך. זה הבסיס לקשר האמיץ בין אל"ף קלה לגזרת הכפולים, וזה למשל פשר היחס בין בעבועין ובין אבעבועין (= אֶבְעֻעֻת). משנוצרה בתודעת הדוברים זיקה בין אל"ף קלה ובין הכפלה, נתרחבה היריעה אף אל צורות שאינן מגזרת הכפולים כמו אֶבְטִית (בְּטִית בארמית), אֶגְדִל (בצד גְדִל) ואף שם המספר הארמי אֶשְתִין (בצד שְתִין).

1. זה השם שהציע חנוך ילון בספרו 'מבוא לניקוד המשנה', ירושלים תשכ"ד, עמ' 88.

לפיכך, לא זו בלבד ש"אין כוחה של תחילית אל"ף לבטל תנועה קטנה הקודמת לעיצור נכפל", כפי שסיכם בן-דוד את דבריו (שם, עמ' 25), אלא מסתבר שבמרבית המקרים העיצור הנכפל הוא הגורם במישרין או בעקיפין להופעתה של האל"ף המרחיבה.

ולהשלמת התמונה, יש לכרוך בסעיף הדקדוקי הזה אף את הקבוצה השלישית: אל"ף מושמטת. באותה השעה שנוצרה ברייה חדשה, אל"ף תותבת בראש המלה, נפתחה לפני הדוברים הדרך לנהוג גם בדרך ההפוכה: השמטת אל"ף ראשית מקורית, שהרי אחת היא לדובר מה מקורה של אל"ף ראשית חטופה. וכך יכלו להיווצר בארמית מלים חד-הברתיות כמו חַד, נָש, נַז (= אָנַז) וצורות פועליות מגזרת פ"א: תָּא, זִיל, מַר. וכידוע, השמטת אל"ף ראשית חטופה שגורה בשמות פרטיים, למשל: חירם, לעזר, ליעזר, חִיָּה, בא, בון.

SUMMARIES

Moshe Florentin

The Disappearance of the Internal Passive and the Status of **נפעל** and **נתפעל** in the Samaritan Tradition and Mishnaic Hebrew

Two phenomena draw our attention in the conjugation system of Samaritan Hebrew:

1. The disappearance of the internal passive conjugations **פועל** and **הופעל**, manifested in the transition to the external passive. For example, the verb **הוֹרֵד** is pronounced *uwwārðd* and under Samaritan phonological rules this form should be assigned to the *tav* assimilated **התפעל** rather than to **הופעל**. The displacement of **הופעל** is also evident in the Dead Sea Scrolls and in Mishnaic Hebrew. Apparently, in some cases the copyists changed the original **הפעל** forms (**התפעל**<) to the **הופעל** form, known to them from biblical Hebrew. This tendency to digress from the use of the internal passive forms should be attributed to the influence of the spoken language.

2. The consistent gemination of the first radical of the **נפעל** conjugation in the perfect. For example, **נִגְנַבְתִּי** is pronounced in Samaritan Hebrew as *niggānābti*. This gemination may be attributed to the influence of the imperfect form (Noeldeke's opinion) or to the influence of the Aramaic *tav* conjugations where the assimilation of the *tav* may frequently be found (Ben-Hayyim's opinion). The regression of **נפעל** and its replacement by **נתפעל** is evident in Mishnaic Hebrew; for example: **מתאנה** instead of **נאנה**, **מתבעת** instead of **נבעת**, etc. In this language we may also find several examples of *tav* assimilated **נתפעל**, such as **נִימְלֵךְ**. Apparently only a fraction of the original **נִיפעל** forms have survived, the rest being displaced by the more prevalent biblical **נפעל**.

In these two cases the Samaritan tradition and Mishnaic Hebrew display parallel development, with the Samaritan tradition reaching a

somewhat higher evolutionary stage – the nearly total disappearance of the הופעל form, and the total transformation of the *nigtal* pattern to the *nigqatal* pattern. Even though the Jewish texts do not fully reflect the language as it was then spoken, it is still quite reasonable to assume that Samaritan Hebrew developed beyond the stage reached by Mishnaic Hebrew. If this is proven true, may we not safely assume that the Samaritans continued to speak Hebrew long after it ceased to be used as a spoken vernacular by their Jewish neighbours?

Dan Becker

“The *Pa’ul*, the *Pō’el* of which has not been Specified” According to R. Yonah Ben Janāḥ

The aim of this article is to elucidate the material pertaining to a small paragraph from Ben Janāḥ’s *Sefer ha-Riqma* – a paragraph which relates to the passive participle. Fresh examination of this paragraph demonstrates the author’s concept regarding the entire subject of the passive participle in all Hebrew verbal conjugations.

Ben Janāḥ wrote therein that the *pa’ul* (passive participle) the *pō’el* (agent) of which has not been specified, derived from a verb the second radical of which has a *dagesh forte*, is equal in pronunciation to the passive participle of the verb the *pō’el* of which has been specified; the reason being that the forms of the past tenses in both cases are equal in “heaviness,” e.g., מְלֻטֵּשׁ is equal in form to מְדַבֵּר. The former is a passive participle where the agent has not been specified, whereas the latter is a passive participle where the agent has been specified.

M. Vilenski, who edited *Sefer ha-Riqma*, explains that regarding מְלֻטֵּשׁ Ben Janāḥ’s intention is the form of the passive participle of *qal*, and in מְדַבֵּר – that of the *pi’el*. But according to the writings of Hayyūj – as well as Ben Janāḥ himself in other places, it is obvious that Ben Janāḥ was of the opinion that the one and the same form מְפַעֵל served to indicate two distinct grammatical concepts, namely: the participle of the passive forms of *pi’el* (= *pu’al*) as well as the passive participle of the

active forms of the *pi'el* (and in this paragraph he does not deal with the passive participle of *qal* at all).

Consequently, Ben Janāḥ's concept is that the passive participle exists not only in passive conjugations (passive *qal*, *pu'al*, *huf'al*) but also in the active conjugations (*qal*, *pi'el*, *hif'il*); in *qal* there is a difference between the two passive forms: the passive participle of the active forms is *פְּעוּל*, whereas that of the passive forms is *לְפָעַל*, but in *pi'el* – *pu'al*, and in *hif'il* – *huf'al* there is no difference between the two forms: *לְפָעַל* for either *pi'el* or *pu'al*, *לְפָעַל* for either *hif'il* or *huf'al*.

Yair Shiffman

Shem Tov Falaquera's Method of Translation

The book *Moré Ha-Moré* (Guide to the *Guide*) was written by Shem Tov Falaquera as a commentary on the *Moré Nevukhim* (Guide for the Perplexed) in 1280. This book is replete with quotations from various philosophers, whose compositions Falaquera read in Arabic translation.

Falaquera translated every chapter from the *Guide* prior to his commentary. Moreover, he wrote a special chapter criticizing Ibn-Tibbon's translation of the *Guide*.

The following are a few characteristic features of Falaquera's method of translation, as compared with Ibn-Tibbon's.

1. The adjectives and participles whose antecedents are masculine nouns which are declined as feminine sound plurals are translated by Ibn-Tibbon as feminine sound plurals, while Falaquera translates them as masculine sound plurals.
2. Ibn-Tibbon considers all singular nouns not ending in *הַ* as masculine, while Falaquera treats every noun according to its specific gender.
3. Falaquera normally converts the noun + *nisbe* construction, so typical of Arabic, into the more idiomatic *šemikūt* construction of Hebrew; i.e. *יחם אמת* and not *יחם אמת*.
4. Falaquera precedes the dual with *שנים/שתיים*, while Ibn-Tibbon uses *שני/שתי*. If the noun in the dual is preceded by the definite article *א* –

Falaquera prefixes the article in Hebrew to שנים/שתיים, while Ibn-Tibbon prefixes it to the noun.

5. Falaquera omits the generic article, while Ibn-Tibbon translates it literally.

6. The demonstrative pronouns ذلك/ذلك are translated by Falaquera אותו/אותה, and precede the noun. Ibn-Tibbon translates them זה/היא, and they follow the noun.

7. The relative pronoun الذي/التي as well as أن/إن, are translated by Falaquera as ש, while Ibn-Tibbon uses אשר.

8. While Ibn-Tibbon preserves the suffixed object pronouns on Arab verbs in his Hebrew translation, Falaquera tends to convert them into independent pronouns, אותו, אותה, etc.

9. Ibn-Tibbon translates prepositions governed by verbs according to Hebrew usage, while Falaquera translates them literally.

10. In translating asyndetic relative clauses Falaquera follows Arabic usage, omitting the אשר/ש, while Ibn-Tibbon does not.

11. In conditional sentences no principal differences between Falaquera and Ibn-Tibbon can be observed.

Ron Kuzar

The Nominal Impersonal: A Part of Speech or a Syntactic Construction?

Israeli Hebrew possesses a syntactic construction of sentences with a nominalized (infinitival or clausal) subject. The predicates appearing in this construction express mainly judgmental or potential contents. Structurally, this construction is characterized (1) by an "inverted" order of components: the predicate-subject order is the unmarked term, and (2) by the lack of an option to use the copula between the predicate and the subject. In this construction the predicates may belong to all parts of speech: verb, adjective, existential (יש), prepositional phrase, or noun. Their concord to the nominalization is expressed by the masculine singular form, and in the past through the m. sg. form of the verb, or the auxiliary היה.

In addition, there are ten forms which function in this construction but do not belong to the parts of speech mentioned above. H. B. Rosen noted these forms in 1966 and designated them as a new part of speech of Israeli Hebrew, namely the (nominal) impersonal. These forms have different origins and different shapes: חבל, די, חפץ, אפטר, אפטר, אפטר, אפטר, אפטר, אפטר, אפטר. Historically, their penetration into this construction became possible due to: (1) their minimal (m. sg.) concord requirements, (2) the fact that this m. sg. choice is not differential, and (3) the fact that it is a global construction, valid over the entire spectrum of sentence patterns. Although Rosen treats this phenomenon mainly in terms of parts of speech, one can discern tension in his descriptions between viewing it as a part of speech and describing it in terms of syntactic behavior. To establish a new part of speech for these forms is possible, but it is worthwhile noting that this part of speech is small and unproductive nowadays. On the other hand, the description of this phenomenon in terms of syntactic construction accounts for a larger number of facts. Moreover, this construction is especially productive in the other – “normal” – parts of speech.

Joshua Blau

On the Problem of Biliteral Roots in Semitic Languages

Rainer M. Voigt, *Die infirmen Verbaltypen des Arabischen und das Biradikalismus-Problem*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission, Band xxxix, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1988, 332 pp.

This is a most intelligent book, reflecting extensive knowledge in the bibliography of “classical” Semitic philology and of modern general and structural linguistics. This, together with expert understanding of the methods of historical and synchronic linguistics and well-based knowledge of the material, makes the reading of this work a genuine pleasure.

Yet it is inherent in the methods of historical linguistics that its results, howsoever well-founded, remain dubious, because, as a rule, it depends on the scholar's subjective feeling what to attribute to sound shift and what to analogy. Voigt's main conclusion is that Semitic (and even the Hamito-Semitic) "weak" verbs have trilateral origins. It is a pity that, when looking for the vestiges of biliterality, Voigt based himself, in the main, on the Arabic weak verb. Not only is the verb in Semitic languages the most uniform part of speech, due to extensive analogy, but Arabic morphology in general, and that of the verb in particular, reflects extensive late analogical formation, which makes it much less fitting for such an analysis than most other Semitic languages.

The reviewer also remarks on various details contained in the work.

Aharon Maman

The Hebrew Component in the Arabic of Algerian Jews from Tlemcen and 'Ain Timushent

Moshé Bar-Asher, *La composante hébraïque du judéo-arabe algérien*
(*Communautés de Tlemcen et Aïn-Témouchent*), Jérusalem:

Magnes Press, 1992, 184 pp.

The book under review sets out to describe the Hebrew component embedded in the two closely related dialects of Tlemcen and 'Ain Timushent. It seeks to investigate the phenomenon of Hebrew lexemes in Jewish languages, and to learn from the lexemes about the history of Hebrew. The description of the Hebrew component is based on recorded interviews conducted by the author with nine informants. These informants are divided by the author into four categories according to their level of Jewish education: learned, fairly educated, illiterate, and women. In the grammatical section the author presents the reader with a phonetic and morphological analysis of the Hebrew component. This description is basically synchronic, though the author includes occasional diachronic remarks. The final chapter deals with the history of the

Hebrew language. The author concludes his investigation into grammar with a discussion of some syntactic points. The lexicon is analyzed from different angles: the division into parts of speech, methods of noun formation, neologisms (words and syntagms), semantic changes, semantic fields and social registers, and the relationship between Jews and their non-Jewish neighbors as reflected by vocabulary.

The investigation of the lexicon yields a clear picture of the spiritual culture of Jewish centers in North Africa that testifies to the extent of Jewish values. The book contains a useful index with 436 entries, which not only helps make the book accessible, but also constitutes an important tool for those interested in comparative research.

Yosef Ofer

The Babylonian Masorah to the Pentateuch in a Tiberian Rescension

Mordechai Breuer, ed., *The Masorah Magna to the Pentateuch by Shemuel ben Ya'aqov (MS םל)*, New York: Manfred and Anne Lehmann Foundation, 1992, 2 vols., 821 pp. + English introduction, lvi pp.

Only a small portion of the Babylonian Masorah to the Pentateuch remains extant. In distinction to the Tiberian Masorah, the various manuscripts of the Babylonian reflect a uniform version arranged according to the biblical sequence. The eleventh-century masorete and scribe, Shemuel ben Ya'aqov, the copyist of the well-known complete manuscript of the Bible, Leningrad B19^A, integrated the Babylonian Masorah in the marginal notations to a Tiberian codex of the Pentateuch (formerly, Cairo, Gottheil 14). The editor of this MS, Rabbi Mordechai Breuer, cites the Masorah Magna found therein, discusses the problems arising from each comment, and provides a comprehensive introduction as well.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושישה, חוברת רביעית
תמוז התשנ"ב

ירושלים
הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© התשנ"ג, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן־יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סֵדָר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

הדפסה:
גרפית (גרף־חן) בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

ל ש ו נ נ ו

כרך חמישים ושישה, חוברת ד, תמוז התשנ"ב

תוכן העניינים

מ א מ ר י ם	
293	למילון המקראי
	ישראל בן-דוד
	עברית לעומת ארמית בממצא האפיקרפי
	יוסף נה
301	מאמר ראשון: בימי הבית השני ועד שנת 135
317	כגוננו = כמונו – חידוש לשוני של רש"י
	אלעזר טויטו
319	התרחבותו של הופעל בלשון השאלות ותשובות
	צבי בצר
341	הכינוי החוזר וכינוי הזהות בעברית
	גד בן-עמי צרפתי
	"מצא אֵשֶׁה מצא טוב" – ניתוח תחבירי סמנטי
353	יצחק צדקה
	של הפועל "מצא"
ת ג ו ב ו ת	
361	על אודות קביעת יחס בין מקורות
	חיים מיליקובסקי
363	על לשונות וגרסאות: תשובה לתגובה
	מירון ביאליק לרנר
	מסכת עבודה זרה, כ"י ניו-יורק – כתב-יד שהועתק
371	בשני שלבים
	שמא יהודה פרידמן
I	תקצירים באנגלית

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223
פרופ' יוסף נוה, החוג לשפות שמיות עתיקות, האוניברסיטה העברית, ירושלים 905 91
פרופ' אלעזר טויטו, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 900 52
ד"ר צבי בצר, רח' ויצמן 13, רחובות 280 76
פרופ' גד בן-עמי צרפתי, רח' רמב"ן 38, ירושלים 92 268
ד"ר יצחק צדקה, רח' אפסר 8, תל-אביב 362 69
ד"ר חיים מיליקובסקי, רח' מעלה אורן 5, אפרת 962 90
ד"ר מירון ביאליק לרנר, החוג לתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב, רמת-אביב, תל-אביב 978 69
פרופ' שמא יהודה פרידמן, רח' הרב ברלין 38, ירושלים 506 92

למילון המקרא

א. גר"ר – נג"ר

שנינו במדרש שיר השירים רבה ב, טו, א (וילנא תרל"ח, עמ' 36א): "אמר להם הקב"ה. חייכם שכל אחד ואחד מכם אני גוררו למבולו. שנא' 'יגירוהו על ידי חרב מנת שְׁעִלִים יְהוֹ' (תה' סג, יא). 'יגירוהו על ידי חרב'. אלו הרשעים שגוררן לחרבו של ים". כיוצא בזה תנחומא בובר, בוא יט, עמ' 53, והוא לפי כ"י אוקספורד 154: "'יגירוהו על ידי חרב'. אותן האנשים נגוררין והולכין מעצמן לים".

וגרסת שמות רבה כב, א (וילנא תרל"ח, עמ' 83א): "א"ל הקב"ה. רשעים. כבר נשבעתי שאיני מביא מבול לעולם. אבל מה אעשה לכם? אני מביא אתכם למבול וכל אחד ואחד אני גוררו למבולו. והוא שדוד אומר 'יגירוהו על ידי חרב מנת שועלים יהיו'. אלו המצריים הרשעים שגוררן הקב"ה לחרבו של ים".

סמך הדרשן לשון יְגִירָהוּ לשורש גר"ר, ואילו כל המילונים שעלה בידי לראות החל בספר השרשים לר' יונה אבן ג'נאח וכלה באחרוני האחרונים הביאו את הפועל הזה בשורש נג"ר דווקא. לפיכך דומה, אין מדרש זה על יְגִירָהוּ אלא כאותם מדרשים מרובים מאוד המצויים במקרא ובדברי רבותינו ז"ל, והם יפים למשוך לבו של אדם כמים, אבל אין הם מניחים את דקדוק הלשון, כגון 'ויקרא את־שמו נח לאמר זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידינו מן־האדמה אשר אררה ה'" (בר' ה, כט), שדרש ר' יוחנן במדרש בראשית רבה, כת, ב (תיאודור-אלבק, עמ' 239): "לא השם הוא המדרש, ולא המדרש הוא השם. לא הוה צריך קריא למימר אלא 'זה ינחנו', או 'נחמן' – 'זה ינחמינו'. שמא 'נח' – 'זה ינחמנו'?"

שמא תאמר, אין בין יְגִירָהוּ ובין המדרש אלא דמיון צלילים בעלמא? לאו דווקא. רש"י על תהלים סג, יא: "יגירוהו" לשון גרירה, כמו 'מוגרים במורד' (מי' א, ד), 'פרץ נחל מעם גר' (איוב כת, ד). היינו אפשר אין שורש יְגִירָהוּ נג"ר אלא גר"ר, והמדרש שלמעלה מן העניין מושבו בדקדוק איתן.

היאך? אתה מוצא: יְגִירָהוּ אפשר גזרתה גזרת הכפולים שעל דרך הארמית. הווי, אין העיצור השני נכפל כדרך המלך בגזרת ע"ע בעברית לעשות *יְגִירָהוּ, כגון יְנִידָהוּ (איוב יח, ששורשו נד"ד, אלא עיצור הראשון נכפל כגון יָשִׁים (יר' מט, כ; ג, מה), וַיָּשִׁים (במ' כא, ל), לא *יָשִׁים. הגע עצמך. יְגִירָהוּ לא סוף דבר שאין שורשה בהכרח נג"ר, אלא שורש נג"ר מעיקרא שתמצא בכל מילוני המקרא אין לו ראייה ברורה במקרא, ולא

תלווה אנשי לשון במקרא אלא מסברה, כמדומה בשגגה, וכל אותם פעלים שדימו, שורשם נג"ר, יכול, אין שורשם אלא גר"ר.

והַגִּירָתִי (מ"י, א, ו), יִגְרָהוּ (תה' סג, יא), וְהִגְרָם (יר' יח, כא), וַתִּגְרַר (יח' לה, ה), וַיִּגְרַר (תה' עה, ט), מְגָרִים (מ"י, א, ד) – שישה פעלים הללו גרעין משותף להם, הווי, האותיות גר. ולפי שלא נקרה הפועל במקרא בזמן עבר או בבינוני של בניין קל, אין אנו יודעים אם להשלים גר"ן ברישה או להשלים רי"ש בסיפה, ואף הם חשודים על שורש גר"ר, אלא נשתארמה נטייתם. וְהִגְרָתִי (לא *וְהִגְרָתִי, צפ' א, יז) הרי על דרך הַיְלִיחַ (איכה א, ח)¹, לא *הַיְלִיחַ, שהוא על דרך הַדְּמִינוּ (יר' ח, יד), הַפָּרָם (במ' ל, יג). ולפי מה שכתבתי ב'תרביץ' נא (תשמ"ב), עמ' 500, נוסף: הַפְּחָתִי (איוב לא, לט), לא *הַפְּחָתִי. יִגְרָהוּ, הִגְרָם (לא *יִגְרָהוּ, הִגְרָם, כגון וַיִּשְׁמַם, ש"מ"א, ה, ו) הרי על דרך וַיִּשֵׁם². וַיִּגְרַר, וַתִּגְרַר (לא *וַיִּגְרַר, כגון וַיִּצְרְלוּ, מל"א ח, לז; דה"ב ו, כח) הרי על דרך וַיִּסַּב (ש"מ יג, יח), תָּתַם (איוב כב, ג), יָחַל (במ' ל, ג)³. מְגָרִים (לא *מוֹגְרִים, כגון מוֹסְבוֹת, יח' מא, כד) הרי על דרך יָפְתוּ (איוב ד, כ) שמשורש כת"ת, ועל דרך הַשְׁמָה (ויק' כו, לה)

1. כך מילוני מקרא החדשים, ודקדוקו של אולסהאון (בראונשווייג 1861), עמ' 564, של גזניוס-קאטש (לייפציג 1909), עמ' 67, ושל באואר-ליאנדר (האלה 1922), עמ' 436. אבל אבן ג'נאח כ'ספר השרשים' ראה ב'הַיְלִיחַ שורש וז"ל (אני מחזיק טובה לגב' גורית רייך שהסבה את לבי לדבר), וכן קניג בדקדוקו, כרך א (לייפציג 1881), עמ' 471 ואילך.
2. השווה וְהִמְשִׁינִי (את-הַעֲמִידִים, שופ' טז, כו) – לא ביקש שמשון מן הנער שיזיז אותו עם העמודים, כביכול שורש מו"ש, אלא שיניח לו למשש את העמודים, הווי, שורש מש"ש. אף אתה אל תתמה על שיין הרפה שבפועל וְהִמְשִׁינִי, שכן תמצא שימוטם של מכפלים בעיצורים השורקים לעתים מוזמנים. אמר לו יצחק ליעקב: וְאַמְשֶׁךָ (בר' כז, כא), בש"ן רפה, ובפסוק הבא תלמוד לומר וַיִּמְשְׁהוּ, ש"ן דגושה. גם בכתוב יִדְהֶם וְלֹא יִמְשִׁיוּ רַגְלֵיהֶם וְלֹא יִהְלְכוּ (תה' קטו, ז) אפשר שורש מש"ש ונפל המכפל, ואפשר שיעור הכתוב: כשם שאינם מהלכים ואינם מזיזים רגליהם, כך אין מזיזים ידיהם, כלומר, שורש ימ"שון מו"ש במשמע וז"ל. מכל מקום אין צורך להניח שורש מו"ש במשמע מישוש, כדרך שעשו המילונים.
3. כנגד יָחַל (במ' ל, ג), אָחַל (יח' לט, ז), לשון חילול הקודש, שבנטייה המשוארמת, הרי יָחַל (שופ' י, יח; יג, ה), אָחַל (דב' ב, כה; יהו' ג, ז) – לשון פתיחה, תחילה. ונקטה לשון המקרא הבדל הנקיוד להביע הבדל המשמעות. כשח"ת דגושה (בכוח) משמע הפועל חילול הקודש, וכשאין ח"ת דגושה המשמע פתיחה, תחילה. ראה דקדוקו של בסטר (F. Böttcher), צרך F. Mühlau, כרך ב, לייפציג 1868, סימן 1124B.

י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבעלי, ירושלים תשמ"ה, מונה מסימן 25. ועד 30. וזגות מלים שמצא בהם דגש מבחין, בין משמעות חיונית לשלילית ובין קודש לחול וכיוצא בדבר. בין הדוגמאות המרובות שהביא לדגש מבחין הרי אלהים (למ"ד דגושה), היינו חול, עבודה זרה, כנגד אלהים (למ"ד ברפה), היינו קודש, הקב"ה (שם), סוף סימן 26. מודה אני לפרופ' ייבין, שהציע לי לעיין את הפרק הזה של ספרו בכתב-היד קודם להדפסתו.

בידנו להוסיף: בניקודה של סבריה בָּאֵלִים 30 פעם במקרא, לָאֵלִים 88 פעמים במקרא, בלא יידוע, בלא הכפלת תנועה שאחר היידוע, ובאל"ף נחה – כנגד בָּאֵלִים, תה' פו, ח: "אין-כמוך בָּאֵלִים אדוני", לָאֵלִים, ש"מ כב, יט: "זבח לָאֵלִים יחרם". בָּאֵלִים, לָאֵלִים – ביידוע אל"ף כביכול דגושה, ומשמעו עבודה זרה. ועיין רש"י לשמות כב, יט.

ששורשה שמ"ם, אם אתה רואה קמצה של גימ"ל קמץ של תשלום דגש, או על דרך והמכו (איוב כד, כד) שמשורש מכ"ך, שלא בתשלום דגש. ולהלכה ייתכן דרך גזרת פ"ג, היינו, אפשר הטה מיכה מְגָרִים על דרך מְצָל (עמ' ד, יא; זכ' ג, ב), ששורשו נצ"ל. אלא, כאמור למעלה מן העניין, לא מצאתי במקרא ראייה לשורש נג"ר מעיקרא.

כיוצא בדבר פועלי בניין בפעל נְגָה (תה' עז, ג; איכה ג, מט), הַנְּגָרִים (שמ"ב יד, יד), נְגָרוֹת (איוב כ, כח). אף אלו אין בהם ראייה לשורש נג"ר דווקא, והדעת נותנת, נטייתם משוארמת כפועלי בניין הפעיל שראינו למעלה. נְגָה (לא *נְגָה, כגון נְשָׁמָה, יר' יב, יא; נָסַב, בר' יט, ד ועוד) הרי על דרך וְנָחְלוּ (יח' ז, כד⁴, לא *נָחְלוּ), לשון חילול הקודש. נְגָרִים, נְגָרוֹת (לא *נְגָרִים, כגון נְמָקִים, יח' לג, י) הרי על דרך נְאָרִים (מל' ג, ט) שְׁמֵן אר"ר, ואף נְחָמִים (יש' נז, ה) שְׁמֵן חמ"ם, אם לא בא קמצה של גימ"ל בתיבת נְגָרִים לתשלום דגש⁵.

ופייט שמואל בר' הושענא, המכונה שמואל השלישי, באופן לפרשת דברי ופנחס, הפותח "אגביר יללות", על פי הכתוב "עֲיִנִי נְגָה" (איכה ג, מט) "טיפ זילת דמעות כמים זולג ואגירה", ככתוב בכ"י קמברידג' שְׁמֵן הגניזה, T-S 8H16,7, דף 2; וגרסה דומה בכ"י H4.5 מאותה הספרייה.

ובפיוט אחר הטה שמואל השלישי שורש גר"ר בבניין הפעיל גם על דרך השלמים; ראה "מי כמוכה" לו' של פסח לשמואל השלישי, הפותח "את הכל יפה עשה", פרסמו עזרא פליישר ב'הספרות' ד (תשל"ג), עמ' 353, שורה 95: "במטה נְטָה לעיניהם / וְאֶגְרִיר בים המוניהם"⁶.

שנינו במשנת פרה ת, יא (יד), לפי כ"י פארמה ב, דה רוססי 497: "באר שנפל לתוכה חרסית או אדמה ימתין לה עד שְׁתַּצֵּל", כלומר עד שתהיה צלולה. אבל בכ"י קאופמן הגרסה: עַד שְׁתַּצֵּן⁷, והרי זה שורש ע"ע הנוטה על דרך חסרי פ"ג, כגון יִגְיָהוּ, יָשִׁים. בכ"י אנטונין 262 (ר' א"י כץ, גנזי משנה, ירושלים תשל"ל, עמ' רכא) הגרסה: עד שְׁתַּצֵּל⁷, בצד"י דגושה.

תמצא במחזור ליום הכיפורים קרובה לשחרית למשולם בר' קלונימוס העשויה אתב"ש, והיא פותחת "האימן כפי שחקים והקציבם" (במחזורו של ד' גולדשמידט עמ' 180-181), ושם נאמר: "הַדְפָּאם לַמְקוֹם אַחַד וְחוֹל הַסְפִּיבָם". כך שורה 4. ובשורה 7: "הַעֲתוּתִי קִיץ וְהֶרֶף הַקִּיפִם וְהַסְבִּיבִם" – כך בדפוס. אבל בכ"י אוקספורד 1035, והוא

4. וְנָחְלוּ מִקְדָּשֵׁיהֶם. רש"י: "ויתנחלו לאחרים". אבל פרשני המקרא האחרים ראו בפועל וְנָחְלוּ שורש חל"ל.

5. נְגָה דומה לפועל נָחַתָּה (תה' יח, לה), ששני הפעלים גרין בראשם, שתי אותיות השורש בתוכם, ה"א בסופם ודומה הגייתם. אף גיתנו שני הפעלים להידרש גזרת פ"ג וגזרת ע"ע. והכריעו בשניהם כל המפרשים וכל המילונאים: פ"ג. מה ביניהם? ששורש נח"ת במקרא ודאי הוא (ועל פי וְנָחַתָּה, תה' לח, ג; הַנְּחָתָה, יואל ד, יא; נָחַתָּה, תה' סה, יא), אבל שורש נג"ר אין לו ראייה ברורה במקרא.

6. יוסף יהלום טורח בפרסום כל פיוטי של שמואל בר הושענא.

7. מתחת לחי' פתח ברור. ואין הנקודה שמתחת לפתח אומרת קמץ אלא השתקפות הדף הסמוך היא.

מחזור אשכנזי משנת 1258, כתוב בעמ' 78ב: "העיתותי קיץ וחורף הקיפם והסיפם". אפשר שינה הפייטן והטה עבר של הפעיל משורש סב"ב על דרך השלמים ראשונה ועל דרך הארמית שנייה, שלא לשנות בחריזה תיבה כדיוקנה. גם במחזור של כ"י ברלין 5 (נכתב בשנת 1275), עמ' 63א, כתוב: והסיפם, אבל בא "מתקן" ותלה ב"ת בין סמ"ך ובין יו"ד, והטיל הנקדן שווא מתחת לסמ"ך וחיריק מתחת לבי"ת התלויה. נעוד. תמצא ב"דיעות המכון לחקר השירה העברית" ד (תחר"ץ), עמ' ריט ואילך, פיוט הפותח "אנאים גבורות אל", והוא לסדר העבודה ליום הכיפורים, חיברו נחמיה בן שלמה בן הימן ופרסמו מנחם זולאי. ושם בעמ' רלב נאמר:

סִמָּה לְמִקְדָּשׁ בְּמִשְׁרָיִם / לְהַקְטִיר קְטוֹרֶת עֲתָרִים
וּלְהִסִּיב גִּירוֹת שְׁחָרִים / לְהַגִּיד הָרָאשׁ וְהַאֲבָרִים⁸

"להגיד" לא ניקד זולאי, אבל כתב בהערה: "להגיד, כך בכ"י [אוקספורד d42, דף 25. יב"ד], ולא אדע מהו (יומא ג, ד: ולהקריב)". דבר ברי. להגיד שורשו גדר, כלומר, לחתוך.

הציל שאמר דוד אל אבישי: "וודף אחרי פן-מצא לו ערים בצרות והציל עינינו" (שמ"ב כ, ו) יש שהציעו לתקן: והציל. והנה, אפשר שורש והציל – צל"ל, ואין הכתוב צריך תיקון כלל.

ונאמר בספר יונה: "וימן ה'אלהים קיקיון ויעל מעל לינה להיות צל על-ראשו להציל לו מרעתו" (יונה ד, ו). להציל ראו המפרשים ובעלי המילונים לשון מילוט וחילוך. ואפשר, באה סמיכות התיבות צל, להציל ללמדנו שניתן הפועל להציל לידרש בשתי פנים, בין לשון הצלה ושורשו נצ"ל, בין לשון צל (*הצלה) ושורשו צל"ל.

עדות ודאי הראשונה לשורש נג"ר לא ראיתי קודם למגילת ההודיות, עמ' 8, שורה 32: "כי נשבת מעווי מגויתי וינגר כמים לבי וימס כדונג בשרי". אין בלבי ספק ששורה זו שממגילת ההודיות יסודה נבואתו של מיכה: "ונמסו הנהרים תחתיו... כדונג מפני האש כמים מגרים במוך" (מי"א, ד). בשני המקורות הרי הפועל מסס, השם דונג ו-מים ניגרים, אלא כנגד מגרים שבמיכה וינגר במגילה.

בדברי חז"ל לא מצאתי פועל נגר, אבל השם נגר שגור בפיהם, כגון "נגר הניגרר" (עיר' י, יא), ומשמעו ברית. אף נקטו חכמינו לשון נגר במשמע תעלה, ברכה. כל העדויות שמצאתי לדבר לא באו אלא בלשון ריבוי. תוספתא יום טוב ג, א: "שוחטין מן הנגרים אבל לא מן המשוטות"⁹ ולא מן המכמרות". ונשנתה ברייתא זו בקצת שינוי בירושלמי ביצה פ"ג ה"א (סב ע"א) ובבבלי ביצה כד ע"ב.

8. בכתב-היד, אוקספורד d42 (2740), דף 25: והאברים, אליף חסופה-סגולה. ורואה אני ניקודו של כתב-היד מניקודו של זולאי, שפעמים הרבה מצינו "אברים", ונכלל לראות היו"ד סימן לחספה-סגולה.

9. ראה מילון גזניוס-בול, ערך "נצל", הפעיל.

10. העיר ש' ליברמן במהדורת התוספתא שההדיר, גייראק תשכ"ב, עמ' 292: "צל" מן המצודות.

אתה מוצא במילוני המקרא משורש גר"ר – בפועל: גרה לא-יָגַר וויק' יא, ז, יָגַרוּהוּ בחרמו (חב' א, טו), שִׁדְר־רשעים יִגְרֻם (מש' כא, ז), אבנים... מְגַרְרוֹת במגרה (מל"א ז, ט), סַעַר מְתַגַּרְרֵר (יר' ל, כג), ובשם: גָּרָה, מְגַרָה.

אף אתה אל תתמה: וכי מה לשורש גר"ר שעניינו גרירה, העלאת גרה, העלאה או איסוף ברשת, אצל שורש גר"ר שעניינו שפיכה, זרימה, השלכה, זליגה? אלא מלמד: אב-המשמע שבכולן: משיכה, טלטול. כל הפעלים והשמות שמנינו ושורשם גר"ר (או נג"ר כמילונים) יש להם חלק במשמע משיכה, טלטול.

ולפי התרגום לאיוב כת, ד 'פרץ נחל מעם-גֵר': "תקיף נחלא מן אתרא די מזולח מרזביא", הרי שם שלישי במקרא ושורשו גר"ר: *גֵר. וכבר ראינו למעלה מן העניין, ד"ה שמא תאמר, שתלה גם רש"י את השם גֵר בשורש גר"ר, שכתב על תהלים סג, יא: "יגירוהו" לשון גרירה כמו... 'פרץ נחל מעם גר'". כך כתב רש"י אגב יָגַרוּהוּ. אבל באיוב כת, ד כתב על גֵר: "ממקום שהוא נובע ונוגר", היינו, שורש נג"ר. נמצאו דברי רש"י באיוב סותרים דבריו שבתהלים. רד"ק בספר השרשים, ערך "נגר": "ויש מפרשים מזה 'פרץ נחל מעם גר'". ראב"ע: "והעניין מוגר כמים המוגרים". בשום קונקורדנציה למקרא, אף לא במילון מן המילונים, לא מצאתי שם עצם גֵר או גָר.

נעוד: אפשר שם רביעי שורשו גר"ר, הלוא היא מְגוּרָה. שנאמר: "הַעוֹד הַנֶּזֶע בְּמִגְוָרָה" (חגי ב, יט)¹¹. לשם בְּמִגְוָרִים שבכתוב "פִּי-דְעוֹת בְּמִגְוָרִים בְּקֶרֶם" (תה' נה, טו) השווה שמות נקבה אחרים ששמטו לתי"ו הנקבה בבואם חבורי כינוי הנסתרם, כגון כְּתוּבָנָם (הו' יג, ב), בְּצֶרְקָם (איוב ה, יג)¹².

11. לכאורה גזרתה של מְגוּרָה ער"י היא, כגון מְבוּכָה, מְנוּחָה. אלא אתה מוצא גזרת הכפולים מְסַגֵּת גְבוּלָה של גזרת ער"י ושל גזרת פ"נ, וביותר בתבנית מְפוּלָה. ומה מְפוּלָה שורשה צל"ל ומְרֻנָּה שבכתוב "עַל-הַעֵשֶׂק וְעַל-הַמְרֻנָּה" (יר' כב, יז) שורשה רצ"ץ, כך מְגוּרָה שבחגי אפשר שורשה גר"ר, ומשמעה בית שגוררים, מושכים וצוברים בו בָּר, ואת כל הַעוֹדֶף מניחים בו למשמרת. לא מצאתי אלא שם אחד מגזרת ע"ע במשקל הזה ששמר על דמות ע"ע שלו, הלוא הוא מְשׁוּכְתוֹ (יש' ה, ה). וכנגדו כְּמִשְׁכַּת חֶדֶק (מש' טו, יט), הרי על דרך ער"י. שני השורשים, גם שִׁכָּר, גם שוֹרֶךְ, יש להם ראייה במקרא. הא למדת: מְנוּחָה, מְרֻנָּה (ההליכה מהירה מאוד), תבניתן מְפוּלָה. מְפוּלָה, מְרֻנָּה (רציצה) תבניתן מְפוּעָה (ראה י' בן-דוד, "משקל, בניין, תבנית", לשוננו לט [תשל"ה], עמ' 123 וכו', 295 וכו'). והביא מלאכי בית-אריה בלשוננו כס (תשכ"ה), עמ' 84, שם מְהוּמָם בְּמִם דְּגוּשָׁה, מתוך מחזור ק"ק וורמייזא, וסמך לו הערה 59, זה לשונה: "פרופ' בן-חיים מעדיני, שהגייתיה של התיבה במסורת השומרונים mamma מלמדת, שהיא גזורה משורש המם דווקא, ויסודה, כנראה, באמת מְהָמָה". הערה זו, דומה, בסעות יסודה, לפי שכתוב בספרו של פרופ' בן-חיים "עברית וארמית נוסח שומרון", כרך שלישי, ירושלים תשכ"א, עמ' 109, לדברים ז, כג: mama. ונשנה הלשון הזה כדיוקו בכרך הרביעי, ירושלים תשל"ז, עמ' 528.

12. בקונקורדנציות של מאנדלרן ושל אבן-שושן תמצא בְּמִגְוָרִים בערך "מְגוּר", לשון דירה, מגורים. אלא כל שאר השמות שבערך "מְגוּר" באו בלשון רבים, כגון מְגוּרִי, מְגַרְיָה, בְּמִגְוָרִיו (איוב יח, יט), מְגוּרֵיהֶם.

סוף דבר: שורש נג"ד אין לו ראייה של ממש במקרא, וגדול ספקו מוודאו. שורש גר"ר, דברי הכול, מצוי הוא במקרא, גם בשמות גם בפעלים, יותר מעשרים פעמים¹³.

ב. מטל

בירך יצחק את יעקב: "וַיִּתֵּן-לָהּ הָאֱלֹהִים מִטַּל הַשָּׁמַיִם וּמִשְׁמַנֵּי הָאָרֶץ וְרֵב דָּגָן וְתִירָשׁ (בר' כז, כח). ואת עשיו בירך: "הִנֵּה מִשְׁמַנֵּי הָאָרֶץ יִהְיֶה מוֹשְׁבָהּ וּמִטַּל הַשָּׁמַיִם מֵעַל (שם, לט). תרגום אונקלוס לשתי הברכות: "מטלא דשמיא ומטובא דארעא וסגיאית עיבור וחמר... הא מטובא דארעא יהא מותבך ומטלא דשמיא מלעלא". וזה תרגום יונתן: "ויתן לך מימרא דיי מטוב טלין דנחתין מן שמיא ומטוב מבויעין דסלקין ומרביין צמחי ארעא מלרע וסוגנוי עבור וחמר... הא בטוב פרי ארעא יהי מותבך ומטליא דשמיא מלעילא".

ראו שני בעלי התרגומים הארמיים מ"ם של מטל ומ"ם של משמני מ"ם היחס. מ"ם של מטל אפשר שהיא מ"ם היחס, מ"ם הראשונה של משמני – מ"ם היחס אי-אפשר, שלא מצינו בעברית פעלי מן פעל, כביכול משמני מן שמן. מה מצינו? מצינו שתיים. אחת: גמלי (בר' כד, יא, קטני (מש' ל, כד), שפנים (מש' ל, כו), ויסודם גמל, קטן, שפן – לא גמל, לא קטן ולא שפן. ואחת: אגמים (יש' מב, טו) – ריבוי של אגם (ויהיה השרב לאגם, יש' לה, זא, הדסים (זכ' א, ח) ריבוי של הדס (ויהדס וצץ שמן, יש' מא, יט), מצטים ריבוי של מצט.

אלא מה נעשה ולא מצינו לא שמן, לא שמן ולא נגזריהם, אלא שמן, שמן, שמני שמנה, שמנים, שמניה, שמניה – 193 פעמים (לפי הקונקורדנציה לתנ"ך של אבן-שושן). דבר אחר: אפילו נאמר מה שאי-אפשר לומר, שמ"ם הראשונה של משמני מ"ם היחס, היה לו ליצחק לומר רב דגן ותיירש – רב ולא ורב, לפי שבהבנה זו רב דגן ותיירש המושא האחד והיחיד שבברכה. מוחלפת השיטה. אם אתה אומר, מ"ם הראשונה של ומשמני מ"ם תחילית של משמן, היה לו לשמוט לוי"ו החיבור ולומר משמני הארץ, לא ומשמני. אילו ביקש יצחק לברך את יעקב שייתן לו האלוהים רוב דגן ותיירוש מן הטל שבשמים ומן השמנים שבארץ, היה לו לומר ומשמני הארץ או וממשמני הארץ.

ועל הישנות הלשונות מטל, משמני פעמיים – כי נכון הדיבור מעם יצחק ומכוון, ולא בשיבושי הנוסח עסקינן. שתי הברכות, ליעקב ולעשיו, עוזרות אישה את רעותה ומחזקות זו את זו. פשוטו של מקרא, ברכת יצחק ליעקב "וַיִּתֵּן-לָהּ הָאֱלֹהִים מִטַּל הַשָּׁמַיִם" חסרה את מושא את מושא – מה ייתן לו האלוהים מטל השמים? והברכה לעשיו ומטל השמים מעל תלושה ותלויה כאבר המדולדל, לית נושא ולית נושא כלל. מטל השמים מה? שמה מוסב "וְיִהְיֶה מוֹשְׁבָהּ" לסיפה, כביכול יהיה מושבך מטל השמים מעל? אין הדעת סובלת כל פירוש המניח מ"ם של מטל מ"ם היחס.

13. עיין ח' ילון, "נגש גשש", פרקי לשון, עמ' 24–26.

וזאת הברכה אשר בירך משה את יוסף לפני מותו: "מְבֹרָכָת ה' אֲרָצוֹ מִמֶּגֶד שָׁמַיִם מְטֵל וּמִתְהוֹם רִבְצָת תַּחַת וּמִמֶּגֶד תְּבוּאוֹת שָׁמֶשׁ וּמִמֶּגֶד גֶּרֶשׁ יְרֵחִים" (דב' לג, יג-יד). וניבא חגי: "עֲלֵיכֶן עֲלֵיכֶם כָּלֹא שָׁמַיִם מְטֵל וְהָאָרֶץ כָּלֹאָה יְבוּלָה" (חגי א, י). אף כאן ניטרפה ההקבלה. מה נפשו. אם אמר חגי בסיפה "וְהָאָרֶץ כָּלֹאָה יְבוּלָה", היה לו לומר ברישה *כָּלֹא שָׁמַיִם טל. וכיוון שאמר חגי מְטֵל, מפני מה לא אמר מיבולָה? אתה מוצא: הפועל כָּלֹא זוקק את מושאו ביחסת אַת, כגון לְכֹלֹא אֶת־הָרוּחַ (קה' ח, ח), כָּלֹא־תִי רַגְלִי (תה' קיט, קא), וְאֶת־בְּנֵיהֶם כָּלֹא בְּבֵית (שמ"א ו, י), שָׁפַתִּי לֹא אֶכְלָא (תה' מ, י), לֹא־תִכְלָא רַחֲמֶיךָ מִמֶּנִּי (תה' מ, יב).

כללו של דבר: לשון "מטל" קשה בארבעת הכתובים הוא, ואין דעת התחביר ודעת התקבולת נוחות ממנו. על כורחנו נמצינו למדים: מה מ"ם הראשונה של מְשֻׁמְנִי אינה מ"ם היחס אלא מ"ם של משקל מְפַעַל, אף מ"ם של מְטֵל ושל מְטֵל אינה מ"ם היחס אלא מ"ם של משקל מְפַעַל, שבגזרת ע"ע תבניתו מְפַע או מְפַע. ומה מְשֻׁמְנִי אין יסודם שָׁמֶן אלא מְשֻׁמֶן, כדרך שניבא ישעיה יז, ד: "וּמְשֻׁמֶן בְּשֹׁרֵי יִרְזָה", אף מְטֵל, מְטֵל אין יסודם טל אלא מְטֵל, והוא על דרך (לְכַבֵּם) לְמַרְע (דנ' יא, כז), כלומר למעשים רעים, והשווה (וְתִקְוֹתָם) מִפְּחִירֵנָפֶשׁ, איוב יא, כ¹⁴ ששורשו פח"ח, כְּמִשְׁק (גְּבִים) שֶׁקֶק בּוֹ, יש' לג, ד) ששורשו שק"ק, ובלשון חכמים מצינו מְשֻׁשׁ וּשְׁוֹרֵשׁ מִשֻׁשׁ. ב'חומרים למילון, תקופות ג-ד, מן 200 לפה"ס עד 300 לספירה, שיצאו במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית שבאקדמיה ללשון העברית, ירושלים התשמ"ח, תמצא מִגֶּף (בעמ' 6424) בשורש גפ"ף וּמִגֶּף (בעמ' 6832) בשורש דפ"ף. מְטֵל משמע מְטֵלֵל, כלל משקעי הטל, כדרך שעשתה לשון ימינו מְמַטֵּר מן מְטֵר, וכדרך שעשתה לשון חכמים מְסַפֵּק מן סָפַק, כגון "למה אתם מכניסין עצמכם למספק הזה?" (ירושלמי ר"ה פ"א ה"ד, נו ע"ב).

כשם ששגו המפרשים וראו מ"ם של מְשֻׁמְנִי מ"ם היחס, כך שגו וראו מ"ם של מְטֵל ושל מְטֵל מ"ם היחס. כל הפירושים המקובלים הלוא הם דחוקים ופוגעים בין בדקדוק הלשון בין בתחביר. אין מְטֵל צריך תיקון הכתובים, אף לא תיקון הניקוד, והרי זה הפירוש היחיד שבכוחו ליישב את תורת הצורות ואת התחביר כאחד יישוב שלא בדוחק.

עברית לעומת ארמית בממצא האפיקרפי מאמר ראשון: בימי הבית השני ועד שנת 135*

בימי הבית השני היה היחס בין עברית לארמית דומה במידה רבה ליחס שבין הכתב העברי מזה ובין הכתב הארמי והאשורי מזה. הארמית דחקה בהדרגה את רגלה של העברית והייתה ללשון השלטת. כמו הכתב העברי כן גם השפה העברית הייתה בימי הבית השני ביטוי ללאומיות ולקדושה. ברם, ללשון העברית (ובמידת-מה גם לכתב העברי) היה אף שימוש יום-יומי. תמונה זו, המצטיירת בסיכום הממצא האפיקרפי, משלימה את התמונה המשתקפת במקורות הספרותיים. בכתובות אחדות יש הקבלה בין הלשון ובין הכתב (היינו, כתובת עברית נכתבה בכתב עברי), אך רוב הכתובות העבריות נכתבו בתקופה זו בכתב האשורי. בדבריי אציין את הכתובות שהכתב העברי מקביל בהן ללשון העברית, אבל אין מאמר זה דן בכתב אלא בראש ובראשונה במעמדה של הלשון העברית¹. בעת הצגת הכתובות והתעודות אדון לעתים גם בקריאת הטקסט ובהבנתו ובתופעות לשוניות אחדות.

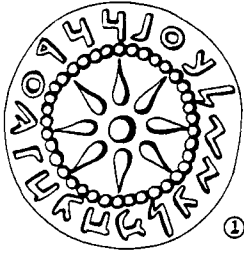
א

כתובות על מטבעות שנכתבו בכתב עברי, אף שפתן עברית היא: במטבעות "יהד" מהתקופה הפרסית: "יחזקיה הפחה", "יוחנן הכהן". במטבעות בית חשמונאי: "היוחנן הכהן הגדל וחבר היהודים", "היונתן המלך". במטבעות המרד הראשון: "ירושלים הקדושה", "שנת שלוש", "חצי השקל". במטבעות בר-כוכבא: "שנת אחת לגאלת ישראל", "לחרות ירושלים", "אלעזר הכהן".

* מאמר זה הוא עיבוד הרצאתי ביום " בסיוון תשנ"א (23.5.91) בסדנה על "דקדוק לשון חכמים ומילונה" במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים. המאמר מבוסס על החומר שנאסף בספר על חרס וגומא: כתובות מימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ב (להלן על חרס וגומא). לעתים ימצא הקורא דמיון בניסוח משפטים אחדים במאמר ובספר, אך שאלת מעמדה של הלשון העברית לא מוצתת אלא במאמר זה.

הנני מודה לד"ר עדה ירדני על הרשות לאייר את המאמר בציוויה; ואכן, רובם הגדול של הציוורים הוא מעשה ידיה. איורים 18 ו-21 נעשו בידי פרופ' נ' אביגד וז"ל; איור 12 הועתק ממאמר של י"ס מיליק. התעודות מוואדי מורבעת פורסמו בידי מיליק, ראה P. Benoit, J. T. Milik et R. de Vaux, "Les grottes de Murabba'at", *DJD II* (Oxford 1961).

1. לעניין מעמדה של הכתב העברי ראה על חרס וגומא, עמ' 11-23.

כל הכתובות האלה נטבעו בכתב העברי ובלשון העברית, ואולם כאשר טבע אלכסנדר ינאי פרוטות ולא הקפיד לשוות להן סמליות לאומית, הוא כתב בכתב היהודי (= האשורי) ובלשון הארמית (איור 1):

מלכא אלכסנדרוס שנת כה²

ב

העברית שלטה בפולחן, הן בבית-המקדש הן מחוצה לו. בחפירות שליד הר הבית נמצא קטע של כתובת עברית בכתב אשורי (איור 2):

לבית התקיעה להכ[...]³
 לבית חתין יעזרתם²

כמעט כל הכתובות על כדים במצדה⁴ שעניינן תרומות ומעשרות עבריות הן. הכתובות הארוכות יותר, המזכירות מאוד את לשון המשנה, לא נשתמרו בשלמותן, אך אפשר לשחזר את הטקסטים האלה:

מס' 449 (איור 3): הרה השורה הזות בה כר[...]⁵
 ואינן כשיריין ... לטהרת
 הקד[ש]

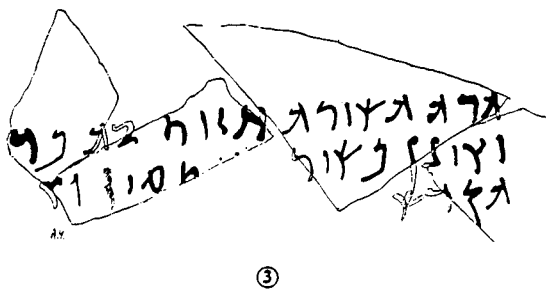
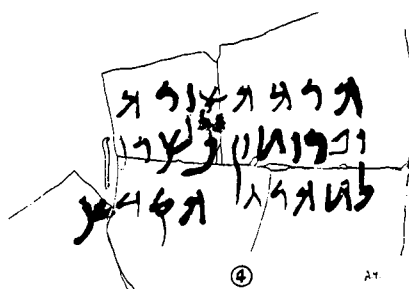
מס' 452 (איור 4): הרה השורה [הזות בה ...]
 ופרוטין כלן כשיריין]
 לטהרת הקדש

2. ראה י' משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל-אביב 1966. לעניין מטבע "יוחנן הכהן" ראה ד' בריג, קדמוניות יז (תשמ"ד), עמ' 59-61; על הפרוטות שבהן טבע ינאי טקסט ארמי ראה (1968) 18 *J. Naveh, Israel Exploration Journal*, עמ' 20-26. ראה גם ד' טלשיר, לשוננו זה (תשנ"א), עמ' 277-280. הכתובות שיידונו להלן נכתבו בעיקר בכתב אשורי (ובכתב סופרים ובכתב רהוט); כתובות בכתב עברי יצוינו במיוחד.

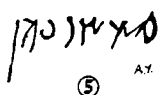
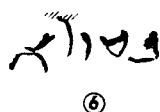
3. ראה ב' מור, ארץ-ישראל יא (תשל"א), עמ' 33-1, המשלים להכ[ריין]; א' דמסקי, ארץ-ישראל טו (תשמ"ה), עמ' 40-42, קורא להכ[רייל]. כמו כן נתגלה ליד הר הבית קטע של כתובת על שיש בכתב עברי; ראה ב' מור קדמוניות ג (תשל"א), עמ' 142-144.

4. לעניין הכתובות ממצדה ראה ב' Y. Yadin and J. Naveh, "The Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar-Inscription", *Masada I, Jerusalem 1989*, עמ' 68-1, לוחות 1-59 (ולהלן מצדה א').

5. "הרה השורה הזות" = הרי השורה הזאת. הקריאה כרוטין, במצדה א', עמ' 34, אינה נכונה; שני שבירי החרס שעליהם נקראה תיבה זו אינם מתאימים זה לזה.

ראשיתו של נוסח זה מעלה על הדעת את המשנה "שתי שורות במרתף" (פסח' א, א) והכוונה לשתי שורות של כדים. במצדה נמצאו עוד כדים ועליהם ציונים דומים, אך קצרים יותר:

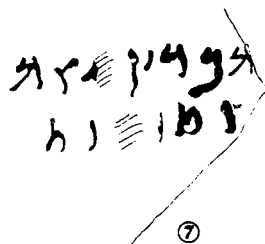
מס' 441 (איור 5): מעשר כהן⁶

מס' 455 (איור 6): פסולה

היינו, פסולה. מי שכתב את הכתובות הארוכות יותר (מס' 449–452) כתב על כד אחד גם את כתובת מס' 454, שבה אפשר לקרוא (איור 7):

הכדין – אה / 1–ו

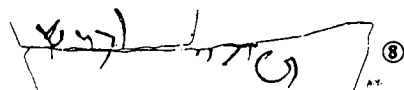
ניסיתי לקרוא כתובת זו מתוך השלמה: "הכדין הא<ל>ה פסון[ל]ות". עדה ירדני, בצדק רב למדי, אינה מקבלת קריאה זו. היא קוראת בשורה 1 "[... ב]ה כדין מאה" ורואה בקטע זה חלק מכתובת ארוכה הדומה לכתובות שנדונו לעיל. לפי קטע זה היא משלימה את כתובת מצדה מס' 449: "הרה השורה הזות בה כד[ין] מאה..." (= הרי השורה הזאת ובה [מאה] כד[ים]).⁷ בשתי הכתובות האחרונות (מס' 454 ומס' 455) מינה של המלה כד הוא נקבה. ואכן, המלה כד משמשת בזכר ובנקבה, הן בלשון המקרא הן בלשון המשנה.

6. ראה את הסברו של ידין, ידיעות כט (תשכ"ה), עמ' 125: "דומה, שמונח זה... בא לציין את 'תרומת המעשר', היינו, המעשר מן המעשר, שניתן לכל הדעות לכוהן".

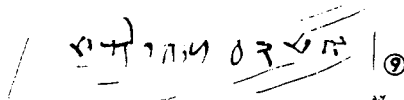
7. בשיעורי באוניברסיטה העברית בתשנ"א על "כתובות מחיי יוסי'ים בתקופת הבית השני", בעת בדיקת הכתובות על החרסים ממצדה, איחה יואב רוזנטל שני שברי חרס במס' 451 וקרא בהם את התיבה מאה.

הכתובות הבאות, מס' 456 ומס' 457, נכתבו בידי אדם אחד. כתובת מס' 456 כתובה על קנקן כדלהלן (איור 8):

טהור לקדש

ואילו בכתובת מס' 457 כתוב (איור 9):

ישוע טוהר לקדש

טוהר אינו אלא כתיב אחר לציון המלה טהור. כנראה, שינויי הכתיב טהור וטוהר מלמדים על ההגייה $*toor < *tor$ שהה"א לא נהגתה בה. והשווה עם הכתיבים: זאת, זואת, זאות, זות: ראש, רואש, ראוש, רוש וכיו"ב.⁸

בשטרות מנחל חבר מופיעה לעתים קרובות החתימה: "יוהסף בר חנניה"⁹. הכתיב יוהסף, בצד יוהסף ויוסף, מלמד על אי-הגייה הה"א, כמו במלה שכתובה פעם טהור ופעם טוהר. יש להניח שהכתיב יוהסף הוא תוצאת היקש (אנלוגיה) מהכתיב יוהנן, יהונתן, יהועזר וכיו"ב. בימי הבית השני, כנראה כבר בסוף התקופה הפרסית, לא הגו את הה"א בשמות אלו (ראה המטבע "יוחנן הכהן" הנזכר לעיל). הכתיב (הפורמלי) היה יהו-, אך הקרי היה יו-; כך, על דרך תיקון יתר (היפרקורקציה), צמח הכתיב יוהסף, המופיע כבר בתהלים פא, ו וברשימת שמות מכתף יריחו מסוף המאה הר' לפנה"ס.¹⁰ בהתרופפות הגרוניות עוד נדון בהמשך.

עתה נחזור לכתובת שבאיור 9: היא פותחת בציון שמו של אדם, אבל שם זה, ישוע, נכתב בכתב העברי. בכתיבה באותיות עבריות יש משום הדגשה. המלה ישוע מציינת, כנראה, את שמו של הכהן שקבע כי הכלי או תכולתו "טהור לקדש".

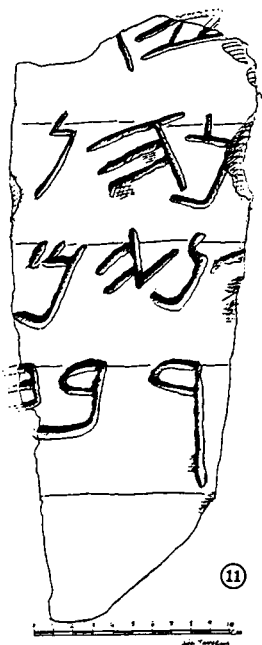
לא מכבר נחשפו על הר גריזים שרידי האתר המקודש מן המאה הב' לפנה"ס, שעל פי ממצאי המטבעות נהרס בידי יוחנן הורקנוס בין 114 ל-111 לפנה"ס. בין השרידים נמצאו עשרות שברים של כתובות שנחקקו באבני הבנייה של המקדש המקומי או של המתחם המקודש שהקיף את המקדש. על שישה שברים שרדו אותיות עבריות, ואילו על השברים האחרים יש אותיות יהודיות (אשוריות)¹¹. מחומר מקוטע זה אנו למדים שהכתובות בכתב היהודי היו כתובות בנייה או הקדשה שנכתבו בשפה הארמית ובהן צוינו שמות האנשים והמשפחות שהשתתפו בבניין המקדש והמתחם (והשווה לרשימת

8. בתופעות אלו דן י' קוטשר בספרו הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 125-128. ראה גם א' קימרון, מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 272-275.

9. ראה N. Lewis, Y. Yadin and J. C. Greenfield, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of the Letters - Greek Papyri*, Jerusalem 1989.

10. ראה ח' אשל וח' משגב, תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 464. על יוהסף בתהלים פא, ו, ראה S. C. Layton, *Biblica* 69 (1988), עמ' 406-411. ראה גם טל אילן, לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 3-7.

11. י' מגן, קדמוניות כג (תשמ"א), 70-96.

בוני החומה בירושלים, בנחמיה, פרק ג). למשל, באיור 10 אפשר לקרוא: "זי הקד[ש] (או הקר[ב]) ועלא", היינו: (זה קטע של החומה) אשר הקדיש ועלא (ש"פ). לעומת זאת, בשברים שנשתמר עליהם כתב עברי מצויות מלים עבריות שעניינן עבודה במקדש: כהן, [כ]הנים (איור 11), שם ההויה, [פ]ינחס (שם טיפוסי לכוהנים), הגדל (= הגדול).

הימצאותן של כתובות מהמאה הב' לפנה"ס בכתב האשורי, הנחשב לכתבם של היהודים, באתר המקודש ביותר לשומרונים תמוהה לכאורה. ההשערה שכתובות אלו לא נכתבו בידי שומרונים כי אם בידי יהודים אינה סבירה. לפיכך יש להסיק שבפרק הזמן הזה כתבו השומרונים, כמו היהודים, הן בכתב העברי הן בכתב האשורי. למסקנה זו יש רגליים והיא תואמת יפה את הממצא האחר¹².

מכל מקום, אף בהר גריזים הכתובות הנוגעות לבניין קירות המתחם המקודש נכתבו בכתב האשורי ובלשון הארמית, ואילו ענייני פולחן ממש נכתבו, כנראה, בידי הכוהנים בכתב העברי ובלשון העברית.

ג

העברית עדיין הייתה מקובלת גם כשפת דיבור בחיי יום-יום. עובדה זו באה לידי ביטוי בשמות ובכינויים שכונו בהם הבריות. ברשימה שנחרתה על מכסה של גלוסקמה שנמצא במערת קברים בבית פגי, במורד המזרחי של הר הזיתים, נמנו 23 אנשים וחוזרו ונמנו מהם ארבעה. בצד השמות והכינויים נרשמו סכומי כסף קטנים, כגון "ר 1 מ 2" או "מ 1 פ" (ר = רבע הסלע = דינר או דרכמה או זוז; מ = מעה = שישית הדינר; פ = פלג = מחצית המעה). מכאן הסיקו החוקרים שזו רשימת פועלים שעבדו

בבית-מלאכה לגלוסקמאות, ובה גם פירוט שכרם היומי. וזה נוסח הרשימה מבית פגי¹³ (איור 12), לפי קריאתו של מיליק¹⁴:

3 מ	השרק	2	ר 1 מ	בן הציר
4 ר	ידוע		4 מ	בן תחנא
3 ר	בן פזי	20	3 מ	בן יהודא
1 מ	בן אפטלמיס		1 מ 1	בן יהויעמד
1 ר	נומש		2 מ	5 הגלילי
3 מ	לוי		2 מ	בן רבי
-----			3 מ	בן עזריה
	לוי			בן
	בן רבי	25	2 ר	בן מדך
	בן שלטו		1 מ 1	10 שמעון בן שלטו
4 מ	ידוע		3 מ	בן יהוחנן
			2 מ	בן קרנו
			2 מ	בן חלפתא
			2 מ	יהוסף הגלילי
				15 ישניק בבלי
			1 מ	יהוסף
			3 מ	בן העגי

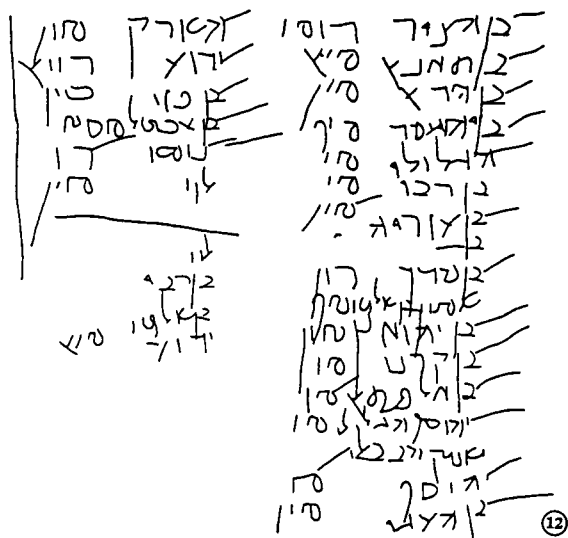
רבים מהאנשים שנמנו כאן מכוונים בכינויים עבריים, כגון בן הציר, הגלילי, בן העגי, השרק, ואין אף כינוי ארמי אחד. קוטשר מצא בטקסט הזה "רמז שהיו מדברים עברית בעיר"¹⁵. גם ב"גורלות" ממצדה (מס' 429–440) יש כינויים עבריים:

בן פטי	בן הנהתמ
ציפון	בן כנבון
בן יאיר	בני
מלתא	גרידא
יואב	חוני
צידא	העמקי

13. כל הכתובות והתעודות שיידונו להלן נכתבו בכתב אשורי.

14. כתובת זו נתגלתה ב-1910, אך יש להסתמך על פרסומו של מיליק: Le couvercle de Bethphage, *Hommages a A. Dupont-Sommer*, Paris 1971, עמ' 75–94. חשוב לציין שרק העותק שפרסם מיליק אותנטי. העתק אחר הוא זיוף מודרני.

15. "קוטשר, בתוך ספר ירושלים, בעריכת מ' אבי-יונה, ירושלים תשס"ז, עמ' 355.

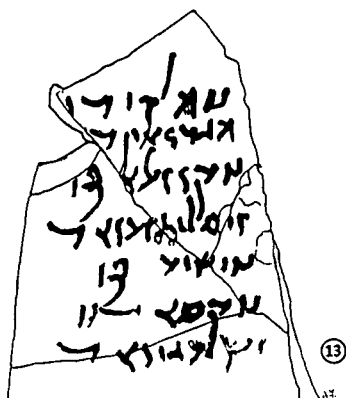

כינויים עבריים בקבוצה זו הם: בנ הנהתמ (בן הנחתום); בנ כנבון (כבונא בסורית, פירושה עוגה עגולה); העמק; בנ פטי; בנ יאיר, אך יש גם כינויים ארמיים: גרידא (כבראה, קרח); מלתא (מלה, דבר); צידא (הצייד).

במצדה נחשפו עוד חרסים שצינו בהם שמות יחידים, כגון אליעזר, חנניה, שאול, יהוחנן, אך לעתים אדם מכונה בשם אביו (בר סמון, בר שוע) או בכינויו של אביו, כגון בר קרולה¹⁶. לעתים כונו גם נשים בשמות ובכינויים דומים: אתת יעקוב, בת קתרא, בת דמלי, שלום הגלילית]. לשלוש הנשים האחרונות כינויים עבריים¹⁷.

כתובת מס' 420 במצדה היא רשימת שמות, ולאחר כל שם ושם מופיע מספר (ראה

איור 13):

בר הלקי 11 [+]

הגדראין 10 [+]

בר קרזלא 21

זומלית זערא 12

בר ישוע 21

בר קסא 12

ישוע גירא 10

16. ושם בר קרזלא הוא הכינוי עצמו? קרזלא הוא פקעת עגולה של חוסים, דהיינו, כינוי לאיש שמן (והשווה לבן כנבון). לעניין הכינויים בן פלוני ואחרים ראה י' נוה, ציון נד (תשמ"ט), עמ' 1-16.

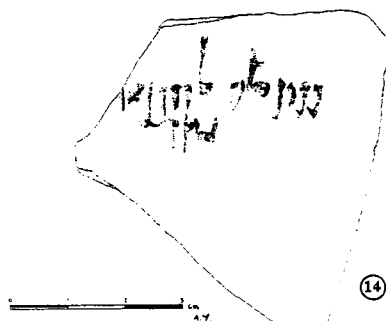
17. ראה מצדה א', עמ' 21-23.

ברשימה זו עברית היא המלה הגדראין, ולזומלית צורה עברית¹⁸. הלקי הוא, כנראה, צורה מקוצרת של חלקיה לאחר התרופפות חי"ת; והשווה עם בנ הנהתמ וראה להלן. על אוסטרקון שנתגלה בחפירות בעיר דויד בירושלים זומנו הוא סוף המאה הד' – ראשית המאה הג' לפנה"ס (איור 14) כתוב¹⁹:

ככרן [1] לף לחנניה בצק

בצק לאלף כיכרות לחם הוכן מכמות עצומה של קמח²⁰. האם נכתב הטקסט הקצר על החרס הזה כדי לשמש תווית במאפייה ציבורית? לשאלה זו אין בפינו מענה. ברם בחרס זה יש משום עדות ששפתו של הכותב הייתה עברית: גם בצק גם ככר (לחם) מלים עבריות מובהקות הן.

במצדה נתגלו כשלושים אוסטרקונים ועליהם הוראות בעניין מתן כמויות של לחם (מס' 557–584). שפת הטקסטים ארמית מעיקרה: הב, שת, תלתינ, לסבליא וכו'. לפעמים הלחם מתואר כ"לחם נקי". בירושלמי חלה נט ע"ד, שם ברכות י ע"ב ובבבלי קידושין כב ע"א מופיעים נקי ופת נקייה לעומת (פת) קיבר. מקור המלה קיבר בלטינית: panis cibarius (panis) ופירושו בה לחם רגיל, לחם פשוט, היינו לחם שחור. פת נקייה שבמקורותינו אינה אלא לחם לבן²¹. הצירוף "לחם נקי" עשוי להיות גם עברי וגם ארמי, אבל על אחד החרסים במצדה נכתבה התיבה האחרונה נקה; כתיב זה מלמד על ההיגוי הארמי nēqē. אם כן, יש להניח שכך ביטאו מלה זו גם כאשר כתבוה נקי. אך בחרס אחר יש מעין פליטת קולמוס המעידה ששפת הדיבור של כותב החרס המסוים הייתה עברית. הוא כתב בקיצור: "הנקי 16" (איור 15), והשתמש בה"א הידיעה²².

18. היש קשר כלשהו בין כינוי זה ובין זומאלסטרא, וזמלסטרו (כף להעלות את המרק מן הקדירה) שבמשנה כלים יג, ב; כה, ג ובתוספתא כלים בבא בתרא ג, ו?
19. הכתובות מעיר דויד יתפרסמו בידי המחבר.
20. לפי משנה עירובין ח, ב; כלים יז, יא היה ככר לחם – שאפו מחצי או משליש הקב קמח – מזון לשתי סעודות. קב הוא בערך 2.2 ליטר; לפי חשבונו של מיליק, המבוסס על כתובת על כד מקומראן (DJD III, עמ' 39), קב הוא 2.5 ליטר.
21. ראה גם ד' שפרבר, תרביץ לו (תשכ"ז), עמ' 199–201.
22. מצדה א', עמ' 8, 52–57.

ד

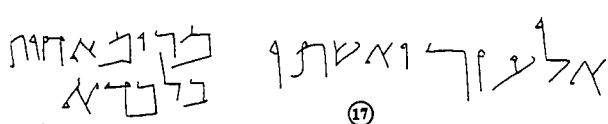
גם הכתובות על גלוסקמאות וכתובות-הקבורה בכלל משקפות מצב דומה. הארמית שלטה בכיפה, אך מפעם לפעם מבצבצת ועולה העברית ומעידה שאף היא הייתה שפה מדוברת. הדבר מתבטא בעיקר בכינויי הנפטרים אן בני־משפחתם, כגון בכתובות על גלוסקמאות של משפחה בית־שאנית (איור 16):

פפיס הבשני
אמיה הבשנית
חנין הבשני

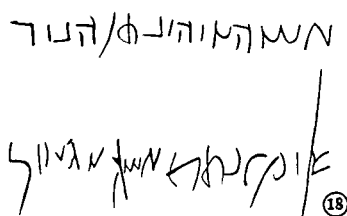
כתובות אלו כתובות בכתב סופרים חגיגי, בלשון העברית. לעומת זאת, מתחת ל"חנין הבשני" הציון בכתב קטן (כאילו בצנעה): "יהוסף בר חנין בשניה אבה קבר בריה" (יהוסף בן חנין הבית־שאני, האב קבר את בנו) כתוב בכתב רהוט ובלשון הארמית²³. בין הכתובות העבריות על גלוסקמאות מצויות גם (איור 17):

שלום אשת יהודה
אלעזר ואשתו
מרימ אחותי בלבדא²⁴

במערות קברים שנתגלתה בהר הצופים נרשם על אחת הגלוסקמאות השם (איור 18):

חנניה בר יהונתן הנזר
ואילו על אחרת נכתב
שלום אנת חנניה בר הנזיר

נראה שהכתובות על שתי הגלוסקמאות שבהן נלקטו עצמותיהם של איש ואישה עשויות ללמד על היווצרותו של שם משפחה מכינוי אישי. אבי הנפטר, יהונתן, מכונה "הנזיר", ואילו בנו חנניה הוא "בר הנזיר". כאן יש לכינוי צורה קבועה, עברית, שאינה מתחשבת בלשון הטקסט, שהיא ארמית²⁵.

23. ראה J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, II, Rome 1952 (להלן פריי), מס' 1372-1374. הקריאה "יהוסף בר חנין בשניה" היא של חגי משגב.

24. פריי, מס' 1247, 1295; אביגד, ידיעות כה (תשכ"א), עמ' 143-144 (בלבדא = בלבדה).

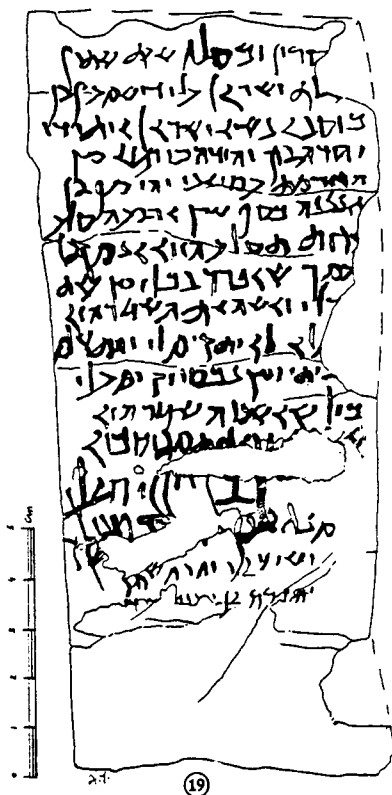
25. אביגד, ארץ־ישראל י (תשל"א), עמ' 41-49.

אם אמנם כינוייהם של בני-האדם ושמותיהם משקפים את לשון הדיבור, יש להגות שבסוף ימי הבית השני עדיין הייתה העברית מדוברת בקרב רבים מתושבי ירושלים ויהודה.

ה

ברם, בכתיבה היוס-יומית ובענייני חולין גברה הארמית על העברית: לשון המכתבים וטקסטים אחרים על אוסטרקונים שנתגלו במצדה, בירושלים ובשאר האתרים היא בעיקר ארמית. הוא הדין בתעודות המשפטיות. גם במשנה, שלשונה עברית, הציטוטים מהשטרות באים בארמית, שפת השטרות בתקופה ההיא. ואכן, השטרות על פפירוס ששרדו בנחל חבר ובוואדי מורבעת, רובן נכתבו בארמית. אולם רוב התעודות המאוחרות יחסית מימי המרד השני, בעיקר שטרות החכירה של אדמות המדינה, היינו תעודות רשמיות, נכתבו עברית. "ייתכן שבא שינוי זה בעקבות צו מיוחד של בר-כוכבא, שרצה להחזיר את עטרת הלשון העברית ליושנה ולעשותה הלשון הרשמית של המדינה" (כדברי י' ידין)²⁶.

לא מכבר פורסם שטר חוב עברי משנת 132 לספירה (איור 19), וזו לשונו²⁷:

[בע]סרין | כסלו שנת שתין
[לגא]לת ישראל על ידי שמעון בן
כוסבא נשיא ישראל איתודי
יהודה בן יהודה סרטא מן
5 החרמת עמי אני יהוסף בן
חנניה כסף זוזין ארבעה סלע
אחת תסלע הזוא אנ<י> מקבל
המד שאפרך בכל זמן שת
[ומ]ר לי ואשה את השטר הזא
10 [וא]ם לא {לא} יתקים לי והתשלם
[מן] ביתי ומן נכסי וקים עלי
כול שאש על השטר הזא
[ח]תם בהו כזא
[יהוס]ף בן חנניה על נפשה
15 מנחם בן [עד]
ישוע בר יהודה שהד
יהודה בן [ע]ד

²⁶. י' ידין, בר-כוכבא, ירושלים תשל"א, עמ' 181.

²⁷. מ' ברושי וא' קמרן, ארץ-ישראל כ (תשמ"ט), עמ' 256-261.

שורה 1. עסרין כתוב כמלה, ואילו **ואחד** צוין בספרה, היינו בקו מאונך: | . כתיבת מספר המורכב ממאות, עשרות ויחידות במלים ובספרות היא תופעה ידועה באפיקרפיה הארמית; ראה למשל חרס מס' 582 ממצדה: "[מ]אתין 16". להיעדר למ"ד לפני שם החודש ראה שטר מס' 5 (ברשימת קרילינג) בתעודות יב: "ב־20 סיון".

שורה 4. הכותב בתחילה כתב **בר** ואחר כך תיקן וכתב גו"ן סופית על גבי הרי"ש. סרטא, תוארו של יהודה בר (ו) יהודה, הוא תואר ארמי. שמו ותוארו של האיש משקפים את הלשון המדוברת, לפחות בחברתו של צד אחד בחוזה. המלה **סרטא** היא, כנראה, צורה ארמית של סרטיוט, סרדיוט – מלה שאולה מיוונית *στρωτήρ*.

שורה 5. החרמת היא אולי שם של מחנה צבאי; השווה עם הכרך או הכרך שבאגרת מורבעת מס' 43. מכל מקום, זה שם עברי והשווה עם מחניה באגרות הארמיות של בר־כוכבא²⁸.

שורה 8. צ"ל **שאפרעך**; השמטת העי"ן מעידה, כנראה, שלא הגוה. שורה 9. **ואשה** = **ואשא**; ואקח. זו לשון מקראית. אמנם הפועל "נשא" מצוי בארמית, אך בלשון חז"ל – בעיקר בהוראת 'נשא אישה'²⁹. שטרות החכירה העבריים מנחל חבר משתמשים בפועל "נטל".

שורה 10. לא כתוב פעמיים, כנראה בטעות; וראה השטר מכפר בריו, שורה 5 (הנוכח להלן). לך כתוב פעמיים³⁰. הצעת המהדירים לפרש "אם השטר לא יוחזר לי, הוא לא יהיה תקף לגביי" אינה מתקבלת על הדעת. גם הצעת ההשלמה של פרץ סגל³¹ "[ואל]מלא לא" קשה.

שורה 12. **שאש** (= שיש). במכתב עברי, בפירוס נחל חבר מס' 49, פרסם ידן את ארבע השורות הראשונות, ובהמשך האגרת תעתק ידן, ובעקבותיו גם קוטר: "...משפינא שא שאצלכן ובמחוז". קוטר כתב: "שא שאצלכן: שא כנראה דיטוגרפיה (ידן)"³². אולם לדעתי, כיוון שאין רווח בין המלים, עדיפה החלוקה "שאש אצלכן", היינו "שיש אצלכם". וכך מצאנו פעמיים את הכתיב **שאש** (= שיש). בשטרות החכירה בוואדי מורבעת, מס' 24, מצוי הכתיב **שאיש**.

שורה 13. **בהו** במקום **בו** (ראה הכתיב **תו** במקום **תהו**)³³; והשווה עם וחתמו בגוה בשטר כפר בריו ועם ושהדיא בגו שבתעודות מיב.

28. י' קוטר, לשוננו כה (תשכ"א), עמ' 126, 133.

29. ראה י' קוטר, לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 22–23. מ' בראשור הפנה את תשומת לבי לגרסה "נישאת אנגריא" שבכ"י קאופמן של בבא מציעא ו, ג. וראה י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים – תל־אביב, עמ' 119. אפשטיין מעיר שם: "אלא שבמשנה בכל אופן הנוסח המקורי הוא 'נשאת', כרמז לכתוב (במדבר טז, טו) לא חמור אחד מהם נשאתי, שתרומתי: שחרתי, דא 'לקחתי' באנגריא".

30. ראה J. T. Milik, *Revue Biblique* 61 (1954), עמ' 182–190. במקום **כפר** בביו יש לקרוא **כפר בריו**. הכתיבים **ברו** ו**בריו** הם וריאנטים המבטאים או Bero או Bero; וראה להלן, הערה 40.

31. פרץ סגל, תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 117, הערה 23.

32. י' קוטר, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 9.

33. ראה קימרון (לעיל, הערה 8), עמ' 273.

שורה 14. בחתימה זו אין נר"ן אמצעית: "[...] בן חנניה על נפשה". ראה גם את חתימתו של העד מנחל חבר "יהוסף בר חנניה", הנזכר לעיל³⁴.

המהדירים של השטר הזה, מגן ברושי ואלישע קימרון, הבינו את המלה איתודי כאילו נאמר בשטר הודה (בעקבות מיליק, שתרגם בשטר חוב ארמי מוואדי מורבעת, מס' 18, איתודי a. déclaré). ברושי וקימרון תרגמו כך: "... הודה יהודה בן יהודה מן החרמת, לי, אני יהוסף בן חנניה (בחוב של) ארבעה זוזי כסף (שהם) סלע אחת. את הסלע הזאת קיבלתי (אני יהודה) ממך"³⁵. לפי פירוש זה יהודה בן יהודה הוא הלווה. הם אף קראו במקום חתימת העד האחרון (שורה 17) "יהודה בן יהודה" על [נפשה]; אך לקריאה זו אין כל בסיס. גם בשטר הארמי (מורבעת 18), לפני שלושת העדים, מופיעה חתימתו של זכריה בן יהונתן, הנזכר שני בתעודה, ואילו השם הבא ראשון – אבשלום בן חנון – אינו חתום כלל.

על כן בצדק טען פרץ סגל לפני ברושי וקימרון שיהוסף בן חנניה, הנזכר שני בשטר, הוא הלווה: הוא חותם ראשון על השטר. אך המהדירים דחו את טענתו הצודקת, מפני שלדעתם, לפי תחבירו של הנוסח יהודה בן יהודה הוא המודה בחוב³⁶.

ואולם המלה איתודי אינה זהה להודה. בכמה שטרות מצויה הנוסחה מודה או מודה אני בבניין הפעיל העברי או אֶפְעֵל הארמי (ראה, למשל, בתוספות הארמיות לשטרות היווניים מנחל חבר). איתודי הוא פועל בבניין אֶתְפַּעֵל, דהיינו, הבניין הסביל של אֶפְעֵל. במלים אחרות, אין פירושה של איתודי 'הודה' במובן פעיל, כי אם המקבילה הסבילה: 'קיבל את ההודאה'. המהדירים אף לא הבינו במדויק את הביטוי עמי אני פלוני; אין זה אלא 'יש עמי', דהיינו, 'אני חייב'³⁷. לפיכך תרגומו החופשי של השטר העברי הוא כדלקמן:

21' (ל)כסלו שנת 2 ... יהודה בן יהודה החייל מן החרמת קיבל את ההודאה (הזאת): יש (לך, יהודה) עמי אני, יהוסף בן חנניה, (= אני, יהוסף, חייב לך, יהודה) 4 זוזי כסף (=) סלע אחת. את הסלע הזאת אני מקבל ממך (כדי) שאפרע אותך (שאשלם לך) בכל זמן שתאמר לי ואקח את השטר הזה. ואם לא אוכל לעשות זאת, התשלום יהיה מביתי ומנכסיי. וחל עלי כל הכתוב בשטר הזה. ... וחתום בו כך: יהוסף בן חנניה בעצמו (וחתימת שלושה עדים).

34. ראה לואיס ואחרים (לעיל, הערה 9). כתיב זה מצוי גם על כד מתל אלי-פול: "חנניה בר חגב". ראה

E. Puech, BASOR 261 (1986), עמ' 69–72.

35. ברושי וקימרון (לעיל, הערה 27), עמ' 260.

36. ברושי וקימרון, שם, עמ' 260, הערה 9.

37. סגל (לעיל, הערה 31), עמ' 113–118; אני מודה לד"ר סגל על שהראה לי את כתב-היד של מאמרו עוד לפני פרסומו. ראה גם מ"ד ליהמן, מסות ומסעות, 'ירושלים תשמ"ב, עמ' 183–184, שהציע כי במורבעת מס' 18 הלווה הוא זכריה בר יהונתן.

השטרות מלפני מרד ברכוכבא – שפתן ארמית. בימי המרד נעשה, כאמור, ניסיון להחיות את הלשון העברית כלשון הרשמית, וחוזים רבים (בעיקר עם המנהל של המדינה) נכתבו בעברית, גם כאשר הלשון השגורה בפי המעורבים בחוזה הייתה ארמית. על כן בשטר החוב העברי הנ"ל בשמו המלא של המלווה, המכונה "יהודה בר יהודה סרטא", התיבה בר תוקנה לכן. אולם למונח איתודי לא נמצא תחליף עברי, ואילו המלה אשה (= אשא) נלקחה מלשון המקרא; הכותב לא השתמש באטול של לשון המשנה, שבאותו הזמן מופיעה בשטרות החכירה בנחל חבר.

1

ב־1954 פרסם מיליק שטר מכר של בית, מן השנה השלישית למרד ברכוכבא, גט פשוט בלשון הארמית; זה השטר שכונה על פי קריאת שם מקום הכתיבה "השטר מכפר בבין"³⁸. שטר אחר, מעיזבוננו של ידן, שנכתב באותה שנה בידי אותו "סופר" (מדרגה שנייה או שלישית) "בכפר ברו", אף הוא שטר מכר, אלא שנוסף על מכירת הבית הוא עוסק במכירת "חצר בית קורה" ו"תונה [די פ]תיח למדנחה", דהיינו "החדר הפתוח למזרח"³⁹. שלא כשטר שפרסם מיליק, אין זה גט פשוט אלא גט מקושר, שנוסחו נכתב פעמיים. מהנוסח החיצוני נשתמר מעט מאוד. ברם מהשרידים ברור שהנוסח החיצוני נכתב בעברית. מהשורה השנייה שבנוסח החיצוני אפשר לקרוא רק את שתי המלים "תחדר שפתוח", דהיינו המקבילה העברית של המלים הארמיות "לתונה די פתיח" שבנוסח הפנימי הארמי. נראה הדבר שלא מעשה קל היה להנהיג את השפה העברית בחברה שבה הייתה הארמית לשון השטרות ולשון הדיבור העיקרית. על כן אפילו בשנה השלישית למרד עדיין כתבו שטרות בארמית. בגט המקושר מכפר ברו נכתב הנוסח "הייעוצי" – החיצוני – בעברית, אך הנוסח "המחיב" – הפנימי – בארמית⁴⁰.

2

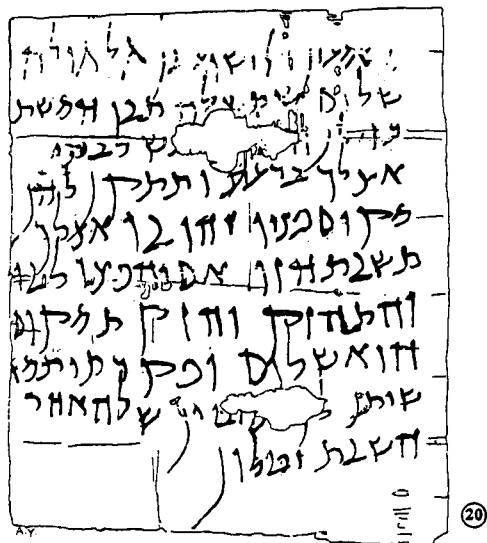
במערה בוואדי מורבעת נמצאו שלושה מכתבים עבריים "לישוע בן גלגולא רוש המחניה" (מס' 42–44; מס' 43–44 נשלחו משמעון בן כוסבה). כמו־כן נתגלו בה עוד קטעי מכתבים (מס' 45–48), כולם בלשון העברית. במערה שבנחל חבר נחשפו חמישה־עשר מכתבים שנשלחו ממטהו של ברכוכבא אל מפקדי עין־גדי: ארבעה

38. ראה לעיל, הערה 30.

39. ידן, ברושי וקימרון, קתדרה 40 (תשמ"ו), עמ' 201–213. המאמר פורסם באנגלית, ראה M. Broshi and E. Qimron, *IEJ* 36 (1986), עמ' 201–214.

40. "נוה, "בשולי השטרות מכפר ברו", בתוך שי לחיים רבין – אסופת מחקרי לשון במלאת לו שבעים וחמש, בעריכת מ' גושן־גוטשטיין, ש' מורג וש' קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 231–234.

מקוטעים (בכתב יהודי קורסיבי) ושניים יווניים; תשעת האחרים – שבעה מהם כתובים בלשון הארמית ורק שניים בעברית (מס' 49, 51). בפפירוס מורבעת מס' 44 מצויה עדות לאי-הגיית ח"ת. הכותב לא הבחין בין ה"א לחי"ת ולרוב כתב את שני העיצורים האלה כה"א. בדרך כלל בתעתיקים של האיגרת הזאת מתועתקות ה"א וח"י"ת לפי המובן המשוער של המלה במשפט. בתעתיק דלהלן השתדלתי לשקף את הכתב (איור 20):

[מ]שמעון לישוע בן גלגולה
שלום שתשלח תבי המשת
כנ[ר]ן ה[ט]ין [..]ש לביתי
אצלך בדעת ותתקן להן
5 מקום פניו יהו בו אצלך
תשבת הזו אם יהפצו לבו
והתהזק והזק תמקום
הוא שלום ופקדתי תמי
שיתן לך תהטין שלה אחר
10 השבת יטלון

אין מכתב זה ברור כל צורכו⁴¹. בשורות 9–10 אפשר להבין "שלח אחר השבת" או כפי שהעתיק מיליק, "שיתן לך תחתין שלה (= את החטים שלו) אחר השבת". אי-הבחנה בין ה"א לחי"ת במכתב זה אינו רק עניין גרפי. יש להניח שהכותב אף ביטא ח"ת כה"א; וראה לעיל הדוגמאות ממצדה "בב הנהתמ" ו"בר הלקי". גם ה"א התרופפה, כנראה, עד כדי אי-ביטוייה המוחלט; עדות לדבר מצאנו בכתיב טוהר במקום טהור; יהוסף במקום יהוסף, בחתמתו של אחד העדים בארכיון בבתא מנחל חבר. על כך מעיד גם הכתיב שהצלכם בפפירוס מורבעת מס' 43, ושהתשלחו (ה"א כאם-קריאה ל-e) בפפירוס נחל חבר מס' 51.

41. בשורה 2 יש הקוראים "שתשלח תבו (= תבואה) חמשת כורין חטין", אך מתקבל יותר על הדעת לגרוס "שתשלח תבי (= תביא)", דהיינו "שתשלח ותביא" או "שתשלח להביא". הקושי העיקרי הוא במלים "[..]ש לביתי אצלך בדעת". מיליק, ובעקבותיו אחרים, שיערו שמדובר פה ב"אנשי ביתי הידועים לך". אולם פירוש זה קשה. פניו הוא כנראה פנוי (ושמא התכוון לומר פניו pano; יטלון = יקחו את החטים. ראה קוטשר (לעיל, הערה 32), עמ' 11–13.

ה"א כאס-קריאה מצעית מצויה גם בשתי כתובות מהמאה הג' בקירוב. בכתובת המשקוף מדבורה שבגולן כתוב⁴²:

זה בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפר

גם בכתובת על ארון קבורה מבית-שערים נכתב שלרבי פעם אחת בה"א, בין שי"ן ובין למ"ד⁴³ (איור 21):

אלו ארונות הפנימית והחיצונית

שלרבי אניאנה ושהל[רבי...]

הקדושים בניו ש[ה]לרבי...⁴⁴

אלו ארונות הפנימית והחיצונית
שלרבי אניאנה ושהל
הקדושים בניו ש[ה]לרבי...
(21)

ח

בימי הבית השני הייתה הלשון הארמית מקובלת מאוד בקרב היהודים ובקרב כל עמי האזור ושימשה שפת כתיבה ושפת דיבור. אף על פי שבפרק הזמן הזה צמח (ובד בבד עם הכתב היהודי) ניב ארמי מיוחד ליהודים, עדיין הוסיפו רבים לדבר עברית; מסקנה זו נובעת גם מהכינויים העבריים שבהם כונו הבריות. ברם, לעברית היה אף מעמד של שפה לאומית. היא הייתה שפת הספרות והפולחן וביטוי לרגש לאומי (למשל, במטבעות). בר-כוכבא לא הסתפק בטביעת נוסחים עבריים על מטבעותיו, אלא כנראה, שאף להחיות את הלשון העברית ולעשותה השפה הרשמית של המדינה (ועל כך מלמדות התעודות המשפטיות והאיגרות). אולם הצלחתו להגשים שאיפה זו הייתה חלקית בלבד. באיגרות בר-כוכבא, ובעיקר בשטרות, העברית היא לשון חכמים יפה, אך נראה שבפרק הזמן הזה נתמעטו מאוד יודעי העברית. אפילו בשנה השלישית למרד כתבו תעודות משפטיות בארמית. רוב האיגרות שכתבו מפקדיו ואשר נתגלו במערה בנחל

42. ראה "נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, עמ' 25-26 והספרות שם.

43. ג' אביגד, בית-שערים, כרך ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 179-180; J. Naveh, *Israel Oriental* (1979) 9, עמ' 30-31.

44. הממצא האפיקרפי מן המאה הג' ואילך (חסרות בו כתובות מחיי יוסי'יום, ופרט לכתובות הקבורה של משפחות רבנים בבית-שערים ובציפורי, רוב החומר העברי בא מכתובות בתי-כנסת ומקמיעות) אינו נדון במאמר זה. תפוצת הלשון העברית בפרק הזמן הזה היא נושא נפרד ובו מכלול בעיות אחרות; וראה "עברית לעומת ארמית בממצא האפיקרפי, מאמר שני: אחרי מרד בר-כוכבא", לשוננו (בדפוס).

חבר לא נכתבו בלשון העברית. השימוש בארמית היה מושרש מאוד, ואילו כתיבת תעודות ואיגרות בעברית הייתה לעתים מלאכותית. למשל, באיגרת מס' 42 מוואדי מורבעת שלוש מלים נגזרו מארמית⁴⁵, אך כותבי הארמית השתמשו במלים עבריות בשמות ובתארים רשמיים ובמונחי צבא⁴⁶.

45. בשרון מהשורש הארמי בס"ר; עלתי מן עלי"ל הארמי (= בוא); זבנות (= קנייה). ראה י' קוטשר, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 20.

46. כגון "הנסי על ישראל" (נחל חבר, מס' 54), ומחניה (מס' 57, שם), ומקומות (של מחנות צבא?), כגון הב/כרך והחרמת, כונו בשמות עבריים. ראה י' קוטשר, לשוננו כה (תשכ"א), עמ' 133.

כגוננו = כמונו – חידוש לשוני של רש"י

על המשפט "ארץ ארבע מאות שקל ביני ובינך מה היא" (בר' כג, טו) כותב רש"י: "ביני ובינך – בין שני אוהבים כמונו מה היא חשובה לכלום" וכו'. זו גרסת הדפוסים וכך תיעד אברהם ברלינר בשתי מהדורותיו לפירוש רש"י לתורה. העיון בכתב־יד ובדפוסים ראשונים מלמד על קיומה של גרסה אחרת – "בין שני אוהבים כגוננו" וכו'. אנו סבורים שהגרסה כגוננו היא המקורית, אלא שבשל החידוש שבה נוצרה הגרסה האחרת, הנוחה יותר: כמונו. להלן ביסוסה של השערתנו.

דפוס אלקבץ משנת רל"ו (1476) מביא: "בין שני אוהבים כמו אנחנו" וכו'. ואילו כתב־יד ויגה 23 מתעד: "בין שני אוהבים כשנינו" וכו'. לעומת כל אלה כתב־יד לייפציג 1 גורס: "בין שני אוהבים כגוננו" וכו'. הגרסות כמו אנחנו וכשנינו, השונות מגרסת הדפוסים כמונו ומגרסת כתב־יד לייפציג 1 כגוננו, הן כנראה גרסות ביניים. סביר מאוד להניח שהמעתיקים חשבו שהגרסה כגוננו קשה להבנה, ושמא היא משובשת, ועל כן הרשו לעצמם להחליפה לגרסה מובנת יותר. בתחילה הוצעו החלופות כמו אנחנו וכשנינו. ברם ההצעה הלא־תקנית כמו אנחנו והסגנון הכבד "שני אוהבים כשנינו" פינו את מקומם למלה הפשוטה והברורה לכול – כמונו.

על דבר דין טע אהובים כגוננו מה היא חשובה לכלום לא הנח המחד

גרסת כתב־יד לייפציג 1 עדיפה משום שלוש סיבות: (א) נראה שיש מקום ליישם כאן את העיקרון של מהימנות הגרסה הקשה. (ב) כתב־יד ליידין 1 ודפוס רג"ז דה קלבריה (רל"ה/1475) תיעדו גם הם את הגרסה כגוננו, ובדפוס רג"ז מחק מישוה את האותיות האחרונות נו מן המלה כגוננו, האריך את רגל הנו"ן הראשונה ועשאה נו"ן סופית ורשם מעל למלה את התיבה אנו¹, וכך התקבלה הגרסה החדשה כגון אנו. ואכן גרסה זו ממש מובאת בכתב־יד פירנצה. (ג) מעתיקו של כתב־יד לייפציג 1 הצהיר כי ספרו הועתק

1. במהדורת רש"י של הרב חיים דוב שעוועל, שיצאה לאור "על פי דפוס ראשון", היינו דפוס רג"ז דה קלבריה, לא הועד דבר על תיקון גרסה זו. נוסחת דפוס רג"ז שהודפסה בסוף "דש"י השלם" (ירושלים תשמ"ז) גורסת: בין שני אוהבים (ואכן כך הגרסה בדפוס רג"ז עצמו) כגון {אנו}.

מן הטופס שנכתב בידי ר' שמעיה, סופרו של רש"י עצמו². אמנם יש להתייחס בזהירות רבה להצהרה זו³, אך כמעט אין ספק שיסוד הטופס שהועתק ממנו כתב־יד לייפציג 1 הוא ספרו של ר' שמעיה.

מה יהא דינו של כגוננו, חידוש לשון רענן זה שהציע רש"י – יפסקו המומחים ללשון ולא חוקר פרשנות כגוני...

2. ראה אברהם גרוסמן, "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 67–89.

3. ראה מאמרי "האמנם משקף כתב־יד לייפציג 1 את הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה? (בעקבות מחקרו של אברהם גרוסמן)", תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 85–115. אנו מסכימים עם גרוסמן שכ"י לייפציג 1 הועתק מכתב־יד שהתייחס לכתב־היד של ר' שמעיה, אך אנו מראים שבדורות שבין ר' שמעיה ובין סופרו של כ"י לייפציג 1 הוכנסו לכתב־היד של פירוש רש"י, ובכללם זה שיצא מידי ר' שמעיה, הרבה שינויים ותוספות.

התרחבותו של הופעל בלשון השאלות ותשובות

1. הרקע

במחקר תורת הצורות של לשון התשובות¹ נמצאה תזוזה מורפו-סינטקטית שנתרחשה בלשון השו"ת, נפעל < הופעל. הווי אומר: יש פעלים שהיו צפויים בנפעל, והם באים בהופעל². המעבר שהראיתי באותו מחקר ניוון מקטעי בדיקה של עשרה חיבורי שו"ת מן המאות הי"ח-הי"ט³. נחשפו שם צורות הופעל מן השורשים גב"י, גר"ם, דח"י, סח"ט, קשר"ר⁴, ונרמז קיומן של צורות הופעל בלשון השו"ת גם בשורשים חר"ץ, פטר"ר, קנ"ס⁵.

התוצאות העולות מבידיקת קטעים מצומצמים בהיקפם שהיו קורפוס המחקר יש בהן אתחלתא ורמיזה, אך אין בהן כדי להעמיד לפנינו תמונה כוללת. תמונה כזאת עשויה לעלות רק במחקרים משלימים בנושאי המורפולוגיה.

1. בעבודת דוקטור: צבי בצר, תורת הצורות של לשון התשובות במאה ה-19 (הפועל והכינויים), אוניברסיטת בראילן תש"ן. להלן תורת הצורות (שו"ת).
במאמר זה ישתמשני גם קיצורים אלו: לה"מ = לשון המקרא; לשון השו"ת = לשון השאלות ותשובות; ל"ח = לשון חז"ל (במשמעה הרחב, היינו עד חתימת התלמוד); מחנל"ה = מקרא חז"ל – נפעל ללא הופעל.
2. חשוב להדגיש כבר כאן: נפעל, ששימושו כסביל בל"ח ברור לכול, הוא בניין סביל גם בלשון המקרא. חוקרי לשון המקרא בדורות האחרונים (למן המאה ה-19, ובראשם גוניוס) מציינים שבראשיתו לא היה נפעל בניין סביל. עם זה, אין הם מתעלמים משימושי הסביל שלו במקרא, ולעתים לא רק לקל אלא גם לפיעל ולהפעיל. ראה, למשל, גוניוס-קאוטש-קאולי, דקדוק, סעיף 51, פסקאות f-c ובעיקר h, והדברים שם מפורשים: "Although the passive use of Niph'al was introduced at an early period, and became tolerably common, it is nevertheless quite secondary to the reflexive use".
3. שישה חיבורים של כותבים אשכנזיים (משמות החיבורים הוסרה המלה שו"ת): גודע ביהודה, חוט המשולש, תשובה מאהבה, ר' עקיבא איגר, חתם סופר, מהרש"ם; וארבעה של כותבים ספרדיים: חיים שאל, משפטים ישרים, ויקרא אברהם, זבחי צדק.
4. ראה בתורת הצורות (שו"ת): על גר"ם, סח"ט, קשר"ר – עמ' 171-173; על גב"י ודח"י – עמ' 254-257.
5. שם, עמ' 174.

2. דרך הבדיקה

מן הראוי שתיבדק מגמת התחזקותו של בניין הופעל בספרות השו"ת כולה, וכך יוברר אם מגמה זו מתאפיינת בגבולות של זמן ומקום. מאחר שספרות זו רחבה⁶, תקיף סקירתנו-סריקתנו כאן את חיבורי השו"ת האצורים בפרייקט השו"ת שבאוניברסיטת בר-אילן⁷. החומר הרב האצור בפרייקט זה הוא בסיס איתן לתיאור עובדות ולגיבוש מסקנות, ויתרוננו הבולט לעומת כל קבוצת קורפוסים אחרת הוא בזמינותו (הן על גבי מסוף הן בפלטים של תדפיסי מחשב, ובזמן האחרון גם בתקליטור) ובקבלתו כשהוא ממוין על פי נוסחאות שאילתה מגוונות: קטגוריות דקדוקיות או רצפים ספציפיים של אותיות או תיבות⁸.

הכרת תפוצתו של הופעל בלשון השו"ת תאיר פן מפניה של לשון זו, ויש בה כדי לשנות את המצאי הלקסיקוגרפי של לשוננו בכל הנוגע לפעלים בבניין זה. מאחר שטענת היסוד שלי היא שהסביל שהיה צפוי בנפעל (על פי שכבות הלשון הקלסיות) יש שהוא מובע בלשון השו"ת בהופעל, חובה עלינו – ראש לכול – להשתית את בדיקתנו על השורשים שיש מהם נפעל בלשון המקרא או בלשון חכמים ושאינ מהם הופעל בתקופות לשון אלה⁹, ושורשים אלו ייקראו במאמר זה מחנל"ה. נבדוק אם בלשון השו"ת לא צמח הופעל משורשי מחנל"ה, ואם כן – באיזו מידה ומתי. דומה שהדרך הנוחה ביותר להשיג רשימת שורשים אלו היא ליקוט מתוך "ליקוט השורשים ונגזריהם" של אבן-שושן¹⁰. ואולם מתברר שרשימת ברקלי¹¹ אפשר שהיא טובה ממנו, כי יש בה צורות רבות שלא נמנו ברשימת אבן-שושן¹². נמצאנו אומרים: יתרונה של

6. "תא-שמע בערך "שאלות ותשובות" באנציקלופדיה העברית קובע: "מספר ספרי השו"ת שנכתבו ב-500 השנים האחרונות מגיע לאלפים", ולא ציין כמה אלפים. כפי הנראה, הערכה זו מבוססת בעיקרה על הרישום הביבליוגרפי המלא של כל ספרות השו"ת שעשה בעז כהן בספרו קונטרס התשובות, בודאפעסט תר"ץ. כהן מונה שם קרוב ל-1800 חיבורים. כיום מקובל לספרות השו"ת כוללת כ-3000 חיבורים.

7. במחשב של פרייקט השו"ת (להלן פרייקט השו"ת) אצורים 253 ספרי שו"ת (שהם 124 חיבורים), המכילים כ-53 מיליון מלים. פירוט מלא שלהם ראה בתורת הצורות (שו"ת), עמ' 482–484.

8. בהסתמכות על חומר אשר כזה יש, כמובן, גם סכנות של עירוב מין בשאינו מינו, שהרי בחומר שבפרייקט השו"ת שולבו תוספות שאינן מגוף חיבורי השו"ת ואכמ"ל.

9. יש, כמובן, לבדוק אם נתוהו הופעל גם משורשים אחרים, אך כאן התגדרנו בתחומיה של קבוצה אחת.

10. אבן-שושן פרסם את הילקוט בכרך המילואים של מילוננו, והיקפו המעודכן ביותר הריהו במהדורת תשמ"ג, עמ' 254–305.

11. ש' ברקלי, לוח הפעלים השלם, מהדורה כב, ירושלים תשל"ל, עמ' 58–90.

12. כגון הופעל של אבד, אסף, אצר, חרף ועוד רבות. ראוי לציין שברקלי מביא ברשימתו אך ורק צורות מתועדות, וכך אמר בדברי מבואו "הערות מעשיות", עמ' 4: "ברשימה זו כינסתי לפי סדר הא"ב את כל שורשי הפעלים של הלשון העברית למן תקופת התנ"ך ועד ימינו אלה, שבהם השתמש בזמן מן הזמנים בספרות... את תעודתי ראיתי אך כזה: לאסוף את החומר הקיים בצורתו ובתבניתו, כפי שהוא מצוי במקורות השונים, ואידך – יבואו רבותינו ויפסקו הלכה למעשה".

רשימת ברקלי הוא בהיקפה¹³; יתרונותיה של רשימת אבן-שושן הם במסירת תקופת הלשון שנוצרה בה כל צורה ובמסירת עדים (בגוף המילון) לאותה צורה.

מתוך רשימות אבן-שושן וברקלי העלינו 651 שורשים שיש מהם נפעל בל"מ או בל"ח. מ"ז 651 אלו הוסרו 156 שורשים שיש מהם גם הופעל בל"מ או בל"ח, והתקבלו 495 שורשי מחנל"ה, שהם הקבוצה הרלוונטית לבדיקתנו.

החומר האצור בפרוייקט השו"ת ממזין לפי קטגוריות דקדוקיות, אך קטגוריות אלו נשאבו ממילון אבן-שושן, ושורש אשר במילון סווג כחסר הופעל לא יופיע בפרוייקט השו"ת כבעל הופעל, גם כשלמעשה קיימים בשו"ת מופעי הופעל משורש זה (מחלד?). למשל, אם נבקש מן המחשב צורות הופעל של השורש גז"ר, תתקבל התשובה שמספר המופעים הוא אפס, אף שלמעשה יש יוגזר בשו"ת (ראה להלן). עלינו ליצור אפוא נוסחת שאילתה שתתאים לצרכינו, ונשתמש בה לכל שורשי מחנל"ה שלהלן. נוסחת השאילתה שיצרנו כך הן פניה (בתקליטור נוסחת השאילתה שונה במקצת):

$$* @ z y x \cup (\text{ה}, \text{נ}, \text{י}, \text{א}) .$$

ביאור הסימנים: (א) ZYX = אותיות השורש; (ב) $*$ = מורפמות המצטרפות לשורש; (ג) $| =$ בתחיליות המקדימות את ^{14}ZYX חייבת להיכלל אחת מאותיות איתנ"ה (מאחר שנדרשים רק פעלים נוטים, לא נכללה כאן מ"ם הבינוני); (ד) $@$ = כמנפ"ץ כפופות ופשוטות; (ה) שתי הנקודות הן חלק מנוסחת השאילתה.

3. הופעל בפועלי מחנל"ה

על כמה מ-495 השורשים השייכים לעיוננו אבן-שושן וברקלי מעידים שעד היום אין מהם הופעל או שהופעל נוצר מהם בשלב מאוחר של הלשון. והנה מצאנו שלשון השו"ת סותרת את עדותם. להלן נמנה את כל שורשי מחנל"ה שיש מהם הופעל בלשון השו"ת. בכל אחד מהם יצוין המספר הכולל של מופעי הופעל שלו בפרוייקט השו"ת. בכמה מן השורשים מובאות דוגמה אחת או שתיים (מן המופעים הראשונים), ולידן יש שהובאו מראי המקום של כל המופעים. מראה המקום¹⁵ כולל את הפרטים האלה: שם

13. בעבודת החיפוש שנעשתה בעת הכנת מאמר זה (פועלי נפעל וחלק מהופעל) נמצאו כ-300 צורות הופעל שמנה ברקלי ואינן נמצאות אצל אבן-שושן ורק 17 צורות שמנה אבן-שושן ואינן בברקלי.
14. משני טעמים שולבה וי"ו מקדימה לאותיות השורש: (א) צורות הופעל שבלשון השו"ת נכתבות כמעט תמיד מלא וי"ו, והחסרות מיעוט דמיעוט הן. (ב) היעדרה של וי"ו מנוסחת השאילתה מרחיב במאוד את מספר הצורות הרלוונטיות לנוסחה – צורות פועליות ושמניות – עד שעיוננו בלתי אפשרי ואכמ"ל. זאת ועוד, אפילו בצטמצמו הצורות לפועליות בלבד, עדיין אין המצב נהיר; יכתש, למשל, מה טיבו – יכתש או יכתש? ושוב חזרנו לשיקולי כתיב, וחזר הדיון. לכן העמדנו את הדברים על חוקתם, ואם להוציא מן החוקה אנו באים, עלינו הראיה. וי"ו שלפנינו ראייה מצקה היא.
15. מראי המקום למלים בספרות השו"ת צריכים לכלול גם ד"ה וגם את זמנו של המחבר. ציון כזה גורם, מפאת אורכו, בעיה טכנית קשה. ניסינו לגבש כאן שיטת סימון שתכלול במינימום סימנים את כל הפרטים הנוגעים לעניין.

החיבור (בלי המלה שו"ת), החלק, המאה שחי בה המחבר¹⁶ (בסוגריים מרובעים), הסימן¹⁷, מספר הפסקה בסימן¹⁸ ומספר המשפט בפסקה¹⁹. בסוף הרשימה האלפביתית רוכזו השורשים שלא הבאנו להם דוגמות. אלה הם המופעים:
א מן (1x): "א"כ מעולם לא הואמן מסל"ת [= מסיח לפי תומן] על זה העדות" (חתם סופר-ג-אה"ע-א [19], מח-5-1).

א רך (2x): "כדי שלא יוארך הפסד במסחר אף יום אחד מהעת הנחוצה" (עזריאל-א-או"ח [19], לה-6-1); פסקי דין רבניים-1 [20], קטז-112-12.
א שם (3x): "והוא הואשם בביצוע מעשי אונס ומעשים מגונים" (פסקי דין רבניים-ח [20], קכד-14-1); שם, שם, שם; רטז-16-1.

ב ד ק (9x): "פירש"י ואחתיניה מן הכהונה עד שיובדק²⁰ הדבר שמעלה היא בכהונה עכ"ל" (נודע ביהודה-מהד' קמא-אה"ע [18], סה-11-2); שם, סה-11-3; שם, סה-11-4; שם, סו-3-7; שם, סו-9-2; שם-מהד' תנינא-אה"ע, מז-6-2; רב פעלים-א-י"ד [19], כג-6-1; מהרש"ם-ז [20], ח-4-2; ציץ אליעזר-יא [20], מד-29-9; שם-יב, לג-38-1. אבינרי²¹ מצא בפיוט צורת בדק בבניין הפעיל.

ב חן (9x): הובחן, (7x) = סביל של הפעיל: "אמנם לפי מה שהובחנו להרמב"ם ז"ל" (בית יהודה-י"ד [18], כג-3-1). הובחן₂ (2x) = סביל של קל: "שאם יובחן הפנקס בכל הבחינות שהזכרתי" (נודע ביהודה-מהד' תנינא-חור"מ [18], כו-12-3); "צריך שיובחן זה בעוד הריאה בתוך הבהמה" (חתם סופר-ב-י"ד [19], לא-1-1); רק מופעי הובחן₂ הם מענייננו.

ב ט ל (4x): "א"כ תקשה דיובטל ברוב" (עין יצחק-א-או"ח [19], כו-30-11); שם, כז-3-3; שם-א-י"ד, יד-5-2; שם-א-אה"ע, כג-40-10. מאחר של"ח בונה את הסביל של שורש זה בנפעל (ובפועל) – רק בבינוני, אנו רואים ביובטל אלטרנטיבה של

16. מחבר שחי בשתי מאות גרשמה מאתו השנייה, ואם ספורות היו שנות חייו במאה השנייה, גרשמה מאתו הראשונה.

17. ב'פסקי דין רבניים' האות מציינת את מספר העמוד שמתחיל בו פסה"ד המצוטט ולא את הסימן. סימון העמודים הוא באותיות, אף שהעמודים מוספרו במספרים.

18. ציון מספר הפסקה ומספר המשפט בה יש לו כמה יתרונות שאין לציון ד"ה: (א) סימנים רבים כוללים כמה פסקאות שפותחות באותו ד"ה (כשהוא של מלה אחת או שתיים); (ב) ציון מספר הפסקה קצר יותר מציון ד"ה; (ג) בפסקאות ארוכות קשה למצוא מלה או צירוף מבוקש, ונתינת מספר המשפט מקלה על המחפש; (ד) המחפש בסיוע המחשב של פרויקט השו"ת שיסתנו נוחה לו יותר.

19. מספר המשפט על פי החלוקה שנעשתה בפרויקט השו"ת.

20. רש"י לא נקט שם (כת' כו ע"א) את הצורה שיובדק אלא יבדק, ואם כן יובדק היא יצירתו של בעל 'נודע ביהודה'.

21. י' אבינרי, גנזים מגולים, תל אביב 1968 (להלן אבינרי), עמ' 66.

ייבטל ולא של יבטול. מכל מקום, תיעודו הקדום של אבינרי²² לצורה זו (שאילתות הגאונים) משאיר אותה בתחומה של ספרות השו"ת.

בין (720x בערך): "פעם יובן מהן ענין ופעם הופכו" (הרשב"א-ב [13], ו-2-2).
גבי (211x): גבי" בבניין הופעל משמש בלשון השו"ת הן במשמע 'גביית כסף או חוב' (=הוגבה), (32x) הן במשמע 'גביית עדות' (=הוגבה), (179x). הוגבה שבלשון השו"ת יש לראותו על רקע המצב שבל"ח. השורש גבי" בא בל"ח בשלושה בניינים: קל, נפעל והפעיל²³. מקצת מילוני ל"ח אינם מכירים את גבי" בבניין הפעיל²⁴; יאסטרוב מבחין בין משמע הקל – self paid, to seize – ובין משמע ההפעיל – to cause to be collected. אף דלמן מבחין הבחנה זו: קל – einziehen, einkassieren; הפעיל – besteuren.

הגבול שבין "גבייה" ובין "גרימת פירעון" איננו ברור. הסברו המילוני של אבן-שושן, המוסר את הוראת ההפעיל: 'גרם שייגבה החוב, גבה בשביל אחר', מסייע להבהרת הגבולות. "גבייה" בשביל אחר היא אחת האינטרפרטציות של "גרימת גבייה". הווי אומר: ההבחנה (הלא ברורה) שבין הקל ובין ההפעיל, שנתקבלה מיאסטרוב ומדלמן, נעשית ברורה בשעה שמקבל התשלום והגובה לא חד הם. ומעניין, בכל מופעי הוגבה, שבפרוייקט השו"ת הגובה אין הוא מקבל התשלום. צא ואמור: הוגבה, בלשון השו"ת הוא הסביל של הפעיל, הגָבָה, ולא של קל, גָבָה.

אשר להוגבה²⁵, לעניינו איננו יכולים להיזון מל"ח, שהרי אין בית הדין בה "גובה עדות" אלא "מקבל עדות"²⁶. קבלת עדות באמצעות גבי"ה החלה בספרות הבתרא-תלמודית, בלשון הרבנית. את המופע הראשון של עדות עם השורש גבי"ה²⁶ אנו מוצאים במאה ה"ט²⁷: "אבל האמת לא בא עדיין לגביית עדות" (מהר"י מינץ [15], ו-1-45)²⁸. הפועל הפעיל, המציין בלשון השו"ת את גביית העדות, בא בקל ובהפעיל: "דאי גבו

22. עמ' 71.

23. כגון "אע"פ שיש לו רשות ליכנס ולהגבות את שכרו" (תוספתא ב"ק ו, כז).

24. כך לוי וקאהוט. קאהוט מביא צורת אָפְעַל, אך להפעיל אין זכר.

25. ראה למשל: "בראשונה היו מקבלין עדות החדש כל היום" (ד; ו); "שיתו מקבלין עדות החדש כל היום" (ביצה ה ע"א).

26. בדקנו את הדבר על פי נוסחת שאילתה כזאת (בתקליטור נוסח השאילתה שונה במקצת): #עדות#. (5,5-), "גבה" (בפרוייקט השו"ת גבי"ה ולא גבי"י). לפי הנוסחה, מתבקשים כל המופעים של עדות (גם עם מוספות, למשל: ה"א היידוע, כינוי קניין) הנמצאים במרחק שעד 5 תיבות ממלה הגוזרה מן השורש גבי"ה (מימינה או משמאלה). בדיקה זו נעשתה גם למלה עדים (במקום עדות). הסימן # מייצג צורנים דקדוקיים שונים זה מזה.

27. אף הרמב"ם (משנה תורה) אינו כורך את עדות/עדים עם השורש גבי"ה, אלא הוא נוקט את דרך ל"ח: קבלת עדות. ראה למשל: זמנים, הלכות קדוש החדש ב, ב; שופטים, הלכות סנהדרין ג, ד; הלכות עדות ג, יא. דרכו של הרמב"ם נבדקה אף היא באמצעות פרויקט השו"ת על פי נוסחת השאילתה שבהערטנו הקודמת.

28. אבן-שושן מייחס את "גבה עדות" לעברית החדשה, וקביעתו טעות.

עדות שלא בפניהם" (הרמ"א [16], יג-11-6); "אח"כ שלש שבועות הושב ב"ד על כך והגבו העדות" (ב"ח החדשות [16], צג-2-9). מובן אפוא שהסביל יובע באמצעות הנפעל וההופעל: "בענין העדות הפסול שנגבה בסוד בקורפ"ה" (מהר"י מינץ [15], י-46); "עדות הוגבה"²⁹ לפנינו על הריגת משה סוסי ז"ל" (בנימין זאב [16], א-1-1). נמצאנו אומרים שאף הוגבה, אין הכרח לראות בו סביל של קל, שהרי מקבילו הפעיל יש שהוא בא בהפעיל. גב"י בבניין הופעל קיים אפוא בלשוננו כבר במאה ה"ט, אך אין לראות בו הופעל שתחת נפעל.

ג דר (13x): הוגדר, (= הוסבר בדיוק; סביל של הפעיל) (9x): "שיחסי הטיפוח הוגדרו ביחסים של אם ובן" (ציץ אליעזר-1-ס' מ-קונטרס איסורי יחוד [20], כא-5-1); הוגדר₂ (= גודר) (4x): "איך יוגדרו באיסורין דיני נאמנות הרופאים" (דעת כהן-עניני יו"ד [20], כו-20-2). הוגדר₂ הוא הרלוונטי לעיונו.

ג זר (2x): "ואע"פ שלדבריהם הם היו מגנין אתכם ממזרים ושאר גנאים, הוגזרו³⁰ הקהל שבקבלון על כך" (רש"י [11], ע-3-11); "אלא גז"ה [= גזירת הכתוב] הוא שלא יוגזר הדבר אא"כ נעשו בפני ב" (חתם סופר-ג-אה"ע-א [19], ק-13-1). שני פועלי גז"ר בבניין הופעל שכאן אינם שווים במעמדם התחבירי. הפועל "גזר" (קל) יש לו שני משלימים מוצרכים: גזר על X את Y. בגלגול פועל-סביל של מבנים שכאלה המושא המסמן את "העצם הנמסר" (Y) הוא אשר יהפוך לנושא של המשפט הסביל. רובינשטיין³¹ קובע ש"לא נמצאות דוגמאות לגלגול שבו יהפוך המושא המסמן את 'מקבל העצם' [X] לנושא המשפט הפסיבי". לפי זה המשפט "א גזר על ב את הגזרה" יהפוך בטרנספורמציה של פועל-סביל: "הגזרה נגזרה על ב (ועל ידי א)", אך "ב נגזר (על ידי א)" הוא משפט שלא נמצא דוגמתו, לדעת רובינשטיין. רש"י יצר משפט סביל שכזה (בדוגמתו), אך הפועל הסביל נגזרה לא התאים למבנה, שכן הוא היה תפוס לציון "הגזרה" כנושא. נוצרה אפוא דיפרנציאציה: נגזר מצטרף ל"עצם הנמסר"; הוגזר מצטרף ל"מקבל העצם". הצורה הוגזרו של רש"י נוצרה אפוא כאילו מורפר-סינטקטי, ואילו הצורה יוגזר של חתם סופר היא היא הרלוונטית לעיונו, שכן היא באה במקום שייגזר הייתה צפויה.

ג נב (2x): "דיש ספק הפסד אם יוגנב³² וכדומה" (מהרש"ם-ג [20], קכד-9-1); "ואדרבא לכשיוגנב או יאבד השומר מחויב לשלם לו" (אחיעזר-ג [20], סב-5-1).

29. "העדות הוגבה" הוא צירוף רווח בלשון השו"ת. בפרויקט השו"ת יש לו עשרות מופעים.
30. "אבינרי אינו מביא ב'היכל רש"י' את גז"ר בבניין הופעל. השימוש בצורה מיוחדת זו לא נודמן לרש"י בפירושו למקרא ולתלמוד אלא בתשובותיו בלבד. ואכן "אבינרי, גזנים מגולים (עמ' 87), מביא את המובאה שהצגנו כאן (וקובע שהצורה מסופקת).
31. א' רובינשטיין, הצירוף הפועלי, תל-אביב תשל"א, עמ' 155. אמנם דבריו שם עוסקים בפועלי נתניה ולקיה, אך כוחם יפה גם לפועל שהצגנו כאן.
32. "אבינרי (ראה הערה 35 להלן) מצא תיעוד קדום יותר לפועל יוגנב.

גרע (33x): "ומ"מ לא יוגרע כחו כשאר בה"כ [= בתי הכנסת] (חוות יאיר [17], גט-2-9).

גרר (2x): "והוגרר אל הטייז לאותו מקום שמצאוהו" (חתם סופר-ג-אה-ע-א [19], סט-4-1); מר ואהללות-אה"ע [19], יב-29-2.

דחי (48x): דחי-הפעיל משמש כבר בל"ה, במשמע 'הדף, דחה'³³. הסביל של פועל זה, הודחה, [= refuted, rejected] משמש בלשון השו"ת בתפוצה רחבה³⁴. איננו מתייחסים כאן אלא להודחה², המציין סביל של 'דחה בזמן' [= postponed]. שמונת המופעים של הודחה², באים ב'נודע ביהודה': "אם יבטל המצוה עבור אנינות שוב גם אחר קבורה יודחה החופה עד שיכין מחדש" (נודע ביהודה-מהד' קמא-או"ח [18], כז-4-4; ג-2-2; מא-11-5; מא-11-10; מא-11-11; מא-12-5; מא-12-8; שם-י"ד, ק-3-6).

דחק (3x): "דאמאי הודחקו הנך אמוראי להטעותו" (בצלאל אשכנזי [16], כו-3-17); שם, לד-2-13; מהרש"ם-א [20], מד-2-2.

דרש (1x): "אחרי שיוחקר ויודרש³⁵ שאין מאריך נעלקין [= שם אדם] אחר בלאדז [= בלודז']" (אחיעזר-ג [20], י-8-1).

הרג (1x): "הרי גם הוא הרג במזיד ומהראוי שיוהרג" (מהרש"ם-ה [20], ו-9-4). זקף (1x): "הזקף עליו החצי בתורת מלוה" (שופריה דיעקב-ח"מ [19], לז-2-26). אבינרי בערך "זקף" מביא עדות לזקף בבניין הפעיל. אך עד זה אינו עניין לכאן, שכן הוא מציין גרימה ובמשמע שונה משלבו.

זרק (5x): הזורק, (3x) (= סביל של קל): "הזורק חץ והיה תריס בידו" (מהר"ח אור זרוע [13], קסט-1-13); הרמ"א [16], ו-10-4; שם, ז-11-4. הזורק² (2x) הוא סביל של הזריק ואינו מענייננו. הזריק במשמע 'זרק' נמצא בפיוט, לפי אבינרי (עמ' 1127).

חקר (5x): "זא"כ עדותו של הנער אם יוחקר על הסימנים מועיל עדותו לבדו" (נודע ביהודה-מהד' קמא-אה"ע [18], מא-3-5; חתם סופר-ג-אה-ע-א [19], י-9-1; שם, י-37-1; אחיעזר-ג [20], י-8-1; עזרת כהן-עניני אה"ע [20], י-8-5).

חרץ (1x): "וכאשר יוחרץ מב"ד ישראל כה יקום" (חתם סופר-ה-ח"מ [19], ד-10-28).

חרש (1x): "שאם רק יוחרש כראוי להשמדת העשבים אז אין שום חשש" (משפט כהן-עניני א"י [20], עד-2-1).

33. ראה למשל: "שמדחה את המים" (סוטה טז ע"ב).

34. הצורה הודחה לנקבה, שבאה תחת הודחתה, כגון "ממילא הוסרה והודחה תמיתה הרב ט"ז ז"ל" (אדמת קודש-א-א"ת [18], ו-8-6), אינה מענייננו כאן. על השימוש ב"ה-ה" תחת "הה" בפועלי ל"י בלשון השו"ת ראה תורת הצורות (שו"ת), עמ' 217-218.

35. י' אבינרי, "תרומות לשון משדה החסידות", מצודה ג-ד (תש"ה), עמ' 229-248, חשף את הצורה יודרש, ולצדה יוגגב ויוחשב. ראה שם עמ' 231. המקור שליקט ממנו הוא הספר 'דגל מחנה אפרים', שנכתב בידי ר' משה חיים אפרים (נכדו של הבעש"ט) בסוף המאה ה'18.

ח ש ד (1x): "דלא הוּחשדו בני ישראל ובנות ישראל על כך" (מלמד להועיל-ג-אה"ע וח"מ [20], צה-2-5). אבינרי, גנזים מגולים (עמ' 151) והיכל רש"י (עמ' תפח), מצא את הצורה ברש"י.

ח ת ת (3x): "אז יבאו שני הצדדים ויוחתך הדין" (שבות יעקב-א [18], קז-3-11); חתם סופר-ב-י"ד [19], רמח-6-1; אחיעזר-א-אה"ע [20], יב-13-1.

ט ה ר (7x): "אמאי ישבר הקנקנים ויפסידם ולא יערה אותם לגג ויוטהרו בהמשכה" (הרי"ד [13], א-44-2).

ט ח נ (2x): "כיון דממילא ודאי יוטחן כשיתן לכהן ויבוטל האיסור" (ר' עקיבא איגר [19], עז-4-1; אגרות משה-או"ח-ד [20], ס-3-1).

ט מא (4x): הצירוף המקראי "אחרי אשר הִטְמָאָה" (דב' כד, ד) היה למטבע בלשון השו"ת, ויש לשער שגרעינו של המטבע - הפועל הוטמאה - נשמר במתכונתו המקראית, היינו בהִתְפַּעֵל ואינו בהופעל. צורה מקראית מטבעית זו באה הרבה בלשון השו"ת (86x), בדרך כלל בלויית "אחרי אשר", אך לעתים בלעדיתה או רק עם אחת מהן, כגון "הכל היה בכלל אחרי אשר הוטמאה", "אלא מה אני מקיים אשר הוטמאה לרבות סוטה שנסתרה", "משום אחרי הוטמאה", "דאיכא לאו דלא הוטמאה". יש לשער שכל הצורות הבאות בהקשר של אישה שזינתה הן הִתְפַּעֵל ולא הופעל. כאלה הן, למשל, הצורות שלהלן: "מפני שזינתה והוטמאה" (הרשב"א-א [13], סה-2-4); "כיון דלא הוטמאה" (בנימין זאב [16], סו-1-2). לעומתן צורות הוטמא, שאינן באות בהקשר כזה, הן הופעל, ורק 4 שכאלה מצאנו: "שוב יועיל להציל על הבית שלא יוטמא" (מהרש"ם-ג [20], מב-3-1); שם-ה, יט-5-1; שם-ז, כג-1-3; שם, שם.

כ ת ש (1x): "אחר שהוכתשו והוסרו הקליפות" (אגרות משה-או"ח-ד [20], מד-10-1). אבינרי (עמ' 183) מעיד על כתש-הופעל מן הערוך, "שיוכתשו ויצא שמנן". לוי (1x): "משמע דהאי חוב לא הולוה מתחילה בשם ראובן" (מהר"י ווייל [15], פ-1-7).

ל מ ד (1x): "מ"מ יולמד הסברא לכאן" (חתם סופר-ד-אה"ע-ב [19], סז-27-1). ל ק ט (3x)³⁶: "ואחרי שיולקט העשבים האלו יולקט העשבים שעל הקברים וישרפו אותם" (תשובות חדשות לרע"א-יד-דפוס ירושלים [19], יד-9-1); שם, שם. מ א ס (1x): "יומאס יומאסו³⁷ הנואף והנאפת" (חתם סופר-ד-אה"ע-ב [19], קי-2-1).

36. פרוייקט השו"ת מונה עוד מופע: "ואם לא הולקט ענוש כרת" (ר' עקיבא איגר [19], קעד-13-1), ואולם מופע זה, שהוא ציטוט מן הבבלי, יסודו בטעות הקלדה (של פרוייקט השו"ת) וצ"ל הילקט. ראה שבת קלג ע"ב ובשרית ר' עקיבא איגר.

37. קשה לאמוד את מידת "חיותה" של צורה זו בכתיבתו (וכל שכן בלשונו הדבורה) של בעל חתם סופר, כי ייתכן שאינה אלא פרי משחק מלים: כתב "מואס יומאסו" תחת "מות יומתו" (הנואף והנאפת). [על פי ויקרא כ, י, אף ששם לשון יחיד: "מות יומת הנאף והנאפת"]. בהגייה האשכנזית של המאה ה-19 בהונגריה לא היה כל הבדל בין ס' לת' רפה. אפשר שמהחילוף

מ חי (13x): "וכבר זכיתי בו קודם מתנת השטרות שנתנו ללאה והומחה אצלי והסתלק לוי מחוב זה" (ראנ"ח [16], צב-1-1). כל המופעים הם סבילי הפעיל.
מ חל (3x): "אזי לא יומחלו לו עונותיו" (בנין ציון [19], עט-2-1); שם, עט-4-1; שם, שם.

מ חק (6x): "ויומחק בודאי לזמן קרוב" (אחיעזר-ב-יו"ד [20], מח-3-4); היכל יצחק-אה"ע-א [20], ל-41-3; ציץ אליעזר-ג [20], א-31-4; שם, א-32-2; שם, א-32-4. אבינרי (עמ' 201) מביא עדים קדומים למח"ק בבנין הופעל מן הפיוט.
מ כר (7x): "א"כ לע"ד יומכר הבית בהרבה יותר מסך הנ"ל" (חתם סופר-ג-אה"ע-א [19], קלא-3-2); שם-ד-אה"ע-ב [19], קסד-3-2; מהרש"ם-א [20], מב-3-10; שם-ב [20], קמח-4-1; שם-ד [20], כ-6-9; שם-ו [20], כז-4-1; שם-ז [20], פא-2-3.
מ לץ (6x): "ויומלץ³⁸ ע"ז אי חקלאה מלכא להוי דיקולא מצואריה לא נחית" (יביע אומר-ד-או"ח [20], נ-4-69); שם-ד-יו"ד, יא-7-12; יחזקאל דעת-א [20], ס-2-24; שם-ב, ב-4-15; שם, יז-2-36; פסקי דין רבניים-י [20], רצד-36-1.
מ נע (1x): "שעכ"פ החיוב הבא כשיגדיל לא יומנע מחמתו" (אורח משפט-או"ח [20], סב-1-12).

מ סר (25x): "ושאר ממונו יומסר בידי האפוטרופוס" (ראנ"ח [16], לא-1-1). אבינרי (עמ' 208) מביא עד למס"ר בבנין הופעל מן הפיוט.
מ עט (2x): "ולכן הומעטו מכרת" (נודע ביהודה-מהד' תניא-או"ח [18], פז-5-5).
מ צא (37x): "ולא יומצא אף אחד מני אלף שישאל או יתן וימכור התיבה של הנחת סחורה שלו לשום אדם" (חתם סופר-ג-אה"ע-א [19], נ-3-2). המופע שציטטנו הוא סביל של "מצא" (קל), וכל המופעים האחרים (47x) הם סביל של "המציא" בשני משמעיו. גם עדו של אבינרי (עמ' 211) למצ"א בבנין הופעל (מלשון אלהריזי) הוא סביל להפעיל.

מות/מואת(ס) נלמד שהחולם נהגה בהונגריה בימי בעל חתם סופר כדיפונג [ow] ?[oy]. היעדר ההבחנה בין הגיית ס' להגיית ת' רפה גרם שבמקום אחר כתב בעל חתם סופר החוסם תחת החותם: "הכ"ד [=נה כה דבריי] החוסם בברכת שלום ואהבה רבה" (ה-ח"מ, סוף תשובה ה). וראה על כך בתורת הצורות (שו"ת), עמ' 100, הערה 279. כל לשונות שמא שנקטנו כאן עשויות להתבהר משתיעשה עבודה מונוגרפית על לשון חתם סופר. מכל מקום, עדות קדומה יותר למא"ס בבנין הופעל נמצאת בתשובות רב סעדיה גאון. ראה י' אבינרי, גזזים מגולים, ערך "מאס".
38. המשמע שיש למליץ בבנין הופעל ב-4 מופעים שבדברי הרב עובדיה יוסף (כבמופע המצוטט) מיוחד הוא, ואינו מובא במילונים. משמע זה (= ייאמר [בלשון מליצה?]) אפשר שהוא קיים, אמנם בהפעיל ולא בהופעל, כבר במאה ה-17: "ועל פי אותו מאמר המלצתי מ"ש במדרש רבה תולדות" (חות יאיר, קצד-2-8). את המליץ במשמעו זה מצאתי במקור נוסף שמן הלשון הרבנית של ימינו: "אשר המליץ עליו אריה שאג מי לא ירא" (חתם סופר-קובץ תשובות [19], ג-1-2). דברים אלו אינם של בעל חתם סופר אלא מילואים שהוסיפו אנשי מכון חתם סופר בירושלים (בתש"ג). יש אפוא משלב בלשון הרבנית המודרנית (הרב עובדיה יוסף, מכון חתם סופר [ועוד?], שבו המליץ/הומלץ משמש במשמע הנדון.

מרט (x1): "ואם הומרט נוצתו ראויה להתכבד ואינה בטלה" (יכין ובועז-א [15], לג-1-1).

משח (x1): "וכיון שהומשחו הוקדשו" (חתם סופר-א-א"ח [19], לז-2-1). אבינרי (עמ' 216) מעיד עדים מן הפיוט על מש"ח בבניין הופעל.

משך (x89): הומשך נמצא בלשון השו"ת בשישה מעמדים לקסיקליים (הם מובאים כאן לפי סדר שכיחותם): הומשך₁ = הוזרמו מים וכיו"ב (x44), כגון "והוא כולה שאיבה משום דהומשכו על גבי קרקע" (הרי"ד [13], א-6-5); הומשך₂ = נמשך (על פני זמן) (x22), כגון "ויומשכו הסדרים הללו בעד זמן קצוב" (שאלת יעבץ-א [18], עח-2-29); הומשך₃ = גבע, נגרם (x13), כגון "לא יומשך מזה הדין שכתבת" (מהרלב"ח [16], א-25-10); הומשך₄ = נסחב, נגרר (x7), כגון "איכא למיחש שיומשכו בדברים אל בית אחד מהערלים" (חתם סופר-א-א"ח [19], ס-2-1); הומשך₅ = עור הערלה הוארך (במשיכה) (x1), "ע"כ הומשכה ונתכסה כל העטרה" (חתם סופר-ב-י"ד [19], רמח-9-1); הומשך₆ = הוסף, לא פסק (x2): "ובנידון שלפנינו לא הומשכו הפונקטין [= הנקודות] בוי"ו העיטוף או בשאר לשון" (חתם סופר-ה-חומ"מ [19], קמה-6-1). הומשך הראשון, החמישי³⁹ והשישי (בסה"כ x47) הם סביל של הפעיל, ולכן אינם מענייננו. הומשך השני, השלישי והרביעי (בסה"כ x42) הם סבילי הקל.

מתח (x3): "שאי אפשר לאדם למלא כל מלוגמיו"⁴⁰ שיומתחו ב' לחייו כל מתיחתן" (מנחת יצחק-ה [20], ד-14-1); שם, שם (x2). אבינרי (עמ' 218) מצא עדים למת"ח בבניין הופעל בפיוט.

נגף (x1): "כמו ב' או ג' ימים קודם שחלה והוגף ה"ר מצליח הגו' פגעתי אותו בשוק" (מהרש"ך-ב [16], קצו-1-2).

נפח (x1): "ויוקדם [צ"ל: ויוקדם] עליהם עור מלמעלה ויופת בהם רוח ויחיו" (ציץ אליעזר-ה [20], כ-36-3).

נקב (x1): "שמא יפסק באמצע ולא יונקב" (מהרש"ם-ג [20], ע-2-1). בל"ח מצוין הסביל של שורש זה באמצעות נפעל, לכן אנו רואים ביונקב אלטרנטיבה ליינקב, ולא ליינקב.

39. אמנם ההוראה של הומשך₅ מבוססת בבבלי באמצעות הבינוני הפעול משוך, ראה למשל יבמות עב ע"א, אך בעל חתם סופר משתמש בהפעיל להבעת משמע זה, והרישה של המובאה שהבאנו בפנים תוכיח: "הא בימי בן כוזיבא שהמשיכוהו גוים מפני הגזירה ע"כ הומשכה ונתכסה כל העטרה".

40. הצורה מלוגמיו נוצרה כנראה בלשון השו"ת, בדרך של הפלולוגיה: מלא לוגמיו < מלוגמיו. בפרוייקט השו"ת מצאנו ארבע פעמים. שלושת האחרים: הר צבי-א"ח-א [20], קנד-7-2; מנחת יצחק [20], ד-13-1; שם, ד-14-1. הצורה אפשר שהיא נמצאת כבר במאה ה'11: "שאי אפשר לסלקן לאחד מלוגמיו ולברך" (רש"י, ברכות נ ע"ב, ד"ה משקין) - ספק מלוגמיו ספק מים השימוש הצמודה ללוגמיו.

- ס ח ב (1x): "נודע לבו שכל יהודי הולנד שהוסחבו⁴¹ ממחנה וועסטערבורג" (היכל יצחק-אה"ע-ב [20], עט-3-1).
- ס ת ס (3x): "שאין כל הנקבי" ראוי" שיוסתם הקנה על ידיהם" (חתם סופר-ג-אה"ע-א [19], יד-15-2); מהרש"ם-ד [20], קיב-1-8; ציץ אליעזר-ט-סי' נא [20], א-81-3.
- ס ת ר (4x): הוטר, (= סביל של הפעיל) (2x). הוטר, (= סביל של קל) (2x): "והנ' אין רא' שבשבילם יוסתר דעת השר" (שבות יעקב-א [18], צז-2-11); "וא"כ בכדי שלא יוסתר פירש"י בסנהדרין מבמנחות" (משיב דבר-א [19], ד-6-4).
- ע ק ר (4x)⁴²: "ולא יועקר למפרע" (חתם סופר-ה-ח"מ [19], קד-6-1); מור ואהלות-י"ד [19], ד-4-1; מהרש"ם-ד [20], קיא-6-6; שם-ה, לו-6-1.
- פ ג ס (8x): "אם בשביל כבוד הדיוט שלא יופגם מצילין בנפשו ק"ו בשביל פגם גבוה" (נודע ביהודה-מהר" תנינא-ח"מ [18], ס-8-1); אחיעזר-ב-י"ד [20], יא-6-1; שם, שם (3x); ציץ אליעזר-ו [20], טז-40-1; שם, יא-16-1; שרידי אש-ב [20], לה-7-2; אגרות משה-י"ד-ג [20], כח-3-1.
- פ ט ר (104x): "וכת' שם הרא"ש ז"ל בסוף התשובה וזה לשונו ולא הופטר⁴³ כלם במחיל' שמחלו לשמעון כי חלקו מחלו ולא חלק לוי" (ראנ"ח [16], ס-5-11). כל המופעים הם סביל של קל, יופטר = יהיה פטור. אביגרי (עמ' 277) מביא עדים לפטר-הופעל, אך משמעה של צורתו (= גורש, שולח) שונה משלנו.
- פ ל ט (2x): "וזה הופלט רק בדרך אגב במכתבו" (ציץ אליעזר-ו [20], לו-4-4). שני המופעים הם סבילי הפעיל⁴⁴.
- פ ס ל (191x): "וכל זה שכתבתי יובן אם נודה בהופסל המקוה ע"י לקיחת מימיו על ידי כלי" (אבקת רוכל [16], גט-3-2); "דלמה לא יופסלו המים שבתוך הכלי אפילו בלא נקיבה" (מהרש"ב-ב [16], רכה-3-1).
- פ ר ע (15x): הופרע, (= סביל של הפעיל) (8x): "ויופרע ע"כ איך שהוא מנוחת השבת" (ציץ אליעזר-ו [20], לד-71-3); הופרע, (= סביל של קל) (7x): "ואכתוב מרורות על האשה אם תגבה מחובות בעלה עד שיופרע מה שפסק לו אביו נדן ובגדים" (מהר"ם מרטנבורג-ד [13], רמט-1-8); מהר"י ווייל [15], פד-1-21; גינת ורדים-אה"ע
41. הוסחבו זו, על הקשרה, אינה מדברי הרב יצחק הרצוג, בעל 'היכל יצחק', אלא מדברי השואל, הרב אהרן שוסטר, שהובאו בחיבור ככתבם.
42. פרויקט השו"ת מונה 5 מופעים. החמישי: "ועי' בש"ג [= בשלטי גבורים] פ"ק דע"ז דף י"א [צ"ל: י"ג] על בהמה תועקר וכו'" (יהודה יעלה-א-י"ד [19], קסד-12-3). אך הוא פרי טעות דפוס, שכן ב'שלטי הגבורים', כהמשך לנוסח שבגמרא, מופיע "בהמה תיעקר". קשה להניח שבעל 'יהודה יעלה' שינה בידועין מ'תיעקר' ל'תועקר'.
43. הרא"ש, בתשובותיו (כלל ע"ג), לא כתב זאת בלשון המובאת כאן בשמו. הצורה יופטר היא יצירתו של ראנ"ח, והדברים שהוא מביא בשם הרא"ש הם פרפרזה.
44. כך, למשל, 'אשיחה קצת בדברים שהפליט לפני כתר"ה בשיחתנו בע"פ" (ציץ אליעזר-ו [20], לה-45-1).

[18] ד/יט-7-1; נודע ביהודה-מהד' קמא-חור"מ [18], ל-60-1; שם-מהד' תנינא-חור"מ, נג-4-2; ר' עקיבא איגר [19], סח-12-1; שם, קלה-8-1. אבינרי (עמ' 288) מעיד עדים להופרע, מן הפיוט.

פרץ (6x): "כי ח"י ע"י זה יופרץ פרצה בתקחז"ל להקל בדבר" (נודע ביהודה-מהד' קמא-אה"ע [18], יג-13-3); ציץ אליעזר-ח [20], כ-17-3; שם"ט, כו-13-1; שם-ח"ט-סי' יז-קונטרס רפואה בשבת, ב-54-2 (2x); שם-יב, נב-8-1.

פשט (50x): הופשט, (= הוסר בגד, עור וכד') (34x). הופשט, (= הוסבר, הוברה) (16x)⁴⁵: "בין כך ובין כך הופשטה חלוק' ה'" (מבי"ט-ב [16], קעט-2-2). הופשט, הוא מעניין עיוננו.

צלל (6x): "אפילו אם עדיין לא הוצלל" (מנחת יצחק ג [20], פט-18-1). הוצלל = נעשה צלול, והוא סביל של הפעיל⁴⁶.

צמח (5x): "יש אפשרות לפעמים שגדולי ישראל יוצמחו מהם" (עזריאל-א-י"ד [19], רכט-19-1; שם, רכט-50-1; מהרש"ם-ב [20], קב-3-1; שם-ג, שח-14-2; שם-ה, עז-1-1. קשה לקבוע אם צרי צורה זו בחרו בה משום שהיא מביעה את הסביל של הפעיל או משום שחיפשו תחליף הולם לקל. יש במקורותינו צמ"ח בבניין נפעל, המשמש סבילו של הקל, כגון "טיט העולם הבא שחסידיה מנו נצמחים" (פיוטים, סידור "עבודת ישראל", הוצ' שוקן, עמ' 753). נראה שמופעי יוצמח אלו מציינים את הסביל של הקל ולא סביל של ההפעיל⁴⁷.

קבץ (1x): "עד שיוקבצו המעות שחייבים שם לחברה" (מים עמוקים-ב [16], מה-1-5). קדח (2x): "דו הרביעית הוקדחה כאן מחמת [צ"ל: מאמת] המים" (הרי"ד [13], א-4-3; שם, א-5-2. אמנם אבינרי (עמ' 303) מביא עדים קדומים לקד"ח בבניין הופעל, אך הם שונים במשמעיהם מן הוקדח שבשור"ת הרי"ד.

קלט (16x): הוקלט, (= סביל של קל) (4x): "ע"י שפי הרחם צר לא יוקלט בתשמיש הזרע לתוכה" (מהרש"ם-ג [20], רסח-1-3); ציץ אליעזר-ט-סי' נא, ד-122-2; שם-ג, כז-ג-6-2; אגרות משה-חור"מ-א [20], ז-9-3. הוקלט, (12x) הוא סביל להפעיל.

קנס (12x): "ומי שאין לו התיוור יוקנס" (חוות יאיר [17], קפב-1-1; שם, קצט-1-2; שם, רלא-1-2; שאלת יעבץ-ב [18], קצו-6-10; נודע ביהודה-מהד' תנינא-או"ח [18], נט-2-1; חתם סופר-ג-אה"ע-א [19], קלט-2-1; שם, קלט-3-1; שם, קלט-5-1 (4x); אגרות משה-אה"ע-א [20], נד-10-1.

45. מופעי העתיד הם מדברי הרב עובדיה יוסף (ב"ביע אומר' ובי"ח דעת'), וכל העשרה נמצאים בצירוף "הפשט לא יופשט".

46. כגון "והאי משיחה רק להציל הצבע להחזותא" (מנחת יצחק-1 [20], ו-6-1) ועוד רבים.

47. השווה י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 63. יהלום מראה שם שבפרוזה של תקופת הפייסנים הייתה מגמה להשתמש בצורות סביל לציון הפועל העומד.

ש אר (11x): "ויושאר הבית בימי שבת ויו"ט רק להעכו"ם הפועלים" (מהרש"ם-ב [20], קעב-4-1); שם-ג, לח-2-1; שם, מד-2-1; שם-ד, לב-2-1; שם, מ-2-5; שם, צו-9-1; שם, קג-2-2; שם-ה, יט-2-1; שם, לח-5-1; מנחת יצחק-א [20], כג-7-1; פסקי דין רבניים-ב [20], יח-59-1. אמנם צורה זו היא סביל של הפעיל, אך חידוש יש בה בהשוואה לשכבות הלשון הקלסיות, שבהן נפעל ולא הופעל הוא המשמש סביל של בניין הפעיל.

ש כח (3x): "עכ"ז חשו דשמא יושכח לאח"ז" (עין יצחק-א-אה"ע [19], יא-22-14); שם, יא-22-15; שם-ב-אה"ע, כב-32-6.

ש לח (11x): "מתוך הכתבים הושלחו לרב נ"ר [=נטריה רחמנא] נראה ברור כי לא נפל אש ביניה' כי אם על ענין הסבלונות" (מבי"ט-א [16], מא-1-6); שם, קסב-2-3 (2x); שם, קסב-2-4 (2x); שם-ב, קעא-1-23; מהרשד"ם-ח"מ [16], תנ-1-1; רע"א-תשובות חדשות [19], ה-10-1; חתם סופר-ליקוטים [19], מא-16-2; עין יצחק-ב-אה"ע [19], ו-9-5; מהרש"ם-ז [20], קכג-6-4; אבינרי (עמ' 342) מביא עדים לשל"ח בבניין הופעל מן הפיוט.

ש מר (1x): "אם לא יושמר החותם במקום משומר מאד" (מנחת יצחק-ד [20], צא-3-1). שגי' (1x): "דברים סתומים שלא הושנו בגמרא כל צורכן" (ראב"ד [12], ו-2-3). שקל (1x): "ולשער כמה סיגופים יושקלו בחיוב כרת" (חתם סופר-א-אור"ח [19], קעה-2-3). שקל' בבניין הופעל, שאבינרי (עמ' 351) מביא עליו עדים מן הפיוט שונה הוא במשמעו מהמופע שבחתם סופר.

שרף (1x): "שמפאת המהירות לא ילבן באורך הזמן שתתלבן ויושרף מכל הצדדים" (מנחת יצחק-ג [20], סז-17-1). אבינרי (עמ' 353) מביא עד מן הפיוט. תלש (2x): "ויותלש בתוכם גם שעל הקברים" (תשובות חדשות לרע"א [19], יד-7-1); "מ"מ אם הוקבע בקרקע אינן מקבלין טומאה אם הותלשו אח"כ" (חיים ביד [19], מט-8-4).

תפס/ש (25x): "שהותפשו הספינות מלסטי' והרגום" (מהרשד"ם-אה"ע [16], מד-4-5). בל"ח קיים תפ"ס בבניין הפעיל, ובלשון השו"ת יש שימוש פורה בשם הפעולה הנגזר ממנו, התפסה. על אף אלה אין לראות את מופעי תפ"ס בבניין הופעל דידן צורות סביל של התפס. הקשרם מלמד עליהם שסבילי הקל הם. תרם (1x): "דהא כ"ז [=כל זמן] שלא הותרם אסור אפילו לכהן ליטול בע"כ" (שרידי אש-ב [20], כה-61-1). בניין הפעיל של תר"ם מתועד כבר במכילתא דרשב"י, אך הופעל שלו נוצר, כנראה, רק בדורות האחרונים.

שונים: אור (1x), ברך (9x), געל (23x), דלק (200x), דרך (1x), זעק (1x), חסר (8x), חרף (3x), טעם (1x), טרף (9x), כבד (25x), לבש (1x), מסס (5x), מרח (1x), נסע (1x), נפל (1x), נתך (40x), סדר (7x), סכם (263x), סמך (15x), עבר (90x), עור (3x), ערך (4x), פוץ (4x), פחת (30x), פקע (242x), פרד (7x), פרך (15x), צמד (7x), צמת (1x), קני

(13x), קפא (9x), קצב (23x), קרא (6x), קרי (10x), רחק (7x), שמד (10x), שמט (35x), שמע (43x), שפר (1x), שקע (11x).

4. לוח מסכם

הכינותי לוח מסכם⁴⁸ שנכללים בו כל פועלי הופעל הנוטים (בעבר ובעתיד) המתועדים בפרוייקט השו"ת, שמתקיימים בהם שני תנאים: הם סבילי הקל (או צפויי נפעל); שורשיהם מקבוצת מחנל"ה, היינו: בלשון המקרא או בל"ח יש מהם נפעל ואין מהם הופעל.

ואלה 60 שורשי הופעל שבלוח ומספר מופעיהם⁴⁹: בדק (7/2), בחן (2/-), בטל (4/-), גזר (1/-), גנב (2/-), גרע (33/-), גרר (2/-), דחי (8/-), דחק (1/2), דרש (1/-), הרג (1/-), זקף (1/-), זרק (2/1), חקר (5/-), חרץ (1/-), חרש (1/-), חשד (1/-), חתך (3/-), טחן (2/-), טמא (4/-), כתש (1/-), למד (1/-), לקט (3/-), מאס (1/-), מחל (3/-), מחק (6/-), מכר (7/-), מנע (1/-), מסר (25/-), מצא (1/-), מרט (1/-), משח (1/-), משך (41/1), מתח (3/-), נגף (1/-), נקב (1/-), סחב (1/-), סתם (3/-), סתר (2/-), עקר (3/1), פגם (6/2), פטר (103/1), פסל (184/7), פרע (6/1), פרץ (6/-), פשט (12/4), צמח (5/-), קדח (2/-), וקלט (4/-), קנס (10/2), שאר (10/1), שכח (3/-), שלח (9/2), שמר (1/-), שני (1/-), שקל (1/-), שרף (1/-), תלש (1/1), תפס (21/4), תרם (1/-). סך הכול – 562/45.

מספר המופעים בכל אחד מ־54 החיבורים (משמות החיבורים הוסרה המלה שו"ת): הראב"ד (1/-), הרי"ד (2/-), מהר"ם רוטנברג (1/-), מהר"ח אור זרוע (1/-), יכין ובוועז (1/-), מהר"י ווייל (1/-), מהרלב"ח (1/-), אבקת רוכל (1/-), מבי"ט (4/3), מהרשד"ם (1/2), מהרש"ל (1/-), דברי ריבות (1/-), בצלאל אשכנזי (2/-), הרמ"א (2/-), מהרש"ך (1/1), הראב"ח (1/-), מים עמוקים (1/-), תורת אמת (2/-), מהרי"ט (3/1), חוות יאיר (4/2), גינת ורדים (3/-), שבות יעקב (3/-), שאילת יעבץ (4/-), נודע ביהודה (47/-), חיים שאל (1/1), חוט המשולש (1/-), עקיבא איגר (13/-), חתם סופר (50/3), מור ואהלות (2/-), האלף לך שלמה (19/-), שופריה דיעקב (1/-), חיים ביד (1/1), יהודה יעלה (2/-), בנין ציון (4/-), משיב דבר (2/-), באר יצחק⁵⁰ (44/-), ישועות מלכו (2/-), שאילת דוד (14/-), עזריאל (4/-), רב פעלים (1/-), מהרש"ם (219/1), מלמד להועיל (2/1), אחיעזר (19/-), משפט כהן⁵⁰ (7/1), קול מבשר (2/-), שרידי אש (4/3), היכל יצחק (6/1), אגרות משה (13/3), מנחת יצחק (18/-), ציץ אליעזר (27/-), יביע אומר⁵⁰ (10/-), פסקי דין רבניים (2/1).

48. המחבר ישמח להעמיד את הלוח לרשותו של כל דורש.

49. מימין לכל לוחסן – מספר מופעי העבר, ומשמאל לו – מספר מופעי העתיד.

50. מופעי 'באר יצחק' כוללים גם את מופעי 'עין יצחק' – חיבורי שו"ת של ר' יצחק אלחנן ספקטור; מופעי 'משפט כהן' כוללים גם את אלה של 'דעת כהן', 'עזרת כהן' ואורח משפט' – חיבורי שו"ת של הראי"ה קוק; מופעי 'יביע אומר' כוללים גם את של 'תורה דעת' – חיבורי שו"ת של הרב עובדיה יוסף.

5. מסקנות וסיכום

א. ל-20 מהשורשים שלהלן יש הופעל בלשון השו"ת, אלא שאבן-שושן וברקלי לא מצאו צורות אלו בלשוננו לתולדותיה, ול-11 השורשים האחרים רק אבן-שושן לא מצא דוגמות בהופעל (ובהם צוין בסוגריים א"ש): גב"י, גז"ר, גר"ע, גר"ר (א"ש), דר"ש, הר"ג, חר"ף (א"ש), חר"ץ, חת"ך, טמ"א (א"ש), כת"ש, למ"ד, לק"ט, מח"ק (א"ש), מכ"ר, מר"ט, מת"ח, נג"ף (א"ש), סח"ב, סת"ם (א"ש), פג"ם, פס"ל, צמ"ח (א"ש), קב"ץ (א"ש), קנ"ס (א"ש), שמ"ר, שק"ל (א"ש), שני"י, שר"ף, תל"ש, תפ"ס/ש (א"ש).

ב. לפי אבן-שושן, צורות הופעל בשורשים שלהלן נמצאו בפעם הראשונה בעברית החדשה, והנה כבר מצאנום בלשון השו"ת שלפני המאה הי"ט, ואלה הם: בח"ן, ביי"ן, דח"י, דח"ק, זר"ק, נת"ך, סד"ר, סת"ר, פח"ת, פר"ך.

ג. 607 פועלי הופעל הנוטים שהצגנו בלוח, הנגזרים מ-60 שורשים, מלמדים על התעצמותו של בניין זה בלשון השו"ת. לרבים מהם יש מופע מבודד, ולאלה אולי לא היה כדאי לייחס חשיבות, שהרי אפשר שלא מיד מחברם יצאו אלא טעות סופר או טעות דפוס ילדתם⁵¹. העובדה שלצד המופעים המבודדים יש מאות מופעים אחרים הדומים להם בנסיבותיהם (ראה בלוח) ועוד מאות מופעים (ראה להלן ד) מחייבת אותנו לייחס משקל גם למבודדים⁵². ועוד חשוב לזכור שבבניין הופעל אנו עוסקים, שאפילו בשורשים שגזירתו בהם צפויה מספר מופעיו קטן. לא ייפלא אפוא שבשורשים לא צפויים מבודדים הם מופעיו. יתר על כן, גם אילו התעלמנו מן המופעים המבודדים, מסקנתנו בדבר התעצמות הופעל נסמכת על יסוד איתן, שהרי השורשים הנותרים דיי בהם ללמד על מגמה זו. התרבותן של צורות הסביל בלשון חיה היא תופעה ידועה (והיא מאפיינת סוציולקטים מסוימים)⁵³, אך בלשון השו"ת, שברובה אינה משקפת לשון חיה, לא את התרבות הסביל אנו מציינים אלא את השימוש בהופעל בהקשרים שמתבקש בהם השימוש הטבעי בנפעל.

ד. לבר מ-607 המופעים שהבאנו בלוח לשון השו"ת מצטיינת בפועלי הופעל אחרים, שבנסיבותיהם הם קרובים מאוד למופעיו ולא נכללו בעיוננו, משום שאינם מקבוצת מחנ"ה. פעלים אלו ראויים אף הם לכינוס בפני עצמו ויש בהם חיווק למגמת

51. בכל הפעלים המבודדים הללו ראוי שתיעשה השוואה לכתב-יד (בחיבורים שיש מהם כתב-יד), ואי"ה נגיע גם לכך.

52. ראוי לציין: שורשים שיש מהם מופעים מבודדים אפשר שיש מהם עוד מופעים, אלא שכתובם החסר מונע אותנו מלקבוע זאת. למשל, לצד "עד שיוקבצו המעות שחייבים שם לחברה" (מים עמוקים-ב [16], מה-5-1) מצאנו "עד יקבצו המעות שחייבים להם שם" (שם, מה-1-4). קרוב לוודאי שגם המופע הכתוב חסר הוא הופעל. ועוד כהנה.

53. נסתפק כאן בשתי דוגמות מרבות בעברית החדשה: הפועל "ננוף" הרווח כיום (פועל זה אינו נמצא בברקלי, ואף אבן-שושן - הן בגוף המילון הן ב"לקוט השרשים ונגזריהם" - אינו מביאו אלא בצורתו ה"דקדוקית", היינו באסימילציה ניוף); הפועל "הוחמא", כגון "ארנס הוחמא מהעובדה שהדובר שלו נמצא ראוי לשמש דובר צה"ל" (א' אברמוביץ, דו"ח, מעריב ס"ו בתמוז תשנ"א/28.6.91, כ, עמ' 5; גם פועל זה אינו מובא אצל אבן-שושן).

ההתעצמות האמורה. להלן מקצת הפעלים האלה שנודמנו לנו בדרך החיפוש שהלכנו בה⁵⁴: יובלע⁵⁵, יוגמר⁵⁶, יודמה⁵⁷, יוגרם⁵⁸, יודבק⁵⁹, יוחלק (= divide)⁶⁰, יוחקק⁶¹, יוחקר⁶², יוחשב⁶³, יוכתב⁶⁴, יוסחט⁶⁵, יופסק (= פסיקת הלכה)⁶⁶, יוקבע⁶⁷, יוקבר⁶⁸, יוקשר⁶⁹, יושאל (question)⁷⁰, יותקן (תיקון)⁷¹.

54. המופעים מובאים כאן בצורת נסתר-עתיד שלהם, כי רובם נגזרו בצורה זו.
55. כגון "כמה שיהא צורך להפליט ולא הובלע עוד" (אורח משפט-אורח [20], קד-4-1). זה המופע היחיד של הובלע בפרוייקט השו"ת, וההקשר מלמד שהסביל של "בלע" הוא, ולא של "הבליע".
56. כגון "וכן סה"ת שלם לא נקרא עד שיוגמר בפועל" (שאלת יעבץ [18], לג-13-16).
57. מופע אחד בפרוייקט השו"ת: "כי ע"י הקול קול יעקב שישמע בבתי כנסיות ובבתי מדרשות יודמו הידים ידי עשו" (ציץ אליעזר-יב [20], לג-43-2). הפועל מידמ"ם, ולא מידמ"י.
58. כגון "לבל יוגרם קסט ומחלוקת" (מהרש"ם-א [20], א-3-5).
59. כגון "אם יודבק [= יידבק] דבר בגוף ויהיה דבוק בגוף זמן ארוך יעשה רושם וחבלה ופצע" (נודע ביהודה-מהר' קמא-י"ד [18], נה-20-1).
60. כגון "כשיוחלק הבשר לפחות מכביצה טומאתו פורחת" (מהרש"ם-ז [20], קמג-6-1). פועל זה הוא סבילו של פיעל ולא של קל.
61. כגון "ימי יתן יוחקקו דברינו אלה בדפוס" (יהודה יעלה-א-אורח [19], לו-7-5).
62. כגון "וא"כ עדותו של הנער אם יוחקר על הסימנים מועיל עדותו לבדו" (נודע ביהודה-מהר' קמא-אה"ע [18], מא-3-1).
63. כגון "רק שבשעת איסורו לא יוחשב כאילו הוא ברשותו" (נודע ביהודה-מהר' קמא-אורח [18], יס-10-23). על צורה זו בספרות החסידות (סוף המאה ה-18) ראה אבינרי, תרומות לשון (ראה לעיל הערות 32, 35), עמ' 232.
64. כגון "ולעת הצורך יוכתב שטר קנין כנהוג" (פנים מאירות-ב [18], כא-1-1).
65. כגון "דבכל מידי דקיימא שיוסחט ממנה גזרו בחדא גזירה" (נודע ביהודה-מהר' קמא-י"ד [18], פד-4-5).
66. כגון "אזי יופסק ביניהם ע"פ בוררים בזבליא [= בזה בורר לו אחד]" (נודע ביהודה-מהר' קמא-אה"ע [18], ג-2-2).
67. כגון "וכשישכור שם בית ויוקבע שם לפרוע המס עמם יהיה חיי' לעמוד בתקנתם" (תשב"ץ-ב [15], סא-5-3).
68. כגון "כי בדעתו שיוקבר עמו במותו בקברו" (מהרש"ם-ג [19], מב-2-1). פועל זה לעיון הוא צריך. מצד אחד ניתן לראות בו אלטרנטיבה לנפעל, היינו: יקבור-ייקבר/יוקבר. מצד אחר יש הפעיל בל"ח כגון "על ישראל אחד שמת כאן והספדתיו והקברתיו" [תוספתא יבמות יד, ז] על פי כ"י ערפורט; כ"י וינה: וספדתיו וקברתיו. ראה ליברמן, נשים עמ' 53. אפשר ש-הקברתיו שונה במשמעו מ-קברתיו בקומפוננטה של גרימה שיש בו (הקברתיו = גיהלתי את מלאכת קבורתו). ואפשר שאינם נבדלים במשמעיהם, ולבוש בניין הפעיל נוצר בתהליך של גררה בתר והספדתיו הסמוך לו. ספקנו גובר משאנו מוצאים את הוקבר כבר בספרות קדומה. ראה א' יעללינעק, בית המדרש, ירושלים 1938. שם בכרך ו, מעשה עשרה הרוגי מלכות, עמ' 29: "הרגוהו והשליכוהו לכלבים ולא הוספד ולא הוקבר". וכן בקינות לס' באב, מהדורת גולדשמידט ירושלים תשכ"ח, עמ' פד, ש' 35: "ולא הִקְבֵּר בקבורה".
69. כגון "שיעשה סמוכים ויוקשרו בכובע שבראשו" (נודע ביהודה-מהר' קמא-אורח [18], ה-2-6).
70. כגון "דאף על גב דקאמר הנודר דבכל פעם שיושאל ויותר מהאיסור שחל עליו פעם אחרת" (מהר"י בן לב-ב [16], מז-4-4).
71. כגון "אבל כשאין יכולים לתקנם כהא דלא נגמר הפרי שאיירי המחבר הוא שאף בבשול ובשום דבר לא יותקנו יותר מכשהן חיים" (אגרות משה-אורח-א [20], ז-3-1). סביל של פיעל כאן.

ה. בלשון כמה מכותבי התשובות (ראה להלן) בניין הופעל משמש סביל לא רק להפעיל אלא גם לקל. יש רושם שאצל כותבים אלו הופעל משמש סביל כללי, היינו: להפעיל, לקל ולפיעל⁷². סבילות כללית שכזאת יש בה כדי להסביר את היווצרותה של הצורה הואמת⁷³, למשל, שהפעיל שלה ספק אם היה קיים באוצרו הלשוני של מחברה⁷⁴. לשון אחר: בבניית הסביל נוצרה מעין אוטומטיות שכיוונה הוא הופעל.

ו. הופעל תחת נפעל הוא תופעה מצויה בלשון השו"ת (בכמחצית מחיבורי פרוייקט השו"ת מצאנוה). גם מופע מבודד בחיבור בר-משמעות הוא, ולא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא. היינו: אפשר שבאותו חיבור לא נזדמנו עוד צורות הופעל (שבניין עני הוא), אך הן היו מהלכות בלשונו של המחבר⁷⁵.

הופעל שתחת נפעל מצוי הרבה בחיבורים האלה (משמות החיבורים הוסרה המלה שו"ת): נודע ביהודה, ר' עקיבא איגר, חתם סופר, האלף לך שלמה, באר יצחק (+ עין יצחק), מהרש"ם, אחיעזר, משפט כהן (+ עזרת כהן, דעת כהן, אורח משפט, שרידי אש, היכל יצחק, אגרות משה, מנחת יצחק, ציץ אליעזר. קבוצת המחברים של חיבורים אלו הומוגנית למדיי מבחינות המקום והזמן: המחברים חיו או נתחנכו במזרח אירופה⁷⁶ בין המאה הי"ט לאמצע המאה העשרים.

ז. בחיבוריהם של 13 מחברים אשכנזיים אלו יש כ-500 מופעי עתיד ורק 12 מופעי עבר (אצל 7 מחברים אין מופעי עבר כלל; אצל 3 – מופע אחד בלבד, ואצל 3 אחרים – 3 מופעים בלבד). היחס המוצג מכריע עוד יותר, כאשר מתחשבים בשתי עובדות נוספות: הראשונה, מספר מופעי העבר שהוצג כאן הוא, כנראה, קטן עוד יותר⁷⁷; השנייה,

72. חלק מופעלי הופעל שהם סבילי פיעל נמנים ברשימתנו הנ"ל (הוגדר, הוטהר, הומרה, הוקבץ, הושפר) ובסעיף ד של סיכומנו (הוחלק, הותקן).

73. מצאתיה באקראי ולא בפרוייקט השו"ת, שאין היא נכללת בו. הנה הצורה על הקשרה: "והודיעם ע"י משה עבדו ע"י אותות ומופתים גדולים ונוראים עד שהואמת בלבם כלי שום ספק" (ש' ברלין, שו"ת בשמים ראש, קראקא תרמ"א, סי' רנ"א).

74. אמנם כבר במקורות קדומים מצויים פיעל והפעיל מן השורש הנדון, אך גראה שבבוא המחבר ליצור את צורת הסביל שנוקט לה, לא האמית ניצב לנגד עיניו אלא הסביל ה"כללי" (האוטומטי) הוא שהנחתו.

75. ספרות שו"ת חתם סופר (8 חלקים) או מהרש"ם (12 חלקים), למשל, עולה בהיקפה פי כמה וכמה על 'אבקת רוכ'ל' (חלק אחד). מספר המופעים הגדול שבחיבור אחד כנגד המספר הקטן שבאחר צריך, כמובן, להישקל יחסית להיקפו הכולל של כל חיבור.

76. מקומו של כל מחבר נמסר בכותורות הלוח. מחברי 'היכל יצחק' ו'מנחת יצחק', שנמסר עליהם בלוח שהם בני אירלנד ואנגליה, אף הם בכלל בני מזרח אירופה: בעל 'היכל יצחק', הרב יצחק הרצוג, נולד בלומזה שבפולין (אף שבהיותו צעיר עקרה משפחתו לאירלנד, הייתה גירסא דינקותא שלו מזרח-אירופית); בעל 'מנחת יצחק', הרב יצחק יעקב וייס, נולד בפולין ועבר לאנגליה רק בהיותו בן 46 (עד אז שימש ברבנות בהונגריה וברומניה).

77. הפועל "הוגרר" אינו מדברי חתם סופר אלא מתוך עדות שגבה בית הדין. העדות תורגמה ללשון הקודש, ולא ברור מי תרגמה. גראה שלא חתם סופר היה המתרגם; הוסחבו אינו מדברי בעל 'היכל יצחק', וראה הערה 41 לעיל.

בלשון השו"ת בכל הבניינים מספרן של צורות העבר גדול פי כמה ממספר צורות העתיד⁷⁸. נתונים אלו מלמדים בבירור שהחילוף נפעל < הופעל איננו בלתי מותנה, והוא נתרשח בצורות העתיד (וראה להלן).

בתקופות מסוימות בלשון בנייני פועל החלו לשמש במשמעות של בניינים אחרים ולהיות אלטרנטיביים להם. למשל, בניין הפעיל התרווח בל"ח לצד הקל⁷⁹. בסוציולקט הרבני שלפנינו אין חדירה של בניין אלא תזווה מורפולוגית: הצורה "יפעל" משתנה לעתים ל"יופעל", והוא אשר אמרנו, תזווה מורפו-סינטקטית.

ח. ננסה להסביר את הסיבה לתזווה. אבינרי⁸⁰ העמידנו על פרץ עצום של חידושי הופעל בפיוט. הוא מוסר שב"אוצרו" (= גזנים מגולים) הציג כ-180 פעלים חדשים בבניין הופעל, רובם מן הפיוטים. אבינרי מאשר בכך את קביעתו של צונץ⁸¹ שבבניינים הפעיל והופעל נתחדשו בפיוט כ-130 פעלים (בפיעל ובפועל כ-60, ובהתפעל 15). החיבה היתרה שרחשו הפייטנים להופעל – אבינרי לא מצא לה הסבר, ובלשונו: "אכן, חידה היא ותהי לחידה" (שם).

יהלום⁸² מתמודד עם שאלה זו ותולה את השימוש הנרחב בסביל (פועל והופעל) בטשטוש שחל בין פעלים עומדים לסבילים, טשטוש שהחל כבר בלשון המקרא⁸³, גבר בלשון חכמים ונתעצם בפיוט. השימוש החז"לי שבו צורות בינוני מְפועֵל אינן משמשות במשמעות הסבילה בולט היטב בפיוט, ואפילו פעלים בפועל ובהופעל יש שאינם מציינים את הסביל. כך יהלום מוצא ש-שורדו (פועל) ו-יושרדו (הופעל), למשל, הם שווי-ערך לקל, ועניינם ציון האקטיביות העומדת ולא הסבילות⁸⁴.

את הסברו של יהלום קשה לנו לאמץ כהסבר להיווצרות פועלי הופעל חדשים בלשון השו"ת מכמה טעמים: (א) חדירת הופעל לפיוט חזקה בהרבה מחדירתו ללשון השו"ת; (ב) בפיוט ההסבר מכון לשני בניינים סבילים, ואילו בלשון השו"ת החדירה היא של הופעל בלבד; (ג) לפי הסברו של יהלום, הבניין הסביל, ברבים ממופעיו, מציין בפיוט אקטיביות (של פעלים עומדים) ולא סבילות, ובלשון השו"ת ברוב רובם של הפעלים אין הדבר כן; (ד) בלשון השו"ת, ברובם המכריע של המקרים, חדירת בניין הופעל היא בצורות העתיד, ובפיוט אין קטגוריה כלשהי שהתרחבות בולטת בה במיוחד. רקעה של החדירה בלשון השו"ת שונה אפוא מזה שבפיוט.

78. ראה, למשל, תורת הצורות (שו"ת) בכל אחד מן הבניינים.

79. ראה בהרחבה: מ' מורשת, "הפעיל ללא הבדל מן הקל בלשון חז"ל", ספר בראילן יג (תשל"ו), עמ' 249–281.

80. "אבינרי, גזנים מגולים, תל אביב תשכ"ח, עמ' 38.

81. L. Zunz, *Die Synagogale Poesie des Mittelalters*, Frankfurt 1855 1920², עמ' 427.

82. "יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 50–66.

83. ראה י' בלאו, "בינוני פעול בהוראה אקטיבית", לשוננו יח (תשי"ב–תשי"ג), עמ' 67 ואילך.

84. "יהלום (לעיל, הערה 82), עמ' 56.

י' אבינרי⁸⁵ כבר לפני קרוב ל-50 שנה מצא פעלים כאלה. שלושת הפעלים שחשף – יוגנב, יורדש, יוחשב – גם הם מן הלשון הרבנית, משדה החסידות. אף שהמקור הספרותי ששאב ממנו שונה מעט משלנו, הריהו מן הזמן ומן המקום המתאימים לנידון⁸⁶. אבינרי⁸⁷ מסביר שצורת הופעל זו נוצרה כדי להבדילה מן הקל(ו). וכה אמר: "דרך הלומדים שאינם מקפידים על הצורה הדקדוקית של הנפעל בעתיד והם קוראים לרוב כבנין קל: 'יהרוג ואל יעבור' (במקום 'יהרג'), 'ישוב ישוב וימחול לו' (במקום 'ויימחל לו'), וכדומה. כדי להבליט שהכוונה כאן לנגנב ולא לגנב כתב ה'דגל'⁸⁸ שלא יוגנב, לבל יקראו 'שלא יגנוב'. אבינרי מביא תימוכין להסברו מאברהם אבן עזרא, שמסיבה זו כתב יומל במקום ימול⁸⁹. הסברו של אבינרי (ותימוכיו) רחוק מלשכנע. קשה לקבל את הסברה שבעל ה'דגל' היה חרד לתקינותה של הלשון עד כדי נכונות לעוותה (יוגנב במקום יגנב) – דבר והיפוכו. גם החשש שמא תיקרא הצורה כקל הוא חשש דחוק, שהרי קריאה זו נדירה. ספק אם היה מישוהו עלול לקרות כך⁹⁰, וקשה עוד יותר לייחס כיוון שכזה לראב"ע המדקדק⁹¹.

נראה לי שהויוצרות "יופעל" במקום "יפעל" בלשון השו"ת מקורה בעמימות של הסבילות המשתמעת מתוך "יפעל". ציין הסבילות המובהק ביותר הוא תנועת [u] (בעיקר בעיצור הראשון, כמו בצורות עבר של בניין פועל ובהופעל), והציין הפחות בולט הוא נו"ן תחילית (כמו בעבר של בניין נפעל ובבנינו). בצורה "יפעל", שבוצעה במזרח אירופה של 200 השנים האחרונות בלא מכפל, אף ציין אחד משניהם אינו קיים. הסבילות שאמורה להישמע מן הצורה הזאת עמומה. העמימות בולטת ביותר בשעה שבמשפט מצוין עושה הפעולה בציון מפורש או במשתמע. ייפטר, למשל, מציין את תוצאת הפעולה, אך בשעה שהכותב מבקש לציין את עושה הפעולה, היינו בשעת הפעולה, "יופטר ע"י X" מביע את המבוקש טוב יותר מ"ייפטר ע"י X". נטייה זו להעדפת "יופעל" מן "יפעל" אפשר לראותה לנגד עינינו בעברית החדשה, כגון

85. י' אבינרי, "תרומות לשון משדה החסידות", מצודה ג-ד (תש"ה), עמ' 229-248.

86. הוא שאב מן החיבור 'דגל מחנה אפרים', שמחברו ר' משה חיים אפרים, נכדו של הבעש"ט, חי בסדילקוב במאה ה'18.

87. שם, עמ' 231.

88. = 'דגל מחנה אפרים' (לעיל, הערה 86).

89. כוונתו ל-יומל שבראב"ע לדניאל א א, ד"ה בשנת.

90. בשאלה זו נגע מ' מישור, 'על סיפולוגיה ועל מתודולוגיה', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות, הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ה, עמ' 55-59. מישור הראה (שם, עמ' 59) שבמסורת אשכנז של המשנה תצורת העתיד של הנפעל היא כשל הקל, אך כל דוגמותיו הן במשקל קָטַל, ואף אחת לא במשקל יקטול. אין אפוא להסמך את דבריו לענייננו, שאפשר שהתופעה נתרששה ביקטל בלבד, שדומה הוא לצורת העבר של בניין נפעל.

91. נראה יותר שהצורה יומל נוצרה ביודעין, כיצירה לשונית ספונטנית, באנלוגיה לפעלים הסבילים שיש בהם תנועת [u] בעיצור הפותח.

בשורש דפ"ס: את העבר ואת הבינוני יוצרים באמצעות נפעל או הופעל (נדפס או הודפס/מודפס), אך את העתיד באמצעות הופעל בלבד (יודפס; יידפס נדיר). ואם בעברית החדשה החיה כך, בלשון הרבנית שעד ראשית המאה העשרים על אחת כמה וכמה. ובכן, המחברים האשכנזיים משתמשים בצורות "יופעל" שמצאנו בגלל תנועת [u] שבראשה⁹². "יופעל" זה מזכיר במידה רבה את "יופעל" הסביל של הקל בלה"מ, אף שהקרקע שצמחו עליה שונה מאוד. בצורות שם הפועל של נפעל (ושגם הן חסרות את שני צייני הסביל האופייניים) לא חל, כמובן, התהליך שהראינו, שהרי אין להופעל צורת שם הפועל (כגון *להופטר).

לדעתי, שני טעמים גרמו שאצל כותבים ספרדיים העדפת "יופעל" מן "יפעל" לא נתרשה אלא במעט. האחד, הקפדתם של הספרדים בכל הדורות על ביצועו של המכפל הקלסי בצורה "יפעל", ומכפל זה מקנה לצורה את תחושת נוי"ן שהידמתה (ומכאן את תחושת הסביל); והאחר, הדבקות בלשון הגורמטיבית הייתה מפותחת אצל החכמים הספרדיים הרבה יותר מבקרב האשכנזיים⁹³. ומעניין, אפשר לומר שאצל הכותבים הספרדיים המצב הפוך מהמצב אצל האשכנזיים: צורות הופעל (תחת נפעל) בחיבורים הספרדיים נתהוו דווקא בעבר (ולא בעתיד כבחיבורים האשכנזיים). בלוח הנ"ל אפשר לראות שכל הכותבים הספרדיים שחיו עד הדור האחרון בארצות דוברות ערבית (החיבורים: הראב"ד, יכין ובוועז, בצלאל אשכנזי, גינת ורדים, מור ואהלות, שופריה דייעקב, רב פעלים) יצרו הופעל שכזה בצורות העבר. המניע לגזירה זו היה שונה מן המניע של הכותבים האשכנזיים (יפעל < יופעל), ונראה שיד הערבית בדבר, משום חילופי הבניין הראשון והרביעי שבה, וממנה הושפעו הכותבים הספרדיים⁹⁴.

צורות העבר בחיבורים האשכנזיים, שהופעל בא בהן תחת נפעל, תוסברנה אפוא בשני אופנים: מצד אחד, אנלוגיה לצורות העתיד; מצד אחר, השפעה מהצורות

92. תחושת היתרון שיש לתנועת [u] מן [i] להבעת הסבילות עשויה להילמד גם מהצורה התריגה יוודמנו (ובשאלות כאלה התריגות מלמדות) שנודמנה לי באקראי בפרוייקט השו"ת: "ואם שמא לא יוודמנו אחיו של ראובן או לא ירצו לומר שום דבר הודיעני" (הרשב"א ד-13), קנו-2-6, צורת התפעל ממש.

93. ראה, למשל, א"מ ליפשיץ, כתבים א, ירושלים תשל"ז. על הפיוט האשכנזי אמר: "הקדושה שחפפה על הפיוט מנעה מלשים לב לחיצוניות, והתוכן וכוונת המחבר נעשו עיקר", אך הפיוט הספרדי לא כן. ראה שם, עמ' רה-רו. כוחם של דבריו יפה שבעתיים לעניין הלשון הרבנית. ראה גם תורת הצורות (שו"ת), עמ' ג-ד (והסעיפים המתאימים בגוף העבודה), על הקרבה של הכותבים הספרדיים למקראיות שהיא גדולה יותר משל הכותבים האשכנזיים.

94. גם אם הערכה זו נכונה, אין כוונתנו לקבוע זאת אלא לעניין מקצת הפעלים שיצרו הכותבים דוברי הערבית. הפועל "הופער" [= נפרע] למשל, אפשר שנוצר בלשון בעל 'גינת ורדים' (מצרים, המאה ה'17-18) ואחרים בהשפעת פועל זה במקורות עבריים שקדמו להם. אבינרי, גנוזים מגולים, מביא עדים קדומים מן הפיוט ל-הופער - סבילו של הקל, כגון 'יאוספו לירושלים המצירים ושם יופרעו' (יוצר לשבת נחמו). מכל מקום, צורת יופרעו של אבינרי שונה במשמעה מהמופע הופרע שב'גינת ורדים'.

שבחיבורים הספרדיים. ההסברים שהעלינו כאן יש בהם כדי לפתור שאלת לוואי המתלווה לסוגייתנו: הצורות "יופעל" שבאו במקום "יופעל", שהובאו לעיל אנב עיון, גם אותן ניתן להסביר בהעדפת תנועת [u] בעיצור הראשון⁹⁵.

6. סוף דבר

הצורה "יופעל" שנתרווחה בלשון השו"ת ראינו את תפרוסתה בקבוצה אחת, מחנל"ה. התופעה שהצגנו מעלה לפנינו עוד שלוש שאלות: מה היחס הסטטיסטי בכל חיבור בין צורות הופעל שהצגנו ובין נפעל? צורות הבינוני בשורשי הופעל שהצגנו – האם נתפתחו באנלוגיה של השלמת המערכת לפעלים הנוטים? באיזו מידה חלה התופעה בשורשים שאין להם נפעל בלה"מ ובל"ח ובשורשים שיש מהם גם נפעל וגם הופעל בשכבות לשון אלו, כלומר: בשורשים שאינם מקבוצת מחנל"ה? ואי"ה נלבן בעתיד גם את השאלות האלה.

95. וכאן אפשר שהמעבר היה מורפו-פונמי; כמעבר יִחְנֵךְ < יִחְנֵךְ שבלה"מ וכמעבר מִהֲלֵךְ < מִהֲלֵךְ שבל"ח, כן יתוקנו < יותקנו וואח"כ יותקו בלשון השו"ת. על התופעה בלה"מ ראה ר' קוטשר, "מהלכים ואחיותיה", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 93–96; י' בן-דוד, "יִקְדָּעַם, יִקְתָּאֵל", לשוננו נב (תשמח), עמ' 172–175. ובל"ח: י' קוטשר, "בשולי המילון המקראי", לשוננו כז–כח (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 188.

הכינוי החוזר וכינוי הזהות בעברית

0. מבוא

בשורות אלו נעסוק בשני סוגי כינויים שהם ארבעה: הכינוי החוזר (reflexive pronoun) וכינוי הזהות (pronoun of identity); מן הכינוי החוזר מסתעף כינוי ההדגשה, ומכינוי הזהות מסתעף כינוי הזהות ההדדית¹.

הכינוי החוזר משמש לציין את המושא כאשר המושא זהה לנושא (יספרסן, עמ' 111). באנגלית הכינוי החוזר נוצר על ידי המורפמה *self*, למשל: *I defend myself*. כינוי הזהות בא להודיע שדבר-מה זהה או דומה או שווה ערך לדבר האחר הנזכר קודם או אחר כך (יספרסן, עמ' 171). באנגלית כינוי הזהות הוא *the same*: Shakespeare died in 1616; in the same year Cervantes, too, died. I want the same wine as I had yesterday.

the same משמש שימוש קצת שונה, כאשר שני הדברים המשווים נזכרים כאחת: Shakespeare and Cervantes died in the same year. לכינוי בשימוש כזה נקרא כינוי זהות הדדית.

באנגלית ובשפות אחרות המורפמה המשמשת ככינוי חוזר משמשת גם בתפקיד אחר – כינוי הדגשה שנועד להבליט הבלטה מיוחדת את האדם או את הדבר שמדובר עליהם במנוגד לאחרים (יספרסן, עמ' 154), למשל: *The Kaiser himself believed in an early victory. Never leave to others what you can do yourself.*

הצד השווה שבשני הכינויים הראשונים (הכינוי החוזר וכינוי הזהות) הוא שאין להם דרך הבעה קבועה ומיוחדת בלשון המקרא, והם נוצרו בשכבות המאוחרות יותר של הלשון העברית.

לשם בהירות הדיון נקדים ונאמר שבעברית הישראלית הכינוי החוזר הוא עצם בכינוי החבורים, וכינוי הזהות הוא את בכינוי החבורים: 'אני מכבד את עצמי', 'הוא שיבח את עצמו', 'יוסי גר ברחוב הרצל'; משה גר באותו רחוב'.

1. מאמר זה הוא עיבוד של הרצאתי בסמינריון של המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות באוניברסיטת בראיילן ביום ס' במרחשוון תשמ"ז (11 בנובמבר 1986). אני מודה למשתתפים באותה פגישה על הערותיהם המאליפות.

גם בלשוננו כינוי ההדגשה זהה לכינוי החוזר ('האם עשית זאת בעצמך?'), וכינוי הזהות משמש גם לזהות הדדית ('יוסי ומשה גרים באותו רחוב').

1. הכינוי החוזר

1.1. בלשון המקרא

הכינוי החוזר, בהיותו צורה שונה מכינוי הגוף או מכינוי הרמז הרגיל, נחשב הכרחי בלשון, לכל הפחות בשביל הגוף השלישי: המשפטים 'אני אוהב אותי' ו'אתה אוהב אותך' חד-משמעיים, ואילו 'הוא אוהב אותו' – משפט רב-משמעי, כי הוא עשוי להתפרש 'הוא אוהב את עצמו' או 'הוא אוהב את פלוני'. ואף על פי כן אין בלשון המקרא מורפמה מסוימת לכינוי זה: חיסרון זה הוסבר בעובדה שהבניינים החוזרים (נפעל והתפעל) מבטלים את הצורך בכינוי החוזר, לפחות כאשר הוא בא כמושא ישיר: "התרחצתי במו שלג" (איוב ט, ל) = רחצתי את עצמי בשלג; "והמטה אשר נהפך לנחש" (שם ז, טו) = המטה אשר הפך את עצמו לנחש (וראה גזניס, סעיף 57). כאשר אין המושא הזהה לנושא מושא ישיר, כלומר כאשר הוא בא אחרי מליות או עם אותיות השימוש, הדרך הרגילה להביע אותו אינה אלא בכינוי הגוף החבור הרגיל (גזניס סעיף 146k; ז'ואן סעיף 135i): "ויעש לו אהוד חרב" (שופ' ג, טז), "ויעקב נסע סוכתה ויבן לו בית" (בר' לג, יז), "וישלח ידו ויקחה ויבא אותה אליו" (בר' ת, ט), "ויקח את שני נעריו אותו" (בר' כב, ג). אמנם לדעת גזניס, כאשר המושא הזהה לנושא הוא מושא ישיר, הוא מובע בדרך זו רק בחמש דוגמאות על ידי אותם (גזניס, סעיף 57 הערה 4 וסעיף 135k) כגון "וירעו הרועים אותם ואת צאני לא רעו" (יח' לד, ח). על אלה הוסיפו חז"ל שלושה פסוקים, ואמרו בספרי (במדבר לב):

וזאת תורת הנזיר ביום מלאות ימי נזרו יביא אתו אל פתח אהל מועד (במ' ו, יג) – וכי אחרים מביאים אותו? והלא הוא מביא את עצמו. זו אחת משלוש אתים שהיה ר' ישמעאל דורש בתורה. כיוצא בו אתה אומר והשיאו אותם עון אשמה (וי' כב, טז) – וכי אחרים משיאים אותם? והלא הם משיאים את עצמם. כיוצא בו אתה אומר ויקבור אותו בגיא (דב' לד, ו) – וכי אחרים קברו אותו? והלא הוא קבר את עצמו. אף כאן אתה אומר יביא אותו – הוא יביא את עצמו ואין אחרים מביאים אותו.

אולם שלושת הפסוקים שהביא רבי ישמעאל, באחד מהם (דב' לד, ו) אין את כינוי חוזר לפי הפשט אלא הפסוק פסוק סתמי: "ויקבור אותו בגיא" = הקובר קבר אותו, ואת שני האחרים ניתן לפרש בדרך שונה מדרכו: "יביא אתו אל פתח אהל מועד" = יביא הכהן את הנזיר, "וישיאו אותם עון אשמה" = יגרמו הכהנים את בני ישראל שישאו עון (הרשום).

גזניוס (סעיף 139f) מציין ששמות העצם נפש (ב-ד-ב, ערך "זה" 4b) וקרב מביעים את הכינוי החוזר (express the idea of self): "איש כי ידור נדר לה' או הישבע שבועה לאסור אסר על נפשו" (במ' ל, ג), "בעשור לחודש תענו את נפשותיכם" (וי' טז, כט) ועוד רבים; "תצחק שרה בקרבה" (בר' יח, יב). ז'און (סעיף 146k) מוסיף לב בעיקר בסינטגמות "אמר/דיבר בלבד", "אמר/דיבר אל לבו" (ראה ב-ד-ב, ערך "לב" 7 – the man himself). על אלה אפשר להוסיף את שאר, כפי שמלמדת ההקבלה נפשו-שאר ש בפסוק "גומל נפשו איש חסד ועוכר שארו אכזרי" (מש' יא, יז). גם ראש משמש בתפקיד זה: "ואת רעת נבל השיב ה' בראשו" (שמ"א כה, לט).

גזניוס מציין כי 'לעולם אין' נפש' במקרים אלו פרפרזה ריקה לכינוי הגוף, ותמיד היא כוללת רמיזה לאישיות הרוחנית כנפעלת על ידי החושים, התשוקות" וכו'. ולא נפש בלבד אלא כל שמות העצם שנזכרו, הבאים במקום כינוי חוזר, לא אבדה משמעותם העיקרית אלא נחלשה. כלומר, הם לא עברו לחלוטין מן הקטגוריה הלסקיקלית לקטגוריה הדקדוקית.

לעתים באה חזרה על הנושא במקום שלשונות אחרות ישתמשו בכינוי חוזר, כגון "זה" המטיר על סדם ועל עמרה גפרית ואש מאת ה' מן השמים" (בר' יט, כד). אברהם אבן עזרא אמר שם "לשון צחות, והטעם 'מאתו', וכן תמצא בפסוק אחד ה' פעמים ישראל". על זה כבר העירו חז"ל בבראשית רבה (פרשה גא, תיאודור-אלבק, עמ' 534): "אמר ר' יצחק בתורה נביאים ובכתובים מצינו שההדיוס מזכיר שמו ב' פעמים בפסוק אחד... ואת תמה שהקב"ה מזכיר שמו שני פעמים בפסוק אחד"; רש"י הביא את דברי המדרש בלשון זו: "דרך המקראות לדבר כן, כמו 'נשי למך' (בר' ד, כג) ולא אמר 'נשיי', וכן אמר דוד 'קחו עמכם את עבדי אדוניכם' (מל"א א, לג) ולא אמר 'עבדיי', וכן אחשוורוש אמר 'בשם המלך' (אסתר ח, ח) ולא אמר 'בשמי'. אף כאן 'מאת ה'' ולא אמר 'מאתו'". בדומה העיר על התופעה דוד קמחי בפירושו לספר בראשית ב, כ; ובבראשית ו, ט כתב: "נח – שלשה בפסוק אחד, והיה מספיק באחד, ואמרו כי הוא דרך צחות בלשון הקודש. וכן 'ישראל' חמשה בפסוק אחד (במ' ח, יט)". כיוצא בזה: "וראיתיה לזכר ברית עולם בין אלהים ובין כל נפש חיה" (בר' ט, טז); "וירד ה' בענן... ויקרא בשם ה'" (שמ' לד, ה)².

ככינוי הדגשה לפעמים משמש במקרא כינוי הגוף הנפרד (גזניוס, סעיף 135a; ז'און, סעיף 147a; בנדרד, עמ' 703): "אנכי נתתי שפחתי בחיקך" (בר' טז, ה), "עבדו את

2. ראה גם שמות יס פסוקים כא, כב, כד, אך אולי דרך הבעה זו באה רק להדגשה: אש מאת ה', קרא בשם ה', בשם המלך, או בשירה: נשי למך. קרוב לזה נמצא בפסוקים כגון "ואברם בן שבעים שנה ושש שנים בלדת הגר את ישמעאל לאברם" (בר' טז, טז), "ויהי ברדת משה מהר סיני ושני לוחות העדות ביד משה" (שמ' לד, כט), "ויאמר משה... חתן משה" (במ' י, כט), "ויסמך [משה] את ידיו... כאשר דבר ה' ביד משה" (במ' כז, כג), "וידעו מצרים כי אני ה' בנסתתי את ידי על מצרים" (שמות ז, ה) ועוד.

אנשי חמור אבי שכם, ומדוע נעבדנו אנחנו" (שופ' ט, כח), "ופגריכם אתם יפלו במדבר" (במ' יד, לב), "אנכי אנכי הוא מוחה פשעיך" (יש' מג, כה). פעמים אחרות בא לשם הדגשה עצם כנסמך: (גזניוס, סעיף 139g; ז'ואון, שם; ראה גם ב-ד-ב, ערך "עצם" 3): "בעצם היום הזה" (בר' ז, יג), "כעצם השמים לטוהר" (שם' כד, י). לעתים משמשת בתפקיד זה המלה פנים, בייחוד בדיבור של כבוד כלפי מעלה: "פני ילכו... אם אין פניך הולכים אל תעלנו מזה" (שם' לג, יד-טו). ראה יהודה קיל בפירושו 'דעת מקרא', שם"ב יז, יא. על הפסוק "ומשלם לשונאיו אל פניו" (דב' ז, י) אברהם אבן עזרא אומר: "אל פניו – הטעם: לעצמו". לדעתו, פנים כאן הוא כינוי הדגשה כמו בפסוק "ויאמר פני ילכו והניחותי לך" (שם' לג, יד), שעליו כתב: "ולפי דעתי כי פירוש פני – אני בעצמי, כמו 'ופניך הולכים בקרב' (שם"ב יז, יא)". הפסוק מספר שמואל שהביא אבן עזרא לסיוע – כך הוא בשלמותו: "כי יעצתי האסוף יאסף עליך כל ישראל מן ועד באר שבע כחול אשר על היום לרוב, ופניך הולכים בקרב", ותרגומו "ואת תהי אזיל ברישנא".

1.2. בלשון חכמים

גם בלשון חכמים מביעים מושא זהה לנושא על ידי הבניינים החוזרים באשר למושא ישיר (סגל, סעיף 199 (א) וסעיף 207 (א)), ועל ידי הכינויים החבורים באשר למושא עקיף (סגל, סעיף 97): "בראשונה היה נטמן [= טומן את עצמו] יום י"ב חודש [= יום אחרון של שנים עשר חודש] שתהא חלוטה לו" (עיר' ט, ד), "לובש לבנים ומתעטף לבנים" (מדות ה, ד), "האיש מקדש בו ובשלוחו האשה מתקדשת בה ובשלוחה" (קיד' ב, א), "הבנאי שקיבל עליו [= על עצמו] לסתור את הכותל" (ב"ק ט, ג).³

אולם בלשון זו המלה עצם, שבלי כינויים חבורים שימשה במקרא כינוי הדגשה בהיותה בכינויים חבורים, התפתחה לכינוי חוזר ממש, והיא משמשת הן ביחסות הישירות הן ביחסות הלא ישירות (סגל, סעיף 98): "כל מי שאינו לא חיגר ולא סומא ולא פיסח ועושה עצמו כאחד מהם" (פאה ת, ט), "אבל מונע הוא את עצמו" (מעש' ב, ח; ב"מ ז, ד), "לעולם יעשה אדם עצמו תלמיד חכם" (פסח' ד, ה), "נטמא מיעוטו [של הפסח] והגותר – שורפין אותו בחצרותיהן או על גגותיהן מעצי עצמן" (פסח' ז, ח), "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו יצא ממצרים" (פסח' י, ה), "המוכר את עצמו" (גיט' ד, ט), "יש חייב על מעשה שורו ופטור על מעשה עצמו" (ב"ק ג, י), כדי לנקות את עצמו" (סנה' ו, ב), "שהחובל בעצמו אף על פי שאינו רשאי פטור" (ב"ק ה, ו).

3. חוסר שימוש בכינוי חוזר ברור גורם לדו-משמעות של המשנה בשבועות ד, ז "שאנס איש פלוני את בתו ופתה את בתו: אין אנו יודעים אם איש פלוני אנס או פיתה את בתו של עצמו, או את בתו של האיש הפלוני הנזכר לפני כן. ראש רש"י במקום (שבועות לג ע"ב) ובהשלמות של אלבק, באותה משנה.

עולה על הדעת השאלה שמא השימוש הנפוץ הזה של עצמו ככינוי חוזר אינו קשור בהחלשת המשמעות החוזרת של הבניין התפעל, שבלשון חכמים משמש לעתים קרובות כבניין סביל. סגל כותב: "שימוש זה של 'עצם' ככינוי החוזר נמצא רק במשנית. השימוש הדומה לזה בשם 'גרם' בארמית הארצישראלית הוא חיקוי מן המשנית" (שם). עוד הוא אומר: "השימוש המקראי והארמי בשם 'נפש' לצורך כינוי חוזר אינו שכיח במשנית, כמו: 'מתחייב בנפשו', אבות ג, ד" (שם). לדעת חנוך ילון אייל שהוראתו 'כוח' משמש שימוש נרדף לעצם בהוראה זו: "והשקים גופלין מאליהן" (שבת כד, א) = גופלים בעצמם (פירוש לניקוד המשנה, עמ' 25).

סיכום: המקרא לא הכיר צורה מיוחדת לכינוי חוזר. הצורה נוצרה בלשון חכמים והיא משמשת היום בעברית הישראלית.

אין צריך לומר שהמלה עצם ככינוי הדגשה, שכבר הייתה במקרא, הוסיפה להתקיים בלשון חכמים (סגל אינו מבדיל הבדלה ברורה בין שני התפקידים), אולם גם כאן יש לציין שבמקרא היה שימושה בתפקיד זה בלי כינויים חבורים, ובלשון חכמים – בכינויים: "הפרי עצמו אסור" (שבי' ח, ז), "הוא עצמו בתשעה" (יומא ב, ה) ועוד הרבה. לדעת סגל, שימוש זה של עצם התפתח מן השימוש של עצם בהוראת 'גוף', שכבר נמצא בבן-סירא ל, טז: "טוב מסכן וחי בעצמו מעשיר ונגע בבשרו" – "חי בעצמו" פירושו "ובריא בגופו". אולם גוף, שבארמית הוא כינוי הדגשה רגיל, נדיר בלשון המשנה (סגל, שם): "בגופה של מנחה [= במנחה עצמה] הכתוב מדבר" (ספרא כה ע"ב)⁴.

2. כינוי הזהות

2.1. בלשון המקרא

אין במקרא מורפמה מיוחדת להבעת זהות. גזיוס (סעיף 135a הערה 1) מעיר שהוא משמש להבעת זהות במשמעות the same או one and the same בפסוקים אחדים, כגון "אני ה' ראשון ואת אחרונים אני הוא" (יש' מא, ד). ז'ואן (סעיף 143j) כותב שהמשמעות היסודית של כינוי הרמוז הוא (שהוא קורא quasi démonstratif או démonstratif faible) היא le même – כלומר זה כינוי הזהות. הוא מביא כמה

4. הוראה מיוחדת של עצמו נמצאת במשנה, מכות א, ד (= תלמוד בבלי ה ע"א): "אין העדים נעשים זוממין עד שיוזמו את עצמן". הפירוש המקובל הוא (רש"י): "שיוזמו אותן בעסקי גופן ולא בעסקי ההורג וההרוג". רבנו חננאל מביא פירוש זה ומקדים לו: "ראינו לרבותינו הגאונים ז"ל כי פירשו עד שיוזמו עצמן עד שיחרישו ולא יכחישו את המזימין". לפי הפירוש המקובל המלה עצמם פירושה 'גופם', ואין זו הוראה רגילה בלשון חכמים; לפי פירוש הגאונים המובא על ידי רבנו חננאל עצמם הוא כאן כינוי חוזר כרגיל: הם מזימים את עצמם בכך שאינם מכחישים את דברי המזימים.

דוגמות, כגון "וירץ איש בנימין מהמערכה ויבוא שילה ביום ההוא" (שמ"א ד, יב), כלומר, הגיע לשילה באותו היום שרץ מן המערכה; "לא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא" (דב' כא, כג) = קבור אותו באותו היום שתלית אותו על העץ; "וישכימו בבוקר וישבעו איש לאחיו וגו' ויהי ביום ההוא ויבואו עבדי יצחק ויגידו לו על אודות הבאר אשר חפרו" (בר' כו, לא-לב) = עבדי יצחק באו אליו באותו היום שנשבעו בו יצחק ואבימלך. אין הדבר תמוה: כינוי הרמז מיידע, כלומר מציין שהדבר הנזכר כבר הוא ידוע לשומע (או לקורא), ואחת הדרכים שהדבר הנזכר כבר עשוי להיות ידוע בהן היא בהיותו זהה למה שנזכר מקודם.

סוף דבר, יש שהוא כינוי רמז שתרגומו *that*, כגון בפסוק "ונשגב ה' לבדו ביום ההוא" (יש' ב, יא), ויש שהוא כינוי זהות שתרגומו *the same*, כמו בדוגמות שהבאנו למעלה. המעבר הסמנטי מובן, ולעתים אפשר לפרש לכאן ולכאן. אמנם יש ללשון המקרא דרכים משלה להביע זהות. אחת מהן – החזרה על אות היחס כ"ף: "כי כחלק היורד במלחמה וכחלק היושב על הכלים" (שמ"א ל, כד) – פירושו שהחלק הניתן ליורד במלחמה שווה [= *is the same as*] לחלק של היושב על הכלים, הוא אותו החלק של היושב על הכלים; "חוקת עולם לדורותיכם ככם כגר יהיה לפני ה'" (במ' טו, טו) פירושו שחוקת הגר תהיה שווה לחוקת הישראלי, לגר תהיה אותה חוקה שיש לכם. על הפסוק האחרון רש"י אומר: "כמותכם כן הגר, וכן דרך הלשון העברית: 'כגן ה' כארץ מצרים' (בר' יג, י) כן ארץ מצרים, 'כמוני כמוך כעמי כעמך' (מל"א כב, ד; מל"ב ג, ז)".

ויש למקרא גם דרכים אחרות. "כי אם במקום אשר יהיה שם אדוני המלך אם למות אם לחיים כי שם יהיה עבדך" (שמ"ב טו, כא) – כאן החזרה "שם... שם" מביעה שאתי הגתי (עבדך) יהיה באותו מקום שבו יהיה המלך. כאשר רות אומרת לחמותה "אל אשר תלכי אלך ובאשר תליני אליו עמך עמי ואלהיך אלהי באשר תמותי אמות" וגו' (רות א, טז-יז), החזרות "תלכי אלך, תליני אליו, עמך עמי, אלהיך אלהי, תמותי אמות" מציינות את זהות המקומות שיחולו בהם אירועים אלו: 'אלך לאותו מקום שאת תלכי' (I shall go to the same place where you will go) וכן הלאה.

אשר לזהות ההדדית, היא מבוססת במקרא לעתים קרובות על ידי אחד: שר המשקים אמר לפרעה על אודות חלומותיהם שלו ושל שר האופים "ונחלמה חלום בלילה אחד אני והוא" (בר' מא, יא) וכוונתו שהם חלמו *the same night*. ועוד בעניין חלומות – יוסף אמר לפרעה "חלום פרעה אחד הוא" (שם כה), כלומר שני החלומות של פרעה הם *the same dream*. בדומה לזה: "וישור או שה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד" (וי' כב, כח), "מקרה אחד לצדיק ולרשע" (קה' ט, ב) ועוד. כלומר, יש אחד שהוא מנוגד לרבים, יש אחד שהוא מנוגד לשונים זה מזה, ויש פסוקים שאפשר לפרש בהם אחד בכל אחת משתי הדרכים, כגון "בני איש אחד נחנו" (בר' מב, יא), שאפשר לתרגם *of the same man* או *we are the children of one man*.

נשים לב שזהות זו שאנו עוסקים בה כאן יכולה להיות זהות ממש או דמיון בלבד: שני עבדי פרעה חלמו בלילה אחד ממש (זהות ממש), אבל שני החלומות של פרעה שונים זה מזה: באחד ראה פרות ובאחד ראה שיבולים, אלא שמשמעות החלומות היא אחת, ואין הלשון טורחת להבדיל בין שני המצבים. גם באנגלית נוכל לומר Jack and Gill live in the same house וגם Jack and Gill have the same dress – במקרה הראשון הם גרים בבית אחד ממש, ובמקרה האחר יש להם בגדים דומים, אף על פי שלכל אחד יש הבגד שלו.

2.2. בלשון חכמים

בלשון חכמים המלה אותו ממלאת את התפקיד שהיה בלשון המקרא למלה ההוא, ולכן היא עשויה להיות כינוי רמז ואף כינוי זהות. סגל כתב (סעיף 80): "כשהכינוי [= את] משמש כמו תואר הוא בא לפני שם העצם, ורק בצורה נטויה.... כמו 'אינו אסור אלא אותו היום ואותו האיש בלבד' [= אינו אסור אלא זה, כלומר היום, וזה, כלומר האיש], ע"ז א, ג; 'ולא יהא סרבן באותה שעה' [= בזו, כלומר שעה], ברכ' ה, ג... הוראת כינוי זה היא כמו 'ההוא, הלז', ועל פי רוב יש בו קצת הדגשה, אבל לא תמיד, ביחוד בסיגנון המאוחר, כמו 'לא למשה רבנו ביקש שטן להרוג אלא לאותו תינוק'; נד' לד ע"ב; אין הלכה כאותו הזוג, שם עו ע"ב, ועוד הרבה".

מה שלא ציין סגל הוא שהמלה אותו קיבלה גם את המשמעות של ההוא ככינוי זהות (שהזכרנו בסעיף הקודם) ואף באופן ברור יותר וקבוע יותר. דבר זה כבר ציינו יצחק אבינרי (אבינרי, עמ' 51). הנה דוגמות: "מי שנגמר דינו וברח ובא לפני אותו בית דין, אין סותרים את דינו" (מכות א, י) – "אותו בית דין" הוא כאן בית הדין שכבר דן אותו קודם, כלומר the same court of law; "החוכר שדה מישראל תורם ונותן לו. אמר ר' יהודה: אימתי? בזמן שנתן לו מאותה שדה ומאותו המין, אבל אם נתן לו משדה אחרת או ממין אחר מעשר ונותן לו" (דמאי ו, א; ראה עוד תר' ג, ב) – כאן הניגוד "אותה שדה, אותו המין" לעומת "שדה אחרת, מין אחר" מבהיר את תפקידו של אותו ככינוי זהות. כמה דוגמות מביא בן-יהודה (עמ' 440א), ובהן: "מאיזה טעם אינו מביא [ביכורים, זה שנטע בתוך שלו והבריך לתוך של אחר]? משום שנאמר ראשית ביכורי אדמתך, עד שיהו כל הגידולין מאדמתך. האריסין והחכורות והסקריקין והגזלן אין מביאים מאותו הטעם" (ביכ' א, ב), "תנו רבנן: יש תולץ לאמו מספק לאחותו מספק לבתו מספק... לאחותו מספק כיצד? אמו ואשה אחרת שילדו שתי נקבות במחבא ובאו אחיהן שלא מאותה האם ונשאום" וכו' (יבמ' צט ע"א).

כמו בלשון המקרא כן בלשון חכמים אפשר לבטא זהות על ידי חזרה על אות היחס, כגון במשפטים "במידה שאדם מודד בה מודדין לו" (סוטה א, ז), "בקול שאתה שומע בו למד" (מכילתא, פסחא, א, מהדורת לאוטרבאך, כרך I, עמ' 13 – לאוטרבאך תרגם:

"Teach in the same manner in which you hear" – "במה שנתגאו בו נפרע מהם" (שם, שירתא, ב, כרך II, עמ' 14–19, כמה פעמים). מכאן, כנראה, התפתחה הסינטגמה השכיחה המציינת the same day – "אותו היום", והיא "בו ביום": "חמש טבילות ועשרה קידושין טובל כהן גדול ומקדש בו ביום [= ביום הכיפורים]" (יומא ג, ג), "נדרה והיא ארוסה, נתגרשה בו ביום [שנשמע נדרה – אלבק], נתארסה בו ביום, אפילו למאה – אביה ובעלה האחרון מפרין נדריה" (נדר' י, ג), "דיני ממונות גומרין בו ביום, בין לזכות בין לחובה; דיני נפשות גומרין בו ביום לזכות, וביום שלאחריו לחובה" (סנה' ד, א). (השווה בארמית של המקרא "בה בליליא" [דנ' ה, ל] = בו בלילה = באותו הלילה, וכן "בה זמנא" = באותו הזמן, "בה שעתה" = באותה שעה [באואר–ליאנדר, עמ' 270].)

גם בלשון חכמים אחד משמש להבעת זהות הדדית. למשל: "שתי חברות שהיו אוכלים בבית אחד" (ברכ' ז, ה), "והקישות והמלפפון מין אחד" (תר' ב, ו), "יבזמן שהם של אישה אחת – מין במינו חייב, ושלא במינו פטור" (חלה ד, א). ויש משנה המדגימה את השימוש באותו ובאחד זה לזהות וזה לזהות הדדית: "הלוקח מן הסיטון וחוזר ולקח ממנו שנייה לא יעשר מזה על זה אפילו מאותו סוג [כלומר: אפילו לקח בשנייה מן הסוג ההוא, דהיינו מן הסל ההוא, שלקח בראשונה] אפילו מאותו המין. גאמן הסיטון לומר משל אחד הן" (דמאי ה, ו).

3. הכינוי החוזר וכינוי הזהות בלשון ימינו

בלשון ימינו המלה עצמו משמשת כינוי חוזר, והמלה אותו משמשת כינוי זהות, כמו בלשון חכמים: 'משה רוחץ את עצמו', 'עוזיאל בונה בית לעצמו', 'גד גר ברחוב הרצל וגם יוסי גר באותו רחוב', 'אני הולך לאותו בית הספר שאתה הולך אליו'. ככינוי הדגשה משמש עצם, בכינויים (כמו בלשון חכמים) ובלי כינויים (כמו בלשון המקרא): 'עשיתי זאת בעצמי', 'עשיתי זאת בעצם ידי'. בתפקיד זה משמשת גם אות היחס ב בצורתה המוארכת כמו: 'עשיתי זאת במו ידי', 'ראיתי אותו במו עיני'. זו תופעה מעניינת: במקרא כמו באה עשר פעמים בלבד (מהן – פעם אחת היא קרי [כתיב "במיי"] ופעם אחת היא כתיב [קרי "במיי"]) ואינה אלא צורה שירית, בלא משמעות מיוחדת: העובדה שהיא ארוכה יותר מן הצורה הרגילה "ב" הקנתה לה בלשון ימינו כוח הדגשה!

בעברית של ימינו אין אחד משמש כינוי לזהות הדדית, כי האומר 'יוסי ומשה הגיעו ביום אחד' – ישאלו אותו אם הייתה הדרך קצרה כל כך עד שעברו את כולה ביום אחד; כמו כן מי שיאמר 'ראובן ושמעון קנו בגד אחד', ישאלו אותו: 'דק אחד ולא יותר?' נגמר להם הכסף? כיוצא בזה אם יאמר אדם 'גד ומשה הלכו להצגה אחת', יבינו מדבריו שהלכו להצגה אחת ולא יותר. כלומר, אחד בהיותו מנוגד לרבים סתם את

הדרך לאחד המנוגד לשונה. וכיצד אנו מבטאים זהות הדדית? על ידי אותו: 'יוסי ומשה הגיעו באותו היום', 'ראובן ושמעון קנו אותו הבגד', 'גד ומשה הלכו לאותה הצגה'. זה חידוש של דורותינו, שאין לו דוגמה במקורות, כי אותו בלשון המשנה שווה בהוראתו להוא בלשון המקרא: אלה כינויי רמז המשמשים ככינויי זהות בלי לאבד את תכונתם הראשונה. אפשר לבדוק בקלות את תקינותו של אותו על ידי המרתו בהוא. הבה נבדוק את המשפטים שכתבנו למעלה: 'גד גר ברחוב הרצל. גם יוסי גר ברחוב ההוא', 'אני הולך לבית הספר ההוא שאתה הולך אליו' – המשפטים כשרים, ומשמעותם כשל קודמיהם, אולי בשינוי קל בגוון. נמשיך: 'יוסי ומשה הגיעו ביום ההוא', 'ראובן ושמעון קנו את הבגד ההוא', 'גד ומשה הלכו להצגה ההיא'. כאן משמעות המשפטים השתנתה לחלוטין, כי בלשון ימינו אין ההוא נושא משמעות של זהות הדדית אלא שמר על משמעותו של כינוי רמז.

מניין החידוש שבלשוננו? כיוון שאותו הוא בעיקרו בלשוננו כינוי זהות, השווינו אותו לאנגלית *the same*, וכיוון שמלה אנגלית זו משמשת גם לזהות הדדית, העברנו משמעות זו לאותו.

ההשוואה של אותו עם *the same* גרמה עוד לדבר אחד: *the same* ברישה גורר לעתים קרובות *as* בסיפה (*I live in the same house as you*), ומשום כך אותו שברישה גורר את כמו לסיפה: "אני גר באותו הבית כמוך", 'יש לי אותו ספר כמו לך'. בלשון המקורות כאשר שימש אותו כינוי זהות הוא בא במוחלט, בלי פירוט נוסף, כפי שמראות הדוגמות שהבאנו בסעיף הקודם, כגון "האריסין והחכורות והסקריקין והגזולין אין מביאים מאותו הטעם" – ולא: "...מאותו הטעם שהזכרנו קודם" וכדומה. מצאנו המשך פירוט לאותו רק כאשר הוא כינוי רמז, והמשך זה הוא משפט זיקה: "מתיראין אנו מזה שנוטל כתרך ונותנו על ראשו שלא יהיה זה אותו שאנו אומרים שעתיד ליטול מלכות ממך" (שמות רבה, א, לא – וראה עוד דוגמות אצל בן-יהודה, עמ' 441א). משום כך ברוח לשון המקורות אולי היה אפשר לומר 'אני גר באותו הבית שאתה גר בו', 'יש לי אותו הספר שיש לך', אבל בלשון ימינו מצאנו כאלה: "כל המצב המפתיע הזה אינו נגרם אלא על ידי קיום הביטוי 'מחר', הממלא ביחס ל'היום' אותו התפקיד כמו 'בשנה הבאה' ביחס ל'השנה'" (חיים רוזן, עברית טובה, מהדורה ב, ירושלים 1967, עמ' 101); "אף על פי שהיה בן אותו הגיל כמוני הוא התנהג כאילו שהוא האבא" (בנימין תמוז, הזיקית והזמיר, ירושלים 1989, עמ' 165); "מכל מקום, ספק בעיני אם 'בליעת הילדים' את העוגה' הוא ביטוי 'קיים' אותו קיום כמו 'הכרת המורים את הסטודנטים' (משה גושן-גוטשטיין, בתוך: גב'ע צרפתי ואחרים [עורכים], מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, רמת-גן תש"ס, עמ' 196); "בוטח בכוח התבונה הטהורה שבתוכי לתת לי פקודות נכונות, לכל הפחות באותם דיוק ואחריות כמו המטה הכללי" (אברהם ב. יהושע, מר מאני, 1990, עמ' 107).

אם שימוש לשון שאין לו אח במקורות ואולי הוא אפילו מנוגד למקורות, הוא שיבוש – אין ספק ש"אותו... כמו" הוא שיבוש מוחלט, אך שיבוש שתמצא בדיבור ובכתיבה גם של מי שאינו מתכוון לכתוב עברית תת-תקנית.

לסיכום הדברים: הכינוי החוזר אין לו צורה קבועה בלשון המקרא, בלשון חכמים צורתו היא עצמו וכן בלשוננו. כינוי ההדגשה בלשוננו הוא עצם בנסמך כמו במקרא ועצם בכינויים כמו בלשון חכמים. אשר לכינוי הזהות – בלשון המקרא אין לו צורה קבועה, בלשון חכמים צורתו אותו וכן בלשוננו, אלא שבעברית שלנו נוצר המבנה "אותו... כמו". לזהות ההדדית משמשים אחד בלשון המקרא ובלשון חכמים ואותו בלשוננו.

נסיים בכמה שחזורים מעניינים. אילו היו דוד המלך, אתי הגתי ורות המואבייה מדברים עברית ישראלית, היו מתבטאים פחות או יותר ככה: 'היושב על הכלים יש לו את אותו חלק כמו זה שיוֹרד למלחמה', 'אני אהיה באותו מקום איפה שתהיה אתה, המלך', 'אני אלך לאותו מקום כמו שאת הולכת... העם שלי יהיה אותו העם כמו העם שלך'. ואפשר גם בניסוח אלגנטי יותר: 'העם שלי והעם שלך זה היינו הך'.

טבלת סיכום

	כינוי חוזר	כינוי הדגשה	כינוי זהות	זהות הדדית
לשון המקרא		עצם		אחד
לשון חכמים	עצם + כינויים	עצם + כינויים	את + כינויים	אחד
לשון ימינו	עצם + כינויים	עצם (+ כינויים)	את + כינויים	את + כינויים
אנגלית	-self	-self	the same	the same

ציונים ביבליוגרפיים

- אבינרי = יצחק אבינרי, גנזים מגולים, תל-אביב תשכ"ח
- H. Bauer und P. Leander, *Grammatik des Biblisch-aramäischen*, Halle 1927
- F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *Hebrew and English = ב-ד-ב Lexicon of the O.T.*, Oxford 1955
- בנדויד = אבא בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ו-תשל"א
- בן-יהודה = אליעזר בן יהודה, מילון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-תל-אביב 1958-1908
- גזניוס = W. Gesenius, *Hebrew Grammar*, Oxford 1910
- ז'ואון = P. Joüon, *Grammaire de l'Hébreu Biblique*, Rome 1947
- ילון = חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
- יספרסן = O. Jespersen, *Essentials of English Grammar*, London 1933
- סגל = משה צבי סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו

”מצא אשה מצא טוב”

ניתוח סמנטי-תחבירי של הפועל ”מצא”

1.0 מבוא

כל החוקרים תמימי דעים שמשמעותו הבסיסית של הפועל ”מצא” קרובה למשמעות הפועל ”נתקל ב-” (במקרא קרוב למשמעות זו: ”פגע ב-”) או ”בא אל” (ראה גזניוס, קדרי, בלאו)¹. הפעלים ”נתקל ב-” ו”מצא” אפשר לשייכם לקבוצת פועלי התנועה הרגעיים המחייבים קדם-הנחה של תנועה, כגון יצא, נמלט או נכנס, הגיע, בא, הופיע (צדקה, תשמ”ח²; טרומר). יש להדגיש שקיימת אפשרות שתנועה מרחבית-פיסית עשויה להתחלף בתנועה מופשטת של חיפוש או של פעולה אחרת כלשהי. במקום ’תוך כדי ריצה נתקלנו ב-/מצאנו אבן’ – אפשר גם ’תוך כדי קריאה/הרהורים נתקלנו ב-/מצאנו סיפור/רעיון מעניין’.

המאפיין הסמנטי של הצירוף השמני (להלן צ”ש) המשמש נושא ל”נתקל ב-” הוא מוחשי-דומם, גם אם על פני השטח מופיע כ- + חי: ’אהוד נתקל בקיר’ – גופו או אחד מאיבריו של אהוד הוא שנתקל בקיר²; לעומת ’אהוד מצא קיר’ – כאן המאפיין הסמנטי הוא + חי גם בתשתית (ראה בהמשך סעיף 5.0).

בניסוח כללי ניתן לקבוע שהמשמעות הבסיסית של הפועל ”מצא” מציינת מגע אקראי בין שתי ישויות, שאחת מהן עשויה להיות מופשטת. ממגע זה עם התכונות הסמנטיות של הישויות ”הנוגעות” ועם הקדם-הנחות וההשתמעויות נוצרות המשמעויות המיוחדות והרבות של הפועל ”מצא”. רשימה זו תדון בעיקר במשמעויות המתקבלות משתי המסגרות התחביריות הבסיסיות המצויות ביותר:

- א. צ”ש (+ חי) – מצא – צ”ש (+ חי) – אהוד מצא מטבע/אישה.
- ב. צ”ש (+ חי) – מצא – צ”ש (+ מופשט) – אהוד מצא חכמה/מגות.

1. משמעות בסיסית זו באה לידי ביטוי במשפט המקראי: ”כי תצא אש ומצאה קוצים” (שמ’ כב, ה) = ...פגעה ב-/נתקלה ב- וכן במשפטים בעלי הנושא המופשט (ראה פרק 4.0): צרות רבות מצאו אותנו. יש מקום לסברה שמשמעות בסיסית זו משותפת לשפות רבות – יש לפנינו תופעה של גלגול משמעות אוניברסלי. אף הפעלים הבאים מלשונות שונות משמעותם הבסיסית היא בא אל, הלך: find (אנגלית), trouver (צרפתית), inventire (לטינית), לָקַח (ערבית).

2. בימינו ”נתקל ב-” עשוי לקבל השלמה של שם מופשט: ’אהוד נתקל בבעיות חריפות’. במקרה זה אין ”גוף” שנתקל.

המשמעות היסודית והאחת המשותפת לשתי המסגרות התחביריות קרובה לפעלים ראה/חשף/גילה. משמעות זו נובעת בעיקר מתוך האמצעים המשמשים אותנו "למצוא משהו" – והם חמשת החושים ובינת אנוש (ראה סעיף 2.0). למשמעות בסיסית זו מתלוות משמעויות והשתמעויות אחרות, ועל כך בהמשך הדברים.

2.0 קדם-הנחות, השתמעויות, אמצעים

משמעותו של פועל אינה תלויה רק במאפיינים הסמנטיים של השמות המוצרכים (הנושא והמושא/המושאים); היא תלויה גם בשלושה גורמים שלא תמיד הם גלויים: (א) קדם-הנחות (ב) אמצעים (ג) השתמעויות³. נדגים זאת במשפט: אהוד מצא מטבע/חכמה.

א. קדם-הנחות

- (1) אהוד קיים.
 - (2) המטבע/החכמה נמצאים במקום כלשהו.
 - (3) אהוד ידע או לא ידע מראש על קיום המטבע/החכמה.
 - (4) אהוד פעל פעולה כלשהי, מכוונת או בלתי מכוונת, כדי למצוא את המטבע/החכמה.
- שתי קדם-הנחות 2 ו-4 עשויות לבוא לידי גילוי מפורש במשפט, למשל: "גם בביתי מצאתי רעתם" (יר' כג, יא); "וימצא דודאים בשדה" (בר' ל, יד); "ויחפש ולא מצא את התרפים" (בר' לא, לה); "ביקשתי ולא מצאתיו" (שה"ש ג, ב). הוא הדין בעברית החדשה.

3. ליץ' (עמ' 291–295) דן במושגים קדם-הנחה (presupposition) והשתמעויות (entailment). שני המושגים מציינים יחסים בין שתי טענות, x ו- y . אפשר להבדיל בין שני המושגים באמצעות תבחין השלילה (negation test).

א. קדם-הנחה

x מניח את y ; מכאן נובע: x משמץ (entails) את y ; מכאן נובע: אם x הוא אמת, הרי y הוא אמת; אם x לא- x הוא אמת, הרי y הוא לא-אמת.

נדגים במשפטים: (א) אהוד מצא מטבע (ב) אהוד לא מצא מטבע. משני משפטים אלו ניתן להעלות בין השאר את שתי הסברות: (א) המטבע היה קיים (ב) המטבע נמצא ברשות אהוד. קדם-הנחה: משני המשפטים 'אהוד מצא מטבע' ו-'אהוד לא מצא מטבע' עולה הסברה: המטבע היה קיים. מכאן שהעובדה שהמטבע היה קיים היא בבחינת קדם-הנחה. השתמעויות: לעומת זאת רק מתוך המשפט החיובי 'אהוד מצא מטבע' עולה הסברה: המטבע נמצא ברשות אהוד; מתוך המשפט השלילי 'אהוד לא מצא מטבע' אין הסברה הזאת עולה. מכאן שהעובדה 'המטבע נמצא ברשות אהוד' היא השתמעויות.

ב. אמצעים

משמעותו של פועל נקבעת גם על ידי האמצעים המשתתפים בסיטואציה⁴. "מקומם" אינו חלק בלתי נפרד מהצרכו התחבירי או מערכיותו של הפועל. אף על פי כן אמצעים אלו הם חלק בלתי נפרד ממשמעותו הכוללת (לא הבסיסית) של הפועל. כך גם בפועל "מצא". יש לבדוק באילו אמצעים אנו מוצאים. מתברר שאפשר "למצוא מטבע" בעזרת האמצעים האלה: (1) העיניים – חוש הראייה (2) מגע גופני – חוש המישוש (3) האוזניים – חוש השמיעה (4) הלשון – חוש הטעם (5) האף – חוש הריח⁵. כללו של דבר, אדם מסוגל "למצוא" ישות כלשהי באמצעות חמשת חושיו, ומעל כולם קיימת הבינה האנושית וגם באמצעותה אפשר "למצוא" ישויות מופשטות: מצא חכמה, רעה, פתרון... ניסוח אחר: "המגע" בין הישות החיה (המתפקדת כנושא תחבירי) ובין הישות האחרת (המושא) נעשה באמצעות החושים הנ"ל. באמצעות העיניים אנו מסוגלים לחשוף את זהותן של ישויות מוחשיות, וכך אנו מוצאים אותן. באופן זה אנו גם מסוגלים "למצוא" ישויות על פי תכונותיהן המתגלות באמצעות שאר החושים: x יהיה מסוגל "למצוא" את y באמצעות טעמו המיוחד של y (לזהותו או לקבוע את קיומו), ובאופן זה גם באמצעות חוש השמיעה או המישוש ("וימשש לבן את כל האהל ולא מצא", בר' לא, לד.).

ג. השתמעויות

שתי השתמעויות בסיסיות מתקבלות מהפועל "מצא": (1) שייכות (2) קיום. (1) שייכות – במקרה זה משמעות הפועל מתקרבת ל"זכה ב-" הן כאשר המושא מוחשי הן כאשר הוא מופשט. למשל בלשון ימינו: 'הנער מצא בקבוקים ומכר אותם'. אין השייכות כאן שייכות של בעלות אלא שייכות של "הימצאות ברשות"⁶. ונביא דוגמות מהמקרא: "גם ציפור מצאה בית ודרור קן לה" (תה' פד, ד) – לציפור יש בית; וכן: "מצא אשה מצא טוב" (מש' יח, כב); "רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד"

4. למשל הפועל "אכל" – משמעותו הבסיסית היא גרימת אי-קיום של ישות כלשהי: x גרם (y) – לא-קיום. אף על פי כן "אכל" כולל במשמעותו הרגילה את האמצעים: פה, שיניים, לשון, לעיסה, קיבה. המשמעות הבסיסית של "אכל" מתבלטת דווקא במשמעותו "המספורית": 'החלודה אכלה את הברזל'; 'המכונת אוכלת בנזין'.

5. על האמצעים שבעזרתם אנו "מוצאים" למדתי מתוך מילוגו הערבי של לין בערך וַיֵּצֵא – "מצא".

6. לא במקרה נוצר הקשר בין "מצא" ובין ההשתמעויות של שייכות. מגע של היתקלות הוא מגע היוצר הימצאות במקום אחד או הימצאות זה ליד זה או זה בתוך זה. רבים הבלשנים שעמדו על הקשר בין פועלי המקום ובין פועלי הימצאות או הימצאות ברשות (לאיינס, עמ' 388–399; אנדרסון, עמ' 107; צדקה 1978, עמ' 172–173). לא תמיד התחומים ברורים, ולעתים גם ההקשר אינו פותר את הסטטוס, למשל: בספר יש 300 עמודים – מקום? (300 עמודים נמצאים בספר); שייכות? (300 עמודים משתייכים לספר); קיום? (300 עמודים קיימים בתוך הספר).

(מש' כא, כא); "מוכיח אדם אחר, חן 'מצא' (מש' כח, כג) (וראה צדקה תשמ"ח, עמ' 114-115).

ההשתייכות אינה הכרחית; היא עשויה שלא להתקיים, ובמקרה זה משמעות "מצא" מתקרבת ל'גילה', 'חשף'. למשל:

- הנער מצא בקבוקים ברחוב והשאיר אותם במקומם.
- מצאנו שני כוכבים בשמים.

(2) קיום - מבחינת קיום המושא נוהגים לחלק את הפעלים לשני טיפוסים (יספרסון, עמ' 157-158):

- א. פעלים בעלי מושא קיים (affected object):
 - הפועל כרת/שבר/צבע/נטע... את העץ.
- ב. פעלים בעלי מושא נוצר (effected object):
 - הקבלן בנה/הקים שני בניינים.
 - התלמיד אמר/כתב/רשם... שתי מלים.

הפועל "מצא" משתייך לקבוצת הפעלים בעלי המושא הקיים: 'אהוד מצא מטבע'. במשפט זה קיימת קדם-הנחה שהמטבע היה קיים, ואהוד "נתקל בו" (ראה הערה 3).⁷ למשפט הנ"ל מתלווה משמעות נוספת של "חשיפה", "גילוי" ו"הכרה" בקיומו של המטבע. ניסוח אחר: אהוד מגלה או תופש בהכרתו את העובדה שהמטבע קיים. משמעות נוספת זו היא בבחינת השתמעות, והיא נוצרת בזכות האמצעים החושיים המשמשים את הפועל "מצא" (סעיף 2.0 ב). אם כן, לא מדובר רק בקדם-הנחה של קיום אלא גם בהשתמעות הנתפסת בהכרה:

- למרות שטענו שאין תפוחים על העץ, אכלתי תפוח אחד.
- למרות שטענו שאין תפוחים על העץ, מצאתי אחד (ואכלתי אותו).

במשפט הראשון אין השתמעות של קיום התפוח, ועל כן נוצרת סתירה בין הרישה לסיפה; ואילו במשפט השני, שקיימת בו השתמעות של "חשיפת הקיום", הסתירה נעלמת.

3.0 "מצא" כפועל עזר

פועלי תנועה נוטים לשמש פועלי עזר בעלי משמעות אספקטואלית: 'הוא יצא שלם'; 'הוא הגיע לעושר'; 'הוא נכנס למבוכה'; 'הוא חזר/שב להיות נאמן'; 'הוא בא לכלל כעס'. מאחר שהפועל "מצא" קרוב במקורו לפועלי התנועה (נתקל ב-, בא אל), הוא

7. הפועל "אבד" קרוב למשמעותו השלילית של "מצא":

- אהוד לא מצא מטבע ~ אהוד איבד את המטבע (לאהוד אבד המטבע).

בשני המשפטים קיימת קדם-הנחה: המטבע היה קיים.

משמש גם כפועל אספקטואלי: כניסה לא-אגנטיבית, רגעית ואקראית (לא צפויה) למצב כלשהו (הכולל גם פעולה). נדגים בקצרה את תרומתו האספקטואלית המיוחדת של "מצא" מתוך השוואת שלושה סוגים של אספקטואליות: (א) מצב סטטי (ב) התהוות דינמית (ג) אינגרסיביות דינמית.

א. מצב סטטי

(1) ל-x יש מטבע / מטבע ברשות x / אצל x (יש) מטבע / $x \text{ has a coin}$.

(2) ל-x יש מבוכה / יש מבוכה ב-x / x נבוכ / x יודע מבוכה.

(3) x אהב את y.

(4) x ידע ש-f עשיר.

ב. התהוות דינמית

(1) x הגיע לעושר / נהיו ל-x כספים (מדוברת) / צאר ענדי מאל (ערבית מדוברת) = נהיה לי כסף).

(2) x הגיע למבוכה / x נעשה נבוכ.

(3) y נעשה אהוב על x.

(4) x הגיע לדעה (במשך הזמן) ש-f עשיר ($x \text{ came to know that...}$).

ג. אינגרסיביות דינמית

(1) x מצא מטבע / מטבע נמצא ל-x (ראה בנדיקס).

(2) x מצא מבוכה / x נכנס למבוכה / מבוכה מצאה את x.

(3) y מצא אהבה ב-x.

(4) x מצא ש-f עשיר.

לעתים נלווית למשמעות האינגרסיבית משמעות של אי-צפיות, אקראיות.

כדי לעמוד על ההבדלים בין המשפטים הנ"ל ראוי להשוות את המשפטים המסומנים באותה ספרה בסעיפי המשנה (א, ב, ג, ד).

4.0 היפוכים

פגישה או היתקלות בין שתי ישויות היא למעשה פעולה הדדית: x נפגש/נתקל ב-y = y נפגש/נתקל ב-x. במשפט כמו 'אהוד מצא מטבע' יש למעשה פגישה בין שתי ישויות, ואף על פי כן בלתי-אפשרי ההיפוך: *'מטבע מצא את אהוד'. הסיבה היא שלא תיתכן קדם-הנחה של תנועה מצד ישות דוממת כמו המטבע – אין המטבע מסוגל לנוע. לעומת זאת ישות מופשטת עשויה לנוע תנועה מופשטת חסרת גבולות. במקרה זה אפשר למצוא היפוכים בלי שינוי במשמעות (חוץ מחילופי תמה/רמה): אהוד הגיע לעושר/לצער = עושר/צער הגיע לאהוד. ועל כן אנו מוצאים במקרא פסוקים המעידים על היפוכים – הנושא הוא שם מופשט: "מצאוני הרעות האלה" (דב' לא, יז);

"את כל התלאה אשר מצאתני" (במדבר כ, יד); "מצרי שאול מצאוני" (תה' קטז, ג). דווקא בהיפוכים האלה נשארה המשמעות המקורית של הפועל "מצא": נתקל ב-/בא אל, ויש במשפטים השתמעות של שייכות: נעשיתי בעל הרעות/התלאה/מצרי שאול.

5.0 "מצא" כפועל הכרה

לפני שנדון בפועל "מצא", נבהיר כמה תופעות סמנטיות-תחביריות. פועלי ההכרה מחייבים מעצם משמעותם פרופוזיציה בתשתית ו-צ"ש (+ ח') כנושא:

בתבנית השטח הפרופוזיציה הנטועה עשויה להתגלגל לשם-עצם מופשט המציין תוכן כלשהו או לתחליף משפט. נדגים בפועל "הבין":

- יוסף הבין שבנו עומד לנסוע לחיפה.
- יוסף הבין את הסיפור.
- יוסף הבין את הדבר/את זאת.
- *יוסף הבין את השולחן/האבן/המזון...

נוהגים לסמן את המאפיינים הסמנטיים של הצ"ש בקטגוריות ± ח', ± מופשט, אך אין די בסימון הזה, והוא עשוי להתעות, משום שאינו משקף נכונה את המאפיין הסמנטי האמתי בתשתית. למשל:

- אהוד (+ ח') דחף את רמי (+ ח').
- אהוד (+ ח') הבין את רמי (+ ח').

בתבנית השטח נראה שמגבלות התפוצה של הפעלים "דחף" ו"הבין" זהים. אם נרצה לדעת את ההבדל ביניהם, יש להוסיף את האמצעים (ראה סעיף 2.0 ב). כך יעלה בידינו להבדיל בין אהוד במשפט הראשון ובין אהוד במשפט השני. במשפט הראשון האמצעי הוא הגוף של אהוד, ואילו במשפט השני האמצעי הוא התודעה. אמצעים אלו הם למעשה הנושאים הלוגיים של הפועל "הבין". הוא הדין במושא רמי בשני המשפטים. במשפט הראשון "הגוף" של רמי הוא הנדחף, ובמשפט השני "תוכן" דבריו של רמי הוא שהובן.

ואלה הם כמה מפועלי "ההכרה" השגורים ביותר: ידע, הבין, חשב, שיער, האמין, דימה, סבר, למד, זכר, שכח, עמד על, נוכח. מתוך פעלים אלה הפועל "ידע" מסוגל לשרור בצ"ש מוחשי בלא שינוי במשמעות, והוא נשאר פועל הכרה: 'ידעתי את הגליל'.

בתשתית המבנה הסמנטי של המשפט הוא למעשה: ידעתי שהגליל הוא כזה... וכזה... או ידעתי על הגליל עובדות מסוימות. במלים אחרות – התשתית הסמנטית של המושא נשארת "תוכן" של פסוקית אחת או של פסוקיות מספר. עכשיו נעבור לפועל "מצא". המיוחד בפועל זה הוא היותו פועל הכרה בדומה לפועל "ידע": הוא נשאר פועל הכרה גם כשהוא שורר במושא מוחשי לכאורה (בזכות ההשתמעות הנעשית לחלק ממשמעותו (ראה סעיף 2.0 ג, 2 וראה סוף הערה 3).

– אהוד מצא מטבע.

אין פירוש המשפט הנ"ל: אהוד נתקל/פגש במטבע (כלומר: גופו של אהוד נתקל בגופו של המטבע) אלא: אהוד באמצעות תודעתו, הכרתו וחושיו "זיהה" מטבע ו"תפס" או "הבין" שיש מטבע לפניו או במקום כלשהו (וכל זאת בליווי משמעות של איגרגסיביות דינמית – ראה סעיף 3.0 ג). מציאת המטבע חייבת "לעבור" בתודעתו של אהוד באמצעות חושיו או אחד החושים.

לפי מה שנאמר, נסכם אפוא את המשפט הנידון: "מצא אשה, מצא טוב".

קדם-הנחות (סעיף 2.0 א)

קיימת אישה במקום כלשהו. קיים מישהו, גבר, והוא חיפש אישה או לא חיפש. אין הוא יודע איפה היא ומתי יגלה אותה. לפחות אחד מחמשת חושיו של הגבר "נתקל בה" (סעיף 2.0 ב). ההיתקלות מתרחשת באקראי (סעיף 3.0 ג), מאחר שאין הוא יודע מראש מתי ייתקל בה (אם בכלל). לאחר שאחד מחושיו "נתקל בה" הוא "תפס" שיש אישה לפניו.

השתמעות (סעיף 2.0 ג)

אמנם קיימת השתמעות של שייכות בפועל "מצא", אך אין היא הכרחית בכל מקרה. לא כל מי שמצא אישה, תהיה האישה "שייכת" לו ותהיה אשתו. אך כאן, על פי ההמשך "מצא טוב", אנו מסיקים שאכן, קיימת השתמעות של שייכות. "מצא טוב" – גם כאן על פי ההקשר קיימת השתמעות של שייכות. אם קבענו שאכן, האישה נעשית אשתו, הרי גם משתמע שהטוב נעשה שייך לו. משנעשה הטוב שייך לגבר, הוא חש בטוב. פירוש זה מסתמך על תבניות תחביריות מובהקות, למשל: יש ל-x שמחה = x שמח; יש ל-x מבוכה = x נבוך. ניסוח אחר: מצבי תחושה משתייכים לאלה שנושאים אותם. פירוש פרפרזי ל"מצא טוב" – הוא נכנס לתחושה טובה (על פי סעיף 3.0 ג).

אם נניח שההשתמעות של שייכות אינה קיימת, יקבל המשפט הנידון משמעות שונה לגמרי; במקרה זה תהיה משמעות "מצא" קרובה ל'חשף', 'גילה'. וכך יתפרש המשפט

הנידון: כאשר/אם מישוהו יגלה/גילה אישה כלשהי במקום כלשהו, הוא גם יגלה/גילה טוב באותו מקום (יגלה שם אנשים טובים או מעשים טובים).

ולסיום: אמצא סיפוק מלא, אם ימצאו הקוראים עניין ברשימה זו.

ביבליוגרפיה

- J. M. Anderson, *The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory*, London 1971 = אנדרסון
- J. Blau, "Marginalia Semitica, 4. Proto-Semitic *mā'/mā'* 'arrive'", = בלאו
Israel Oriental Studies 2 (1972), 67–72
- E. H. Bendix, *Componential Analysis of General Vocabulary*, The Hague, Mouton 1966 = בנדיקס
- F. Brown, S. R. Driver & C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament based on the Lexicon of W. Gesenius*, Oxford 1907 = גזניוס
- טרומר = פנינה טרומר, פועלי תנועה בעברית בת-ימינו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, 1983
- Otto Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1924 = יספרסן
- John Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, London 1968 = לאיינס
- E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, vol. 8, London 1893, p. 2925 = לין
- Geoffrey Leech, *Semantics*, Harmondsworth 1974 = ליץ
- צדקה, תשמ"ח, = יצחק צדקה, "עוד על פועלי התנועה", בלשנות עברית חפ"שית 26 (תמוז תשמ"ח), עמ' 69, הערה 2
- צדקה, תשמ"ח₂, = יצחק צדקה, "ונוח מצא חן בעיני ה'", ביקורת ופרשנות 24 (תשמ"ח), רמת-גן
- צדקה 1978 = יצחק צדקה, תחביר המשפט, ירושלים 1978
- קדרי = מנחם צבי קדרי, "תיאור תחבירי סמנטי של 'מצא' בלשון המקרא", בתוך: מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, תש"ם (1980), עמ' 18, הערה 3

על אודות קביעת יחס בין מקורות

בנספח למאמרו הקצר "השאור שבה" (לשוננו נג, תשמ"ו, עמ' 287 ואילך) מ"ב לרנר קובע את "אילן היוחסין" של שלושת המקורות שבהם ביטוי זה מופיע: ירושלמי חגיגה ב, ז (עו ע"ג), פסיקתא דרב כהנא, איכה (עמ' 254) ואיכה רבה, פתיחתא ב. לפי דעתו, גרסת הפסיקתא, "השאור שבה היה מחזירן אצלי", היא המקורית, ושתי הגרסאות האחרות – של הירושלמי, "השאור שבה היה מקרבן אצלי", ושל איכה רבה, "השאור שבה היה מחזירן למוטב" – מבוססות על הפסיקתא, ושני המנסחים החדשים – כל אחד שינה פרט אחר בגרסה המקורית.

ברם, לא כך הם פני הדברים. נימוקי לראות ב־מחזירן את תשובת הדרשן לפסוק המצוטט "ואותי עזבו" (יר' טז, יא) חלש הוא; בוודאי, גם המלה מקרבן תשובה הולמת היא.

מבחינה מתודולוגית, ברור שאין לבסס שחזורה של התפתחות מסורת כלשהי על עיון בהבדל אחד כאשר המקבילה כוללת יותר מתריסר שורות. ואכן, עיון בקטע כולו בשלושת המקורות מלמד על קשר קרוב מאוד בין הניסוח של הפסיקתא לניסוח של איכה רבה, וכמה הבדלים חשובים בינם ובין ניסוחו של הירושלמי. נראה לי שהשוואת כל ההבדלים מראה בבירור את מקוריותה של נוסחת הירושלמי; השווה במיוחד ללשוננו של הירושלמי "סנטורי קרתא", שיש בו ניגוד ל"נטורי קרתא", לעומת לשוננו של הפסיקתא ואיכה רבה, "ריש מטרתא וסנטרתא", ואת הוספת הפסוק מיהושע א, ח. אם כן, אפשר להסיק בביטחון די מוחלט שהנוסח המקורי של ביטוי זה הוא של הירושלמי, "השאור שבה היה מקרבן אצלי". כאשר הועברה דרשה זו לפסיקתא, שונתה המלה מקרבן ל־מחזירן, ובדרך לאיכה רבה, שעורכה, כנראה, השתמש בפסיקתא זו, שונתה אצלי ל־למוטב¹.

בצורת סרטוט שחזורנו נראה כך: השאור שבה היה מקרבן אצלי (ירושלמי) —<
 השאור שבה היה מחזירן אצלי (פסיקתא) —<
 השאור שבה היה מחזירן למוטב (איכה רבה)

1. כמובן, צריכים לבדוק את כתב־היד של איכה רבה ולראות אם גרסה זו מקוימת בכל עדויות הנוסח; אכן, היא נמצאת במהדורת בובר, עמ' 3. שים לב גם לגרסת כתב־יד פארמה בפסיקתא, הגורס למוטב במקום אצלי. בלי בדיקה יסודית של מהות כתב־יד זה באופן יסודי קשה לדעת אם קריאה זו היא "תיקון" על פי איכה רבה או גרסה קדומה במסורת הנוסח של הפסיקתא (ואם אפשרות שנייה זו היא הנכונה, אין לומר שבעל איכה רבה שינה כאן; הוא רק השתמש במסורת נוסח זו של הפסיקתא).

על לשונות וגרסאות: תשובה לתגובה

שאלת השתלשלות המקורות שעורר חיים מיליקובסקי היא שאלה נכבדה, וכדי להסביר את הרקע לקביעתי שהנוסח הראשון של המאמר "השאור שבה..." אצלי הוא הנוסח של פסיקתא דרב כהנא, חיברתי מאמר מקיף, אך הואיל והוא חורג מן הנושאים ש'לשוננו' מיועד להם, לא ניתן לפרסמו כאן. לפי שעה אסתפק אפוא בכמה הערות ענייניות קצרות להשגותיו של מיליקובסקי, השגות המבוססות למעשה על התחושה ולא על ההוכחה.

א. "מחזירין" (פסדר"כ) – "מקרבן" (ירושלמי)

בפרפרזה של סיפא דקרא מירמיה טז, יא ("ואותי עזבו, ותורתי לא שמרו") הובא בפסיקתא לג' דפורענותא בשם ר' חייא בר אבא: "הלווי אותי עזבו ותורתי שמרו, שאילו אותי עזבו ותורתי שמרו, מתוך שהיו מתעסקין בה, השאור שבה היה מחזירין אצלי". יש לציין שהכתוב הזה מדגיש את עזיבת העם במלוא חומרתה, ובחזרו פעמיים על הקביעה הנועזת "אותי עזבו" הוא יוצר מעין מבנה כיאסטי¹:

הווה אומר: עזיבת העם את ה' המתוארת כאן היא מוחלטת³. כנגד עזיבה קיצונית זו דרוש פועל המבטא את השיבה המלאה אל ה', והוא אפוא הפועל משורש שו"ב בלשון

1. על המבנה הכיאסטי בשירה המקראית עיין במאמרו של W. G. E. Watson, "Chiastic Patterns in Biblical Hebrew Poetry", J. W. Welch (ed.), *Chiasmus in Antiquity – Structure, Analyses, Exegesis*, Hildesheim 1981, עמ' 168–118.
2. יש לציין שחוקרי המקרא טרם שמו לב למבנה הכיאסטי החבוי בכתוב זה. השווה ללוח הסיכום (לפי סדר המקרא) שבנספח לקובץ הנ"ל שבעריכת J. W. Welch (לעיל, הערה 1), עמ' 318.
3. על חומרתו של חטא עבודה זרה, שהוא "כנגד כל המצוות כולן", ראה בספרי שלח לך, פסקה קיא, מהדורת הורוויץ, עמ' 116 וברמב"ם הלכות עבודה זרה ב, ד, מהדורת כהן-קצנלנבוגן-ליברמן, עמ' רכ-רכא ושם נסמן.

מקרא⁴, המתחלף כרגיל בפועל "חזר" שבלשון חכמים⁵. והנה, המבנה הניגודי עזב-חזר נראה בעליל באותו מדרש ממש לז' דנחמתא. וכך שנינו בפסיקתא דרב כהנא יח, א (ענייה סוערה), מהדורת מנדלבוים, עמ' 294: "מרדפים אחרי דברים של ריקנות, עיזו (= הקב"ה את בית המקדש), שכחו⁶, אין השכינה חוזרת לו מעתה". נמצאנו למדים אפוא שלפועל "חזר" המשמעות של חזרה לנקודת המוצא, וזה תיקון המצב לאשורו. דוגמה מאלפת לשימוש זה נמצאת במשל של ר' אבהו בשם ר' יוסי בר חנינה לכתובים שבדברים ד, כה ואילך⁷, המיוחד למדרש דברים רבה של בני ספרד, פרשת ואתחנן, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 55:

למה ישראל דומין? לבן [מלך]⁸ שהיה אומ' לאביו, אני מבקש לפרש למדינת הים, וכבר עבר הזמן של פורשי הים. א"ל אביו, [אי אפשר]⁹ לפרוש עכשיו שהיא סכנה... והיה הבן דוחק... א"ל אביו, הוי יודע שאם תפרוש סופך ליאבד, וסוף הספינה לישבר... אלא הריני אומר לך מעכשיו, אם עברת על דברי

4. הצירוף עזב-שוב עולה בבירור מתוך הדוגמה דלהלן מפרשת נצבים: "ואמרו על אשר עזבו את ברית ה' אלקי אבותם... וילכו ויעבדו אלהים אחרים וישתחוו להם... ושבת עד ה' אלקיך" (דב' כט, כד-כה; ל, ב), וקורב לו בפרשת ואתחנן: "כי תוליד בנים... והשחתם ועשייתם פסל תמונת כל... אבוד תאבדון מהר מעל הארץ... באחרית הימים ושבתי עד ה' אלקיך, ושמעת בקולו" (דב' ד, כה-לא). עיין עוד בירמיהו ג, יד, כב; יח, יא; כה, ה; זכריה א, ד ועוד. על "שוב" כפועל המבטא 'חזרה ממקום מרוחק אל מקום המוצא' ראה שמריהו טלמון, "בין מקרא ובין משנה – העולם של קומראן מבפנים", מגילות מדבר יהודה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 38.
5. אבא בנדודי, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 364, וראה כעת מנחם קיסטר, תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 221-223. שים לב שחילופים אלו שייכים למסגרת שהגדיר בנדודי "חילופים אוטומטיים". ודרך אגב נעיר שהדוגמה ושבתי הלוקחה מידיים פ"ד מ"ד (בנדודי, שם) היא דוגמה לסתור, וכדאי היה להשמיטה. מעניין לציין שעל חילופים כאלה כבר עמדו מדפיסי הסידור כמנהג כפא וקראסוב בשנת תצ"ה, ומתוך מניעים כיתתיים הכניסו שינויים מסוימים לתוך גוסס התפילה. לכל העניין ראה דבריו של בעל 'תקון תפלה', סדור אוצר התפלות – גוסס אשכנז, א, ניו-יארק חש"ד (דפוס צילום), עמ' 325-326. ראה גם להלן בסמוך במשל מדברים רבה, מהדורת ליברמן וכן בדרשה לירמיהו לא, יז המובאת להלן בהערה 13.
6. ביטויים אלו הם על פי ישעיהו מט, יד, והשווה לנוסח כ"י פרמה שבחילופי גוססאות לעמ' 294, שו' 4-5 ('עזובני שכחוני' = ניסיון לחקות את לשון הפסוק), אולם גוסס הפנים מקוים על ידי פסיקתא רבתי פל"ד, מהדורת רמ"ש, קמז ע"ב, עיין שם.
7. השווה לעיל, הערה 4.
8. כך היא הגרסה בשריד גניזה של מדרש זה, וכן היא בספר 'עקידת יצחק' לר"י עראמה ובפירוש אברבנאל לדברים שצ"ן להם ר"ש ליברמן, שם, הערה 6. בלי ספק, זו הגרסה הנכונה, ראה גם להלן, הערה 11. בגוסס הפנים שבמהדורת ליברמן: "לבן איש", וראה בהערה הגוספת (א) אצל ר"ש ליברמן שם, מהדורה ב, ירושלים תשכ"ה.
9. כך היא הגרסה בשריד הגניזה הנ"ל. בגוסס הפנים שבמהדורת ליברמן: "איפשר", ואמנם כבר הציע ח' ילון להגיה: "אי אפשר" (פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 459). עיין שם עוד: עמ' 458, 107; י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1213 ואילך.

ופרשת, וארעוך כל הדברים שאמרתי לך... אל תתבייש לחזור אצלי. אל תאמר, באלו פנים אני חוזר אצל אבא... שלא תתבייש לחזור אצלי לומ', שמא אינו מקבלני, אלא חוזר אצלי, ואני מקבלך.

ופשיטא שהשימוש הנרחב בפועל "חזר"¹⁰ שבמשל הנ"ל נעשה על פי לשון המקרא "ושבת עד ה' אלהיך", שעליו נסב המשל, ושהנמשל הוא על עם ישראל שעבד עבודה זרה.¹¹ וכן נמצא בפסיקתא דרב כהנא כד, י (שובה), עמ' 358: "ואחר כך הוא מחזיר בתשובה", ולא קשה לשער שאותה החזרה בתשובה¹², העולה מדברי הושע שבפסיקתא, מכוונת אף היא לחטא החמור של עבודה זרה.¹³

לעומת זאת הפועל משורש קר"ב הולם יותר את ניגודו רח"ק. יתרה מזו, פועל זה חל ברגיל על קירובם של אותם רחוקים שכבר עשו צעדים להתקרב אל ה', עיין בדוגמאות מספרי בהעלותך וממשנת ר' אליעזר שהבאתי במאמרי¹⁴. הווה אומר, הקב"ה "מקרב" לאלה שקירבו את עצמם תחילה¹⁵. מצד אחר, טרם מצאתי שימוש

10. ודרך אגב נעיר שלשון קרובה לזו שלפנינו היא הנאמר בדברים רבה, מהדורת ליברמן, ריש פרשת עקב, עמ' 72. שם מצויה דרשה שיש לה זיקה לדברים ד, ל: "מטין (כצ"ל!) פניהם לכאן ולכאן ואח"כ באין אצלי... ואינם באים אצלי אלא משהן נכנסין לצרה". ויש לתמוה על כך, שכן לפי ניסוחו של מטבע זה בפרשת ואתחנן שלפנינו היה צריך להשתמש בלשון "חוזרין אצלי". אולם שים לב שבמובאה שבילקוט תלמוד תורה לר' יעקב בן חננאל סקילי, כ"י אוקספורד-בודליאן 2638, ראש עקב (162 ע"א), שתי הפסקאות דלעיל ליתא, וצריך עיון. על כל פנים, יצוין שאין כאן שימוש בפועל משורש קר"ב ("קרבין אצלי" וכד').

11. כיצא בו בפסיקתא רבתי פמ"ד (שובה), מהדורת רמא"ש, קפד סוף ע"ב: "לבן מלכים שהיה רחוק מאביו מהלך מאה יום. אמרו לו אוהביו, חזור אצל אביך. אמר להם, איני יכול...".

12. וראה איכה רבתי פתיחה (א"ב), הוצאת בוכר, עמ' 34. מעניין לציון שהמליצה "חזר בתשובה", המצויה בשפע בתלמוד הבבלי (השווה ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון התלמוד, כרך לו, ירושלים תשל"ז, עמ' 249, ד"ה בתשובה), נוצרה על ידי צירופם של שני השורשים האלה. כלום ניתן לשער שמליצה זו נולדה בעקבות צורת ההפעיל "להחזיר בתשובה"? וראה גם להלן, הערה 13. שים לב שבמקורות ארץ-ישראליים קדומים רווח הביטוי "לעשות תשובה", ואין כאן מקום להאריך.

13. עיין היטב בפסיקתא דרב כהנא שם, סוף עמ' 357. והשווה גם במדבר רבה ב, טז, דפוס ווילנא, ז ע"א (ראה גם להלן, הערה 12): פסיקתא להפסרת יום ב' דראש השנה מן הגמזיה לכתוב "כעגל לא לומר, השיבני ואשובה כי אתה ה' אלקי" (יר' לא, יז): "החזירני בתשובה שלמה ואני חוזרת בתשובה לפניך" (רש"א ורס"הימר, בתי מדרשות, א, עמ' רסג). וראה לעיל, הערה 5, וכן השווה ללשונה של הברכה החמישית של תפילת שמונה-עשרה ("תשובה") בנוסחאות הרווחות ובפסקה המקבילה שבתפילת "אבינו מלכנו". אולם ראה להלן, הערה 17.

14. "השואר שבה", לשוננו ג (תש"ן), עמ' 290, הערה 18. ופשיטא שהגרים שכפרו בעבודה זרה והמבקשים להתגייר אינם דומים למי שעזב את ה' ועובד עבודה זרה.

15. ובשימוש שונה במקצת ראה במדרש תהלים כא, ה, מהדורת בוכר, עמ' 179. ככל הנראה, במדרש המאוחר הורחב שימוש זה אף על הקרובים אל ה' מלכתחילה, כפי שאכן עולה מן הדוגמאות דלהלן: "אמרה כנסת ישראל... כל ימי הייתי חביבה לפניך, והיית מקרבני כבן חביב על אביו; אמר הקדוש ברוך הוא, דיו לבני מה שדברתי עמו בהר סיני... לפיכך אני מקרבהו ונותן לו רחמים" (בתי מדרשות, שם [לעיל, הערה 13] עמ' רסד).

בלשון "מקרב" על ידי הקב"ה בנוגע לחטא חמור כעבודה זרה, ובהיעדר גיסיון התקרבות מצד החוטא, שהוא הנידון שלפנינו. אם המגיב מבקש להוציא מחברו, עליו הראיה¹⁶.

אמור מעתה: אין קביעתו של המגיב ש"גם המלה מקרבן תשובה הולמת היא"¹⁷ נכונה במקרה זה; בפסוק שבירמיה טז, יא מדובר בעם ישראל שעזב את ה' במחלט בלכתו אחרי אלהים אחרים, והוא צריך אפוא "לחזור" (= לשוב) אצל ה'. לפיכך אין שום ספק בעיניי שניסוחו המדויק של המאמר הוא הניסוח שבפסיקתא: "השואר שבה היה מחזירן אצלי".

ב. "ריש מטרטא וסנטרא" (פסדר"כ) – "סנטורי קרתא" (ירושלמי)

נראים הדברים שבנוסח הפסיקתא נשתמר תיאור מציאותי-ראלי של הממונים על השמירה לפי מעמדם, ואין כאן מקום להאריך. אמנם הנוסח "סנטורי"¹⁸ קרתא שבירושלמי הוא ניגוד ל"נטורי קרתא", אך לכל הדעות אין זו הצורה המקורית¹⁹. מצד

16. ופשיטא שאין להביא ראיה מן האמור בהגדה של פסח "מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו, ועכשו קרבנו המקום לעבודתו", שכן במציאות הדבר קשור בהתקרבותו של אברהם אבינו אל ה', וראה לעיל, הערה 14. עיין גם ויקרא רבה יד, ב, מהדורת מרגליות, עמ' ש (הפירוש שם צריך תיקון, ואין כאן מקום להאריך).

17. לכאורה, צידוק-מה לסענה זו אפשר להביא מן הנוסחאות הרווחות של ברכת "תשובה" מתפילת שמונה-עשרה (השווה לעיל, הערה 13). בתפילה זו משמשות יחדיו ובד כבד לשונות שונות, קרב וחזר: "השיבנו אבינו לתורתך, / וקרבתנו מלכנו לעבודתך, / והחזירנו בתשובה שלמה לפניך". אולם אלו לשונות מאוחרות של התפילה, כפי שנתנסחו בנוסח בכל ובארצות הגולה; בנוסח ארץ-ישראל הקדמון אין כל זכר ללשון קרבנו, שכן ניסוחה המדויק הוא: "השיבנו ה' אליך ונשובה...", ראה (S. Schechter, "Genizah Specimens – Liturgy", *JQR*(OS) 10 (1898) עמ' 657. ועיין כעת י' לוגר, תפילת העמידה לחול לפי הגניזה הקהירית (עבודת דוקטור), רמת-גן תשנ"ב, עמ' 88–93.

18. במקבילה שבמדרש שיר השירים מן הגניזה א, יז, מהדורת גרינהוט, יז סוף ע"ב (והחולך בעקבות הירושלמי): "נטורי קרתא", ונראה שהוא שיבוש על פי הרישא.

19. הצורה הנכונה של צירוף זה צריכה להיות: "סנטוריא דקרתא". ואכן, הגרסה "סנטוריא" (= השומרים, השווה מדרש שיר השירים מן הגניזה, א, ג, מהדורת גרינהוט, ז רע"א) שביסודו של ר' טרפון שירד לתוך שדהו בשביעת (ירושלמי שביעת פ"ד ה"ב, ד"ו, לה ע"ב) מצויה בהבאה שבספר מגן אבות לרשב"ץ דוראן לאבות פ"ד מ"ה, לפס"א תרס"ו, סג ע"א. לענ"ד נראה שגרסה זו מקיימת על ידי הנוסח המשובש לחלוטין של כ"י רומי: "כנערייה"⁽²⁰⁾, ועל פי הדמיון הגרפי אפשר לשער שלנגד עיני הסופר עמד הנוסח: "סנטרייה", והשווה למובא אצל מ' סוקולוף במילונו החדש לארמית הארץ-ישראלית, 384 ראש ע"א (ואולם בד"ו סנטריי).

ד' הסמיכות של דקרתא עולה בבירור מן המעשה בגרושתו של ר' יוסי הגלילי שנישאת לשומר המקומי, השווה לבראשית רבה יז, ג, מהדורת תיאודור-אלבק, ראש עמ' 154 ("לסנטרה דקרתה") וראה שם בחילופי נוסחאות ובחילופי נוסחאות לשורה 9; ויקרא רבה לר, יד, מהדורת מרגליות, עמ' תתה ("לסנטרא דקרתא"). דומה שכאן המקום להעיר על נוסח המקבילה למעשה זה שבירושלמי כתובות פ"א ה"ג; ד"ו, לד ע"ב: "לטטורא דקרתא". וכבר שיערו ראשונים ואחרונים

אחר, ייתכן לומר שעל ידי הצורה "סנטורי קרתא" במקום "סנטרי..." אף ביקש הירושלמי לרמז למנהיגי הציבור שבמקום (senatores), דוגמת "סנטורי דרומי"²⁰. ואולם קרוב לוודאי שמדובר בשיבוש רגיל, ואין ליחס כל חשיבות לצורה זו²¹.

ג. "אילו סופרים ומשנים שהן משמרין ביום ובלילה, על שם 'הגית בו יומם ולילה' (יה' א, ח) – "ספריא ומתניינא" (ירושלמי)

כפי שהעיר המגיב, השימוש בכתוב מריש ספר יהושע בתשובה לשאלה 'מי הם נטורי קרתא?' מיוחד לפסיקתא. ברם, אין פסוק זה תוספת אלא חלק חיוני של הדרשה, ועולה ממנו שהסופרים והמשנים הם הם השומרים האמיתיים, שכן כך נאמר בהדיא בהמשך הכתוב: "הגית בו יומם ולילה למען תשמור..."²², ואילו תוצאותיהן החיוביות

שנוסח זה הוא שיבוש של "לסנטרא דקרתא", כגרסת המדרשים הנ"ל. והשווה להגהתו של ר' יחיאל בר' יקותיאל, הסופר של כ"י לידן, בגיליון שם: "נ"ל לסנטורא", וראה ר"ש ליברמן, "מבוא לכת"י לידן", הוצאת קדם, ירושלים תשל"א, עמ' IV ושם עמ' VI, הערה 4 (= מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 232, 234), עיין שם. ונתחלק לו לר"ש ליברמן ז"ל כ"י לונדון של בראשית רבה בכ"י לידן של הירושלמי, ולפום חורפיה שבשתייה. ההגהה שבגיליון כ"י לונדון התואמת את "נ"ב" נובעת, קרוב לוודאי, מן הנוסח הקצר של המעשה בגרושתו של ר' יוסי הגלילי שבבראשית רבה שם (עמ' 154, שו" 7 ואילך), וראה דבריו של ר"י תיאודור ב'מנחת יהודה', עמ' 152, הערה 8. ודרך אגב נעיר שהנוסח הקצר מצוי גם באחת מנוסחאותיו של מדרש עשרת הדברות, ראה בצילום מכ"י מוסקבה-גינזבורג 111 שפרסמה ג' חוץ-רוקס, מדרש עשרת הדברות – נוסח וירונה ת"ז, ירושלים תשל"ב, עמ' 36.

על כל פנים, הגהתו הנ"ל של ר' יחיאל (סנטורא < סנטורא) גראית הגהה על פי הסברה (השווה לדבריו בקולופון שבסוף מסכת הוריות: "הגהתי בו כפי עניות דעתי") בעקבות המקבילות המדרשיות הנ"ל, ואין לסמוך עליה. ושמא הושפעה הגהה זו מן הנוסח "סנטורי קרתא" שהעתיק הסופר בירושלמי חגיגה פ"א 18²³ יום לפני הגיעו למסכת כתובות פ"א (השווה לדבריו המאלפים של הגר"ש ליברמן במבוא הנ"ל לכ"י לידן, עמ' III = מחקרים וכו', עמ' 231). אולם יש לשים לב שבתחילה הגיה: לנטורא, ורק אחר כך תיקן: לסנטורא (השווה ר"ש ליברמן, מחקרים, שם, עמ' 234, הערה 4). דומה שדרך זו של רישום ההגהה משקפת את התלבטותיו של המעתיק, ויש בה אף ללמדנו שנעשתה – לפחות בשלב הראשון – על פי הסברה.

20. בראשית רבה סז, ח, עמ' 763, לפי נוסח הערוך ערך "סנטור ג". והשווה ירושלמי עבודה זרה פ"א ה"ב; ד"ו, לט ע"ג: "סנטורייה דעשו", וראה גם (S. Lieberman, *PAJR* 46–47 (1979–1980), עמ' 377–379.

21. תוספת וי"ו לתיבת סנטרי מצויה במקורות, השווה לגרסאותיהם של ר"ש משאנץ בפירושו לספרא בהר פרק א, ה, ירושלים תשי"ט, ק"ג סוף ע"ב (סנטוריה) ושל ר"ש סריליו (סנטורין) לירושלמי שביעית הנ"ל (לעיל, הערה 19), וכן להגהתו הנ"ל (לעיל, הערה 19) של ר' יחיאל בר' יקותיאל (סנטורא); שרידי ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, עמ' 27, שו" 18 (סנטוריה). ודרך אגב נעיר שבתרגום ה'ניסיוני' לירושלמי תרגם המתרגם כצורתו (ראה לעיל, הערה 20) בלי להעיר על כל אכזרות אחרת: "The people brought them the citizens of Senatorial class in the town" (ראה J. Neusner, *The Talmud of the Land of Israel – A Preliminary Translation and Explanation*, vol. 20, Chicago 1986, עמ' 31). השווה גם לדבריו של ליברמן (לעיל, הערה 20), וצריך עיון.

של פעולות אלו מבוטאות בסיפא דקרא: "כי אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל". מכאן שעיסוקם של המלמדים בתורה הוא הערובה להצלחת דרכם של בני המקום, הן בגשמיות הן ברוחניות.

לפי הירושלמי ההוכחה היחידה שהסופרים והמשנים הם הם "נטורי קרתא" עולה מן הכתוב "...אם ה' לא ישמור עיר, שוא שקד שומר" (תה' כז, א)²². ברם, זו הוכחה עקיפה המדברת על שמירת ה' בלבד, בלא כל זיקה ללימוד תורה, ולפיכך איננה יכולה לעמוד לבדה. אמור מעתה שהפסוק הנ"ל מיהושע א, ח הוא נדבך מקורי של הדרשה ושיש להעדיף את נוסח הפסיקתא המביאה את שני הכתובים.

ד. "מחזירן למוטב" (איכה רבתי)

איחורה של המליצה "מחזירן למוטב" ניכר מתוכה. צא וראה שהצירוף "להחזיר למוטב" מובא בשלוש סוגיות אגדיות בתלמוד הבבלי²³, אך אינו מופיע במדרשי ההלכה, בירושלמי ובמדרשים הארץ-ישראליים הקדומים²⁴. סביר להניח שאותן הופעות ספורות של מליצה זו בספרות המדרשית, ובכללן הפתיחה שבנוסח הדפוס של מדרש איכה רבתי²⁵ וגרסת כ"י פרמה 261 של פסיקתא דרב כהנא²⁶, מהשפעתו ומכוח כוחו של הבבלי יצאו²⁷.

22. בירושלמי ובפסיקתא לא הובא אלא רישא דקרא (בירושלמי בתוספת: וגו'). אולם ראה בחילופי נוסחאות שבמהדורות מנדלבויים, עמ' 254, שו' 1, והוסף עליהם: ילקוט שמעוני ירמיהו רמז רפ"ב (מפסדר"כ?), ראה להלן ב"תיקונים והוספות למאמרי 'השואר שבה'". אגב, סיפא דקרא (לבדו!) מובא בענף חשוב (להלן, הערה 30) של מדרש איכה רבתי.

23. מגילה יד ע"א; סנהדרין צו ע"ב; מנחות נג ע"ב ועל פי ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון התלמוד, כרך טו, ירושלים תשכ"ה, עמ' 84, טור א. לרשימה זו יש להוסיף את סנהדרין קא ע"ב: "לא העלהו למוטב", שכן בהגדות התלמוד ובילקוט שמעוני לדברי הימים כ"י (וקדוקי סופרים לסנהדרין, עמ' 307, אות ע' בהגהות) הגרסה היא "לא הועילוהו להחזירו למוטב".

24. על פי חיפוש שערכתי ב'אוצר התורה הממוחשב', ראה להלן, הערה 25.

25. ראה להלן בסמוך. מלבד באיכה רבתי צירוף זה מצוי בסדר אליהו רבה פ"ב, מהדורת רמא"ש, עמ' 56; בסדר אליהו זוטא פ"ט, עמ' 188 ובבבלי רבה ב, טז, דפוס ווילנא, ז ע"א והשווה להלן, הערה 27. על שתי הופעותיה של מליצה זו בנוסח א' של אבות דר' נתן – פ"ב, מהדורת שכטר, עמ' 11, שו' 15 ושמא צ"ל שם: [א]חזין למוטב" ופ"ב, עמ' 55, שו' 19 – השווה למא שכתבתי: M. B. Lerner, "The External Tractates", S. Safrai (ed.), *The Literature of the Sages*, Assen-Maastricht 1987, I, עמ' 376–378.

26. וכן הוא בילקוט המכירי להושע ח, ב, מהדורת גראינוף (להלן, הערה 27), עמ' 190, וכרגיל לא ציינו מנדלבויים במהדורתם. אגב, בחילופי נוסחאות שבעמ' 254, שו' 8 נרשמה הגרסה מחזירן בנפרד מגרסת ה'למה, ואין הקורא יודע מה עניינו לכאן (העירני פ' מנדל). ואכן, תצלום כתב-היד (ס' 13,941) מגלה שגרסתו זהה לגרסת הפנים, והרישום הנפרד הוא אפוא מיותר.

27. ושמא אפשר לשער שגרסת במדבר רבה הנ"ל ("להחזירן למוטב"), על אף היותה מאושתת על ידי חמישה כתיביד שבדקתי (מינכן 97; פריס 149–150; אוקספורד 2335; ירושלים 5977²⁴) ועל ידי ילקוט המכירי להושע ב, א, מהדורת גראינוף (1924–1925), *JQR XV*, עמ' 151, הייתה מלכתחילה "להחזירן אצלי", ואידע לה מה שאידע לפתיחת מדרש איכה (ראה להלן בסמוך) וצריך עיון גדול מאוד!

והנה, בדיקת כתבי-היד של מדרש איכה רבתי²⁸ מגלה שלפנינו נוסחאות חלוקות: הגרסה "מחזירן למוטב" היא נחלתם של עדי הנוסח השייכים לענף הדפוס בלבד²⁹, ואילו בעדי הנוסח האחרים של המדרש³⁰ הגרסה היא "מחזירן אצלי", כגרסת הפסיקתא במקום זה. לדעת פ' מנדל³¹, יש להניח שזה הנוסח המקורי של איכה רבתי³². בין כך ובין כך, התברר שהגרסה "מחזירן למוטב" שבנוסח פסיקתא דרב כהנא כ"י פרמה 261 היא פרי התפתחות מאוחרת, ובשום פנים ואופן אין לראות בה "גרסה קדומה במסורת הנוסח של הפסיקתא", כהצעתו האלטרנטיבית של המגיב. עם זה זיקתה לענף הדפוס של מדרש איכה רבתי אינה מוטלת בספק³³.

כיוון שנתפס חיים מיליקובסקי לדעה הרווחת שמוצאה של הסוגיה הוא בירושלמי³⁴, בא לכלל מסקנה מרחיקת לכת ש"השוואת כל ההבדלים מראה בבירור את מקוריותה של נוסחת הירושלמי"³⁵. ברם, ברי לי שאת מקוריותו של נוסח הפסיקתא דרב כהנא בסוגיה שלנו אפשר להוכיח מתוך הבדלים נוספים על המנויים לעיל, וזו גם המסקנה העולה מראייה כוללת של שתי הסוגיות, כפי שהראיתי בהרחבה במאמרי הכתוב והמונח (הנזכר לעיל בפתיחה), ואידך זיל גמור.

28. את הנתונים לנוסחאות מדרש איכה רבתי המובאים להלן סיפק לי בטובו פנחס מנדל, המתמחה בבדיקת כתבי-היד של מדרש זה, במכתבו אליי מיום י"ט באלול התש"ן. יישר חילו לאורייתא!
29. במקום הזה: דפוס קושטא ופיזארו, כ"י מינכן 229 וכ"י אוקספורד 164.
30. כ"י וטיקן 470; כ"י סיני X.VI.18; כ"י פרמה 1240.
31. ממנו למדתי שעדים אלו (לעיל, הערה 30) שייכים יחד לענף אחד הנפרד בכללות ובפרטות מ'ענף הדפוס' (לעיל, הערה 29), ושככלל אפשר לומר שענף זה משקף נוסח מקורי של מדרש איכה רבתי יותר מנוסח הדפוס.
32. אף על פי כן יש להמוה על השחתתה של המליצה המקורית "השאר שבה" בענף זה, הגורם גרסאות מתוקנות ואף משובשות ("האר שלה"; "האר שבא"). השווה למאמרי (לעיל, הערה 14), עמ' 287 ואילך, וצריך עיון גדול.
33. צא וראה שהן עד הנוסח הקדום ביותר של ענף הדפוס (כ"י מינכן 229 משנת 1295) הן כ"י פרמה 261 של פסיקתא דרב כהנא (העירני פ' מנדל) הם כתבי-יד ספרדיים, וכן יש להניח באשר למוצאו של כתב-היד שהשתמש בו בעל ילקוט המכירי (לעיל, הערה 26).
34. אודה ולא אבוש שאף אני נלכדתי בתפיסה זו, ובנוסח הראשון כתבתי כדבריו. כוונתי הייתה להראות שהתפתחות הלשונות משקפת את ההתפתחות הספרותית, וכלשוני: "להבחין בגלגולי הלשונות מחד גיסא ובגלגולי המקורות מאידך גיסא". ברם, כשקיבלתי את עלי ההגהה וחזרתי לעיין במאמר אחרי זמן ארוך, שבתי ובחנתי את הדברים ונוכחתי לדעת שמה שכתבתי במהדורה קמא אינו אלא טעות הנובעת מן המוסכמות במחקר. יכולתי להשאיר את הדברים כמות שהם, ויש להניח שלא היה קם מערער על הקביעות האלה. אך האמת היא נר לרגלי, ולכן לא היססתי להפוך את הקערה על פיה. הואיל ופורסמו הדברים בנספח קצר כשכבר היה המאמר מסודר בדפוס, לא ראיתי כל דרך לנמק את מסקנתי התמוהה לכאורה ולהרחיב את היריעה בדיון בסוגיה כולה, שכן רק ב'נספח' עסקיני, ולכן רמזתי במאמרי (לעיל, הערה 14) בקיצור נמרץ בהערה 20.
35. ההדגשות שלי (מב"ל).

תיקונים והוספות למאמרי "השאור שבה"
לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 287–290

1. עמ' 288, שו' 4 (גרסת בעל ילקוט שמעוני): מחזירן למוטב, צ"ל: מחזירן אצלי. ומכאן אתה למד שמקורו של ילקוט שמעוני לירמיה רמז רפ"ב הוא פסיקתא דרב כהנא, איכה ה, מהדורת מנדלבוים, עמ' 253–255, שו' 4, השווה לדבריי בנספח, עמ' 289–290. יש אפוא לתקן את הציון של ד' הימן, מקורות ילקוט שמעוני ב, ירושלים תשכ"ה, 164 ע"א ולהוסיף את חילופי הנוסחאות מקטע זה למהדורת ד' מנדלבוים הנ"ל. הימן קבע שהקטע נובע מאיכה רבתי פתיחה ב, כנראה בעקבות הציון שבמהדורות המודפסות הנפוצות של ילקוט שמעוני. וכן שגה בזה הרב י"ח ורטהיימר, מדרש שיר השירים, ירושלים תשל"א, עמ' מז, הערה רטו. ואילו מדברי ר"ב רטנר (ראטנער), אהבת ציון וירושלים, מסכת חגיגה, ירושלים תשכ"ז (דפוס צילום), עמ' 141, בתיקונים לעמ' 57, שו' 32 (כצ"ל) עולה לכאורה שדברי הילקוט נובעים מן הירושלמי חגיגה פ"א ה"ז.
 - סביר גם להניח שאף ילקוט שמעוני לירמיה רמז רפ"ג, מאמר 1 (הסמוך לקטע הנ"ל) נובע מן הפסיקתא דרב כהנא, איכה ד, מהדורת מנדלבוים, עמ' 251–253, ושלא כדברי ד' הימן שם.
 2. עמ' 288, הערה 8*, שו' 3 (אחרי: רוע שאור) להוסיף: וראה כעת בפירוש אזהרות דרבנא אליהו הזקן, מהדורת ר"א קופפר ז"ל, קבץ על יד, יא (כא) ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 206.
 3. עמ' 290, שו' 5 (בסופה) צ"ל: קרוב לוודאי גלגול קדום של הפסיקתא דרב כהנא.
 4. עמ' 287, הערה 3, שו' 4: שהמאמר דנן, צ"ל: שמאמר דנן.
- נמסר לדפוס בסיוון תש"ן.

מסכת עבודה זרה, כ"י ניו-יורק – כתב-יד שהועתק בשני שלבים

במאמרו של אליקים וייסברג "הצורות 'ר' שמעון בן לקיש' ו'כאיזה צד' ותרומתן למיון כתב-יד של הבבלי"¹ כלולה תגלית חשובה בקשר למסכת עבודה זרה, כ"י ביהמ"ד לרבנים באמריקה Rab15². וייסברג הראה שבמחצית הראשונה של המסכת שולטות הצורות ריש לקיש וכיצד, ואילו במחצית השנייה שולטות הצורות הרשומות למעלה, ושמו המקום המעבר, באמצע הפרק השלישי, הוא המקום שכתב-יד זה עובר משיטת קביעת המשניות בראשי הפרקים לשיטת הבאת משנה שלמה במקומה. אשר לעניין קביעת המשניות, כבר עמד ח"י דימיטרובסקי ש"שינוי נמרץ זה בדרך הבאת המשנה אין לו הסבר אלא בכך שפרק זה מורכב משני מקורות בעלי נוסחים שונים"³. על עצם חלוקת המסכת לשתיים מבקש אני להעיר שלוש הערות:

א. וייסברג רושם את הצורה הנמצאת במחצית השנייה בלבד בכתב כאיזה צד. אפשר לדייק בכך יותר ולהראות שלמעשה צורה זו, בכל שש היקרויותיה⁴, מופיעה כשלוש מלים: כאי זה צד. ברי לי שאף וייסברג היה מודע לכך, אלא שלנוחיות הרישום כלל יחד את כל הכתיבים הכוללים את המרכיב "זה"⁵. ברם דומה שיש חשיבות לשינוי כתיב זה, ועל השינוי עמדתי מכבר בעבודה שאני מכין בעניין חלוקת כתב-היד של הבבלי לקבוצות על פי כתיבים ותכונות לשונם⁶.

היעדר הכתיבים עם "זה" מאפיין כתב-יד אשכנזים. כתיבת הצורה הכוללת זה בשלוש מלים, כאי זה צד, מאפיינת, רובא דרובא, את כתב-היד הספרדיים⁷ (וכ"י וטיקן

1. לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 367–382.

2. מהדורת צילום בצירוף מבוא והערות בידי ש' אברמסון, ניו יורק תשי"ז. בקולופון: שנת נא (= 1290).

3. שרידי בבלי, מבוא ביבליוגרפי היסטורי, ניוארק תשל"ט, עמ' 55, ועיין שם 54–56. עיין גם מ' גלצר, עסור סופרים, חיבור דוקטור, ירושלים תשד"מ (מהדורת המדרשה ללימודים מתקדמים, תשמ"ז), כרך ב, עמ' 49. ועל הפסקאות ראה מ"ש בתלמוד ערוך, כ"מ, מבוא.

4. שתיים במשנה. וייסברג רשם ארבע (עמ' 378), מתוך שלא רשם משניות (עמ' 377, עמ' 27).

5. ועיין עמ' 382, הערה 43.

6. ראה במאמרי העומד לצאת לאור בספר היוכל לפרופ' שלמה מורג ובמאמרי שיופיע בתוך *Scripta Hierosolymitana: Studies in Mishnaic Hebrew*, בעריכת מ' בראש. למחקר זה השתמשתי במאגר כתב-היד של הבבלי שהכינונו במכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן של בית המדרש לרבנים באמריקה; מקצת כתב-היד עובדו באקדמיה ללשון העברית. וראה גלצר שם, כרך 1, עמ' 88–89 וכרך 2, עמ' 46–47, 59–60, ולהלן הערה 15.

7. כגון עירובין כ"י אוקספורד Bod. Opp. Add. fol 23 = Cat. 366, חגיגה כ"מ 6, ובעיקר במנות כ"מ 141.

125 לפסחים⁸. כתב־היד התימניים, אשר בהם שכיח הכתיב כאיזה צד, מאופיינים בהיעדר הכתיב המחולק לשלוש תיבות. והוא הדין למלה איזה, שהכתיב בשתי מלים (אי זה) כבמקרא מאפיין כתב־יד ספרדיים⁹ (וכ"י וטיקן 125), והוא כנראה נעדר או כמעט נעדר בכתב־יד אשכנזיים ותימניים. מציאת כאי זה צד דווקא, כשלוש מלים, במחציתו השנייה של כ"י עבודה זרה הנ"ל, תסייע לקביעה שאותו כתב־יד שהועתקה ממנו מחצית שנייה זו היה אף הוא מן הטיפוס הספרדי. את הכתיב בשלוש תיבות אף יש להביא בחשבון לעניין דרך חלוקת כתב־היד שהציע וייסברג בסוף מאמרו.

ב. הסבירות שבאמצע פרק ג העתיק הסופר מכתב־יד שונה מכתב־היד שהעתיק ממנו את המחצית הראשונה עשויה לאפשר לנו למצוא עוד חילופים בין שתי המחציות, ואולי אף למקד יותר את מקום המעבר.

הכתיב גופא באל"ף (שבע פעמים) משמש רק במחצית הראשונה, עד דף מא ע"א של נוסח הגמרא (ע"י גופה, שלוש פעמים); מן דף מז ע"א משמש רק הכתיב גופה, בה"א, שבע פעמים.

לתיבת חיישינן שלוש צורות בכתב־היד. הכתיב חיישי' נמצא במחצית הראשונה ארבע פעמים, עד דף כד ע"א, ואין הוא מופיע במחצית השנייה כלל. מאידך גיסא, חיישינן משמש במחצית השנייה בלבד (שבע פעמים), מדף מג ע"ב, ואינו מופיע כלל בחלק הראשון¹⁰. הכתיב השלישי חיש' מופיע תשע פעמים עד דף ל ע"ב, פעם בדף מג ע"ב (ראה להלן) ופעם בדף נה ע"ב. מתברר אפוא שהקיצורים מרוכזים בחלק

8. 18 היקרויות (וייסברג רשם 11, בעמ' 378. ועיין עמ' 377, הערה 26, 27). כתב־יד זה נרשם במבוא לדקדוקי סופרים, בבא בתרא, עמ' 19–20. ושם כתוב: "...ומלות הקשות מפורשין בגליון בלשון ערבי ובדף מ"ח ב' נכתב בפנים פי' ר"ח... והוא מלא (השקלא וטריא) בטעמים ונגינות מונח פשטא זקף קטן ואתנחתא... והוא כ"י ישן מאד". בשנים האחרונות תואר כמזרחי (וייסברג שם; א"ש רוזנטל, תלמוד בבלי מסכת פסחים, כתב־יד ששון–לונצר ומקומו במסורת הנוסח, לונדון תשמ"ה, עמ' 45). קביעה זו צריכה קצת בדיקה מחודשת. אין הכתב כתב מזרחי רגיל, וסגנון לשונו ולשונותיו דומים בחלקם לתכונות הידועות מכתב־יד אשכנזיים ולתכונות כתיב הנחשבות ארץ־ישראליות: יוסה, הוייה, קורבן, אדן = אדם! ועוד הרבה. ושם יעלה הביורר שהן תכונות עתיקות מאיטליה או מן האזור, ועיין במאמרים שצינתי לעיל, הערה 6 ולהלן, הערה 15.

9. כגון תענית, כ"מ 140. אליעזר דיימונד קבע ששלושה סופרים עסקו בהעתקת כתב־יד זה (דוגמה למהדורה מדעית עם פירוש למסכת תענית, עבודת דוקטור, גניזות תש"ן, עמ' 32–34). שלוש מארבע ההיקרויות הן בתחומי של הסופר הראשון; וכגון מגילה, כ"י גטינגן 3; יבמות, כ"מ 141; שלוש הבבות, כ"י המבורג 165; בבא בתרא כ"י פריז 1337; כריתות, כ"י אוקספורד Bod. heb. Cat. 2673. כתב־יד השייכים לתחומי כתיבה קטנים יותר משותפים בתכונה זו של "זה" כמלה נפרדת בשתי הצירופים הנידונים (כאי זה צד, אי זה) לכתב־היד הספרדיים, אף שיש משאר תכונותיהם הדומות לכתב האשכנזי או כתיב מיוחד. הכוונה לשלוש הבבות כ"י אסקוריאל I-3-G, פרובנסלי (עיין המבוא לתלמוד ערוך הג'ל בהערה 3, על פי מ' גלצר) וכתובות, כ"י לינגרד (Firk. 187), ביזנטיני (על פי גלצר, עטור סופרים, כרך א, עמ' 161, וכן עמ' 168).

10. ובדף כג ע"א נוספה בין השיטין.

הראשון כמעט לגמרי, ואילו בחלק השני מלה זו כתובה כמעט תמיד בכתיב מלא בלא קיצור.

הכתיב סופא מופיע בשני חלקי כתב-היד (6 או 7 פעמים בחלק הראשון, 15 פעמים – בשני, ואילו סיפא (18 היקרויות) רק מדף מג ע"א ואילך. אמור מעתה, בחלק השני סיפא רב על סופא, ואילו בחלק הראשון כתב הסופר סופא שבע פעמים, ואף פעם לא כתב סיפא.

מכאן אנו רואים שהחלק השני מאופיין בכתיבים מלאים יותר (ר' שמעון בן לקיש, כאי זה צד, חישנין) לעומת כתיבים קצרים או מקוצרים בחלק הראשון (ריש לקיש, כיצד, חיישי/חישיי). דומה שבכל אלה סגנון החלק השני הוא מטיפוס קדום יותר, כפי שהוא אף בכתיב גופה לעומת גופא. אשר לסידור המשניות בתוך הפרק, כך היה בכתיב קדומים ומאוחרים, אבל היה נדיר בתקופה הבינונית (ראה הערה 3), והחלק השני משקף את הנוהג הקדום. אף בכתיב סיפא יש מאפיין חשוב, שכן הוא נעדר ברוב כתבי-היד הספרדיים או נדיר בהם מאוד.

ג. וייסברג הגדיר את מקום המעבר בין שני חלקי המסכת כך: "הא למדת שבתוך הרווח בין הפסקה: 'מצא כלים' (התחלת משנה ג, דף מב ע"ב) ובין אמצע משנה ג, המובא לפני הסוגיא שעליו (דף מג ע"ב), חל ההיפוך. תוצאה זו עולה בקנה אחד עם המעבר מן המסמן ריש לקיש למסמן ר' שמעון בן לקיש, החל בין דף מא ע"ב ובין דף מז ע"א" (עמ' 375–376). יש לתקן את מקום ההיקרות האחרונה של ריש לקיש, אין היא בדף מא ע"ב אלא בדף מב ע"ב, דף 38 ע"ב מכתב-היד, שו' 3–4, אבל אף זו עומדת לפני הפסקה האחרונה של הבאת המשניות, לפי שיטת המחצית הראשונה. כלומר, המעבר חל בין דף 38 ע"ב שו' 11 של כתב-היד ובין דף 39 ע"ב, שו' 16. דומני שבועזרת הכתיב שהזכרתי לעיל – סיפא, המאפיין את החלק השני, אפשר לצמצם פער זה אף יותר, שכן וסיפא מופיע בדף 39 ע"א, שו' 1. הווה אומר, המעבר חל בין 38 ע"ב שו' 11 ובין 39 ע"א שו' 1 – מרחק של 15 שורות.

דף 38 ע"ב הוא סוף קונטרס. עלינו אפוא להביא בחשבון שהשינוי אירע בין קונטרס לקונטרס, שהרי בשורה הראשונה של הקונטרס הבא (39 ע"א) כבר מופיע נציג ראשון של הכתיב המאפיין את החלק השני. וסימנך עצם הלשון שם: "רישא וסופא במוצא ומציעתא || בעושה אמ' אביי אין רישא וסיפא במוצא מציעתא בעושה" תוך כדי דיבור בדיבור אחד. ושמא חלה הפסקה בכתיבה בין שני הקונטרסים הללו, אולי בשל נסיעת הסופר ממקום למקום, ובשעה שנתאפשר לו המשך ההעתקה, נזקק לספר אחר להעתיק ממנו. מכאן מתבקשת השאלה אם יש הבדלים אחרים בין שתי קבוצות קונטרסים אלו. לעת עתה נראה לי לציין שני דברים שאולי קשורים בנידון.

1. בדף 38 ע"ב נרשם שומר הקונטרסים – המלה בעושה (בפינה התחתונה השמאלית). השומר כתוב באותיות של הפנים. שומרים כאלה נמצאים רק בחלק הראשון של כתב-היד: אין (12 ע"ב), גלוי או (26 ע"ב) והשומר הנ"ל (בעושה) הם הם סיומי שלושת

הקונטרסים המרכיבים את המחצית הראשונה של הספר¹¹. כתב־יד זה כתוב רובו על נייר, חוץ מן הגיליונות החיצוניים של כל קונטרס, שהם קלף, וצד השער של הגיליונות האלה נמצא בפתיחת כל קונטרס ובסיומו. כלומר, עמוד ב של דף מקלף ואותו עמוד הוא צד השער, הוא סוף קונטרס, ובאמת שלושת השומרים הנזכרים כתובים במקום שכזה. במחצית השנייה של המסכת יש שני קונטרסים. הקונטרס האחרון פותח בדף 53 ע"א, והוא צד שער. דף הקלף הסוגר של קונטרס זה חסר היום, כנראה עקב חיסורם של (שני?) דפים ריקים בסוף הספר. הקונטרס שלפני האחרון מסתיים בדף 52 ע"ב, והוא צד השער. והנה, אף על פי שהקלף שלם ונקי במקום הזה והנוסח שלם, אין שום שומר קונטרסים כתוב שם¹². הרי שבמקום היחיד ששרד בו סיום קונטרס במחצית השנייה של כתב־היד לא מילא הסופר את מנהגו בשומר הקונטרסים שנהג במחצית הראשונה¹³.

2. אשר לכתב עצמו, מסתבר שיש בו סימני היכר לשינויים עקיבים בין שני החלקים, ובכך יש סיוע של ממש. למשל, דומה שהבליטה שעל ראש גוף סופית כתובה במחצית השנייה בצורה חדה וזוויתית יותר מבמחצית הראשונה, ולפעמים היא כעין קו קצר. כל עוד אנו מחזיקים בהנחה (הנראית הכרחית) של סופר אחד לשני החלקים, מפאת הרמיון הגדול של הכתב¹⁴, אפשר להניח שחלו שינויים זעירים בכתיבתו של הסופר בזמן שחלף מאז כתיבת החלק הראשון ועד לכתיבת החלק השני, שינויים העשויים לבוא, למשל, בגלל שינוי בקולמוסים שהשתמש בהם בכתיבתו¹⁵.

11. בדף 1 ע"ב יש שומר מסגנון אחר, ואולם אותו הדף הוא תוספת והשלמה לעיקר כתב־היד, שחסר ממנו הדף הראשון, ראה ר"ש אברמסון במבוא ולעיל, הערה 2, עמ' VII. ומכאן הצורך בשומר, שהרי הוא דף יחיד. קיימת אף שיטת מספור רצוף לדפים, שלא בידי הסופר (ראה המאמר הנזכר להלן בהערה 14, בעמ' 41, הערה 22; אברמסון [לעיל, הערה 2], עמ' xxix, ביקש לתת הסבר אחר למספור זה).

12. בדקתי את גוף כתב־היד באביב תשנ"ג.

13. לעומת זאת, בחלק השני יש חמישה שומרי דפים, בגיליונות 3-7 של הקונטרס הראשון שבחלק זה (41 ע"ב - 45 ע"ב), בכתב קטן ורהוט יותר מן הכתב של הפנים. כולם כתובים מתחת לשורה האחרונה, חוץ מן השומר שבדף 46 ע"ב, שהוא כתוב מעל השורה האחרונה בחיבור לראשית התיבה הכתובה בסוף השורה (אי + לנא = אילנא). השומרים הללו אינם ביד הסופר (מ' גלצר), ושמא היותו של קונטרס זה ראשון לחלק השני קשור להתרופפות הדפים כבהתחלת כתב־היד?

14. ועיין ש"י פרידמן, "שיירי כתב־יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ס (תשמ"א), עמ' 37-38, והערות 3-4.

15. תודה לידידי ד"ר מרדכי גלצר על שקרא והעיר. בעקבות מאמרי זה גלצר מכין מאמר ושמו "הכתיב, הכתב ומלאכת הספר בזוהר מוצאם של כתב־יד". המאמר יעסוק בכתב־יד עבודה וזה הנ"ל ובפסחים כ"י ואטיקן 125, ויחשמו בו הדברים הצריכים בידור (ראה לעיל, הערה 8).

SUMMARIES

Israel Ben-David

Additions to Biblical Hebrew Lexicography

1. נג"ר – גר"ר

All the dictionaries and concordances to the Bible I consulted list under the root נג"ר the forms נגרה, הנגרים, נגרות, והגרת, ונגר, ונאגר, ונארה, ונארה, ונארה, ונארה. But it is possible that these forms are actually derived from מג"ר and not נג"ר and are conjugated as Aramaic verbs, with doubling of the first radical; e.g., ונארה (Ex. 7:24), נארים (Mal. 3:9), הפחתי (Job 31:39), הפחתי (Lam. 1:8), ונארה (Ex. 13:18), ונארה (Jer. 49:20), ונארה (Job 4:20), ונארה (Lev. 26:35). All these verbs are conjugated as ע"ע verbs. There is no real evidence in the Bible for the existence of the root נג"ר.

Dictionaries derive the nouns נגרה and מגרה from the root גר"ר. I suggest adding to these examples the nouns נג* or נג in Job 28:4 and מגרה in Hag. 2:19.

2. מטל

The *mem* in the forms מטל (השמים) (Gen. 27:28, 39) and מטל (Dt. 33:13, Hag. 1:10) is universally considered as prepositional. But in Gen. 27:28 מטל stands parallel to משמני הארץ and both seem to be direct objects of the verb ויתן. Likewise in the verse from Haggai (כלאו שמים) מטל is paralleled by יבולה.

It would seem that these are in fact forms derived from the ע"ע noun pattern מפעל, i.e., מטל; e.g., למרע (Dan. 11:27), למרע (Is. 33:4), and למרע (Job 11:20).

Joseph Naveh

Hebrew versus Aramaic in the Epigraphic Finds of the Second Temple – Bar-Kokhba Period

Although in the Second Temple period Aramaic prevailed in daily life, Hebrew was still widely spoken. This is demonstrated by the nicknames by which people were called. Moreover, Hebrew remained the national tongue, the language of cult and literature. The Hasmonean kings and the leaders of the Jewish revolts struck coins with Hebrew legends. Bar-Kokhba, the leader of the Second Revolt, even endeavoured to restore Hebrew as the official language of the state, but his success was very limited.

The paper discusses the state of the Hebrew language in seven short sections dealing with (1) coin legends; (2) inscriptions designating priestly shares; personal names and nicknames in (3) name lists and on (4) ossuaries. It also discusses three documents from the time of Bar-Kokhba: (5) a recognition of debt; (6) a deed of sale and (7) a letter (Mur. 44).

In addition to presenting the various inscriptions and documents, the reading and interpretation of some texts as well as some linguistic features, as e.g., the weakening of gutturals, are dealt with.

Elazar Tovitou

כגונו = כמונו – A Neologism Created by Rashi

Rashi's commentary on Gen. 23:15 is, according to the printed editions (including that of A. Berliner): בין שני אוהבים כמונו – ביני ובינך. In several manuscripts and incunabula I found other variants: כגון, כגוננו, כגון, כשנינו, כמו אנחנו. The original version was almost certainly כגוננו, i.e., an affixed form of the adverb כגון, apparently a neologism created by Rashi.

Zvi Betser

The Extended Use of *Huf'al* in Responsa Hebrew

Examining Responsa Hebrew, by means of the data base of the Bar-Ilan Responsa Project, we found 106 roots for which the *huf'al* conjugation is not testified elsewhere in either Biblical or Rabbinic Hebrew (even though the *nif'al* exists for these roots). In sixty of these roots (represented by 607 finite verbs), the *huf'al* stem appears in place of the expected *nif'al*. In these cases the *huf'al* serves as the passive of *qal* (not of *hif'il*). 562 derivatives (out of the 607) are in the imperfect, while only 45 are in the perfect tense. This phenomenon occurs principally in Responsa hailing from Eastern Europe and dating from the end of the 18th century until the middle of the 20th century.

It is clear from these findings that a process of the extended use of the passive did not take place here, as was the case with the *Piyyutim*, but rather an internal morphological development occurred whereby forms of the shape "יִפְעֵל" were transformed into "יִפְעָל". This development is due to morpho-syntactic factors. The Hebrew passive is characterized by the vowel [u] or by the prefix -נ (in some forms doubling is "substituted" for *nun*). Those using the Ashkenazi pronunciation, in which doubling does not occur, felt that "יִפְעֵל" did not adequately express passiveness.

The instances of the perfect in which *nif'al* has been replaced by *huf'al*, are generally found with authors whose mother tongue was Arabic. It is possible that Arabic influence was at work here.

Gad B. Sarfatti

Reflexive Pronouns and Pronouns of Identity in Hebrew

Biblical Hebrew has no reflexive pronoun: in many cases the reflexive forms of the verb make it unnecessary, and in other cases various devices are used. Biblical Hebrew likewise possesses no pronoun of identity, and employs in its stead the demonstrative pronoun or various other turns of phrase. Mutual identity is expressed by **הוא**, and **זהו** is used for enhancement.

The development of these means of expression in later stages of Hebrew is shown by the following table. (The English forms are added for clarification.)

	reflexive pronoun	pronoun of enhancement	pronoun of identity	pronoun of mutual identity
English	-self	-self	the same	the same
Biblical Hebrew		זהו		הוא
Mishnaic Hebrew	זהו + affixed pronouns	זהו + affixed pronouns	הוא + affixed pronouns	הוא
Contemporary Hebrew	זהו + affixed pronouns	זהו (+ affixed pronouns)	הוא + affixed pronouns	הוא + affixed pronouns

Yitzhak Tzadka

"מצא אשה מצא טוב" – A Semantic-Syntactic Analysis of "מצא"

This paper deals with the meaning of the verb **מצא** in the following two syntactic frames:

- a. NP (+animate) – found – NP (\pm animate)
(x found a coin/a woman)
- b. NP (+animate) – found – NP (+abstract)
(x found wisdom/rest)

Every verb may have two 'levels' of meanings:

- a. A basic meaning which depends on the semantic markers of the participants.
- b. An additional (non-basic) meaning implied by the presuppositions, implications and 'instruments' used.

The verb **מצא** is also used as an auxiliary verb denoting non-agentive casual ingressiveness.

The verb **מצא** may undergo flip transformations (subject – object interchange). x found rest = rest found x.

Chaim Milikowsky

Source Criticism

Basing himself upon one variant, M. B. Lerner (השאור שבה, *Lěšonénu* 53 [1989], pp. 287ff.) proposed a hypothetical reconstruction of the relationship between the three forms of a passage found in *Yerushalmi Hagiga* 2,7 (76c), *Pesiqta de-Rav Kahana, Ekha* (p. 254), and *Ekha Rabba*, Proem 2 — that the *Pesiqta* is original and the other two dependent upon it. It is suggested that a more intensive analysis of the evidence indicates that the *Yerushalmi* is original, the *Pesiqta* dependent upon it, and *Ekha Rabba* dependent upon the *Pesiqta*.

Myron Bialik Lerner

Lexicon and Lectiones: A Rejoinder

The writer discusses four issues adduced by the critic:

1. The usage of *מחזירן אצלי* (*Pesiqta de-Rav Kahana*) expresses the total return of the sinner to the Almighty from the heinous transgression of idolatry, whereas *מקרנן אצלי* (PT) infers that the sinner has already made partial repentance on his own.
2. *סנטורי קרתא* (PT) – This form may possibly allude to the governing body of the town (*senatores*), but most likely refers to the local policemen and should have read: *סנטרי דקרתא*. Nevertheless, *ריש מטרתא*, employed by the *Pesiqta* apparently reflects the original tasks of these functionaries.
3. The passage from Josh. 1:8 (*Pesiqta*) is not irrelevant as it represents an original *membrum* of the homily.
4. The reading *למוטב מחזירן* found in MS. Parma 261 cannot be reckoned as an original *lectio* of the *Pesiqta* since it evinces Babylonian provenance.

The writer underlines the fact that in the passage under discussion, the readings of the *Pesiqta de-Rav Kahana* take preference over those of PT.

Shamma Friedman

Avodah Zara, Cod. JTS – a Manuscript Copied in Two Stages

Eljakim Wajsberg has recently demonstrated that the well-known Jewish Theological Seminary Spanish manuscript of BT Avodah Zara switches its orthography from *ריש לקיש* and *כיצד* to *ריש לקיש בן שמעון* and *כאיזה צד* in the middle of the third chapter, at the same place where the system of recording the text of the Mishnah switches from placing it at the head of each chapter to insertion within the Talmud text. H. Z.

Dimitrovsky had already posited the copying of this codex from two different *Vorlagen* due to the change in the manner of insertion of the Mishnah text.

I wish to register three comments concerning the divisions of this codex into two parts.

1) The second marker used by Wajsberg is actually written in the manuscript, not as two words, but as three: כֹּאִי זֶה צֶדֶד. Such a word-division is found only in Spanish manuscripts (and Pes. Vat. 125), and thus serves as a demonstration that the second half was also copied from a Spanish manuscript.

2) Wajsberg's determination is indeed correct, and additional markers can be discovered. גּוֹרְפָא is often used in the first half, but in the second גּוֹרְפָה only. חִישִׁינָן (= חִישִׁינָן) is standard in the second half, whereas the first half regularly uses abbreviations. All of these characteristics, including the division of the Mishnah, mark the *Vorlage* of the second part as a text of an older type. The second part makes some use of סִפָּא, rare in Spanish manuscripts, while the first part has סוּפָא only.

3) The first occurrence of סִפָּא is on fol.39a of the codex, on the first line.

This folio begins a new quire. It is thus suggestive that the switch of *Vorlagen* was occasioned by a lapse in copying, rather than any incompleteness of the first *Vorlage*. A break was made at the end of a quire and the copying was resumed at a later time, at the beginning of the next quire, when the first *Vorlage* was no longer available. There was indeed no commercial reason requiring speed in that the tractate was copied for the private use (לְעִצְמִי) of the scribe, who was possibly a wealthy merchant (Abramson, Introduction, p. viii).

Further codicological differences between the two halves of this codex may support the above analysis:

a. The regular practice of placing a catchword at the end of each quire in the first half was not observed at the only quire closing preserved in the second half.

b. Slight differences appear to exist regarding the shape of some letters. The head of many final *nun* letters is sharper and more angular in the second half in comparison with the first.